

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ORTADOĞU ÇALIŞMALARI BİLİM DALI

İRAN'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ VE

AZERBAYCAN – İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

DOKTORA TEZİ

AZAR MALİKAHMADOV

BURSA – 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ORTADOĞU ÇALIŞMALARI BİLİM DALI

İRAN'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ VE

AZERBAYCAN – İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

DOKTORA TEZİ

AZAR MALİKAHMADOV

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. ÖMER GÖKSEL İŞYAR

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Azar MALİKAHMADOV

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : Uluslararası ilişkiler

Bilim Dalı : Ortadoğu Çalışmaları

Niteliği : Doktora Tezi

Mezuniyet Tarihi : .../.../2023

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ömer Göksel İŞYAR

İRAN'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ VE AZERBAYCAN – İRAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

İran bölgede en çeşitli etnisite topluluğuna sahip ülkelerden biridir. İran'ın kuzey batı bölgesinde yerleşen Azerbaycan Türkleri İran'da yaşayan en büyük Türk grubu olarak bilinmektedir. İran'da yaşayan Türklerin Pehlevi hanedanı döneminden itibaren çeşitli kısıtlamalara maruz kalmaları sonucu kültürlerini canlı tutma ve kendi kimliklerini koruma bilinci uyanmıştır. İran İslam Cumhuriyeti İranlılık kimliğinin yanı sıra Şiiliği ülke içinde farklı etnik azınlıklar arasında birleştirici faktör olarak öne sürmüştür ve İran'da yaşayan tüm halkları din çatısı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Sovyetlerin çökmesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına kavuşması İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin özgürlük hakkında olan düşüncelerini etkilemişti. 1990 sonrası bölgede ortaya çıkan gelişmeler İran'da yeni kimlik algılamaların oluşmasına neden olmuş ve Şii merkezli dini kimlik algısı gitgide arka planda kalmıştı. Böylece İran'da Azerbaycanlı Türk milliyetçisi genç kimlik algısı gelişmiş ve kendisini Azerbaycan ve Türkiye'ye kardeş görerek, Şii'likten çok Türk olarak tanımlamıştır. İran Türklerinde millî şuur 1990'ların ikinci yarısından itibaren giderek artmış ve kendi haklarını savunmak için farklı örgütler kurmuşlardır. İran Türkleri tarafından kurulan çeşitli örgütler İranlılık üst kimliği, bağımsız veya federal bir devlet oluşturma gibi farklı tezler ileri sürmüşlerdir. Azerbaycan Cumhuriyetinde iktidarda olan kişiler İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık istekleri konusunda son döneme kadar net bir tavır sergilememiş ve komşu İran devleti ile farklı alanlarda iş birliği kurmayı tercih etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler; İran Türkleri, İran İslam devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bölgesel güç, Asimilasyon politikası, Şii'lik kimliği, Pantürkizm

ABSTRACT

Author Name and Surname : Azar MALIKAHMADOV

University : Bursa Uludag University

Institute : Institute of Social Sciences

Department : International relations

Field of Science: Middle Eastern Studies

Qualification: Doctoral Thesis

Graduation Date : .../.../2023

Thesis Advisor: Prof. Dr. Omer Goksel İŞYAR

THE STRUGGLE FOR FREEDOM OF TURKS LIVING IN IRAN AND ITS EFFECTS ON AZERBAIJAN-IRAN RELATIONS

Iran is one of the countries with the most diverse ethnic community in the region. The Azerbaijani Turks, who settled in the north-west region of Iran, are known as the largest Turkish group living in Iran. As a result of the fact that the Turks living in Iran have been exposed to various restrictions since the Pahlavi dynasty, the awareness of keeping their culture alive and protecting their own identity has been awakened. In addition to the Iranian identity, the Islamic Republic of Iran has put Shi'ism as a unifying factor between different ethnic minorities within the country and aimed to unite all the peoples living in Iran under the roof of religion. The independence of the Republic of Azerbaijan with the collapse of the Soviet Union affected the thoughts of Azerbaijani Turks living in Iran about freedom. The developments that emerged in the region after 1990 led to the formation of new identity perceptions in Iran, and the Shiite-centered religious identity perception gradually remained in the background. Thus, Azerbaijani Turkish nationalist youth perception developed in Iran and saw themselves as a brother to Azerbaijan and Turkey and defined themselves as Turkish rather than Shiite. Since the second half of the 1990s national consciousness in Iranian Turks increased gradually and they established different organizations to defend their rights. Various organizations founded by Iranian Turks have put forward different thesis such as the upper identity of Iran, the creation of an independent or federal state. The people in power in the Republic of Azerbaijan did not show a clear attitude about the independence demands of the Azerbaijani Turks living in Iran until recently and preferred to cooperate with the neighboring Iranian state in different fields.

Keywords; Iranian Turks, Islamic State of Iran, Republic of Azerbaijan, Regional power, Assimilation policy, Shia identity, Pan-Turkism

ÖNSÖZ

İran 19. asrın başlarına kadar Güney Kafkasya’da nüfuz sahibi olan bir devlet idi. 1828 yılında Rusya Çarlığı ile Kaçar devleti arasında yapılmış olan “Türkmençay” Antlaşması sonucu Aras nehrinin kuzey kısmı Kaçar devleti tarafından Rusya’ya terk edilmiş ve Aras nehri iki ülke arasındaki sınır olarak kabul edilmişti. Azerbaycan topraklarının kuzey kısmı Rusya Çarlığı hâkimiyeti altına geçerken güney kısmı İran’ın kontrolünde kalmıştır. Böylece önceleri tamamı Kaçar yönetiminde olan Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüş ve bu antlaşma birçok Azerbaycanlı için milletin ayrılık sembolüne dönüşmüştü.¹ Aras nehrinin kuzeyindeki Azerbaycan topraklarında yaşayan toplum siyasi açıdan Rusya’ya, inanç açısından İran’a ve dil açısından Türklere benzeyerek milletleşme sürecine geçmiştir. İran’ın kuzey komşusu olan Azerbaycan bu ülke ile derin tarihi bağlara da sahiptir. İran hem denizden hem de karadan, Azerbaycan’ın güneyinde bulunan tek komşusudur. Bazı benzer kültür unsurlarından, din ve mezhep ortaklığından ve karşılıklı geçmişlerinden dolayı bu İki ülke birtakım değerleri paylaşmaktadır.

İran’da bulunan Azerbaycan Türkleri yoğun olarak Güney Azerbaycan’da yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra Kuzeydoğu İran’da Türkmenler, İran’ın Güney ve Merkez bölgelerinde ise Kaşkay Türkleri toplu bir şekilde yaşamaktadırlar. Kaçar hanedanlığının ardından 1925 yılında İran’da iktidarı devralan Pehlevi hanedanlığı döneminde Fars milliyetçiliğine dayalı politikalar uygulanmaya başlanmış ve İran İslam Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir. İran’da yaşayan Azerbaycan Türkleri bu politikaya karşı duruş sergileyerek, kendi kimliğini koruma yollarına girerek farklı dönemlerde ayaklanma ve bağımsızlık hareketleri gerçekleştirmişlerdir. İran Fars kimliği, Şii mezhebinin temel prensipleri ve Fars dili baz alınarak oluşturulmuş ve devletin ana ideolojisi haline gelmiştir. Tahran yönetimi tarafından, İran dahilinde bulunan Fars olmayan etnik topluluklara yönelik Farslılaştırma politikaları uygulanmıştır. Merkezi devletin uyguladığı asimilasyon politikaları zaman zaman bölgesel ve etnik sorunlara neden olmakta ve Azerbaycan sorunu bu sorunların başında yer almaktadır. 1925-1979 yılları arası Batıcı bir yapı izlenirken İran kimliğinin temeli Fars milliyetçiliği üzerine kurulmuştur. Ancak, 1979 İslam Devrimi sonrası eski devlet tarafından izlenen Batı eksenli politika değiştirilerek Şia mezhebine yönelik dini kimliğin ağır

¹SHAFFER Brenda, (2008), *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (Vüsal Kerimov Çev.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, s. 46.

bastığı bir politika uygulanmaya başlanmış, ancak İran Fars kimliği politikası yeni iktidar tarafından da devam ettirilmiştir.

SSCB'nin çökmesinin hemen ardından Kafkasya'da değişen güç dengesi ve siyasi haritalar bölgenin jeopolitik önemi açısından küresel ve bölgesel güçlerin dikkatini çekmiştir. Bölgesel bir güç olan İran da mücadeleye katılarak bağımsızlığını yeni kazanmış ülkeler üzerinde nüfuz kazanmayı hedeflemiş ve bu doğrultuda Azerbaycan ile yakın ilişkiler kurmuştur. Sovyetler Birliği döneminde İran ile Güney Kafkasya ülkelerinin 70 yıl birbirinden ayrı kalmasına rağmen, 1990'lı yılların evvelinden itibaren ister ekonomik anlamda ister kültürel anlamda bu ülkeler İran ile ilişkilerini geliştirmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti ekonomik anlamda Güney Kafkasya'nın en büyük devleti olarak bölge ekonomisinin 80%'ini kendi elinde bulundurmaktadır. Azerbaycan aynı zamanda İran ile dini ve kültürel açıdan yakındır. İran İslam Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti ile 765 km uzunluğunda sınırı vardır. İran ve Azerbaycan arasında nakliye, siyasi, bölgesel ve iktisadi alanlarında iş birliği mevcuttur. Bölge ülkeleri açısından Azerbaycan ile İran arasındaki ilişkilerin normal ve sorunsuz bir halde gelişmesi Güney – Kuzey nakliye geçidi için oldukça önemlidir. Azerbaycan ve İran ilişkilerinde zaman zaman problemlerin yaşanmasına rağmen hem bölgesel iş birliği hem de iki taraflı ekonomik ve ticari ilişkiler bakımından ilişkilerini devam ettirmişlerdir.²

Bu çalışmada, İran'ın ulusal bütünlüğünün hangi temeller üzerine kurulduğunu, ulusal bütünlüğünü korumak için nasıl bir kimlik politikaları ve stratejiler uyguladığını, ulusal sınırlar içinde bulunan etnik topluluklara yönelik İran Fars kimliğini nasıl korunduğunu ve sürekliliğinin nasıl sağlandığını irdeleyeceğiz. Bunun yanı sıra İran'da Farslardan sonra en fazla nüfusa sahip Azerbaycan Türklerine yönelik uygulanmış olan politikaların nasıl gerçekleştiğinden, Azerbaycan Türklerinin istek ve taleplerinin neler olduğu ve bu taleplerin hangi düzeyde gerçekleştirildiğinden bahsedilecektir. Aynı zamanda İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin verdiği mücadelenin İran ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında mevcut ilişkileri nasıl etkilediği analiz edilmeye çalışılmıştır.

²NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, "Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2020 8(4) 1267–1273, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon/issue/56374/712411> (Erişim tarihi; 19.02.2021)

Bu tez çalışmasının içeriği giriş ve sonuç dışında toplam dört bölümden ibarettir. Tezin birinci bölümünde teorik çerçeve olarak seçilen sosyal konstrüktivizm hakkında detaylı bir araştırmaya yer verilerek; bu teorinin meydana gelmesi, bakış açısı ve farklı kimlik algıları analiz edilmiştir. Ayrıca seçilmiş araştırma konusu bu teori çerçevesinde irdelenmiştir. İkinci bölümde İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin mücadelesinin tarihi gelişiminden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandıktan sonra İran'la geliştirdiği ilişkileri incelenmiş, güvenlik sorunları ve farklı boyutlarda yürütülmüş iş birliği analiz edilmiştir. Dördüncü bölümde ise İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin yürüttüğü mücadelenin İran-Azerbaycan ilişkilerine olan etkisinden bahsedilmiştir. Bundan başka Güney Azerbaycan konusu irdelenmiş ve İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sorunları ve talepleri tanımlanmıştır. Ayrıca İran Merkezi devletinin Türk azınlıklarına yönelik uyguladığı politikalardan bahsedilmiştir.

Bu çalışmada tanımlayıcı-analitik bir yöntem seçilerek nitel ve uygulamalı bir araştırma yapılmıştır. Tez çalışması için gerekli bilgiler detaylı bir literatür taraması sonucu seçilen dergi makaleleri, bilimsel kaynaklar, internet kaynakları ve gazeteler kullanılarak toplanmıştır. Tarafsız ve objektif bir çalışma sürdürme açısından hem İran hem de Azerbaycan tarafının konuya ilişkin sorunlara yönelik bakış açısı incelenerek çalışmaya yansıtılmıştır. Araştırma çerçevesinde ele alınan konuyla ilgili Azerbaycan, İran, Rusya, Türkiye ve Batı kaynakları incelenerek bu kaynaklar vasıtasıyla farklı görüşler ışığında bir bütünsellik elde edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin milli azınlık olarak bağımsızlığa yönelik faaliyeti ve politik eylemleri iki ülke ilişkilerini yönlendiren önemli bir faktör olarak ele alınmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler 1991 senesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığından itibaren geniş kapsamda ele alınmış ve konuyu daha net analiz elde etmek amacıyla önceki dönemlerde de bu ilişkilere etki eden önemli tarihi olaylara değinilmiştir.

Bu Tezin amacı İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin verdikleri mücadelenin nedenlerini araştırmak, bu mücadelenin nasıl sonuçlana bileceği hakkında öngörüde bulunmaktır. Bunun yanı sıra bu durumun Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyetini ne düzeyde etkileyebileceğini inceleyerek orta veya uzun vadede ne gibi sonuçlarla neticeleneceğini araştırmaktır.

Çalışmam boyunca bana desteğini esirgemeyen ve akademik danışmanlığım ötesinde katkılarıyla bana mesleğimi öğreten Prof. Dr. Ömer Göksel İşyar Hocama derin saygı ve

teşekkürlerimi sunuyorum. Bunun yanı sıra Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyeleri ve Araştırma Görevlilerine de bu vesileyle teşekkür ve saygılarımı arz ediyorum.

Tezimi, annemin ruhuna armağan ediyorum.

Azar Malihakmadov

Bursa 2023

İÇİNDEKİLER

Giriş	1
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Konstrüktivizm Teorisi ve Kimlik İnşası

1.1. Konstrüktivizmin Ortaya Çıkışı.....	4
1.2. Konstrüktivizmin Temel Bakış Açısı.....	7
1.3. Konstrüktivist Üç Teorisyen ve Görüşleri.....	16
1.4. Konstrüktivizm ve Kimlik İnşası.....	20
1.5. Ulusal Kimlik.....	29
1.6. Modern Kimlik.....	32
1.7. Etnik Kimlik... ..	34
1.8. Sosyal - Ekonomik kimlik... ..	39
1.9. İdeolojik kimlik.....	40
1.10. Dini kimlik.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

Pantürkizm ve İran'da Yaşayan Türklerin Yürüttükleri Mücadelenin Tarihi Gelişimi

2.1 Türk Milliyetçiliğinde Irk Ayrımcılığının Kökeni, Pantürkizm ve İran Türkleri.....	46
2.2 İran Türklerinin Yürüttüğü Mücadelenin Tarihsel Gelişimi	53
2.3 Setter Han Harekâtı.....	54
2.4 Hiyabani Harekâtı.....	55
2.5 Pehlevi Döneminde İran'da Farslaştırma Politikası	59
2.6 SSCB'nin İran'a Müdahalesi, Pişeveri ve Azerbaycan Millî Hükümeti	71
2.7 Muhammed Rıza Şah Döneminde Azerbaycan Türklerine Yönelik Uygulanan Politikalar (1946-1979).....	87
2.8 İslam Devrimi Sonrası İran Türklerinin Kültürel Alandaki Faaliyetleri.....	97
2.9 İslam Devrimi Sonrası İran Türklerinin Politik Alandaki Faaliyetleri	110
2.10 Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (MHCP) ve Ayetullah Şerietmedari	111

2.11	1990'lı Yıllar ve İran'da Türklük Bilincinin Gelişmesi	116
2.12	2000'li Yıllardan Günümüze Kadarki Süreçte Güney Azerbaycan'daki Toplumsal Olaylar	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3 SSCB'nin Dağılmasından Sonra Azerbaycan – İran İlişkileri

3.1	SSCB Öncesi ve SSCB döneminde Azerbaycan-İran İlişkilerine Kısa Bir Bakış	132
3.2	Ayaz Mutellibov İktidarı Döneminde Azerbaycan- İran İlişkileri (1990-1992)	139
3.3	Ebülfez Elçibey İktidarı Döneminde Azerbaycan- İran İlişkileri (1992-1993).....	142
3.4	Haydar Aliyev İktidarı Döneminde Azerbaycan- İran İlişkileri (1993-2003).....	146
3.5	İlham Aliyev İktidarı Döneminde Azerbaycan-İran İlişkileri (2003'ten günümüze)..	155
3.6	İkili İlişkilerde İran ile Azerbaycan Arasındaki Anlaşmazlık Konular.....	161
3.6.1	Azerbaycan - NATO İlişkilerine Yönelik İran'ın Tepkisel Duruşu	164
3.6.2	Azerbaycan – ABD ilişkilerinin Kurulması ve Buna Yönelik İran'ın Tepkiselliği	167
3.6.3	Azerbaycan - İsrail İlişkilerine Yönelik İran'ın Tepkisi	177
3.6.4	Azerbaycan-Türkiye İlişkilerine Yönelik İran'ın Tavrı.....	190
3.6.5	Azerbaycan-İran İlişkilerinde Hazar'ın Statüsü ile İlgili Mevcut Anlaşmazlık... ..	199
3.6.6	İran Devletinin Azerbaycan Türklerine Karşı Uyguladığı Politikalara Yönelik Azerbaycan Devletinin Tepkisi	220
3.6.7	İran Devleti'nin Komşu Ülkelere "Rejim İhracı Politikası"na Yönelik Azerbaycan Devletinin Tavrı	223
3.6.8	İran'ın Ermenistan'la Geliştirdiği İşbirliğine Karşı Azerbaycan'ın Tepkileri.....	235
3.6.9	İran'ın Karabağ Sorunundaki Tutumuna Yönelik Azerbaycan'ın Tepkileri..	242
3.7	Azerbaycan-İran Ekonomik İlişkileri.....	250
3.8	Azerbaycan-İran İlişkilerinde Güvenlik Faktörü.....	267

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4 İran'da Yaşayan Azerbaycan Türklerinin Verdikleri Mücadelenin

İran-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi

4.1 İran Merkezi Hükümetin İran'da Yaşayan Azerbaycan Türklerine Yönelik Uyguladığı Politikalar	282
4.2 İran'da Yaşayan Türklerin Sorunları ve Talepleri	292
4.3 İran'da Yaşayan Türklerin Bağımsızlık Konusundaki Farklı Görüşleri.....	295
4.4 İran'da Yaşayan Türkler Tarafından Mücadele Amaçlı Kurulmuş Olan Örgütler.....	299
4.5 İran'da Yaşayan Türkler Bağımsızlıklarına Nasıl Kavuşabilirler?.....	315
4.6 İran Devleti Türklerin Özgürlük Mücadelesini Nasıl Etkisiz Hale Getirebilir? ..	317
4.7 İran'daki Son Ayaklanmalar Ve Bunun Muhtemel Sonuçları	321
4.8 Azerbaycan Yönetiminin İran'da Yaşayan Azerbaycan Türklerine Verdiği Destek ve İran'ın Bu Duruma Tepkisi	325
SONUÇ	331
KAYNAKÇA	335
HARİTALAR VE RESMLER	377

KISALTMALAR

ADGK	Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi
ADİB	Azerbaycan Din İşleri Bakanlığı
AC	Azerbaycan Cumhuriyeti
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AK(B) P MK	Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
AB	Avrupa Birliği
BM	Birleşmiş Milletler Örgütü
BMDHS	Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
KGB	Sovyet İstihbarat teşkilatı
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
SOCAR	State Oil Company of Azerbaijan Republic
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Giriş

Kimlik kavramı Uluslararası ilişkilerde kimliksel ilişkiler bütünü olarak toplumların ulus olma bilinci ile oluşan ve uluslararası sistemde devletlerin kendilerini tanımlamasıyla ortaya çıkan bir olgudur. Kimlik, ulusların zamanla kazanılan bakış açılarının veya öz değerlerinin birlikte oluşturduğu tanımlama aracı olarak kültür, tarih, din, gelenek ve etnik kavramlarından beslenmektedir. Böylece, kimliksel tercihler devletlerin davranışlarını belirleyen önemli faktör olarak uluslararası ilişkiler disiplininde yerini almıştır. Bir ulusu tek bir çatı altında toplayan birleştirici unsurlar ulusal ve etnik kimlik kavramlarıdır. Her bir devlet uluslararası sistemde bir yer edinmek için kendi toplumundan aldığı kimlik unsurlarını devlet sistemine yerleştirmekte ve böylece uluslararası sistemde kendini tanımlamaktadır. Uluslararası toplum ise ilişki düzeyini devletlerin kimlik tanımlamalarına ve değerlerine göre belirler. Böylece, birey ve grup kimlikleri devletleri, devletler ise uluslararası sistemi inşa etmektedir. Modern öncesi dönemde toplumlar düzenlenmiş basmakalıp tarzda bir töre ve yaşam tarzı anlayışı içindeydi. Daha sonra toplumda iş bölümünün olduğu iletişimsel bir modern kimlik algısına geçilmiş ve küreselleşme ile Uluslararası ilişkiler disiplininde de ana akım ve eleştirel akım olarak ikiye ayrılmasını sağlayan post-modern anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayış uluslararası ilişkilerdeki kimlik algılarının tamamen değişmesine neden olmuştur.

Türkler bin yıl İran coğrafyasında siyasi ve sosyal gelişmelerin şekillenmesinde önemli rol oynayarak birçok Türk devleti kurmuşlardır. Bunlar arasında Gazneliler 963'ten başlayarak 224 yıl boyunca, Selçuklular 1037'den itibaren 157 yıl boyunca, Harzemşahlar 1098'den başlayarak 221 yıl boyunca, İlhanlılar 1256'dan başlayarak 79 yıl boyunca, Çupaniler 1335'ten başlayarak 22 yıl boyunca, Celayirler 1335'ten başlayarak 97 yıl boyunca, Timurlular 1370'ten başlayarak 136 yıl boyunca, Karakoyunlular 1378'den başlayarak 91 yıl boyunca, Ak Koyunlular 1378'den başlayarak 130 yıl boyunca Kuzey İran, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde, Safeviler 1501'den itibaren 221 yıl boyunca Kafkasya, Pakistan, İran, Türkmenistan ve Afganistan bölgelerinde, Afşarlar 1736'dan başlayarak 60 yıl boyunca, Kaçarlar 1785'ten başlayarak Kafkasya ve İran bölgelerinde 140 yıl boyunca hâkimiyet kurmuşlardır.

Nihayet 1828 yılının 10 Şubat tarihinde Rusya ile İran arasında Türkmençay Anlaşması imzalanması sonucu Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştür. Aras nehrinin güneyindeki topraklar Kaçar yönetimindeki İran'a, kuzeyi ise Çarlık Rusya'sına bırakılmıştır. 1925 yılından

başlayarak İran'da Pehlevi hanedanının iktidara gelmesiyle Türkler hakimiyetten uzaklaşmışlar ve hatta asimilasyon politikasıyla karşı karşıya kalmışlardır.

İran bölgede en çeşitli etnisite topluluğuna sahip ülkelerden biridir. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) verilerine göre İran'da %51 Fars, %24 Azerbaycan Türkü, %8 Gilaki, %7 Kürt, %3 Arap, %2 Baluci, %2 Lur, %2 Türkmen, %1 diğer gruplar yaşamaktadırlar. Kısacası İran coğrafyasında birçok Türk halkı bulunmaktadır. Karapapaklı, Şahseven, Afşar ve Sungurlu boyları Gazvin, Hemedan, Erdebil, Zencan, Alborz ve Tahran eyaletlerinde; Kaşkaylar, İnanlı, Nefer, Halaç, Bayat, Bıçakçı ve Baharlı gibi Türk toplulukları İsfahan, Fars, Buşehr, Kerman, Huzistan, Çarmahal ve Kohgiluyeh gibi eyaletlerde dağınık şekilde; Türkmenler ve Horasan Türkleri ise İran'ın kuzey doğusunda bulunan Golestan ve Horasan eyaletlerinde toplu şekilde yaşamaktadırlar. İran'ın kuzey batı bölgesinde yerleşen Azerbaycan Türkleri İran'da yaşayan en büyük Türk grubu olarak Tebriz, Urmiye, Zencan, Erdebil, Gazvin, Hoy, Hemedan, Marağa, Maku, Goşaçay, Sulduz, Miyane, Culfa, Astara, Halhal, Merend, Gurve, Sovukbulak, Tikantepe, Bicar ve diğer kentlerde yaşamaktadırlar.

Türk hâkimiyeti 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sona ermiş ve Kaçar sülalesinin iktidardan gitmesinin ardından Pehlevi hanedanı hakimiyeti ele geçirmişti. İran'da yaşayan Türklerin bu dönemden itibaren çeşitli kısıtlamalara maruz kalmaları sonucu kültürlerini canlı tutma ve kendi kimliklerini koruma bilinci uyanmıştır. İran coğrafyasında toplu şekilde yaşayan Türkmenler ile Azerbaycan Türkleri kültür ve dil konusunda daha çok koruyucu olmuş ve başka kültürlerden daha az etkilenmelerinin nedeni toplu yaşadıkları yerlerde çoğunluk durumunda olduklarından dolayı idi. Başka bir etnik gruplarla gerçekleştirilen evliliğe olumlu bakmayan Türkmenler, kültürlerini korumaya çalışarak kapalı bir Türk grubu olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Dağınık halde İran'ın Merkezi ve Güney eyaletlerinde yaşayan Türkler ise asimile olmuşlardır.

İran İslam Cumhuriyeti İranlılık kimliğinin yanı sıra Şiiliği ülke içinde farklı etnik azınlıklar arasında birleştirici faktör olarak öne sürmüş ve İran'da yaşayan tüm halkları din çatısı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Ortak mezhep olan Şiilik unsuru Azerbaycan Türklerinin sistem içinde yer almasında etkin olmuş, Azerbaycan Türk millî hareketine yönlendiren asıl unsur ise İranlılık olgusu olmuştur. Sovyetlerin çökmesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına kavuşması dış faktör olarak İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerinde belirleyici rol oynamıştır. 1990 sonrası bölgede ortaya çıkan gelişmeler İran'da yeni kimlik algılamaların oluşmasına neden olmuş ve Şii merkezli dini

kimlik algısı gitgide arka planda kalmış ve Türk toplumu etnik kökenli bir kimlik algısına yönelik bir eğilim göstermiştir. Böylece Azerbaycanlı Türk milliyetçisi genç kimlik algısı gelişmiş ve kendisini Azerbaycan ve Türkiye'ye kardeş görerek, Şii'likten çok Türk olarak tanımlamıştır. İran Türklerinde millî şuur 1990'ların ikinci yarısından itibaren giderek artmış ve kendi haklarını savunmak için farklı örgütler kurmuşlardır. İran Türkleri tarafından kurulan çeşitli örgütler İranlılık üst kimliği, bağımsız veya federal bir devlet oluşturma gibi farklı tezler ileri sürmüşlerdir. İran'da yaşayan Türkler 2000'li yıllarda Babek Kalesi Yürüyüşleri, Urumiye Gölü etkinlikleri, anadili günleri, karikatür krizi ve tarihi olayların yıldönümleri ile Merkezi yönetime karşı itirazlarını bildirerek kitlesel gösteriler düzenlemiş ve Türklük temalı protestolar gerçekleştirmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık istekleri konusunda net bir tavır sergilememiş ve komşu İran devleti ile farklı alanlarda iş birliği kurmayı tercih etmiştir. Buna rağmen bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerini kışkırtacak ve ayaklanmaya sevk edecek potansiyel bir devlet olduğundan dolayı İran merkezi yönetimi Azerbaycan Cumhuriyeti ile kurduğu ilişkilerde ihtiyatlı davranmış ve kendi sınırları dahilinde yaşayan Türklerin bu ülkeye sempati duymasını hoş karşılamamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Konstrüktivizm Teorisi ve Kimlik İnşası

1.1. Konstrüktivizmin Ortaya Çıkışı

Uluslararası ilişkiler disiplini birinci dünya savaşının ardından dünyada barışı tesis etmek ve gelecekte meydana çıkacak savaşları engellemek için ortaya çıkmıştır. Bu disiplin teorik altyapısını dünyada devletlerin birbirleri ile ilişkileri nasıl inşa edilir, savaşlar nasıl önlenir, uluslararası siyasetteki düzen hangi yöntemlerle sağlanabilir gibi birtakım sorularla şekillendirmiştir. Uluslararası ilişkiler disiplini uluslararası barış ve düzenin oluşumu için belli faktörleri ve yöntemleri kullanarak bu sorgulamalara cevap aramaya çalışmıştır. Uluslararası ilişkiler disiplininin gelişim sürecinde dört büyük tartışma alanı ortaya çıkmıştır. İlk büyük tartışma 1920 – 1950 yılları arasında idealizm ile realizm arasında, İkinci büyük tartışma 1950’li ve 1960’lı yıllarda metodolojik farklılıklar ile ilgili gelenekselciler ile davranışsalcılar arasındaki olmuştur. Üçüncü büyük tartışma ise 1970’lerde yeni liberalizm (neoliberalizm) ile yeni realizm (neorealizm) yaklaşımları arasında yaşanmıştır. Dördüncü tartışma ise Pozitivist ile Post-pozitivist teoriler tartışması, yani rasyonalist teoriler ile eleştirel teoriler arasındaki bir tartışmadır.¹ Konstrüktivizm teorisi hem düşünümsel hem de rasyonel bir bakış açısına sahip olmasıyla uluslararası ilişkiler teorileri arasında bir köprü rolü oynayarak yeni bir anlayış ortaya koymuştur. Konstrüktivizm, uluslararası ilişkiler teorileri arasında en yeni ana akım teorilerinden biri olarak, her şeyi konu edinmiş uluslararası yapıya odaklanan ve rasyonalizmin etkisiyle dünya siyasetini kapsayan bir teoridir. Soğuk Savaş sonrası gelişmelerin ve küresel düzenin değişmesinin rasyonalist teoriler tarafından öngörülememesi ve açıklanamaması Konstrüktivizmin öneminin artmasına neden olmuştur. İnsan haklarının devletler temelinde ön plana çıkması, uluslararası sosyal yapıların artması, devletin bir dış politika aracı olarak kültürün ve kimliğin kullanılmaya başlanması, bölgesel ve küresel devlet içi mekanizmaların değişmesi, anarşinin tekrar gündeme gelmesi gibi olaylar konstrüktivizm anlayışını gündeme getirmiştir.²

Konstrüktivist teorinin açıklanabilmesi için uluslararası ilişkiler teorilerinin tarihsel gelişimine bakmamız ve uluslararası ilişkiler disiplinindeki üç tartışmayı anlamamız gerekiyor. Bunlardan birincisi, disiplinin ontolojisini ve terminolojisini belirleyen realizm-idealizm

¹ DABAN Cihan, (2017), "Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmaların Yönteme Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 2, Sayı:27, s.20

² AK Mehmet Ali, (2019), "Uluslararası İlişkilerde Kimlik Analizi ve Rol Teorisi", *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 38, Sayı 1, s 217 – 218

tartışmasıdır. Birinci Dünya Savaşının yarattığı büyük tahribat neticesinde uluslararası güvenliğin ve barışın nasıl sağlanacağı sorusu gündeme gelmiş ve İdealizm teorisi bu soruyu uluslararası hukuk, demokrasi, insan hakları, uluslararası örgütlerin güçlendirilmesi gerektiğini bildirerek cevaplamıştır.³ Ancak uluslararası ilişkilerde gücün temel kavram olduğunu savunan realistlere göre uluslararası sistem anarşik bir yapıya sahiptir ve salt uluslararası hukuk veya uluslararası örgütlerin uluslararası güvenliği ve barışı tam anlamıyla sağlaması mümkün değildir. Bu nedenle her devletin kendi güvenliğini sağlamak ve böyle bir çatışmacı düzende bekasını sürdürebilmek için kendini koruyabilecek güce sahip olması gerekiyor.⁴

İkinci tartışma gelenekselcilik-davranışsalcılık tartışması olmuş ve bu tartışmada davranışsalcılar yeni fikirler ileri sürmüşlerdir. Gelenekselcilik esas itibariyle idealizm ve realizm argümanlarının toplamından oluşurken, disiplinin bir metodolojiye sahip olması gerektiğini savunan davranışsalcılar ise pozitivistlerden oluşmaktadır.⁵ Davranışsalcılar doğa bilimlerinde geçerli olan yöntemleri kullanarak uluslararası ilişkilerin araştırılması gerektiğini savunmuşlardır.⁶ Kısacası gelenekselcilik-davranışsalcılık tartışmasını, araştırmacılar tarafından hangi tekniklerin kullanılacağıyla ilişkin bir tartışma olarak değerlendirebiliriz.⁷

Üçüncü tartışma sosyal bilimlerde 1980'li yıllardan itibaren başlamış ve odak noktası epistemolojik olmuştur. Bu tartışma pozitivism-post-pozitivism tartışması olarak adlandırılmış ve pozitivist epistemoloji insanın rasyonelliği ön kabulünü barındırmıştır. İnsanın özerk bir aktör olarak rasyonel olduğu varsayımı pozitivist yaklaşımlardaki ortak noktadır. Bu ön kabul, toplumsal olgularda genel geçer kanunların varlığının keşfini ampirik yöntemlerin kullanılması yoluyla mümkün kılmaktadır. Ancak post-pozitivism, rasyonelliğin sınırlarının tespit edilmesinin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Bu varsayımdan hareketle beşerî hayattaki ilişkilerin öznel arası olduğunu, dolayısıyla toplumsal hayatta genel geçer kanunların

³EKİCİ, K.D. (2018). *Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)*. (Doktora Tezi. Kocaeli Üniversitesi). s.9, Erişim adresi; https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/424568/yokAcikBilim_10188931.pdf?sequence=-1&isAllowed=y

⁴KARABULUT, B. (2015). *Güvenlik: Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*. Ankara, Barış Kitapevi. s. 60

⁵EKİCİ. agm., s.9

⁶TANRISEVER, O.F. (2019), *Yöntem Sorunu: Gelenekselcilik Davranışsalcılık Tartışması*, İstanbul: İletişim Yayıncılık. s. 106

⁷TANRISEVER, age., s. 112

belirlenmesinin mümkün olmayacağını savunmaktadır.⁸ Tek bir doğrunun olamayacağı ve bu doğrunun da öznel unsurlar tarafından belirlendiği gibi konular üçüncü tartışmada yer almaktadır. Konstrüktivizm ise iki tarafın da görüşlerinin bazılarına yakın olmasından dolayı pozitivism-post-pozitivism tartışmasında orta yol olarak kabul edilmektedir.⁹

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle yeni bir küresel sistem oluşmuş ve neorealizm ile neoliberalizm temsilcileri ortaya çıkan yeni aktörlere yönelik açıklama yapmakta zorlanmışlardı. Bu dönemde İnşacı yaklaşım kültür ve kimlik gibi düşünsel, bilişsel ve toplumsal unsurlara vurgu yaparak, uluslararası ilişkiler disiplini kendisine meşru bir ortam bulmuştur. İnşacı yaklaşım, uluslararası ilişkiler disiplini içerisine 1980 sonrasında salt bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı olarak geliştirilmiş ve benimsemiş ontolojik ve epistemolojik kaynaklardan dolayı post-pozitivism ile pozitivism arasında üçüncü bir yol olarak adlandırılmıştır. İnşacı yaklaşım epistemolojik (bilgi felsefesi) ve ontolojik (varlık felsefesi) açıdan incelendiğinde, insan doğasının temel olduğu diğer teorilerin aksine, sosyal gerçekliğin ve bilginin inşa edildiği bir görüşü savunmaktadır. Bu yaklaşım devlet ve diğer aktörleri rasyonel birer aktör olarak değil, sosyal etkileşimler ve yapılardan etkilenen birer aktör olarak ele almaktadır. Alexander Wendt, "orta yol" inşa ederek, çoğu kişinin birbiri ile bağdaşmadığını düşündüğü epistemolojik ve ontolojik durumları birbirleriyle uzlaştırmayı amaçladığını belirtmiştir.¹⁰

Farklı teoriler farklı analiz seviyesi gerektirdiğinden dolayı devletler arasındaki ilişkilerin açıklanmasına yönelik geliştirilmiş olan teorilerin hiçbirinin tam şekilde yeterli olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Soğuk Savaş'ın neden sona erdiğini açıklamakta yeterli argümanlar sunamayan Realist ve Liberal teorilerin başarısız olmaları sonucu uluslararası ilişkiler düşünürleri "toplumsal kimlik" kavramına dikkat çekmiş ve uluslararası arenada meydana gelen gelişmeleri bu teori açısından açıklamayı tercih etmişlerdi. Konstrüktivizm bakış açısı realizme alternatif olarak 1980'li yılların sonu 90'lı yılların evvelinde ortaya çıkmış ve uluslararası ilişkiler analizlerinde en çok kullanılan yaklaşımlardan biri haline gelmiştir. Konstrüktivizm teorisini savunanlar siyaset, psikoloji ve sosyoloji bilimi gibi bilim dallarından da etkilenerek sadece anarşi ve gücün devletlerin davranışlarını etkileyen faktörler olmadığını,

⁸ATEŞ, D. (2008). "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Orta yol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 221

⁹FİERKE K.M. (2013). "Constructivism; International Relations Theories Discipline and Diversity". *United Kingdom: Oxford University Press*. s 193

¹⁰WENDT, A. (2016), *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*, (Çev. H Ertem & S. Öner). İstanbul, Küre Yayınları, s. 60

devlet davranışlarını etkilemede başka değişkenlerin de önemli rol oynadığını savunmuşlardır.¹¹

1.2. Konstrüktivizmin Temel Bakış Açısı

Konstrüktivist bakış açısının en önemli özelliği kimliğin devletlerin çıkarlarının temelini oluşturmasıdır. Bu manada devletin oluşturduğu kurallar, normlar ve söylem edimleriyle devlet kimliği oluşturulur. Sistemsel konstrüktivistler sosyal kimlikler ile devletlerin sahip oldukları örgüt kimliği arasında bir ayrım yapmaktadırlar. Bu ayrımı yapanlar, sosyal kimliği bir aktörü toplumun diğer aktörleri karşısında sosyal bir obje olarak kendisine atfettiği anlamlar bütünü olarak tanımlarken, örgütsel kimlik sistemsel teori içerisinde yeri olmayan ve iç politikada kazanılan bir kimlik olmaktadır. Sosyal ilişkiler sonucu toplumda oluşan kimlik çeşitli varyasyonlara sahip olurken, devlet örgütlenmesinin içindeki aktörler bir kişisel kimliğe sahiplerdir. Kimlik faktörünün İnşacı yaklaşımın merkezinde yer almasına rağmen, Alexander Wendt'in geliştirdiği sistemsel konstrüktivizmde kimlik oluşumunda etkili olan iç faktörler analizin dışında tutulmuştur.¹²

Sistemsel etkileşimi oluştururken iç faktörleri görmezden gelmesi sistemsel konstrüktivizmin en önemli sorunudur. İç faktörlerin içerisindeki öznel fikirler, yargılar, davranışlar ve kültürler devlet için bir anlam ifade ederken devlet adına hareket eden kişiler için de bazı anlamlar taşımaktadır. Devlet yöneticileri gerek monarşi gerekse demokratik yollar ile toplumsal kimlik örgüsünün sonucunda hakimiyete gelebilmişlerdir. Onlar uluslararası yapıyla ve devletiyle ilgili düşüncelere sahiptirler. Bu düşünceler kültürel ve iç siyasi ortamlarda oluşan anlamların bir ürünüdür. Dolayısıyla, aktörler normlar, kurallar ve söylemlerle kendi kimliklerini inşa ettikten sonra etkileşime geçmektedirler. Daha sonra, devletlerin birbirleriyle ilk temasta buldukları zaman bu kimlikler daha çok iktidarda olan kişilerin sahip olduğu kimliklerdir.¹³

"Sosyal konstrüktivizm" olarak adlandırılan yeni bir teorik yaklaşım 1990'lı yıllarda uluslararası ilişkilerin sosyal yanına vurgu yaparak ortaya çıkmış ve uluslararası sistemin temel

¹¹ROSKIN Michael, BERRY Nicholas, (2015), *Uluslararası İlişkiler*, (çev. Özlem Şimşek), Ankara, Adres Yayınları, s. 57

¹²WENDT Alexander, (1994), "Collective Identity Formation and International State", *American Political Science Review*, s. 385

¹³ AK Mehmet Ali, (2019), agm, s 225

yapılarının maddi olmaktan ziyade sosyal olduğunu ileri sürmüştür. "Sosyal konstruktivizm" aynı zamanda pozitivist teorilerin dikkat etmediği dil, söylem, kültür ve kimlik gibi sosyo-kültürel faktörlerin uluslararası ilişkiler analizlerinde yer almasını önererek toplumsal ve siyasal sorunların çözülmesine ilişkin bir yaklaşım sergilemiştir. Konstruktivizm teorisi pozitivistlerin doğa ile toplumun birliği düşüncesini kabul ettiği halde, aynı zamanda toplumun kendine özgü ontolojik bir karakteri olduğunu ileri sürmüştür. Bundan başka Konstruktivizmi savunan düşünürler insan faaliyetlerinin maddi dünyanın etkisi altında şekillendirildiği varsayımını da tamamıyla reddetmemiş, ancak rasyonalizmden farklı bir görüşe sahip olarak, maddi güçlerin merkezi konumda olmadığını savunmuşlardır.¹⁴

Devletler arası ilişkileri incelerken Konstruktivizm teorisini uygun bulan bilim insanları devletlerin uluslararası sistemin aktörleri olduklarını da kabul etmektedirler. Konstruktivizmin diğer teoriler gibi toplumların niçin birbirinden farklı olduğuna, insanların ne yaptığına, ya da dünyanın hangi sebeplerden dolayı değiştiğine ilişkin genel açıklamalar getirmediği nedeniyle bir teori olmadığı iddia edilebilir. Ancak bunun yerine konstruktivizmin sunduğu çerçeve birbirleriyle bağlantısı yokmuş gibi görünen konuları kuramsallaştırmayı mümkün kılmaktadır. Konstruktivist düşünceye göre insan, doğa ve çevresiyle iletişimde olan sosyal bir varlık olup sosyal bir yapı içerisinde birtakım kurallara bağlıdır. Konstruktivizme göre insanlar toplumu, toplum da insanları yapmaktadır, kurallar ise toplumu ve insanları birbirine bağlamaktadır. Kurallar bir insana neyi yapmaması veya neyi yapması gerektiğini bildiren genel ifadelerdir. Kurumların oluşumunda belirleyici bir etkiye sahip olan kurallar, aynı zamanda amiller ile kurumları birbirilerine bağlayan bir fonksiyon icra etmektedirler. Kurumlar ilgili kural ve uygulamalardan oluşmaktadır. Yani kurallar kadar kurumlar da sosyal yapının işleyişinde önemli bir role sahiptir.¹⁵

Herhangi bir ülkenin hükümeti sosyal bir oluşum olarak insanlardan meydana gelmektedir. Bu insanlar belirli kurallara çerçevesinde, birlikte daha büyük insan toplulukları oluşturarak ülkeleri adına hareket etmektedirler. İnsanların sayı çoğaldıkça kimlik için gerekli ölçütlere sahip oluyor ve bir amil olarak faaliyet gösterdiğinde bir ülke oluşturmuş oluyorlar. Sosyal konstruktivizme göre ülkeler insanların faaliyetleri sonucu meydana getirdikleri sosyal

¹⁴ADLER Emanuel, (1997), "Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics", *European Journal of International Relations*, Vol 3, No 3, s 324

¹⁵GOULD Harry D. (1998), *What is at Stake in the Agent-Structure Debate, International Relations In A Constructed World*, New York, M. E. Sharpe, s 83

oluşumlardır. Devletler ise gelişmiş kurumlara sahip olarak diğer devletlerle ilişkilerini yürütebilen ve net sınırları olan toplumlardır.¹⁶

Epistemolojik ve ontolojik yaklaşımlara göre konstrüktivizm farklı kategorilere ayrılmaktadır. Epistemolojik yaklaşımlar Reus-Smit'e göre yorumlayıcı ve pozitivist konstrüktivistler olarak iki gruba ayrılmaktadır.¹⁷ Hopf da konstrüktivistleri eleştirel ve klasik olarak ikiye ayırır: eleştirel konstrüktivistler söylem ve güç üzerinde dururken, klasik konstrüktivistler daha çok kimliklere, kurallara ve normlara vurgu yapmaktadırlar.¹⁸ Ruggie ise konstrüktivist yaklaşımları üç gruba ayırmıştır;¹⁹

1 – Birinci grup, pragmatizme benzeyen neo-klasik konstrüktivizmdir. Neo-klasik konstrüktivizm konuşma faaliyetlerini analiz etmekte ve süjeler-arası anlamları açıklamaktadır. Adler, Onuf, Kratochwill ve Katzenstein gibi konstrüktivist yazarlar bu gruba dahildirler. Sosyal ontolojiye bağlı kalan klasik konstrüktivistler pozitivist epistemolojiye dayanmaktadırlar.

2 - İkinci grup postmodernist / eleştirel konstrüktivistlerdir. Bu grubun entelektüel kökleri Derrida, Foucault ve Nietzsche gibi isimlere dayanmakta, günümüz temsilcileri ise Campbell, Ashley, Walker'dir. Eleştirel konstrüktivistler, sosyal aktörlerin dili nasıl kullandıklarını analiz etmek için söylemsel ve dilsel yöntemleri kullanmışlardır.

3 - Üçüncü kategori ise sistemsal konstrüktivizm olarak adlandırılır ve bu iki akımın arasında yer almaktadır. Bilimsel realizmin felsefi doktrinine yakın olması bu yaklaşımın en ayırt edici yanıdır. Bu akımın temsilcisi olan Alexander Wendt, devletin kimliğinin, eylemlerini ve çıkarlarını belirlediğini varsaymakla birlikte devletin kolektif ve toplumsal kimliği arasında da ayırım yapmaktadır. Devletin kolektif kimliği stratejik pratiklerin, sistemsal süreçlerin ve yapısal çerçevenin devletin kimliğini nasıl oluşturduğuna ve diğer devletlerden farklı olmasına

¹⁶KAYA Sezgin, (2008), "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar", Ankara Üniversitesi, SBF dergisi, cilt 63, sayı 3, s ss. 83-111

Erişim adresi;<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/35987> (17.05.2021)

¹⁷REUS-SMİT Christian, (2008), "Imagining Society: Constructivism and the English School", *The British Journal of Politics and International Relations*, s. 596

¹⁸HOPF Ted, (1998), "The premise of constructivism in international relations theory", *International security*, s. 171-200

¹⁹RUGGİE J.G. (1998), *Constructing the World Polity, Essays on International Institutionalization*. London: Routledge publisher, s 106

odaklanmaktadır. Uluslararası toplumun normatif yapıları devletlerin toplumsal kimliklerini belirlenmekte ve bu yapılar devletlerin eylemlerinin sonuçları olarak görülmektedir.²⁰

Konstrüktivizm, insanın dünya üzerindeki işlerine ve onun bilincine odaklanan bir yaklaşımdır. Uluslararası ilişkiler teorilerinin çoğu devletler arasındaki güç dengesi, askeri güç, devletlerin davranışları ve ekonomik kapasite gibi olguları açıklamaya odaklanırken; konstrüktivizm uluslararası ilişkilerin sosyal bir alan olduğu üzerine vurgu yapmış ve diğer teorilerin bakış açısını eleştirmiştir. Konstrüktivizm açısından uluslararası ilişkileri de kapsayan politik ve sosyal dünya, insanın bilinci dışındaki maddi bir nesne veya fiziksel bir varlık değildir.²¹ Bu nedenle konstrüktivizmde düşünsel unsurların, kurumların, normların, bilişsel faktörlerin ve uluslararası kuralların siyasi rolü üzerinde durulmuştur. Baskın yapısalcı akımlar olan Marksistler, Liberaller ve Realistler yalnız yapıyı incelediği halde, konstrüktivist düşünürler aktörleri de yaptıkları incelemelere dahil etmiş ve yapısal değişikliklerin kaynağının aktörler olduğunu söylemişlerdir. Buna benzer bir şekilde aktörlerin de içinde buldukları sosyal, mekânsal ve tarihsel koşullarda karşılıklı iletişim kurduklarını ileri sürmüşlerdir.²²

Konstrüktivist düşüncenin kaynağı pragmatist ve idealist felsefi yaklaşımlardır. İdealist ve pragmatist felsefi yaklaşımlar bilginin sosyal bir inşa olduğunu öne sürerler. Bilginin pasif bir öğrenim süreci değil, sosyal bir süreç olduğunu ifade eden idealist felsefe Kant ve Hegel gibi klasik düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle etkisini artırarak hızla gelişen konstrüktivizm 18. Yüzyılda yapılan epistemolojik tartışmalar sonucu meydana gelmiştir. Bu konuda İtalyan felsefecisi Giambatissa Vico şöyle demiştir: "Tanrı doğal dünyayı yaratmış; ancak tarihi dünyayı insan yaratmıştır." Bu cümle, devletlerin tarihlerinin insanlar ve toplumlar tarafından inşa edildiği anlamına gelmektedir.²³

Konstrüktivizm bir yandan toplum ile doğanın birliğini kabul etmekte, diğer yandan toplumun kendine özgü ontolojik bir karaktere sahip olduğunu ileri sürmektedir.²⁴ Konstrüktivizm, disiplinler arası bir yaklaşım olarak gerçekliğin ve fikirlerin sosyal inşasını ele

²⁰ ARI Tayyar, (2018), *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Bursa: Aktüel Kitapevi. s. 520

²¹ JACKSON R. SORENSEN G. (2006). *Introduction to International Relations Theories and Approaches*. United Kingdom: Oxford University Press. s.162

²² ERTEM H.S. (2012). "Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: Kimliğin Güvenliği ve Güvenliğin Kimliği", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8(16), s.184

²³ EMEKLİER B. (2011), "Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Post-pozitivist Kuramlar". *Bilge Strateji*, cilt 2, sayı 4, s. 160

²⁴ KARABULUT Bilal. (2017), *Uluslararası İlişkiler: Kavramlar-Teoriler-Kurumlar*. Ankara, Barış Kitap yayınları, s. 275

almaktadır. Sosyal dünyanın meydana gelmesinde düşünsel unsurların kurucu bir rol oynadığını savunan konstruktivizm maddi unsurları da önemli görmektedir. Konstruktivizm çalışmalarının odak noktası sosyal alanlarda meydana gelen yapısal değişimler ve bu değişimlerin tarihsel süreçte nasıl oluştuğudur. Uluslararası ilişkilerin sosyal bir alan, devletlerin ise sosyal bir varlık olduğu konstruktivizmin en çok altını çizdiği konu olmasından dolayı kurumların, kuralların, düşüncel unsurların ve normların siyasi rolü üzerinde odaklanmışlardır. Konstruktivizme göre öznelarası etkileşim; diller, normlar, kurallar, ideolojiler ve kültürler üzerinden şekillenmekte ve bu etkileşimin neticesinde kimlikler oluşmaktadır. Bu nedenle konstruktivist teorisyenler sürekli olarak kimlik kavramının önemine vurgu yapmışlardır. Kimlik kavramı konstruktivistlerin en çok vurguladığı kavramdır. Konstruktivistler kimliklerin çıkar olgusunun asıl kaynağını olduğunu belirterek, insani ilişkileri kimlik ve davranış üzerinden, oradan hareketle de uluslararası ilişkileri yorumlamaya çalışmışlardır.²⁵

Konstruktivizm gerçekliği sorgulanmadan kabul etmemekte ve insanlar tarafından yaratılmış gerçeklikle ilgilenmektedir. Devletler, sistemle karşılıklı etkileşim sürecinde sistemi oluşturan faktörleri inşa etmektedirler. Konstruktivizm, uluslararası toplumun sosyolojisini yapmak için devletleri ve bireyleri kapsayan bu sosyal etkileşim sürecini incelemektedir.²⁶

1980'li yıllarda neorealist yaklaşımın yoğun baskısından dolayı disiplinin tarihsel ve toplumsal boyutunun incelenmesi görmezden gelinmiş; ancak konstruktivistlerin konuya odaklanarak toplumsal ve tarihsel boyutu incelemesi bu yaklaşımın en önemli çıkış noktası olmuştur. Konstruktivistler, düşünsel unsurların sosyal dünyanın oluşumunda kurucu rol üstlendiğini öne sürer; ancak maddi unsurları da önemserler. Aynı zamanda dünya politikasında rolü olan toplumsal bir özellik kazanmış düşüncelere vurgu yaparlar. Konstruktivizme göre aktörlerin çıkarları ve kimlikleri veri değildir, bir araştırma konusudur. Bu bağlamda konstruktivizmin başlıca odaklandığı konular dünya politikasının öznelarası boyutu olan aktörlerin kimlik ve çıkarları, normlar, kurallar ve kurumlar, sosyal yapılarıdır. Düşünsel unsurların kurucu gücünü vurgulayarak, bu unsurlara öncelik atfetmesi Konstruktivizmi diğer yaklaşımlardan farklı kılan noktadır.²⁷

Konstruktivizm teorisi güç ve çıkar konusunu tamamen dışlamamaktadır. Ancak bu yaklaşımın üzerinde daha çok yoğunlaştığı konular kimliklerin nasıl ortaya çıktığı, nasıl

²⁵ KARABULUT, B. (2017), agm., s. 195

²⁶ WENDT A. (1994). agm, s. 385

²⁷KÜÇÜK M. (2009). "Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstruktivist Dönüşü Anlamak", *Ege Akademik Bakış*, 9(2), s. 777

geliştiği ve devlet davranışlarını belirlemede kimliklerin ne türlü bir etkileri olduğu konularıdır. Realizm ve liberalizm yaklaşımları güç ve ticaret konuları üzerinde vurgu yaparak maddi öğeler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Konstrüktivizm teorisi ise fikirlerin ve kimliklerin uluslararası ilişkilerde oynadıkları rol ve yaptığı etkileri üzerinde odaklanmaktadır. Konstrüktivist düşünürlerin güç ve ticaret gibi maddi öğeler üzerine vurgu yapmamaları, bu öğeleri yadsıdıkları anlamına gelmemektedir. Konstrüktivistler açısından kültürel yapılar maddi yapılardan öncelik teşkil etmektedirler. Yani insanlar tarafından oluşturulan yapılar maddi değil, kültürel olduğundan dolayı uluslararası ilişkilerde yapılan analizler de kültür konularıyla başlamalı, sonra ise maddi öğeler olan güç ve çıkarlara yönelmelidir.²⁸ Rasyonalist kuramlar ile konstrüktivizmin devlet kavramına bakışları farklıdır. Konstrüktivistler devletlerin tek gayesinin hayatta kalmak olduğunu kabul etmiyor ve devletlerin kimliklerinin ve çıkarlarının belirli tarihsel süreçlerce şekillendirildiğini savunuyorlar. Aynı zamanda Konstrüktivizm teorisine göre uluslararası yapı maddi yapılardan değil, sosyal ilişkilerden oluşmaktadır.²⁹

Diğer teorileri konstrüktivist yaklaşımdan ayıran en önemli konulardan biri de kimlik ve çıkar kavramlarına farklı yaklaşımlarıdır. Konstrüktivizmde analitik açıdan kimlikler, çıkarlardan daha öncelikli görülmektedir.³⁰ Kimlik algısı, 1980'li yıllardan başlayarak uluslararası ilişkiler kuramları arasında çok tartışılan bir kavram haline gelmiş ve konstrüktivistler devletler arasında iş birliği sonucu kolektif kimliklerin oluşmasını mümkün görmüşlerdi. Yani devletlerin kolektif kimlikler edinerek, içinde 'biz' olarak faaliyet gösterebilecekleri kurumlar oluşturmaları mümkündür. Konstrüktivist yaklaşıma göre egemenlik de bir kurum olup anarşi tehlikesini azaltıcı bir işlev görmektedir.³¹

Bunun yanı sıra Konstrüktivizm'de "söylem" konusu özel bir konuma sahiptir ve sosyal ilişkiyi anlamakta anahtar kavram olarak kabul edilmektedir. Konuşma ve verilen cevaplar, insan hayatını anlaşılabilir kıldığı için insanlar toplumda kendi ihtiyaçlarını gidermek amacıyla dili kullanmaktadırlar.³² Uluslararası ilişkiler analizleri açısından toplum içerisindeki hâkim politik söylemler oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Bunun nedeni politik aktörlerin

²⁸KAYA Sezgin, agm., s 18

²⁹WALT Stephan M. (1998) *Uluslararası İlişkiler: Bir Dünya Binbir Kuram*, (Çev. Başak Çalı), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları: s. 24

³⁰Mc SWEENEY Bill, (1999), *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge Uni. Press. s 126

³¹KAYA Sezgin, agm., s 21

³²KUBALKOVA, Vendulka / ONUF, Nicholas / KOWERT, Paul (eds.), (1998), *International Relations In A Constructed World*, New York: M. E. Sharpe, s 81

belirleyici bir unsur olan söylemler aracılığıyla kendilerini ve çıkarlarını nasıl tanımladıklarıdır.³³

Aktörlerin çıkarlarının ve kimliklerinin toplumsal olarak inşa edildiğini ve bunların etkisiyle dış politikanın belirlediğini varsayması Konstrüktivizm'in en belirgin özelliğidir. Temel normatif ve kurumsal değişiklikleri dünya politikasının yeniden şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Konstrüktivistler de bu değişiklikleri anlamakta yol gösterici olmakla birlikte, dünya politikasında etkili olan kültürel faktörlere ve bunların bu değişimdeki belirleyici rolüne vurgu yapmışlardır.³⁴

Konstrüktivizmde anarşi, devlet, kurumlar ve kurallar gibi konular farklı bir bakış açısıyla incelemektedir. Yalnız devlet meşru şiddet kullanma tekeline sahip olduğundan dolayı diğer teorilerin çoğunda olduğu gibi Konstrüktivizmde de devlet analiz birimi olarak kabul görmektedir. Devletin diğer aktörlerden ayırt edici olmasını sağlayan durum devletin gücünün en üst noktası olan yıkım araçlarına sahip olmasıdır. Wendt siyasal otoritenin yapısı olarak devleti göstermektedir. Bu bağlamda devlet, "aracılıklarıyla anlaşmazlıkların çözüldüğü, sosyal ilişkilerin yönlendirildiği ve toplumun yönetildiği" ilkeler, kurallar ve normlar tarafından oluşturulmaktadır. Bu yapı, gücün üç maddi temeli olan üretim araçları, yıkım araçları ve biyolojik yeniden üreme araçlarını devlet ve toplumsal aktörlere paylaştırmaktadır. Bu dağılımının organizasyonuna göre farklı devlet yapısı şekilleri oluşmaktadır. Örneğin, kapitalist devletler gücü aile, devlet ve sermaye arasında paylaştırırken; totaliter devletler gücü devlet seçkinlerinde birleştirmektedir.³⁵

Konstrüktivist yaklaşım devletlerin rasyonel aktörler olarak görülebileceğini, devlet davranışları sonucu uluslararası politikanın belirlendiğini, sistemin anarşik olduğunu ve devletlerin birbirlerinin niyetlerinden tam şekilde emin olamayacaklarını, devletlerin sistemdeki temel amacının hayatta kalmak olduğunu savunmaktadır.³⁶ Konstrüktivistler uluslararası sistemin hem kültürel hem de maddi öğelerden oluştuğunu; ancak maddi yapıların değil, kültürel yapıların öncelik teşkil ettiğini savunmaktadırlar. Ayrıca, aktörlerin sosyal olarak inşa edilmiş anlama göre hareket ettiğini ileri sürmektedirler.³⁷ Konstrüktivist yaklaşıma göre

³³ WALT Stephan M. (1998), age., s. 25

³⁴ ARI Tayyar, (2018). age, s. 501-503

³⁵ WENDT A. (2016). age, s 255

³⁶ SCHONBERG Karl, (2009), *Constructing 21st Century US Foreign Policy*, New York: Palgrave Macmillan, s. 8

³⁷ WENDT Alexander, (1999), *Social theory of international politics*. Melbourne: Cambridge University Press., s. 50

uluslararası anarşik bir yapı, devletlerin faaliyetlerini kontrol edecek ve onlara egemen olacak bir üst kurumun mevcut olmadığı anlamındadır. Ancak anarşik bir yapıda her an savaş çıkabileceği anlamına da gelmemektedir.³⁸

Wendt anarşiyi, merkezi bir otoritenin mevcut olmaması gibi tanımlamaktadır. Üst bir otoritenin yokluğu sebebiyle uluslararası sistem anarşiktir. Diğer bir ifadeyle, devletler üzerinde diğer bir egemen yapılanmanın olmaması anarşidir. Wendt'e göre, anarşi geçici bir durumdur ve insanlar da devletlerin eylemleri sonucunda oluşmaktadırlar. Anarşi, devletler ondan ne anlıyorsa odur. Eğer devlet karşılaştığı diğer devleti tehdit olarak görürse rekabetçi dinamikleri harekete geçirecektir, eğer dost olarak kabul ederse farklı bir durum ortaya çıkacaktır. Devletlerin etkileşimleri ve bunun neticesinde ortaya çıkan çıkarların kimliklere olan etkisi önemlidir.³⁹

Konstrüktivizmin incelediği en önemli konulardan biri de kurallar, kurumlar ve yapı arasında ilişkidir. Konstrüktivizmin bakış açısına göre insan, sosyal bir varlık olarak doğa ve çevresi ile ilişki ve etkileşim halindedir. Bu süreç, birtakım kurallara bağlı halde sosyal bir yapı dahilinde kurumlar ve amiller vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Konstrüktivistler, toplumun insanlar tarafından, insanların da toplum tarafından inşa edildiğini varsayan bir yaklaşımı savunmaktadırlar. Kurallar insanları ve toplumu birbirine bağlamaktadır. Sürecin karşılıklı ve sürekli bir şekilde gerçekleşmesine sebep olan şey hukuksal kuralların da bulunduğu bu sosyal kurallardır. Bir insana neyi yapması veya neyi yapmaması gerektiğini belirten genel ifadelere "kurallar" denir. Kurallar, aynı zamanda kurumların ortaya çıkmasında tayin edici bir etkiye sahiptir. Ayrıca kurallar, amiller ile kurumları birbirlerine bağlayan bir görev icra etmektedirler. Bu nedenle kurumlar da kurallar gibi sosyal yapının işleyişinde önemli bir role sahiptirler. Kurumlar ilgili uygulamalar ve kurallardan oluşmaktadır. Kuralların oluşturduğu örüntüler ile amillerin amaçları doğrultusunda gerçekleşen faaliyetleri kurumları meydana getirmektedir. Kurumlar kurallar ve amiller bir sosyal yapı içerisinde bulunmaktadırlar. İnsanlar ancak ait oldukları toplumun kapsamı ölçeğinde ve kuralların belirlediği şartlar çerçevesinde amil olabilirler. Konstrüktivizm'e göre yapı, amillerin ve kurumların içinde faaliyet gösterdikleri bir şeydir. Yapının temelinde kurumlar, kurallar ve tercihler örüntüsü bulunmaktadır.⁴⁰

³⁸KAYA Sezgin, (2008), *agm.*, s 20

³⁹ERTEM H.S. (2012), *agm.*, s.186

⁴⁰KAYA S. (2008), "Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 63, Sayı 3, s 97-98

Konstrüktivist teori düşünsel ve sosyal unsurların maddi yapılar üzerinde belirleyici olduğunu savunarak güvenlik kavramına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Konstrüktivizme göre, güvenlik insanlar arasında karşılıklı etkileşim sonucunda kurulan bir olgudur. Konstrüktivistler devletin güvenlik konusunda tek belirleyici olmadığını vurgulayarak güvenliği sektörlere ayırmış ve devlet odaklı güvenlik fikrini kabul etmemişlerdir. Konstrüktivizm' göre güvenlik tüketilen değil, üretilen bir olgudur.⁴¹

Konstrüktivizme göre devlet, toplumdaki insanların kimliksel örgütlenmelerinden oluşan inşa sürecinin bir sonucudur. Kurumsal devlet yapıları ise sistemi belirlemektedir. Konstrüktivizm, devleti temel parametre olarak kabul etmekte, devletin bütünselliğinden beslenerek toplumun ayrıntılı analizini yapmamaktadır. Ayrıca, birey faktörünün ayrıntılı analizini de göz ardı etmektedir. Böylece, kimliğin dış politikaya olan etkisini yalnız sistem düzeyinde değil, doğrudan birey düzeyinde de incelenmesi gerektiğini ileri sürer. Rol teorisi devlet liderlerinin kimliğinin doğrudan dış politikaya etkisini savunarak konstrüktivizmin bu boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Devlet yönetiminde bulunan bireylerin kimliksel analizini yapan rol teorisi, bu kimliklere göre yönetim anlayışının tasarlandığı sonucuna varmıştır. Bu kimliksel inşa süreci toplumun değişmesine yol açmayn yanı sıra devleti de etkilemektedir. Bazı toplumlar geleneksel olarak otokratik yönetimleri kabul ederek lidere itaatkâr davranabilir. Bu tür toplumların liderin politika davranışlarına ve söylemlerine karşı razı olmayı amaç olarak benimsediklerinden dolayı liderin kimliği daha etkili olmaktadır. Bu durumda liderin toplum tarafından seçilme kaygısı olmadığı için kararları daha aceleci ve sert alabilmektedir. Liderin kabul ettiği kararların demokratik yöntemlerle sorgulandığı bir toplumda ise, liderin kimliği daha az etkili olmaktadır. Demokratik toplumda lider, sistemin değişiminden ve devletin işleyişinden etkilenerek kimliksel davranışlarından ödün vermek zorundadır. Burada, liderin kimliği arka planda kalmakta, devletin sistemi ise öne çıkmaktadır. Ancak yine de birbirlerini etkileyen süreçler mevcut olmaktadır.⁴²

Konstrüktivizm, diğer teorilerin açıklayamadığı sosyal faktörlerin hem iç politikada hem de dış politikadaki güçlü etkisini ortaya koyarak, güç dağılımı, güç dengesi, anarşi, çıkar ve kimlik arasındaki ilişki konularına yeni yaklaşımlar getirmiştir.⁴³

⁴¹BUZAN B, WAEYER O, WİLDE J. (1998). *Security A New Framework for Analysis*. United States of America: Lynne Rienner Publishers. s 7- 8

⁴² ALİ AK Mehmet, (2019), agm, s 231

⁴³ HOPF Ted, (1998). Agm, s 172

1.3. Konstrüktivist Üç Teorisyen ve Görüşleri

Konstrüktivizm teorisinin gelişmesinde Nicholas Onuf, Friedrich Kratochwil ve Alexander Wendt gibi üç teorisyenin büyük katkıları olmuştur. Nicholas Onuf 1989 yılında yazdığı "World Of Our Making" başlıklı kitabıyla sosyal teorisinin temelini atmıştır. Bu eserde sosyal normların ve kuralların toplumu düzenleyici ve inşa edici rolünden bahseden Onuf, uluslararası ilişkiler ile uluslararası hukuku aynı alanda buluşturmaya gayret göstermiştir. Onuf'a göre uluslararası ilişkiler sosyal bir teori ile oluşturulabilen siyasi bir karaktere sahiptir. Bu siyasi ve sosyal karakter bir yapıdan oluşmaktadır. Bu yapı bizi insan yaparak, nasıl bir içerikle "biz"i ve öteki'yi belirlemekte ve inşa etmektedir. Bizim yaptığımız bu dünyanın hammaddeleri ise edim ve söylemlerimizdir. Onuf, amilin sadece uluslararası yapı, askeri güç ve ekonomi gibi materyalist kavramlardan oluşturulmadığını savunmaktadır. Aynı zamanda burada ontolojik bir indirgemecilik söz konusudur. Amil / Aktör, kimlikler ve inançlar gibi sosyal unsurların birleşerek ortaya çıkardığı bir yapıdan ibarettir. Onuf'a göre dil / söylem tanımlayıcı olmasının yanı sıra uygulayıcı bir özelliğe de sahiptir. Bunun nedeni söz ediminin birilerini harekete geçirecek konuşmaların bütünü olmasıdır. Aktörler karşısındaki kişinin kimliği söylemin karşılığında verdiği yanıtın niteliğine göre oluşturulmaktadır. Eğer aktörler söyleme karşı sürekli olarak bir kabul edilmiş oluşturursa, bu durum artık norm ve kuralları oluşturmaktadır.⁴⁴

Onuf'un sunduğu teze göre aktörleri söylemler oluşturuyor, aktörlerin söylemleri kabullenmesi ve uygulaması kuralları ve normları oluşturuyor, kurallar ve normlar toplumun kimliğini oluşturuyor, kimlikler ise dış politika karar merkezlerini oluşturmaktadır. Böylece devletlerin toplumsal inşa süreci devletlerin dış politikasını etkilemekte, devletler ise uluslararası yapının anarşik olup olmayışına karar vermektedir. Yani uluslararası yapının hem kurucu hem de düzenleyici unsurları devletlerdir.⁴⁵

Onuf'a göre, yapı etkileşimler sonucu inşa edilmiş ve yapı yerine sosyal düzen kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Onuf amil-yapı ilişkisinde neden kuralların ve dilin merkezî önem taşıdığını açıklamaya çalışarak, amil-yapı ilişkileri yerine amil-sosyal düzen ilişkileri olarak tanımlamıştır.⁴⁶ Onuf'a göre insanlar ve toplum karşılıklı inşanın sonucu, yani

⁴⁴ZEHFUSS Maja, (2004), *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*. London: Cambridge University Press, s. 20-22

⁴⁵AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 223

⁴⁶ONUF N, (1998), *Constructivism, A User's Manual, International Relations in A Constructed World*, (Ed. V. Kubalkova, N. Onuf ve P. Kowert), New York, s. 63

birbirlerinin ürünü olarak değerlendirilmelidir.⁴⁷ Çünkü toplum ile insanlar, amil ile yapı arasındaki sosyal inşa devamlılık gösteren ve iki taraflı bir süreçtir. Onuf, Wendt'in yaklaşımındakinden farklı bir sosyal dünya anlayışı sunarak, dil ve söylemin ontolojik açıdan belirleyici olduğunu savunmuştur. Onuf, "Saying is doing" başlıklı tezinde söylemenin yapmak anlamına geldiğini ve sözcüklerin eylemleri oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bir şeyleri yapanın dil olduğundan amilleri yapan da dildir. Bu durumda, gerçeği inşa etmek için amillerin dil kapasitelerini nasıl kullandıklarını bilmek gerekmektedir.⁴⁸

İnşacı yaklaşımın önde gelen teorisyenlerinden olan Nicolas Onuf bu yaklaşımı teorileştirme çabasına girerek dört temel ön kabulü ileri sürmüştür:

- 1) Birincisi, toplum ve bireyin devamlı olarak birbirini oluşturması. Bu süreç toplumsal ilişkilerin değişimini ve sabit görünümü birlikte belirlemektedir.
- 2) İkincisi, toplumsal inşa da dil ve onun türevleri olan kurumlar ve kuralların araç olmasıdır. Zira insan isteğini dille aktararak amaca dönüştürmekte ve bu amacı doğrultusundaki faaliyetlerini dil aracılığıyla desteklemektedir.
- 3) Üçüncüsü, kurallar maddi varlıkları kaynağa dönüştürmektedir.
- 4) Dördüncüsü, sosyal ilişkiler ağı içerisinde oluşturulan kurumlar ve kurallar sonucunda inşa edilen bazı yapılanmalar uluslararası ilişkilerde temel aktör olarak kabul edilen devletleri oluşturmaktadır.

Onuf'a göre fikirler ve kültür, uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde ve söyleminde önem arz etmektedir. Çıkarlar değişen kimlikler ile ilişkili ve sübjektiftir. Sosyal konstrüktivist düşünürler arasında bazı farklar olmasına rağmen genelde normlar, kimlik, kültür, uluslararası yönetim ve ulusal çıkarlar üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu yaklaşıma göre, sosyal gerçekliğin eleştirel kuramlardaki gibi insanlar tarafından değişebileceğini ve yapılandırıldığını belirtmektedir. İnsanların sosyal ortamdan ve onun oluşturduğu değerler sisteminden bağımsız bir şekilde var olmasının mümkün olmadığı iddia edilmektedir.⁴⁹

Konstrüktivizmin bir diğer ünlü teorisyeni klasik konstrüktivizm'in öncüsü sayılan Friedrich Kratochwil'dir. Onun analizi söylem edimine, dil felsefesine ve pratik felsefeye dayanmayan yanı sıra hukuksal normları da içermektedir. Pozitivist yaklaşımın önceden

⁴⁷ONUF N., (1989), *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*, Columbia, University of South Carolina Press, s. 36-42

⁴⁸ONUF N., (1998), *age*, s. 59

⁴⁹KAÇAR G. (2014), "İnşacılık", <http://www.tuicakademi.org/insacilik/>

verilmiş koşullar üzerinden analiz edilmesine ve hedeflerin tanımlanmasına karşın Kratochwil, insan davranışını inşa eden ve yönlendiren dil ve normlar üzerine odaklanmıştır. Kratochwil'e göre politik eylemin bir ürünü olan kurallar ve normlar, davranışları ve kararları şekillendirerek insanlara iletişim kuracakları bir ortam sağlamaktadır.⁵⁰

Konstrüktivizmin üçüncü teorisyeni bu teorinin altyapısını oluşturan Alexander Wendt'tir. Uluslararası politikanın uygulanma tarzının aktörler tarafından oluşturulmuş bir yapı olduğunu ve verili olamadığını savunan Wendt, çıkarlardan daha ziyade kimlik faktörüne odaklanmıştır. Etkileşimler "Benlik" ile "Çevre"nin oluşumunda ana unsur olurken "Benlik" ve "Çevre" kavramları da etkileşimlerin şeklini belirler ve böylece sosyal gerçeklik oluşturulur. Bunun neticesinde mevcut uluslararası sistem yeniden şekillendirilir. Neo-realizm yaklaşımındaki gibi devleti uluslararası sistemin temel aktör olarak kabul eden Wendt, uluslararası ilişkilerde yapısalcı bir teori oluşturmaya çalışmış; ancak neorealizmin rasyonalist ve materyalist düşünürlerin aksine, materyal yapının toplumsal yapıdan ayrı değil, birlikte incelenmesi gerektiğini savunmuştur.⁵¹

Wendt'e göre, devletler uluslararası ilişkilerin temel amilidir. Yalnız diğer devletlerle interaksiyon yoluyla bir devlet kendi kimliğini inşa edebilmektedir.⁵² Devletin kimliği, onun çıkarlarını ve eylemlerini etkilemekte; ancak devletin sosyal kimliği ile içsel kimliği birbirinden ayrılmaktadır. Wendt daha çok uluslararası sistemdeki devletlerarası sosyal etkileşime odaklandığından dolayı iç siyaset ve kültür gibi sistemsel olmayan içsel faktörlerin devletin kimliğini etkileyebileceğini göz ardı etmiştir. Bu nedenle Wendt'in bu tür yaklaşımı "sistemsel konstrüktivizm" olarak tanımlanmıştır. Neo-realizm'in tek bir anarşi mantığına dayanarak devlet davranışlarının kaynağıyla ilgili yeterli bilgi vermenin mümkün olmadığını iddia eden Wendt, uluslararası sistemde farklı kültürler ve genel kabul görmüş normların olduğunu savunmuştur. Uluslararası yapının kültür temelli olduğunu belirten Wendt, Hobbesçu, Lockcu ve Kantçı kültür gibi üç çeşit kültür mevcut olduğunu ileri sürmüş ve sosyal faktörleri de içeren Hobbezyen, Lockiyen ve Kantiyen gibi üç anarşi kültüründen bahsetmiştir. Bu üç kültür,

⁵⁰ZEHFUSS Maja, (2004), *age.* s. 18

⁵¹ ZEHFUSS Maja, *age.*, s. 13

⁵²SMITH, S, (2001), *Foreign Policy is What States Make of It: Social Construction and International Relations Theory, Foreign Policy in a Constructed World*, (Ed. V. Kubalkova, M. E. Sharpe), New York, s 52

devletlerin diğerlerini ve kendilerini tarif etmekte kullandıkları üç çeşit rolü belirtmektedir. Bunlar sırasıyla şöyle belirtilebilir:

1 -Hobezyen anarşi anlayışı mutlak güç edimine dayanmış ve bütün devletlere düşman bir bakış açısıyla oluşturulmuştur. Hobbesçu kültürde devletler diğerlerini düşman olarak algılayarak bu bağlamda bir kimlik atfetmektedirler.

2 -Lockiyen anarşi anlayışında, devletler karşılıklı kabul görülen kurallara uygun bir biçimde birbirlerine bir rakip olarak bakar ve buna göre uluslararası sistemi biçimlendirmeye çalışırlar. Lockçu kültürde devletler diğer devletleri düşman değil, rakip olarak algılar ve birbirlerine atfettikleri kimlik de bu çerçevede oluşur.

3 -Kantiyen anarşi anlayışı, herkesin birbirine dost olarak baktığı ve kabul edilmiş normlardan oluşan bir sistem topluluğudur. Kantçı kültür devletlerin kimliklerini düşman veya rakip değil, karşılıklı “dostluk” kapsamında inşa ettikleri bir çerçeve sunmaktadır.⁵³

Bütün bu üç sosyal yapının materyal kaynaklar, insan pratikleri ve bilgi paylaşımı gibi üç elementi vardır.⁵⁴

Wendt, uluslararası ilişkilerin ve anarşik sistemin sosyal bir kurgu olduğunu ve sabit bir yapı olmadığını iddia etmektedir. Uluslararası aktörler, buldukları sistem içinde kendilerine roller ve kimlikler edinmektedirler. Bu kimlikler de devletlerin kabul ettiği kararları etkilemekte, eylemlerine, amaçlarına ve çıkarlarına tesir etmektedir.⁵⁵ Wendt'e göre, uluslararası sistemdeki devletlerin karşılıklı ilişkileri sonucu devlet kimlikleri oluşmaktadır. Wendt, yapı ve amillerin birbirlerini karşılıklı olarak belirleyen ve inşa eden bütünlükler olduğunu savunmuştur. Yani, sosyal yapılar bir yandan amillerin kendilerini anlamlandırmalarına ve pratiklerine bağlı olarak inşa edilirken, diğer yandan da bu amillerin çıkarları da yapılar tarafından açıklanmakta ve inşa edilmektedirler.⁵⁶

Wendt, sosyal yapıların genelde kültür, dil ve kurallar aracılığıyla tanımlanması gerektiğini savunmaktadır. Paylaşılan kültürler, normlar ve fikirler uygun kimlik ve çıkarları inşa ederek uluslararası yapının gelişimini şekillendirmekte önemli role sahiplerdi.⁵⁷ Bununla

⁵³ WENDT, A, (1999), *agm.* s. 246-313

⁵⁴ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 224

⁵⁵ WENDT Alexander, (1994), *agm*, s. 386

⁵⁶ WENDT, A., (1987), “The Agent-Structure Problem in International Relations Theory”, *International Organization*, s. 338

⁵⁷ WENDT, A. (1999), *agm.* s. 3

birlikte, Wendt maddi güçlerin rolünü de yadsımamış, sosyal unsurlara kıyasla maddi unsurları ikincil olarak görmüş ve maddi unsurların anlam ve etkilerinin amillerin düşüncelerine bağlı bir şekilde gelişim gösterdiklerini savunmuştur.⁵⁸

Alexander Wendt, "Social Theory of International Relations" başlıklı eserinde konstrüktivizmin içindeki rol kavramına da değinmiş; ancak yaptığı analizinde rol kavramını, birim düzeyinde değil, sistem düzeyinde incelemeyi uygun bulmuştu. Holsti ise yaptığı rol analizinde, devletleri sahip oldukları maddi kapasitelerine uygun olarak süper güç, bölgesel güç gibi tanımlanan roller dışında, söz konusu devletin statüsünün iktidar rolüne göre kültürel, ideolojik, geleneksel olarak kategorilere ayırmıştı. Holsti'ye göre, ulusal rol algıları bir devletin dış politikasını büyük ölçüde etkilemekte ve dış politika seçimlerinde bu algılar genel eğilimi yansıtmaktadır.⁵⁹ Değişen rol algılarıyla birlikte devletlerin dış politika seçimleri değişebilmekte ve statüleri bu anlayışa göre şekillenebilmektedir. Holsti, toplumdaki rol karşılığı, karar vericilerin nasıl rollere sahip olduklarını, devlet yönetimine olan etkisi ve uluslararası alanda nasıl bir konum belirlediği durumları inceleyerek, elde ettiği veriler doğrultusunda devletin dış politika anlayışlarının değişimiyle bağlı yaptığı analizlerinde tümevarımsal bir metodoloji benimsemiştir.⁶⁰

1.4 Konstrüktivizm ve Kimlik İnşaası

Uluslararası ilişkiler disiplini, uluslararası sistemin temel aktörleri olan devletlerin kendi amaçlarına ulaşabilmeleri için çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini önceleyen ve davranışlarının nasıl belirlendiğini öğrenen bir bilim dalıdır. Bu anlamda gerek güvenlik kaygısı gerekse ekonomik modellemeler devletleri uluslararası alanda egemenliklerini koruma amacıyla salt güçlerini arttırmak düşüncesine itmiştir. Uluslararası ilişkiler disiplini ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha bilimsel ve sistematik bir yapı haline gelmiştir. 1980'li yıllardan sonra bireylerinin özelliklerinin ve devletin toplumsal yapılarının da devlet siyasetini belirlediği gerçeği yansıtılmaya başlanmış ve devlet bütünsel bir organ olarak temsil yeteneğini yitirmiştir. Yani, bireyin uluslararası sistemi doğrudan etkileyecek kapasiteye sahip bir unsur olduğu fark edilmiş ve devletin analiz edilmesinde sadece kurumsal yapısı değil, devleti oluşturan kültürel, geleneksel ve toplumsal gibi iç unsurlarda kullanılmaya başlanmıştır. Toplum ve birey kendi

⁵⁸ WENDT, A., *age.*, s. 25

⁵⁹HOLSTİ, K. J. "National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy", *International Studies*, 1970 s. 246

⁶⁰ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 228

niteliklerine göre bir karakter oluşturmakta, bu özellikler ise toplumun ve bireyin özünü tanımlayarak kimliklerini biçimlendirmektedir. Devletin iç unsurlarının ana temasını belirleyen kimlikler, aynı zamanda devletin uluslararası sistemde nasıl bir tutum sergileyeceğinde belirleyici bir role sahiptir. Uluslararası ilişkiler bu gelişmeler sonucu sosyal bir değişime uğramış ve "kimlik" faktörü, uluslararası sistemde devletlere hem hangi normlar ve olgular etrafında bir strateji belirlemesi hem de kendi "ben" ve "öteki" sini belirlemesi noktasında bir duruş kazandırmıştır.⁶¹

Farklı ontolojik önermelere sahip olmaları konstrüktivist yaklaşımlarını diğer yaklaşımlardan ayıran en temel özelliktir. Konstrüktivizm teorisini savunanlar kimlik politikalarına önem atfetmektedirler. Konstrüktivizm yaklaşımı kimlikleri amiller olarak tanımlamakta, kimlik inşasına özellikle vurgu yapmakta ve sosyal ilişkilerin temelinde sosyal aktörlerin kimliklerinin yer aldığını savunmaktadır. Kimliklerin inşası ve dönüşümü sosyal aktörlerin tercihlerini ve çıkarlarını belirlemekte, kimlik politikaları ise inşaacı yaklaşımın kilit konseptini oluşturmaktadır.⁶² Konstrüktivizm devlet davranışının ve devlet kimliğinin inşasında etkileyici olan iç faktörlerin özelliklerini, politikalarını ve kültürünü kapsamamaktadır. Bu nedenle, ulusal kimliğin inşasında yalnız başka devletlerle olan ilişkilerin rolünü analiz etmek yeterli olmamakta, alt kimliklerle de olan ilişkilerin rolünü analiz etme zarureti ortaya çıkmaktadır.⁶³

Kimlik, bireyin bütün özelliklerini içeren disiplinler arası bir kavramdır. Bireyin toplum tarafından nasıl algılandığı ve kendisini nasıl gördüğü kimlik kavramına bağlı olan konulardır. Psikologlar kişiliği ve benliği kimliğin merkezine koymuş ve bu bağlamda kimliği, kişiyi diğer kişilerden farklı kılan yapılanmış ve tutarlı göstergeler olarak tanımlamışlardı. Sosyologlar tarafından ise kimlik kavramı, sınıf ve toplumsal cinsiyet tespitlerinde, kişinin sosyal durumunu açıklayan bir kavram olarak kullanılmıştır. Felsefe açısından kimlik, öznenin varoluşunun estetik, epistemik ve etik gibi tespitleri sonucunda oluşan gerçekliktir.⁶⁴

Kimlik kavramı Latince kökenli "idem" sözünden türenmiş, ancak ilk kez kimlik kelimesini David Hume ve John Locke "öz" ile ilgili tartışmalarda kullanmışlardı. 1950'li

⁶¹AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 201

⁶²WENDT, A. (1999), *agm*, s. 1

⁶³KUBALKOVA V, (2001) "Foreign Policy, International Politics, and Constructivism", *Foreign Policy in a Constructed World*, (Ed. M. E. Sharpe), New York, 15-37. p.195

⁶⁴AŞKIN M. (2007). "Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), S. 213- 214.

yıllarda kimlik kavramını daha çok sosyal bilimlerde kullanmışlardı. 1950’li, 1960’lı yıllarda psikoloji alanında Erik Erikson’un başkanlığında, bireyin kimlik yapısıyla ilgili ve bunun toplumsal yansımaları konusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. 1970’li yıllarda Vietnam Savaşı sırasında kimlik konusu psikoloji ve sosyoloji alanlarının yanı sıra siyasetle ilgili konularda da ele alınmaya başlanmıştır.⁶⁵

Kimlik, sosyal bir fenomen olarak farklılık ilişkisi yoluyla oluşur ve kimlerden farklı olduğunun bilgisiyle kimliğin bilincine varılması mümkündür. Kimlik sabit bir şey değildir ve sosyal, kültürel ve jeopolitik çevreden etkilenmektedir. Genelde kimlikler ne olmadığımızı düşündüğümüz ve kendimizi nasıl gördüğümüz algılar üzerine kuruludur. Bu süreç bilimsel literatürde diğerlerini tanımlayarak kendinin ne olduğunu belirleme olarak bilinmektedir.⁶⁶ Kimlik kavramı tarihten siyasete, psikolojiden sosyolojiye varan geniş bir alanın tartışma konusu olduğundan bu konuda herkesin kabul edebileceği bir tanım yapmak zordur. Kimlik kavramını, basitçe “değerler bütünü” ya da “benlik duygusu” olarak tanımlayabiliriz. Bundan başka toplumun “kimsiniz” veya “kimlersiniz” sorularına verilen cevap da kimliğin toplumdaki çoğu insanın aynı düşüncede olabileceği bir tanımı olarak kabul edilebilir.⁶⁷

"Biz kimiz" sorusuna kültür, tarih, dinsel inançlar, coğrafya ve toplum doğrultusunda bir cevap verilmektedir. Bu, kimliğin grup ya da birey olarak diğerlerini ve kendimizi var olduğumuz sosyal çevrede nereye ve nasıl konumlandığımıza bağlıdır. Siyah veya beyaz olmak, kadın veya erkek olmak gibi doğuştan sahip olduğumuz özellikler bazı temel kriterleri belirlese de aslında kimliği insanın kendi tercihlerinin bir sonucu olarak görmek gerekiyor. Kişi bir dönem kimliğini teşkil eden bir faktörü öne çıkarmayı tercih edebilir, başka bir dönem ise aksini yapabilmektedir. Bu durumun gerçekleşmesi bireyin kültür yapısına, eğitimine, bulunduğu ekonomik ve sosyal şartlara bağlı olmaktadır. Bunun sebebi kimliği oluşturan unsurlardan hangisinin daha çok tehdit altında olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, dinsel kimliğinin tehdit altında olduğunu düşünen birinin dinsel aidiyetini, ulusal kimliğinin tehdit altına düşmesinden korkan birinin ise ulusal aidiyetini ön plana çıkarması beklenmektedir. Bu

⁶⁵ ERTEM H.S. *agm.*, s. 192

⁶⁶LAZARO J.B. (2019). "European Identity and Its Importance To The EU". *International Journal of Interdisciplinary Research in Arts and Humanities*, 4(1), p. 87.

⁶⁷AKDEMİR E. (2009). "11 Eylül 2001, 11 Mart 2004 ve 7 Temmuz 2005 Terörist Saldırılarından İslam’ın Avrupa’da Algılanışı". *Ankara, Avrupa Çalışmaları Dergisi*, cilt, 8, sayı 1, s. 4

yüzden kimlik konusunda durağanlık söz konusu değil, kimliğin dinamik ve değişken olduğunu söylememiz daha doğru olacaktır.⁶⁸

Kimlik kavramı sosyal psikoloji alanında önemli bir çalışma konusu olarak farklı kategorilerde incelenmektedir. Toplumsal kimlik kategorisi, kişinin mensup olduğu toplumun gelenek ve göreneklerine, diline, değerlerine, sanatına, dinine, normlarına ve başka kurumlarına yönelik geliştirdiği bir aidiyet hissini göstermektedir. Birey, diğer toplumlar ile kendi toplumu arasındaki zıtlıkları, çatışmaları ve benzerlikleri toplumsal kimliğe verdiği anlam çerçevesinde tanımakta ve bu doğrultuda hareket etmektedir. Birey yaşam pratiklerine toplumsal kimlik aracılığıyla dahil olmaktadır. Bilinç ötesinde bir işlev yapan toplumsal kimlik, çoğu zaman bireyin bütün varlığına hükmetmektedir.⁶⁹ Toplumsal kimlik ile bireysel kimliğin birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bazı toplumsal kimlik kategorilerine beyaz tenli veya çekik gözlü olmak gibi fiziksel özelliklerden kaynaklanan fiziksel kimlikler, Türk, Fars, Arap gibi etnik kimlikler, Müslüman, Yahudi, Hristiyan gibi dinsel kimlikler, burjuva veya işçi kimliği gibi sınıfsal kimlikler, feminizm gibi cinsel kimlikler, sosyal kimlikler ve siyasi kimlikler örnek verebiliriz. Bazen dinsel kimlikler bazı bireylere göre onun etnik kimliğinden daha çok önem arz etmekte ve daha itibarlı bir kimlik unsuru olmaktadır.⁷⁰

Sosyal kimlik kişinin, bir sosyal gruba mensup olmasıyla ilgili bilgisinden kaynaklanan bir kavramdır. Bu kavram bireyin bir parçası olarak ona sosyal dünyadaki yeri hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca kimlik gruplar arası davranışın temelini oluşturmakta ve insanlar başkalarını ve kendileri grup üyeliği açısından gördükleri ölçüde tanımlayarak ait oldukları sosyal grupla özdeşleşirler. Bu nedenle kimlik konusunda karşılaştırma ve kıyaslamanın da önemli bir işlevi vardır ve söz konusu karşılaştırma kişinin sosyal kimliğinin gelişmesinde etkileyici bir faktör olmaktadır. Bir bireyin diğerlerini ve kendini grup dışı ve grup içi olarak ayırması bireyin mensup olduğu grubun kendine has özelliklerini içselleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu karşılaştırma işlemi neticesinde kişi, kendinin mensup olduğu grubun diğer gruptan daha iyi olduğunu düşünmekte ve bunun sayesinde aidiyet duygusu güçlenmektedir. Eğer öteki tehdit oluşturursa kimlik daha da güçlenir. Kimliğin toplumsal etkileşim sonucu oluşması ve bu yüzden de ait olma ihtiyacını içermesi kimliğin öteki kavramıyla bağlantılı olmasının asıl nedenidir. Eğer birey kendi ile öteki arasında bir farkı

⁶⁸ ERTEM, H.S. *agm.*, s 193

⁶⁹ ÖZDEMİR, C. (2001), Kimlik ve Söylem, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 108

⁷⁰ KARABULUT, B. (2016), *15 Temmuz ve Türk Ulusal Kimliğin Uyanışı: Konstrüktivist Teori Perspektifinde Bir Analiz. Bilig dergisi*, s.3 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/807209> (Erişim; 25.04.2022)

ortaya koymazsa veya ötekini tanımlamazsa, öz-benliği tanımlayamaz. Yalnız söylem sayesinde ötekinin oluşturulması mümkündür. Söylemsel süreçte ise birey kendi değerlerini diğer gruba dayatmaya çalışarak ötekinin değerlerini düşürmektedir.⁷¹

Pozitivist teorilerin açıklayamadığı olayları, konstruktivizm kimlik politikalarına vurgu yaparak dil, kurallar, gerçekliğin özneler arası inşası gibi kavramlar üzerinden açıklamaktadır. Kimlikleri amiller olarak tanımlayan konstruktivizm, kimlik inşasının önemine vurgu yaparak sosyal ilişkilerin temelinde sosyal aktörlerin kimliklerinin olduğunu ileri sürmüştür. Konstruktivistler kimliklerin inşası ve dönüşümünün sosyal aktörlerin tercihlerini ve temel çıkarlarını etkilediğini iddia etmektedirler.⁷² Konstruktivizm devlet kimliğini açıklamada maddi olmayan faktörlere, yani inançlar, normlar ve kültüre öncelik vermektedir. Konstruktivizme göre, süreç içerisinde devlet kimlikleri ve çıkarları değişebilir ve devletlerin çıkarlarını kimlikleriyle içselleştirerek davranabilir.⁷³

Konstruktivist yaklaşımda devletler yalnızca hayatta kalmak için politika yapmazlar. Çıkarlar ve kimlikler tarihsel süreç içerisinde şekillenerek devletlerin kimliklerini dolayısıyla da çıkarlarını belirlemektedir. Konstruktivizm sıkı bir şekilde kimlikle çıkar kavramını bağdaştırmakta ve değişmez bir ulusal çıkarın olmadığını savunmaktadır. Wendt, aktörlerin ne olduklarıyla ne yaptıkları arasında sıkı bir ilişkinin mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Uluslararası anarşi uluslararası sistemden, iç siyasi yapıdan ve insan doğasından kaynaklanmamaktadır. Asıl mesele devletler arasındaki etkileşimin nasıl şekillendiğine ve bilginin uluslararası sistemde nasıl dağıldığına bağlıdır. Konstruktivistler insanların nesnelere ilgili onların ifade ettiği anlamlar üzerinden hareket ettiğini savunurlar. Düşmanların tehdit etmesi, dostların ise tehdit etmemesi nedeniyle devletler düşmanlarına ve dostlarına karşı farklı davranırlar. Örneğin, İngiltere'nin füzeleri ABD için tehdit anlamına gelmezken, Rusya'nın füzeleri ABD için farklı bir anlam taşımakta ve tehdit algısı yaratmaktadır. Diğer bir örnekte Kanada ve Küba için ABD'nin askeri gücü farklı anlamlara gelmektedir. Bu yüzden güç dağılımı ve anarşi, kimin düşman, kimin dost olduğunu anlamakta yeterli değildir. Konstruktivizme göre, uluslararası düzendeki güç dağılımı devletlerin hesaplarını etkileyebilmekte; ancak bu dağılımın nasıl gerçekleşeceği diğerleri ve kendileri hakkındaki

⁷¹BATTAL Merve, (2021) *Konstruktivizm ve Kimlik: Türkiye'nin Bosna-Hersek Savaşı Politikasının İncelenmesi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1627310>, (Erişim; 02.06.2022)

⁷²KARAKOÇ, J. (2013) Konstruktivizmde Dış Politika ve Etnik Kimlikler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2). s. 142

⁷³ALEXANDROV, M. (2003). The Concept State Identity in International Relations: A Theoretical Analysis, *Journal of International Development and Cooperation*, 10(1). s. 34

düşünceleri ve algılarını şekillendiren özneler arası bilgi dağılımına, beklentilere ve anlayışlara bağlıdır. Wendt'e göre eğer Sovyetler Birliği ve ABD düşman olmadıklarına karar verirse Soğuk Savaş bitebilirdi. Kolektif anlamlar bizim hareketlerimizi organize eden yapıları oluşturan şeydir. Yani kimliklerin anlam kazanması belirli bir sosyal çevrede inşa edilmiş bir ortamda mümkündür. Her kişi kurumsal rollerinden kaynaklanan olarak vatandaş, öğretmen veya kardeş gibi farklı kimliklere sahip olabilir. Devletler de "özgür dünyanın lideri" veya "bağımsız" gibi pek çok kimliğe sahip olmaktadır. Belirli bir kimliğe olan bağlılığın değişmesi mümkündür. Ancak her kimlik aktörün kurumlar temelinde sosyal bir tanımlamasıdır ve bu kimlikler aracılığıyla aktörler birbirlerini ve kendilerini tanımlamaktadırlar.⁷⁴

Dost olarak kabul görülen, yani geleneği, kültürü, etniği, dili ve dini birbirine benzeyen devletler kimliksel yapılarını maddi kapasite kazanımlarından önde tutarak birbirinin çıkarlarını koruyucu kazan-kazan niteliğinde ya da birbirini destekleyici politikalar izlerler. Ancak devletler ekonomi ve güvenlik unsurunu her zaman ön planda tutmak zorunda olduklarından dolayı dış politika kararlarını sadece ulusal ve uluslararası siyasette maddi çıkarları gözetmeyerek kültürel kriterlere göre almamaktadırlar. Böylece devletlerin ekonomilerinin ve güvenlikleri olumsuz etkilendiği bir siyasi yöntemden çekindikleri için kimlik faktörü arka planda kalabilir. Kimlik siyaseti uygulayan devletler karşılıklı olarak birbirlerine güvenebilecekleri bir alan oluşturdukları ve bu alanın başka devletlere karşı bir koruyucu siper görevi gördüğü için bu durum genellikle kısa süreli olur.⁷⁵

Bu noktada Wendt'in ileri sürdüğü dört kimlik tarifine değinmemiz gerekmektedir;

1 – Kurumsal / kişisel kimlik türüne göre kimlik olgusu bir kişiyi kişi, devleti devlet yapan en önemli etkidir. Bir aktör yalnız bir tane bu tür bir kimliğe sahip olabilmektedir. Bunun maddi temeli insanlara göre beden, devletlere göre ise birçok beden ve topraktır. Bundan başka bu kimlik türü ortak kişiliği, benlikleri, düşünceleri ve hedefleri olan kolektif bir kimliğe sahip kişiler tarafından yönlendirilir. Bu kimlikte benlik bilinçlidir ve hafızanın önemli bir yeri vardır.

⁷⁴WENDT A, (1992). Anarchy Is What States Make Of It: The Social Construction Of Power Politics, *International Organizations*, 46(2), S. 398.

⁷⁵ AK ALİ Mehmet, (2019), agm, s 219

2 - Sosyal bir sınıflandırmaya ait tip kimliği ikinci tür kimliğe aittir. Yani bilgi, değerler, görüşler, yetenekler, deneyim, dil, bölge, tarihi ortak özellikleri paylaşan insanlar için kullanılan etiketler bu türün içerisinde yer almaktadır.

3 - Üçüncüsü ise rol kimliğidir. Rol, kimliğin gelişebilmesi için bir ötekinin var olması gerekmektedir. Çünkü doğuştan gelen niteliklere dayanmaz ve bu nedenle yalnızca başkalarıyla ilişkili olarak var olabilir.

4 - Aynı duygu ve düşüncenin paylaşıldığı, biz duygusunun öne çıktığı, ortak değerlerin ve hedeflerin olduğu ve ortak çıkar birliğine dayalı kimlik kolektif kimliktir.⁷⁶

Kimlikler, aktörlerin nitelikleri ve toplumsal çevre ile etkileşimleri sonucunda elde ettikleri toplumsal olgularla oluşan sentez sonucunda ortaya çıkmaktadır. İçeride ve dışarıdaki söylemsel pratiklerin bir arada gelişmesi kimliklerin inşası sürecini oluşturmaktadır. Bu söylemsel pratiklerle devletlere, kişilere, politikalara ve olaylara anlamlar yüklenmektedir.⁷⁷

Konstrüktivizm teorisi devletlerin sosyal aktörler olduğunu kabul etmekte ve devletleri kurallar içerisinde kimlik oluşturmaya ve onu belirtmeye ihtiyaç duyan yapılar olarak tanımlamaktadır. Konstrüktivizm ulusal kimlik ve ulusal çıkar konularını farklı bakış açısıyla değerlendirerek ulusal çıkarları değişken olan ve ulusal kimlikten fazlasıyla etkilenen sabit olmayan veriler olarak kabul etmektedir. Ulusal kimliğin kendisi de sabit olmayarak ülke içi ve uluslararası güçler tarafından değişmekte ve şekillenmektedir. Değişen ulusal kimlik de ulusal çıkarları etkilemekte ve zamanla bu çıkarları da değiştirmektedir. Bu kavramlara odaklanarak devletlerin dış politika kararlarını ve uluslararası sistemde nasıl davrandıklarını anlamak mümkündür. Konstrüktivistler, devletlerin kimliklerinin ve çıkarlarının şekillenmesinde etkileşim ve iletişimlerinin önemli rol oynadığını ifade ederler.⁷⁸

Bir devletin dış politika eylemlerini açıklamak için onun çıkarlarını anlamak gerekir. Bir devletin çıkarlarını anlamak için ise öncelikle bu devletin kimliğini anlamamız gerekmektedir. Devletler, uluslararası sistemde tanınmak istedikleri kimliğe göre politika yürütürler ve benzer şekilde etkileşimde buldukları devletin iddia ettiği kimliğe göre hareket ederler. Bu durumda dış politika açısından önemli olan şey ötekini düşman olarak

⁷⁶ WENDT, A. (2016). *age*, s. 280-284

⁷⁷ DOTY R, (1996), *Sovereignty and the Nation: Constructing and boundaries of national identity*, Cambridge: Cambridge University Press. s. 127

⁷⁸ ÖZTÜRK, E. (2014). Kimlik, Dış Politika ve Uzlaşma: İnşacı Kuram Çerçevesinde Ulusal Kimlikler ve İkili İlişkiler Üzerine Bir Değerlendirme. *Yeni Türkiye dergisi*. 60, s. 2 – 3

konumlandırmaktır. Wendt'e göre ötekilerle etkileşim sürecinde kimlik ve çıkarlar inşa edilir. Etkileşimden önce aktörler benliklere sahip olmamış ve sadece örgütsel yönetim mekanizması yoluyla kendilerini korumaya çalışmışlardı. Wendt'e göre, etkileşimden önce dört bağımsız çıkar vardır ve bunlar kimliklerden kaynaklanmaktadır. Bu çıkarlar otonomiye korumak, fiziksel güvenliği korumak, kolektif kendine saygıyı korumak ve ekonomik refah olarak realizmde olduğu gibi tüm aktörler için aynı ve sabittir.⁷⁹

Devletlerin uluslaşma süreçleriyle doğrudan ilgili olan kimlik yaratma pratikleri, kolektif hafızanın inanç, sembol, mit ve alışkanlık yoluyla inşa edilmesinden dolayı bu süreçte de kolektif hafıza önemli bir rol oynamaktadır. Devletler kimliklerini oluşturulduktan sonra bu kimliklerini uluslararası alanda ve iç siyasette kurumsallaştırmaya çalışırlar ve böylece uluslararası alanın ve iç siyasetin oluşturduğu etkiler kimlikleri şekillendirmeye başlar. Devletlerin meşrutiyetlerini devam ettirmeleri için iç siyasette kimliğin sürekli canlı tutulmasına çalışırlar. Dış politikanın kimliği canlı tutmanın en iyi yolu olduğundan dış tehdit ve tehlike unsurları daim gündemde tutulmaktadır. Böylece devletler içeriden ve dışardan gelecek tehditler karşısında kimliğin savunma sorumluluğunu üstlenmektedirler. Böylece, kimlik ve dış siyaset arasında olan bağlantının karşılıklı inşa edici olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁰ Dış politika bağımlı değişken, devlet kimliği ise bağımsız değişken olarak incelendiğinde başka aktörlere yönelik devletlerin kendilerini nasıl tanımladıklarının, bu devletlerin çıkarlarının belirlenmesinde büyük rolü olduğunu söyleyebiliriz. Kimlikle bağlı olarak tanımlanan çıkarlar, uygulanan dış politika davranışında da etkili bir role sahiptir.⁸¹

Anthony Smith'e göre kimliğin kategorileştirilmesi anlamında bireysel ve kolektif kimlik olarak iki boyutundan söz edilmektedir.

1 - Bireysel kimlik, kişinin yaşadığı çevredeki yerini bulmak için yaptığı tüm öznel yargılardır.

2 - Kolektif kimlik, benzersiz niteliklere ve orijinalliğe sahip belirli bir insan grubuna ait olma bilinci ve duygusudur. Kolektif kimlik, insanların kolektif bilincini temsil eder, yani bireysel kimlikler sosyal kimlikleri oluştururken, sosyal kimlikler de yeni oluşturulan kimlikleri etkilemektedir. Toplumdaki grupların kolektif kimlikleri, diğer aktörlerle ilişkileri aracılığıyla

⁷⁹ EREKER, F. (2010). *Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi*, (Doktora Tezi Ankara Üniversitesi). s. 61 Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/Fulya_Ereker_Tez.pdf

⁸⁰ EREKER, F. (2010). *Age*, s. 63

⁸¹ ÇOŞKUN, B. (2007). Ankara ve Berlin'in Bosna Savaşı'na Yönelik Politikaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, *Uluslararası İlişkiler*, 4 (13), s. 64

ve değişen dış dünya koşullarıyla sürekli olarak yeniden inşa edilmektedir. Kolektif kimliğin yesi olan bireyler kendilerini “biz” olarak tanımlarken, bu gruptan olmayanları “onlar” olarak tanımlamaktadır. Böylece, kültürel farklılıklardan kaynaklanarak zaman içinde ötekinin inşası oluşturulmaktadır.⁸²

Foucault, kimliğin hammaddesinin söylemler içinde oluştuğunu savunmaktadır. Foucault, kişinin çok düzeyli bir kimliği içselleştirdiğini belirtmekte, ırk, etnisite, sınıf ve cinsellik gibi çeşitli kimliklerin karşılıklı olarak birbiriyle etkileşime girdiğini ileri sürmektedir. Bu kimlikler de kendini dil vasıtasıyla oluşturulan bir söylem çatısı altında konumlandırmaktadır.⁸³

Kimlik, kişiye “benlik” duygusu vererek dış dünya ile bu benliğin ilişkisine anlam kazandıran bir mekanizmadır. Kimliğin oluşumu hem “dışlayıcı” hem de “kapsayıcı” bir süreçtir. “Biz” düşüncesi kolektif bir benlik olarak, bize ait olanların veya bize benzeyenlerin bir arada bulundurmasını zorunlu kılarken; bize ait olmayanların veya bize benzemeyenlerin ise dışlanmasını öngörmektedir.⁸⁴

Toplumsal kimliklerin meydana gelmesi, toplulukların sahip olduğu “objektif” öğeler olan ortak kültür, dil, gelenek, sembol ve diğer unsurları kendi bilinçlerinde “sübjektif” öğeler olarak algılamalarının sonucunda gerçekleşmiştir. Bu yüzden toplumsal kimliklerin hem sübjektif hem de objektif bir oluşumun ürünü olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁵ Kolektif kimlikler bir grup aidiyeti temelinde inşa edilirken, bir toplumda yaşayan insanların aynı düşüncede ve beraber hareket etmelerini sağlayarak toplumu dinamikleştirir ve sosyal ilişkilerin artmasını neden olur. Bu bağlamda ulusal kimlik, toplumda yaşayan kişileri bir araya getiren sosyal bağ özelliği taşımaktadır. Ulusal kimlik, kimlik kavramının toplumsal unsurlar tarafından şekillendirilen bir boyutu olmakla birlikte, dış politikanın uluslararası ilişkiler alanında belirleme noktasında konstrüktivist kuramı ile kurumsallaştırılmıştır.⁸⁶

⁸² PAMUK Akif, (2019), *Kimlik ve Tarih*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi. s. 44

⁸³ ALİ AK Mehmet, *agm.*, s 215

⁸⁴ ALİ AK Mehmet, *agm.*, s 203

⁸⁵ YURDUSEV Nuri, (1997). 18. ve 19. *Yüzyıllarda Avrupa’da Türk Kimliği*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık. s. 26

⁸⁶ BİLGİN Nuri, (2007). *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşına Kitapevi. s 13

1.5. Ulusal Kimlik

Literatürde "ulus" kavramı sınırları belirlenmiş bir toprak üzerinde ortak bir kültürü paylaşan bir topluluk bilincine, kendi kendini yönetme hakkına, ortak bir geçmiş ve gelecek vizyonuna sahip bir toplum olarak tanımlanmaktadır.⁸⁷ Ulus-devletler 16. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamıştı. 17. yüzyıldan itibaren İncil'in Latince'den farklı dillerde konuşan toplumların yerel dillerine tercüme edilmesi ulus-devleti hazırlayan gelişmelerden biri olmuş ve bu tarihten başlayarak kralların Katolik Kilisesi'ne karşı başlattıkları mücadele neticesinde Kilise hem yerel iktidarlarını hem de topraklarını kaybetmişti. Topraklar kralların hâkimiyetine girmiş, toprak ve orada yaşayan toplumun yeniden tanımlanması söz konusu olmuştur. Böylece, kralın hâkimiyeti altında olan toprağın çizilen sınırlarına vatan, bu sınırlar dahilinde yaşayan topluma "ulus", bu ulusun bireylerine ise vatandaş denilmeye başlanmıştır. 18. Yüzyılın sonlarında meydana gelen Fransız İhtilâli ile ulus-devlet anlayışı Avrupa toplumları arasında olgunlaşmıştır. Avrupalılar kendilerini Avrupa dışında yaşayan diğer toplumlara model olarak göstermesi sonucu ulus-devlet bilinci dünyaya taşınmıştır.⁸⁸

Devlet, sınırları belli olan bir toprak parçası üzerinde yaşayan toplum ve bu sınırlar dahilindeki her şey üzerinde meşru otoriteye sahip siyasal bir örgütle donatılmış bir yapılandırma. Her bir devletin üç temel unsuru vardır; bunlar ortak ülke toprağı, bu toprakta yaşayan halk ve devlet erkidir. Ulus-devlet hâkimiyeti altında yaşayan tüm insanların kendilerini aynı ulusa ait olarak algılamaları çok önemlidir. Ulus-devletin teorik temelini oluşturan şey ülke sınırları dahilinde yaşayan her bir vatandaşın aynı ulusa mensup oldukları bilincine sahip olmasıdır. Ulusal kimlik insanların kim olduğunu anlamasını sağlayan bir sosyal kavramdır. Ulus bilincinin olmadığı bir ortamda ulus-devlet hakkında söz etmek mümkün değildir. Bundan dolayı her bir ulus-devlet, sürekli ulus bilincine vurgu yaparak bu bilinci canlı tutmak için çalışmaktadır. Aksi takdirde ülkenin toprak bütünlüğünü kaybetmesi tehlikesi ortaya çıkabilir. "Ulusal kimlik" oluşumu ulus-devletleşme sürecinin bir aracı haline gelmiştir. 19. yüzyıla kadar devletlerin uyruklarının kimliğini ya da bir "ortak" kimlikle kendisini tanımlama ihtiyacı olmamıştır.⁸⁹

⁸⁷GUIBERNAU Montserrat, (1997). *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda, Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, (Çev. Domaniç, N.N.) İstanbul: Sarmal yayınları, s 92

⁸⁸PIERSON Christopher, (2000). *Modern Devlet*, (Çev. D. Hattat oğlu), İstanbul: Çivi yayınları, s. 71

⁸⁹YILDIZ Süleyman, (2007). *Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği*, s 12 Erişim adresi; <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=74&Sayfa=6> (Erişim tarihi; 23.07.2022)

Milliyetçilik ideolojisinin modern ulus-devletlerin inşasının vazgeçilmez yapı taşlarından biri olduğunu söyleyebiliriz. 18. yüzyıl, dinsel düşüncenin sonu ve milliyetçiliğin doğum çağı olmuştur. Son iki yüzyılda geleneksel yapılanmalar parçalanarak 100'den fazla yeni ulus-devlet kurulmuş ve 20. yüzyılda da yeni devletler ortaya çıkmıştır. Millet, bir toprağı, ortak kültürü, mitleri, tarihî geçmişi, ortak yasal hakları, ortak bir ekonomiyi paylaşan insan topluluğuna denilir. Milliyetçilik düşüncesinin öncüsü Türkiye'de Ziya Gökalp, Fransa'da Jean-Jacques Rousseau, Almanya'da Johann Gottfried von Herder ve Johann Fichte Gottlieb, İngiltere'de John Locke, İtalya'da Giuseppe Mazzini olarak kabul edilir. Mısır'da Sa'd Zağlül ve Cemal Abdülnasır, Türkiye'de Atatürk, Çin'de Sun Yat-sen gibi liderler milliyetçilik sürecinde etkin rol oynamışlardır. Bu düşünce I. Dünya Savaşı'ndan sonra Afrika ve Asya'da hızla yayılmaya başlamış ve 20. yüzyılda Ortadoğu ve Afrika coğrafyasında milliyetçilik temelinde yeni devletler meydana gelmiştir. 1932 yılında Irak, 1936 yılında Mısır, 1951 yılında Libya, 1956 yılında Tunus ve Fas gibi örneklerde bağımsızlık mücadelesinde milliyetçi ideolojileri görmek mümkündür.⁹⁰

Ulusal kimlik kavramı 18. yüzyıl Fransız Devrimi ile siyasi, sosyal ve kültürel anlamda milliyetçilik akımıyla birlikte ortaya çıkmış ve zamanla etkisini diğer devletler üzerinde genişletmiştir. Geleneksel devlet anlayışında ulus-devletlerdeki gibi ortak bir bilinç ve kültür yaratılarak her uyruğun devletin kendini tanımlama biçimine benzetilmeye çalışılması söz konusu değildir. Bunun nedeni geleneksel devlet anlayışında meşruiyet uyrukların paylaştığı “ortak kimlik”ten değil, geleneksel-örfi bir zemine oturtulmasından kaynaklanmaktaydı.⁹¹

Ulusal kimliğin oluşması için gereken unsurları şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Belli bir siyasal topluluğun var olması,
- 2) Bu topluluk içinde bulunan insanlar için ortak kurumların olması,
- 3) Bireylerin hak ve görevlerine ilişkin tek bir yasanın yürürlükte olması,
- 4) İnsanlarda aidiyet hissi uyandıran ve kendilerini özdeşleyecekleri kesin sınırlarla belirlenmiş toprak parçası veya bir toplumsal mekânın olması.⁹²

Konstrüktivizm'de, İktidar kavramı devlet pratiklerini, çıkarları ve kimlikleri kuran ortak anlamları belirleyen otorite anlamı taşıdığından dolayı, ulusal kimliği oluşturan toplumsal

⁹⁰KARADAĞ Ahmet, YAMAN Haluk, (2018), Üç Farklı Milliyetçilik, *Akademik Yaklaşımlar dergisi*, cilt: 9 sayı:2, s 90 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/617815>

⁹¹SUAVİ Aydın, (1999), *Kimlik Sorunu, Ulusallık, Türk kimliği*. Ankara: Öteki Yayınları, s. 23.

⁹²SMİTH Anthony, (1997), *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 24

güçler bu kimlik üzerinde de güç kazanmaktadır.⁹³ Siyasal toplumsallaşma sonucunda ulusal kimlikler kurumsallaşmakta ve bu kurumsallaşma sürecinin sonucunda bilişsel çerçeve içinde içselleştirilerek dış politikanın ve siyasal kültürün bir parçası haline gelmektedir. Ulusal kimlik, belirli bir devletin ulusal stratejilerini, çıkarlarını ve davranışlarını belirleyen, dolayısıyla da dış politika kararlarına yön veren bilişsel bir temel oluşturmaktadır. İktidarın söylemlerini analiz ettiğimizde subjektif “biz” vurgusu o toplumun kültürüne, geleneklerine ve kimliğine yönelik bir güç kaynağı olduğunu görürüz.⁹⁴

Sosyal bir aktör olan devletler kimlik oluşturmak için normlar, kurumlar ve kurallara ihtiyaç duymaktadırlar. Bu nedenle ulusal çıkarlar ile ulusal kimlikler arasında güçlü bir bağın olduğunu söylemek mümkündür. Ulusal kimlik sabit olmayarak hem ülke içindeki hem uluslararası dinamiklerle değişmekte ve şekillenmektedir. Ulusal kimlikte oluşan değişimler devletin ulusal çıkarlarına da etkileyerek süreç içerisinde çıkarları değiştiren kimliksel varyasyonlara göre tasarlanmaktadır.⁹⁵ Bu bağlamda sadece ulusal çıkarlarına bakarak devletlerin uluslararası sistemdeki davranışlarını analiz etmek yeterli olmamaktadır. Devletlerin davranışlarını analiz etmek için ulusal kimliğin nasıl değiştiğine ve şekillendiğine de bakmak gerekmektedir.⁹⁶

Ötekilerden farklı olma olgusu ve süreklilik mefhumu kimliği belirleyen etmenler olarak milli kimliğin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Süreklilik, toplumun kendi tarihsel köklerini koruması, gelecek nesillerde birlik bilincini oluşturması ve gelecekte de yaşatmasını sağlamaktır. Farklılık ise somut bir toprağa bağlı olma, ortak bir topluluk yaratma ve ortak kültür dinamiklerine sahip olma iddiasından kaynaklanmaktadır. Her iki unsurda söz konusu toplumun üyeleriyle “ötekiler” ve “yabancılar” arasında bir ayrım noktası sağlamaktadır. Ulusal kimlik, kişinin devletle ve ulusla ilişkisini belirleyen, “soyut” bireyi belirli bir devlete ve ulusa bağlayan, dolayısıyla da ortaya çıkmasında salt bireyin değil, ulus ve devlet gibi kolektif varlıkların da rol oynadıkları bir olgu olarak da incelenmektedir. Çünkü ulusal kimlik, birey ile ulusu bütünleyen ortak bir duruş ve algılayış yaratma potansiyeli taşımaktadır. Bireylerin kimliklerini grup içinde diğerleriyle paylaşmasından dolayı kimlik, psikolojik olduğu kadar sosyal öğeler de taşımaktadır. Birden fazla gruba mensup olan bireyler çoğul kimliklere sahipler; ancak gruplar bireyin ötesinde bir kimlik sahibidirler. Genelde bu kimlik, başka küçük

⁹³ ADLER Emanuel, (1997), *agm*, s. 336

⁹⁴ AK ALI Mehmet, *agm.*, s 226

⁹⁵ WENDT Alexander, (1992), *agm*, s. 78- 79

⁹⁶ AK ALI Mehmet, *agm.*, s 220

veya büyük kimlik gruplarıyla etkileşim sonucu şekillenmekte ve değişmektedir. Söz konusu sosyal öğeler dinamik olduklarından dolayı dönemin koşullarına göre etkisini kaybedebilmekte veya etkisini yitirmiş bir sosyal öğe yeniden etkisini kazanabilmektedir. Nitekim sosyal öğeler değişerek devletin dış politikasının nasıl şekillenmesini de belirlemiş olmaktadır.⁹⁷

1.6. Modern Kimlik

Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi, toplumların bütün dinamiklerini değiştiren iki önemli tarihi olaylardır. Bu iki olay dünyada bulunan düzenlerin tüm algılarına tesir ederek, sosyal yaşantıları devrimsel nitelikte etkilemiş ve bu olaylardan etkilenen kimlik kavramı bir evrilme sürecine girmiştir. Fransız Devriminin olduğu süreçte bir toplumsal bütünleşme hissiyatının etkisiyle gruplaşma yaşanmış ve somut bir öteki belirlenerek ona karşı bir başkaldırı meydana gelmiştir. Birlik olabileceklerinin farkına varan insanlar toplumda birtakım roller edinerek, sosyal iş bölümü ve bunların birbirleri ile iletişimini kurmuş ve toplumsal bir güç oluşturmuşlardır.⁹⁸ Sanayi devrimi ile de toplumun üretim-tüketim ilişkisi ve şehir hayatının bireyselleşme olgusu değiştirilmiş, böylece modernite kavramı ortaya çıkmıştır. Basmakalıp düşüncelerden sıyrılarak ve gelenek ile bağlarını kopararak sosyal, hukuksal ve sorgulayıcı bir düzlemde modern toplum düşüncesi kimlik algısını değiştirerek yeni anlam kazandırmıştır. Modern toplumdaki birey, grup bağlarının zayıflaması sonucu kolektif değerlerini yitirmiş ve kendisine sunulan tüm yeni değerleri bir ulus şemsiyesi altında benimsemiştir.⁹⁹

Aynı toplum içinde yaşayan insanlar bir takım değer, kültür, inanç ve zihniyet ile karakterini oluştururken, bu normların dışında bir tavır sergilemekte olan bireyler veya gruplar “öteki” olarak görülür. Kimliğini oluşturan birey, ötekinin yaptığı tüm davranışları dışlayarak kendi özgünlüğünü ortaya çıkarmaktadır. Bu ötekileştirme formasyonu modern dönem ile ortaya çıkmış ve sonucunda belli statüler, roller ve meslek grupları oluşturulmuştur. 20. yüzyılda, birden çok “öteki”yi bir arada toplayan imparatorluk yapıları, modernite ile birlikte

⁹⁷ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 205 – 206

⁹⁸DUNN Robert G, (1998), *Identity Crises: A Social Critique of Postmodernity*. Minnesota: University of Minnesota Press, s. 52

⁹⁹BİLGİN Nuri, (1995), *Kollektif Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, s. 59

yerini milli devlet, milli kimlik yada milli kültür olgularıyla biçimlenmiş bir ulus-devlet yapısına bırakmıştır.¹⁰⁰

Modern devletin özellikleri daha çok ulusallık bağlamında oluşturulmuş ve ulus-devlet din, dil, vatan, kültür ve gelenek birliği gibi temel kavramlara dayanmıştır. Modernite bireyi ortak değerler çerçevesinde bireyi şekillendirerek, onu toplumda bir ulus adı altında kemikleştirir. Birey, etnik kimlik ve milli kimlik algısıyla ulusa ait değerlere sahiplenir ve ulus dışındakileri “öteki” olarak tanımlayarak tutucu ve saldırgan özellikler gösterir.¹⁰¹

21. yüzyılda tüm dünyada sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan büyük bir dönüşüm yaşanmış ve küreselleşme dönemi başlamıştır. Küreselleşme post-modernist kimliğin oluşumunu ciddi bir şekilde etkilemiştir. Yaygınlaşan telekomünikasyon, televizyon ve internet gibi iletişim araçlarının sınırsız bir şekilde bilgi aktarımını kolaylaştırması sonucu dünyadaki farklı kültürler birbirleriyle iletişim kurarak, karşılıklı etkileşim sonucu dünya genelinde çoğulculuğun yayılmasına neden olmuştur.¹⁰² Bu dönemde yaşanan gelişmeleri şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Devlet ağırlıklı uluslararası ilişkilerden siyasal aktörlerin çoğullaştığı küresel ilişkilere geçilmesi,
- 2) Sermayenin ulus tabanından çıkarak küresel tabanda yayılması,
- 3) Ekonomik mekanizmaların değişmesi neticesinde uluslar arasındaki karşılıklı bağımlılığın artması ve devletlerin hareket etmeden önce küresel ekonomik sistemi analiz etmeleri,
- 4) İletişim ve bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması sonucu dünyanın bir “global köy”e dönüşmesi ve neticede kimliklerin ve toplumsal ilişkilerin küreselleşmesi.¹⁰³

¹⁰⁰ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 211

¹⁰¹ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 215

¹⁰² BIÇKI Doğan, (2001), Modernizm ve Postmodernizm, *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi.*, cilt 3, sayı 1, s. 12

¹⁰³ KEYMAN Fuat, (2000), *Globalleşme Söylemleri ve Kimlik Talepleri; Türban Sorunu ’nu Anlamak.* İstanbul: Alfa Yayınları, s. 17

1.7. Etnik Kimlik

Aynı sosyal gruptaki bireylerin ortak gelenek, din ve dil gibi değerler çatısı altında birleşmesi sonucu etnik kimlik oluşmaktadır. Etnik kimlik eski Yunanca millet, halk anlamı taşıyan “ethos” kelimesinden türemiştir. Latince “ethnicus” olarak kullanılan bu söz 14. yüzyıla kadar ‘ötekiler’i anlatmak amacıyla kullanılmış, 19. yüzyıla kadar ise ırksal özellikleri ifade etmiştir.¹⁰⁴ Etnik kimlik kelimesi ilk olarak 1896 yılında Fransız kökenli bilim adamı Georges Vacher de la Poughe tarafından kullanılmış ve bir toplumun “doğal ve sahte” sosyal, kültürel ve psikolojik karakterlerinin bütünü olarak tanımlanmıştır. İlk kez etnik kimlik kavramı 20. yüzyılda sosyoloji ve antropoloji literatüründe ortaya çıkmıştır. 1960’lı ve 1970’li yıllarda etnik kimlik, içerik anlamı değiştirilerek sosyal ve davranışsal bilimlerde kullanılmıştır.¹⁰⁵ Siyasi literatürde etnisite terimini ilk kez Amerikalı sosyolog David Riesman kullanmış ve 1972 yılından itibaren bu kelime İngilizce olarak sözlüklerde yer almıştır.¹⁰⁶

Daniel Bell etnik kimliği, dezavantajlı gruplar tarafından mevcut iktidar yapılarından görmezden geldikleri bir dizi ayrıcalık ve hak talep etmelerinin bir aracı olarak tanımlamıştır. Bell, örnek olarak ABD’de yaşayan etnik azınlıklarının lobi oluşturarak iktidardan kendilerine hak ve ayrıcalık talep etmesini göstermiştir. Etnik kimlik federal yapılardaki devletlerin bir üst kimlik oluşturmasında ve modern ulus-devletin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Etnik kimlik müşterek inançlar, ortak dil ve ritüeller çerçevesinde kendisini organize etmiş insan grubu için anlamlı bir toplumsal, kültürel ve siyasi bir evren sunabilmektedir. Etnik kimliğe bağımlılık, bu kimlik üzerinde aşırı vurgu yapma ve kendini diğerlerinden üstün görme bakış açıları diğer kimlikleri yok edici bir işlevi de taşımaktadır. Etnik kimlik tüm bu özellikleriyle birlikte, toplumun oluşmasında temel olan ritüelleri eksen alan, kişilerin aidiyet duygularıyla kabul gördükleri ortak noktaları olan aynı dili ve gelenekleri yaşatan ve nesiller arası sürekliliği sağlayan toplumsal organizasyon olarak tanımlanabilir.¹⁰⁷

Bir inşa süreci olarak ortaya çıkan etnik kimlik kavramı bu süreçte bazı etmenlerden etkilenmiştir. Phinney’e göre, inşa sürecinde etnik kimliğin oluşumunu etkileyen 4 etmen

¹⁰⁴ CORNELL, S., HARTMANN, D., (1998), *Ethnicity and Race, Making Identities in a Changing World*, Pine Forge Press, California. s. 16

¹⁰⁵ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 207

¹⁰⁶ ERIKSEN, T. H., (1997), *Ethnicity, race and nation, The Ethnicity Reader*, (Ed. Montserrat Guibernau and John Rex), Polity Press, Cambridge, s. 33

¹⁰⁷ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 207

vardır; bunlar Olma (Being), Hissetme (Feeling), Yapma (Doing) ve Bilme (Knowing) etmenleridir.¹⁰⁸

1 - Olma (Being) boyutu kendi varlığını ortaya koyma olarak tanımlanabilecek bir etnik etikettir. Etnik etiket toplumun ya da kişinin kendisi hakkında ne bildiğinden ya da ne hissettiğinden ziyade, mensup olduğu etnisitenin ne olduğunu tanımlamaktadır.

2 - Hissetme (Feeling) boyutunda ise toplumun veya kişinin etnik kimliğe olan duyguları ifade edilir. Etnik kimliğin varyasyonlarının temel yapıtaşını oluşturan şeyler aidiyet ve bağlılık hissiyatıdır.¹⁰⁹

3 - Yapma (Doing) boyutu etnik katılım ile ilgilidir. Bu boyut en çok kullanılan etnik kimlik göstergesi olarak bireyin siyasi, dini, kültürel ve geleneksel gibi etnik örgütlenme faaliyetlerinde yer almakla sosyal yaşama katılması gösterilebilir.

4 - Bilme (Knowing) boyutuna göre bireylerin mensup oldukları etnik grubun tarihi ve kültürü konusunda ne kadar ve hangi düzeyde bilgi sahibi oldukları önem taşımaktadır. Bu anlamda etnik kimlik, bireyin sosyal konumunu ve kökenini açıklaması noktasında bir yol gösterici rolünü oynamaktadır. Grup içi kültür ve tarih bilgisi bireyin farklı deneyimler üretmesine ve keşfetmesine neden olmasının yanı sıra diğerlerine göre kendini konumlandırmasını mümkün kılmaktadır.¹¹⁰

Farklı düşünürler etnik kimlik hakkında farkı yorumlarda bulunmuşlardır. Gellner etnik grubu örtüşen kültürel özelliklerle tanımlarken¹¹¹ Horowitz'e göre etnik kimlik hayalî bir soya dayalı süper ailelerden oluşmaktadır. Etnik grubu aile terimi çerçevesinde düşünmeyi olanaklı hale getiren şey ortak atalara olan inanç olmuştur.¹¹² Etnik grubun bir inançtan kaynaklandığını savunan Weber, ortak benzerliklere ve geleneklere sahip olduğuna, ortak atadan geldiğine dair bir inanç etrafında şekillendiğini ileri sürmüştür.¹¹³ Smith'e göre etnik grup, ortak kültüre, tarih ve soya dayanan, dayanışma duygusu taşıyan ve bir toprak alanı ile özdeşleşmiş bir

¹⁰⁸ PHINNEY Jean. S. (1990). Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research, *Psychological Bulletin*, 108(3), 499–514.s. 503

¹⁰⁹VERKUYTEN Maykel, (2005). Ethnic Group Identification and Group Evaluation Among Minority and Majority Groups,*Journal of Personality and Social Psychology*, 88(1), s. 121–138

¹¹⁰ AK ALİ Mehmet, *agm.*, s 208

¹¹¹GELLNER, E., (1998), *Milliyetçiliğe Bakmak*, İletişim Yayınları, İstanbul. s. 59

¹¹²HOROWITZ, D. L, (1985), *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, London. s. 57

¹¹³WEBER, M, (1997), *What is an Ethnic Group?The Ethnicity Reader*, (Ed. M. Guibernau, J. Rex), Polity Press, Cambridge, p. 17-18

toplumdur. Bu çerçevede Smith etniği ortaya çıkaran unsurları sıralayarak ortak tarih, kültür, soy miti, kolektif isim, belli bir toprak sınırları ile bütünleşme ve dayanışma duygusunun mevcut olmasını zaruri bulmuştur.¹¹⁴

Eriksen etnik grupları oluşturan unsurların değişken olduğunu savunmaktadır. Bunun nedeni bazı grupların dinleri, değerlerinin ise dili ayrı bir etnik grup olarak görmeleridir. Etnisiteyi tartışabilmek için gruplar arasında bir temasın olması gerekmektedir. Bu temas sonucu gruplar kültürel açıdan kendi düşüncelerinin diğerlerinden farklı olduğunu görebilmektedirler. Dolayısıyla etnisite, bir taraftan ‘biz’ ve ‘onlar’ karşıtlığının varlığını, diğer taraftan ise paylaşılan bir etnisiteler arası etkileşim ve söylem alanının mevcut olmasını gerektirmektedir.¹¹⁵ Eriksen, etnik grupları kültürel gruplar olarak görmemektedir. Bazıları kültürel özelliklere vurgu yaparken, diğerleri kendilerini kan ve ırk kavramları etrafında tanımlamaktadır. Bununla birlikte, ortak kültür fikri etnik gruplar için çok önemli olup onları başka toplumlardan ayıran temel unsurdur.¹¹⁶ Etnik kimlik tanımlamalarındaki farklılıklara rağmen ırk ve kültüre ortak vurgu yapılmaktadır. Etnik kimliğin gerek dışarıdan gerekse kendi mensupları tarafından yapılan tanımlanması ve sınıflandırılmasında toplumun farklı özellikleri öne çıkmaktadır. Yani, bir etnik grup kültür unsurunu ön plana çıkarırken, diğer etnik grup ırk unsuruna vurgu yaparak kendini bu çerçevede tanımlamaktadır. Ancak toplumsal koşullar değiştikçe grup veya bireylerin bu konuyla ilgili tercihleri de değişebilmektedir.¹¹⁷

Devletlerin dış politika oluşum süreçlerinde ve devletler arası ilişkilerde etnik kimliklerin önemli etkisi bulunmaktadır. Bu etkileri şöyle sıralayabiliriz;

1 - Eğer bir ülkenin sınırları dahilinde bulunan etnik kimlikler otoritesi altında olduğu devlet ile sorunlar yaşıyorsa uluslararası örgütler ile ilişkilerinde ve devletin dış politika kararlarında zorlayıcı ve baskılayıcı bir unsur olarak ortaya çıkabilir. Bu etkin olma durumu siyasal partiler ve etnik kimliklerin teşkilatlandıkları sivil toplum kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Böylece etnik azınlıklar devletin hareket alanını şu ya da bu şekilde etkileyebilmekte ve haklarını talep edebilmektedirler.

2- Etnik sorunla karşılaşan devlet “kırılgan” bir yapıya sahip olduğundan diğer devletlerle ilişkilerinde zayıf kalabilir. Diğer devletler de bu grupları söz konusu devlete karşı

¹¹⁴SMITH, A. D, (2002), *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev. S. Bayramoğlu ve H. Kendir), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara. 57

¹¹⁵KARAKOÇ Jülide, (2013), agm, s.131-160

¹¹⁶ERIKSEN, T. H., (2002), *Etnisite ve Milliyetçilik*, Avesta Yayınları, (Çev. Ekin Uşaklı), İstanbul. 57 – 59

¹¹⁷KARAKOÇ Jülide, agm., s. 131-160

destekleyebilir veya etnik sorunla karşı karşıya kalan devletlerle ilişkilerinde bu konuyu pazarlık unsuru olarak değerlendirebilmektedir.

3- Etnik kimlikler ile iç politikada sorun yaşayan bir devleti diğer bir devletin bu etnik kimlikleri desteklemesi tehdidi ile karşı karşıya kalabilir. Bir devletin karar alıcılarının etnik gruplar gibi iç destekçileriyle başka bir devletteki savaşı gruplar arasında olan etnik bağlar söz konusu devletin dış siyasetini önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Böylece devletler bir etnik sorunu bölgesel bir savaşa neden olabileceği kaygısıyla da kullanabilmektedir.¹¹⁸

Realizmin önemli isimleri olan H. Morgentau, H. Kissinger, E. H. Carr, R. Gilpin, H. Bull, S. D. Krasner, K. Waltz ve R. Keohane gibi yazarlar ulus-devletin temel aktör olduğunu savunduklarından ve uluslararası politikada etnik kimlikleri etkisiz unsur olarak nitelendirdiklerinden dolayı çalışmalarında etnik kimliği dikkate almayarak bu konuda bahsetmemişlerdi. Etnik kimlik konusu nükleer savaş tehlikesi, güç dengesi, ekonomik kapasite gibi konuların yanında önemsiz olarak algılanmış, hatta Soğuk Savaş'ın iki başat "aktörü" olan SSCB ve ABD arasındaki ilişkiler üzerine yapılan çalışmalarda da etnik kimlik konusu göz ardı edilmiştir. SSCB'nin dağılmasının ardından Doğu Avrupa'daki meydana gelen gelişmeler kapsamında da etnik kimlikler konusuna değinilmemiştir.¹¹⁹

Geleneksel bakış açısında uzun süre etnik kimlikler görmezden gelinmişti. Soğuk Savaş'ın ardından Huntington "Medeniyetler Çatışması" adlı eserinde gelecekte uluslararası ilişkilerde meydana gelecek çatışmaların kaynağının ekonomik ve ideolojik değil, kültürel boyutta olacağını söylemiş ve çatışmaların ekonomik gruplar ya da sosyal sınıflar arasında değil, kültürel açıdan birbirinden farklı gruplara ait toplumlar arasında meydana geleceğini ileri sürmüştür. Huntington, devletleri ekonomik durumları açısından değil, medeniyetlerine ve kültürlerine göre sınıflandırmayı tercih etmiştir.¹²⁰

Belirli bir toplumun üyelerinin kendilerini, başka bir toplumun üyelerinden ayırtıran aidiyet duygusuna etnik kimlik bilinci denmektedir.¹²¹ Azınlık statüsüne indirgenen toplumların başvurdukları bir durum olan etnik kimlikte, bu grupların temel referans noktaları kültürel, dinsel ve dilsel farklılıkları olmuştur. Grup içi dayanışma süreci, siyasal bağlamı ile

¹¹⁸SAIDEMAN, S. M., (2001), *The Ties that Divide, Ethnic Politics, Foreign Policy, and International Conflict*, Columbia University Press, New York. s. 12

¹¹⁹GIDDENS, A., (2021), *Modernliğin Sonuçları*, (Çev. E. Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul: s. 21

¹²⁰HUNTINGTON, S. P., (2011), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York.: s. 38

¹²¹BİLGİN Nuri, (2007), *age*. s 65

değerlendirildiği zaman etnik kimliği anlamlı kılar ve bu nedenle etnik kimlik, toplumsal bir durum olmaktan daha ziyade siyasal bir içeriğe dönüşmektedir. Bunun yanı sıra ulus ve milliyetçilik kavramının şekillenmesinde etnik kimlik kavramı önemli bir rol oynamaktadır.¹²²

Milli azınlıklar arasında geliştirilen etnik milliyetçilik olgusu ulusal güvenliği, ülkenin toprak bütünlüğünü ve ulusal birliği tehdit eden bir unsur olarak ülkenin bölünmesiyle sonuçlanabilir. Tarihte her zaman etnik eğilimler merkezi yönetimin zayıf durumda olduğu bir dönemde harekete geçmiştir.¹²³ Büyük Britanya İmparatorluğu'nun, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Sovyetler Birliği'nin ve diğer farklı etnik azınlıklardan oluşmuş devletlerin dağılmasını buna örnek gösterebiliriz. Adı geçen imparatorlukların ekonomi açıdan zayıf olduğu ve merkezi yönetimin milli azınlıkların toplu şekilde yaşadığı bölgeleri kontrol edemediği bir zamanda etnik azınlıklar bağımsızlık eyleminde bulunmuş ve özgürlüklerine kavuşmuşlardır. İmparatorlukların çöküşünün ardından belirli bir etnik kimliğin ön plana çıkarak ulus-devletin inşa edilmesi, milliyetçilik düşüncesiyle doğrudan bir ilişkiye sahiptir.¹²⁴ Milliyetçilik ideolojisinin en önemli düşünürlerinden olan Ernest Gellner milliyetçiliği, millî ve siyasi birimlerin birbirine uyumlu olmasını zorunlu kılan bir olgu olarak tanımlamıştır.¹²⁵

Merkezi hükümetin etnik kimliğe dayalı politika yürütmesine örnek olarak Hitler'in Almanya'da iktidarda bulunduğu dönemde uygulamış olan politikaları söyleyebiliriz. Bu dönemde Almanların diğer halklardan üstün olduğu, halka aşılınmıştır. Halk arasında etnik kimliğin ağır basması ve diğer halkları düşük görme politikası uygulayan Hitler hükümeti etnik milliyetçilik düşüncesiyle diğer ülkelerin işgaline başlamıştır. Etnik milliyetçilik politikası etkisiyle yetişen insanlar kendi dillerine ve kültürlerine sahip çıkmayı kendi görevi olarak değerlendiriyor ve diğer halkları kendi kontrolü altına alarak kendi hegemonyasını kurmayı hedefliyorlardı. Bu tür politika uygulayan hükümetler komşuları için ciddi tehdit algısı yaratmaktadır. Tarih boyunca kendilerini diğerlerinden daha üstün gören halklar, saldırgan bir karakter sergileyerek zayıf komşularını kendi kontrolüne almaya çalışmışlardır. Buna örnek olarak Rusya Çarlığını ve Japonya İmparatorluğu'nu da örnek gösterebiliriz. Bu nedenle bu tür saldırgan karaktere sahip ülkelerin zayıf komşuları her zaman kendilerine daha güçlü bir müttefik arayışında olmuşlardır. Nitekim günümüzde Lehistan, Litvanya, Estonya ve Letonya

¹²²YANIK Celalettin, Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi, s. 5 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/149831> (28.08.1022)

¹²³POURGHOLI Mohsen, (1386=2008), *Azerbaycan'da etnik köken, doğası ve işlevi*, Erişim adresi; <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5415/6372/71307> -مادهای و- عمکرد- آذربایجان-،-مادهای و- عمکرد-

¹²⁴YANIK Celalettin, *agm.*, s. 5

¹²⁵GELLNER Ernest, (1993), *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, s. 1

gibi devletler Rusya'nın saldırgan tavrını kendi bağımsızlıklarına tehdit olarak algıladıkları için Avrupa Birliği ve NATO gibi örgütlerin üyeleri olmuş ve buradaki devletlerin yardımıyla Rusya'ya karşı kendi güvenliklerini garanti etmeyi düşünmüşlerdir.

Etnik kimliğini tercih eden birey yaşadığı ülkede azınlıkta olsa bile kendi etnik kimliğini öne sürerek, merkezi yönetimin uyguladığı dini veya ideolojik kimlik politikasını kabul etmemektedir. Bunun örneğini İran'da yaşayan bazı Türk dilli kesimlerde görebiliriz. Bunun yanı sıra İspanya'da Bask etnik azınlığı Madrid'in uyguladığı milli kimlik politikalarına itiraz ederek kendi etnik kimliklerini korumayı tercih etmişlerdir.

Etnik milliyetçilik hareketin oluşumunu etkileyen üç önemli faktör bulunmaktadır:

a) Yanlış siyasi reformlar: bunlar arasında Sovyet halkının ve ekonomisinin yeniden yapılandırılması amacıyla SSCB'nin son başkanı Gorbaçov tarafından uygulanmış "Glasnost" ve "Perestroyka" adlı siyasi reformları gösterebiliriz. Bu reformlar sonucu etnik milliyetçilik hareketleri ortaya çıkarak devletin parçalanmasını tetikleyebilmişlerdir.

b) Aydınların yazdıkları ve milli duyguları tetikleyen fikirler: aydınların faaliyetleri genelde merkezi hükümetin zayıf olduğu bir dönemde daha etkili olmaktadır. Milli gururu tetikleyecek ve coşturacak yazıları ve söylemleriyle halkı kendi diline ve kültürüne sarılmaya, etnik kökenine sadık olmaya ve diğer dilde konuşan ve farklı bir kültüre sahip olan halklara boyun eğmemeğe yönlendirmişlerdi. Bu tür aydınlar siyasi amaçlarına ulaşmak için dilsel, kültürel ve dini farklılıkları kullanarak etnik kimlikler yaratmaya çalışmışlardır.

c) Dış güçlerin müdahaleleri: buna örnek olarak Rus, İngiliz ve Fransızların Osmanlı topraklarını parçalayarak orada yaşayan ve farklı dillerde konuşan Arap, Yunan, Roman gibi halklara etnik kimliklerini hatırlatarak Osmanlılardan uzaklaşmayı ve kendi devletlerini kurmayı telkin etmeleri verilebilir.

1.8. Sosyo - Ekonomik Kimlik

Her birey kendi tercihiyle dayanarak etnik kimlik, dini kimlik, ideolojik kimlik veya sosyo-ekonomik kimlik gibi belirleyicilere sahip olabilir. Tarih boyunca merkezi hükümetler yönettikleri halklarda farklı kimlik oluşturmaya çaba harcamışlardır. Bunlar arasında etnik kimlik, ideolojik kimlik ve dini kimlik olgularını görebiliriz. Bunun dışında diğer bir kimlik olan ve bireylerin kendilerinin seçtiği bir sosyo-ekonomik kimliğe değinmek de gerekmektedir.

Sosyo - Ekonomik kimlik bireylerin kendilerini sosyal ve ekonomik açıdan tanıttığı kimlikler olup yaşadığı ülkeyi kendi ekonomik ve sosyal durumuna göre seçmektedirler. Yani eğer birey kendi doğduğu ülkesinde sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntılar içinde bulunuyorsa, daha iyi koşullarda yaşayabileceği ve kendini sosyal alanda daha faydalı gösterebileceği, aynı zamanda ekonomik açıdan normal bir yaşayışa sahip olabileceği diğer bir ülkeyi ve toplumu tercih etmektedir. Bu tür insanlarda milli ve dini duygular olmasına rağmen sosyo-ekonomik kimlik ağır basar ve iyi koşullarda yaşayabileceği ülkeyi tercih ederler. Türklerin ata sözü olan "Doğduğun yer vatan değil, doyduğun yer vatanıdır" söylemi bu tür insanlar için geçerlidir. Yani insan kendi başarılarını kendi toplumunda gösteremiyorsa, o zaman sahip olduğu başarıları diğer bir toplumda uygulamak fırsatı bulunca ve aynı zamanda diğer toplumda daha iyi sosyal ve ekonomik koşullarda yaşayabileceğini öngörüorsa, o zaman diğer bir farklı kültüre, dine ve dile sahip bir toplumda yaşamayı tercih edebilmektedir. Bu tür insanlar için milli ve dini değerler arka plana geçer ve kendi refahı önemli olur. Bu olaya diğer açıdan bakarsak eğer bu tür insanlar kendi ülkelerinde başarılarını gösterebilmeleri için gerekli fırsata ve duruma sahip olsaydılar, o zaman kendi toplumu için faydalı olabilirlerdi. Yani bu tür insanların kendi toplumlarını terk ederek farklı bir toplumda yaşamak istemelerine önyargılı olmamak gerekiyor. Bu tür insanlar sahip olduğu bilgiler doğrultusunda diğer topluma yararlı olmakta ve o toplumun gelişmesinde rol almaktadır. Böyle bir durumda bireyi değil onun vatandaşı olduğu ülkenin iktidarının eleştirilmesi gerekiyor. Yani bir kişi kendi toplumunu terk ederek diğer bir toplum içinde yaşamayı tercih ederse ve kendi başarılarını kullanarak o toplumun refahı ve gelişmesi için hizmet ediyorsa, bu durumun meydana gelmesinde o şahsın kendi ülkesinde yanlış politikalar uygulayan iktidar sorumludur.

1.9. İdeolojik Kimlik

Merkezi hükümetin ideolojik kimliğe dayalı politika yürütmesine örnek olarak Sovyetler Birliği'ni gösterebiliriz. Sovyet hükümeti ideolojik kimlik üzerinden politikalar üretmiş, yönettiği halkların Komünist ideolojisi etkisiyle yetişmesini hedeflemiş ve farklı dillerde konuşan, farklı kültürlere ve dinlere sahip olan toplumlardan bir "Sovyet toplumu" yaratmayı amaçlamıştır. İdeolojik kimlik yaratma politikası insanların dil, kültür ve dinlerine bakmaksızın uygulanmış olan bir politikadır. Yani SSCB'de yaşayan ve Azerbaycan dilinde konuşan, Müslüman olan ve farklı bir kültüre sahip bir insan, Ermeni dilinde konuşan, Hristiyan dinine mensup ve farklı bir kültürde yaşayan insanla aynı Komünist değerleri paylaşarak

"Sovyet İnsanı" yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Böylece Estonya'da yaşayan SSCB vatandaşları dil, kültür ve din açıdan kendilerinden tam farklı olan SSCB vatandaşı Taciklerle aynı Sosyalizm değerlerine sahiplerdi. Yani ideolojik kimlik üzerinden politika uygulandığı zaman dil, din ve kültür olguları hükümet tarafından dikkate alınmaksızın belirlenmiş bir ideolojik çerçevede yeni bir nesil yaratılması hedeflenmiştir. Kruşçev döneminde Sovyet Hükümeti'nin bu amaçla yürüttüğü politikalarından en önemlisi "İnternat" denilen okulların açılması ve çocukların orada eğitilerek yetiştirilmesi olmuştur. Çocuklar haftada beş gün İnternat'ta kalıyor ve devlet tarafından beslenme, yatak ve giyim ihtiyaçları karşılanıyordu. Burada çocuklara Sovyet Hükümeti'nin ideal bir devlet olduğu ve Komünizm ideallerinin adil bir toplum yarattığı aşılaniyordu. Böylece merkezi hükümet yetişen yeni neslin yalnız Sovyet hükümetine sadık ve Komünist ideaları altında yetişmesini sağlıyordu.¹²⁶ O dönemde birçok yazarlar ve şairler Sovyet Hükümeti ve Komünizm idealleri hakkında yazılar yazıyor ve şiirler okuyorlardı. Kruşçev ve Brejnev döneminde merkezi yönetime karşı milli azınlıklar tarafından bağımsızlık çıkışları meydana gelmemiştir. Bunun nedeni o dönemde merkezi yönetimin ekonomik kalkınmaya odaklanması ve ülke dahilinde yaşayan insanların iş ve evlerinin temin olunması idi. Yani farklı etnik gruplara, dine ve kültürlere sahip toplumlar birlikte çalışıyor ve yaşıyorlardı. Ancak Gorbaçov döneminde uygulanan "Glasnost" ve "Perestroyka" politikaları sonucu Sosyalizm ideolojisinin zayıflaması ve meydana gelen ekonomik sıkıntılar etnik azınlıklar arasında bağımsızlık eylemleri ortaya çıkarmış ve neticede SSCB dağılmıştır. Buradan şöyle bir sonuç çıkarabiliriz; eğer farklı dine, dile ve kültüre sahip toplumların refah düzeyi normal olursa onlar bir ideoloji altında ve bir devlet çatısı altında yaşayabilmektedirler. Yani milli azınlıkların merkezi yönetime karşı ayaklanmamasının en önemli nedeni onların refah içinde yaşamak istemeleridir. Normal gelirli işi, yaşamak için evi olan ve temel ihtiyaçlarını ödeyerek geçinmek için sıkıntısı olmayan milli azınlıkların merkezi hükümete karşı ayaklanma ihtimali çok düşüktür. Bunun örneğini İskoçya'nın İngiltere'den ayrılmamasında görebiliriz. Eğer ekonomik durum çok kötü bir hal alırsa o zaman farklı milli söylemler altında milli azınlıklar merkezi yönetime karşı itirazda bulunabilirler. Yani her bir toplum için ekonomik refah düzeyi milli duygulardan daha önce gelebilmektedir. Peki, niçin 60'lı ve 70'li yıllarda etnik azınlıklar kendi bağımsızlıklarını umursamıyorlardı, 80'li yılların sonu her millet bağımsızlık isteğinde bulunmaya başladı? Bunun esasen 2 nedeni vardır.

¹²⁶MALIKAHMADOV Azar, (2021), *Sovyet Hükümetinin Yerel Müslümanlara Yönelik Uyguladığı Politikalar*, Cinius yayınları, s 142

1) Merkezi yönetimde Gorbaçov gibi zayıf karakterli bir kişinin olması ve yanlış politikalar sonucu meydana gelen bağımsızlık eylemlerini gereğince umursamaması.

2) Yanlış politikalar sonucu ülke genelinde ekonomik durumun çok kötü bir hal alması, iş yerlerinin kapanması ve insanların işsiz kalarak merkezi hükümete karşı başkaldırmaları.

İdeolojik kimlik yaratmak isteyen bir merkezi yönetim etnik azınlıkları kendi kontrolünde tutabilmesi için iki temel politika yürütmesi gerekmektedir. Birincisi etnik azınlıkların refah düzeyi iyileştirilmeli ve bağımsızlık eylemlerini gerekiyorsa güç kullanarak engellenmelidir. Gorbaçov döneminde bu iki temel politika tam olarak uygulanamadığı için SSCB neticede dağılmıştır.

1.10. Dini Kimlik

Bireyin cinsiyet, kültür, ırksal orijin, meslek, din, dil, ekonomik durum, yaşam tarzı, yaş gibi öğelerle elde ettiği ve kendisini başka insanlardan farklılaştıran etiketler bütününe "kimlik" denir. Kimliğin oluşumunda sosyal ve bireysel faktörler önemli rol oynamaktadır. Ancak kimlik oluşması öteki olmaksızın mümkün değildir. Kişinin başkalarının aynasında kendisini fark ettiğinden dolayı "öteki" faktörü de kimliğin oluşumunda etkilidir. Bireyler ve toplumlar başkalarını irdeleyerek kendi kapasitelerini ve durumlarını anlarlar.¹²⁷ İnsanların, bir kısmını doğumla getirdikleri, bir kısmını da sonradan kazandıkları etnik, bölgesel, mesleki, sosyal, kültürel, siyasi, dini ve millî kimlik gibi çok farklı kimlikleri vardır. Örneğin bölgesel kimlik derken, kişinin doğduğu yerin bulunduğu coğrafyayı kastederek, mesela "Karadenizliyim" diye kendini tanımlaması bir kimlik kriteridir. Kişi kimliğini yaptığı meslek açısından, örneğin "öğretmenim" demekle tanımlayabilir. Bu kimlikler içinde yaygın bir şekilde paylaşılanlar kültürel kimlik, dinî kimlik ve millî kimliklerdir. Bir toplumun üst kimlikleri o toplumda yaşayan insanların tümünde var olan "ortak kimlikleri" olarak tanımlanmaktadır. Vatandaşlık mensubiyeti bütün ülke insanları için en üst kimlik olarak gelmektedir. Batı dünyasında daha çok dil ve ekonomik ilişkiler üst kimliğin oluşumunda ön plana çıkarken, Müslüman toplumlarda dinî inanç belirleyici olmuştur.¹²⁸

¹²⁷KAYA Yaşar, (2006), *Kimlikler Yeniden Dağıtılırken: Millî Kimlikler*, (Ed. Yaşar Kaya), Doğu Kütüphanesi Yayınları. s. 196

¹²⁸BULUT Mehmet, *Din ve Kimlik*, Erişim adresi; <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=18131#>, (08.05.2022)

Kişi din ile ailesinin ya da çevresindeki diğer insanların aracılığıyla tanışır, dini yaşayışı görerek dini bilgileri öğrenir ve anlamaya çalışır. Edindiği dini tecrübeler ve öğrendiği bilgilerle dine yönelik bir tutum belirler ve bu tutum onun dinsel duygularını etkiler. Çocukların dini kimliği genelde aileleri tarafından belirlenmekte; ancak bazı kişiler yaşlandıkça dini sorgulamaktadırlar. Bu sorgulama sonucunda, çoğu kendi dininde kalmayı tercih eder, bazıları ise dinini değiştirir veya dinden imtina eder. Kimlik kazandırma, aidiyet bilinci verme, bir birlikte var ve taraf olma bilinci temin etmesi dinin etkili işlevlerinden biridir. Bireyin iç dünyasında barışık olmasında, benliğinin oluşmasında, topluma adaptasyonunda ve insanlarla ilişkide bulunmasında dinin önemli rolü vardır.¹²⁹

Dini kimlik belirli bir dine dayalı oluşmuş bir kimliktir. Örneğin günümüzde İran hükümeti yönettiği etnik azınlıklar arasında dil ve kültür farklılıklarına bakmaksızın Şii dini kimliğini geliştirmek amacıyla farklı politikalar uygulamaktadır. Yani İran sınırları dahilinde yaşayan Araplar, Kürtler, Farslar, Türkler, Lorlar, Beluçlar ve diğer etnik azınlıklar arasındaki dil, din ve kültür farklılıklarına rağmen İranlı olmaları ve Şii kimliği ideolojisi üzerinden politika yürütülmektedir. Dolayısıyla, İran'da yaşayan ve farklı dillerde konuşan etnik azınlıkların kendi kimliklerini İranlı ve Şii olarak görmeleri gerekmektedir. İran'da yaşayan etnik azınlıklar sınırlar içinde toplu halde yaşamaktadırlar. Bu milli azınlıkların aynı dili konuşan ve komşu ülkelerde yaşayan Azerbaycan, Türkiye, Irak, Kürtler ve Beluçlar ile birleşmek istemeleri İran'ın toprak bütünlüğü için ciddi bir tehlike yaratmaktadır. Bu yüzden İran merkezi yönetimi etnik azınlıkların milli kimliğini unutturarak farklı bir kimlik inşa etmek ve ülke dahilinde bulunan tüm etnik azınlıkları bu kimlik çatısı altında birleştirmek zorundadır. Şii-İran'lı kimliği ortadan kalkarsa, ülke dahilinde yaşayan azınlıkları birleştirecek bir ideoloji boşluğu ortaya çıkmış olacaktır; bu da ülkenin parçalanmasıyla sonuçlanabilir.

İran Fars kimliğine baktığımızda genel çerçevede meşruluğunu kültür, tarih, din, dil ve gelenek gibi unsurlar üzerinden inşa edildiğini görmekteyiz. Pehlevi döneminde oluşturulmaya çalışılan İranlılık ideolojisinin temelini Fars dili ve Fars kültürü oluşturuyordu. Bu dönemde Azerbaycan bölgesine dil asimilasyonu, Fars milliyetçiliği ve kültürü şeklinde çeşitli alanlarda politikalar uygulanmıştır. İran İslam Devrimi sonrası ise Şii kimliğinin temelini oluşturan Şiiliğin temel prensipleri, Fars dili ve kültürü öne çıkmıştır. Bu dönemde ise Azerbaycan bölgesine çeşitli alanlarda uygulanan politikalar genellikle dini-milli kimlik çatısı altında toplumsal birliği sağlayabilen asimilasyon ve “dini toplum” yaratma politikalarının uygulandığı

¹²⁹OKUMUŞ Ejder, (2003), *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul. s. 77

görülmektedir. Yani, İran Pehlevi iktidarı döneminde ve İslam Devrimi sonrası Azerbaycan bölgesine uygulanan politikalarında ve ortaya çıkan İran ulusal kimliklerinde kısmî benzerlikler taşısa da uygulanan politikaların işleyiş biçimleri ve oluşturulan ideolojiler birbirinden farklılık arz etmektedir.

Kaçarlar döneminin sonundan İran İslam Devrimine kadarki döneme, yani İran'ın modern tarihini incelediğimizde, tek bir kimlik ve milliyetçilik ideolojisinin hâkim olmadığını ve birçok İran kimlikleri ve milliyetçiliklerinin ortaya çıktığına şahit oluyoruz. İran'ın devletleşme sürecinden itibaren günümüze kadarki döneme baktığımızda muhafazakâr İran Fars kimliği, çağdaş İran Fars kimliği ve Şii kimliği gibi kimlikler söz konusu olmuştur. İran milliyetçiliğindeki önemli nokta mevcut olan kimlik ve milliyetçilik ideolojilerinin temelini oluşturan ilkelerinde, İran'da yaşayan milli azınlıklara karşı farklı düşüncelerin yer almış olmasıdır. Çağdaş İran tarihinde iktidarlar tarafından oluşturulan İranlı kimlikler ve bu amaçla İran sınırları dahilinde yaşayan etnik topluluklara yönelik uygulanmış politikaları 3 kısma ayırabiliriz;

1 – Muhafazakâr İran Fars kimliğine sahip kimlik ideolojilerinde İran'da yaşayan etnik toplulukları inkâr etme düşüncesine, sosyal, siyasal, dilsel, kültürel gibi unsurlar üzerinden baskı ve asimilasyon politikaları uygulandığını ve Batı tarzı bir uluslaşmanın tercih edilmesi durumu söz konusudur.

2 – İrancılık kimliğine sahip kimlik ideolojilerinin İran'da var olan bütün kültürel, dini ve etnik toplumların yaratılan milliyetçilik kimliği çerçevesinde varlığını kabullendiği ve İran'da yaşayan etnik grupların eşit statüde yer aldığını görülmektedir.

3 –İran İslam Şii kimliğine sahip kimlik ideolojisinin ise İran'da yaşayan etnik toplulukların milliyetçilik kimliklerinden ve Batı tarzı uluslaşmadan çok, “ümmeçilik” anlayışıyla bütün etnik toplulukları içine alarak zaman zaman asimile politikaları uygulandığını söyleyebiliriz.

Son zamanlarda İran'da yaşayan etnik toplulukların kimlik bilinçlerinin yükselme eğiliminde olduğunu görmek mümkündür. Bu nedenle etnik kimliğe vurgu yapan ve bağımsızlık veya federalizm taleplerinde bulunan siyasal örgütlenmeler devlet tarafından yasaklanmıştır. Bu tür örgütler kendi faaliyetlerini İran dışında sürdürmek zorunda kalarak, etnik toplulukların mevcut toplumsal, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer sorunların çözülmesinde fikir yürütmektedirler. İran'da aktif olan Kürtlerin, Tahran yönetimini rahatsız

eden bir kimlik stratejisi geliştirme yönünde oldukları bilindiği halde, İran'da yaşayan Türkler ve Araplar daha çok "bölgesellik ve federalizm" taleplerinde bulunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

Pantürkizm ve İran'da Yaşayan Türklerin Yürüttükleri Mücadelenin Tarihi Gelişimi

2.1 Türk Milliyetçiliğinde Irk Ayrımcılığının Kökeni, Pantürkizm ve İran Türkleri

Pantürkçü ideoloji, Osmanlı Türkleri ile Çarlık Rusya'sında yaşayan tüm Türk kökenli toplumlar arasında bir bağ oluşturacağını hedefleyen kültürel Türkçülük ideolojisi olarak 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. Pantürkçülük, Çar Rusya'sında Hristiyanlaştırma, kültürel Ruslaştırma ve Panslavizm'e karşı geliştirilmiş bir ideoloji olarak, bütün dünya Türklerinin dış tehditlere karşı "ortak köken" kavramı etrafında birleşme fikrini savunuyordu. Pantürkçü ideolojiyi savunan ve şekillendiren insanlar Çarlık Rusya'sında yaşayan Türk entelektüelleri olan Tatarlar olmuşlardı. Pantürkçülere göre, Müslümanları birleştiren İslam dini giderek önemsiz hale gelmekte ve zayıflamaktaydı. Bu durumun farkına varan Pantürkçüler, Batı'nın inanç ve politik sistemini değil, sadece tekniğini ve eğitim metodunu benimsemeyi amaçlayan yeni bir Türk milliyetçiliği yaratma isteğinde bulunmuşlardı.¹³⁰

Türkçülük ulusal milliyetçilik akımı olarak tanımlanırken, Pantürkçülük ve onun daha kapsamlı bir türü olan Turancılık uluslararası bir akımı olarak bilinmektedir. Pantürkçülük ifadesi ilk olarak 1904 yılında Yusuf Akçura tarafından ifade edilmiştir. Akçura'nın arkadaşları olan Halide Edip ve Gökalp bu fikirden etkilenerek "Eni Lisan" adında bir dernek kurmuşlardır. Bu derneğin amacı eski Türk kültürünün canlandırılması, Türklerin hayatı üzerindeki yabancı etkilerin kaldırılması, Türkler, Finliler, Tunguzlar, Moğollar ve diğer Ural-Altay toplumlarından oluşan kültürel ve etnik Turan halkının bilimsel açıdan belirlenmesi, Türkçenin Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılmasıydı. Bu derneğin "Genç Kalemler" adlı yayın organı Pantürkçü fikirlerin önde gelen sesi haline gelmiştir.¹³¹

Landau, Pantürkçülüğün tarihini dört döneme ayırmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz;

- 1) İlk dönem 1865 yılında başlamış ve Jön Türk devriminden hemen öncesinde sona ermişti. Bu dönem, Pantürkçü ideolojinin şekillenmesi açısından önemli bir aşama olmuş ve "büyük hülyalar" dönemi olarak tanımlanmıştır.

¹³⁰ TOKLUOĞLU Ceylan, (2012), *Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe*, Erişim adresi; <https://atamdergi.gov.tr/tam-metin-pdf/78/tur> (07.09.2022)

¹³¹ZENKOVSKY Serge, (1960). *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, s107

- 2) Pantürkizm'in ikinci dönemi 1904-1905 ile 1922-1923 yılları arasına denk gelmektedir. Bu dönemi Pantürkizm'in "altın çağı" adlandırmak mümkündür. Pantürkist çevrelerin istekleri 1904-1905 yıllarında hem Çarlık Rusya'sında hem de diğer ülkelerde giderek belirginleşmiş ve politik bir hal almıştır. Bu dönemde Yusuf Akçura, Ali Hüseyinzade (Turan), İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade gibi bazı Pantürkist ideologlar Osmanlı topraklarına gelerek Pantürkizm adına Anadolu Türklerini mobilize etmek istemişlerdi.
- 3) Üçüncü dönem 1923-1945 yılları arası, Türkiye'de cumhuriyetin ilanı, Orta Asya'da ise Sovyet hâkimiyetinin kurulması ile başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür. 1923 yılında Gökalp'in yayımladığı "Türkçülüğün Esasları" başlıklı eseri Pantürkçü akımın üçüncü döneminin başlangıcı olarak kabul görülmektedir. Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin yaşadığı yerlerde Pantürkçü faaliyetler gizli bir şekilde yürütülmekteydi. Sovyetler Birliği'ndeki Pantürkçü faaliyetlerin zirvesini oluşturan olay İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı Tatarların Alman Nazi güçleriyle iş birliği yapması olmuştur. Almanların savaş sırasında Pantürkçü propagandayı kendi çıkarları doğrultusunda başarılı bir şekilde kullanmışlardı. Buna tepki gösteren Sovyet hükümeti 1944 yılında Tatarları sürgün etme kararı almış ve böylece Pantürkizm Sovyetler Birliği içinde anlamsız bir aktivite haline gelmişti. Aynı dönemde Türkiye'de gelişen Pantürkçü hareket, "Tanrıdağ", "Bozkurt" ve "Çınaraltı" dergilerinde tartışılmıştı. Bu dergilerde çalışan yazarlar Gökalp'in Türkçülükle ilgili düşüncelerini yakından izleyerek bu konuda çeşitli makaleler yayınlıyorlardı.
- 4) Pantürkizm'in dördüncü dönem İkinci Dünya Savaşı'nı sonrası başlamış ve günümüze kadar devam etmektedir. 1946 yılında Türkiye'de çok partili döneme geçilmesinin ardından Pantürkçülük düşüncesi yeniden toplum tarafından kabul görmüştür. Önceleri Çarlık Rusya'sı, sonraları Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerle sınırlı kalan Pantürkçü hareket, dördüncü dönemde Çin, Romanya, Bulgaristan, İran, Irak, Kıbrıs ve Yunanistan'daki Türkler de dahil olmak üzere daha geniş bir toplumu kapsamıştır.¹³²

Hostler'a göre, Pantürkçülük, Doğu Türkleri arasında ülke dahilinde Ruslaştırma politikasına tepki olarak, Batı Türkleri arasında Rusların Batı'ya doğru genişlemesine karşın ortaya çıkmıştır. Panturancılık ise Türk ve Macarlar tarafından, Rusların Balkanlarda

¹³²LANDAU Jacob M., (2004), *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London s. 30-37.

ilerlemesine karşıtlık niteliğinde meydana gelmiştir. Macarlar ve Türkler Birinci Dünya Savaşı'na katıldıklarında Panturancılık ideolojisi zayıflamış ve bu hareketten geriye yalnız Türkçü boyutu kalmıştır.¹³³ 1913'ten 1970'e kadar Macaristan'da düzenli şekilde yayınlanan "Turan" dergisinde Turancılık ideolojisi Slav tehdidine karşı rağbet görmüştür. Macarlar tarafından çıkarılan bu dergi Macar hükümeti tarafından destekleniyor ve kendilerini Turan ırkının üyeleri olarak görüyorlardı. Bunlardan bazıları, 20. yüzyılın başlarında kurulan Turan Cemiyeti'nin üyesiydiler. Turan Cemiyeti, Macarların "düşman" olarak algıladıkları devlet karşısında yalnız olduklarını ve müttefik arayışında bulduklarını bildirmekte ve Sovyetlere karşı olanların hepsini kendilerine doğal müttefik olarak görüyorlardı. Dış Türkler bu müttefikler arasında en önde gelenler idi.¹³⁴

19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Tatarların yanı sıra Azerbaycan'dan ve Orta Asya'nın farklı bölgelerinden Türk kökenli gruplar Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmişlerdi. Rusya'dan gelmiş olan iyi eğitime sahip Türk kökenli göçmenler Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde ve siyasi bir ideoloji çerçevesinde şekillenerek Türk toplumları arasında yayılmasında önemli rol oynamışlardı. Tatar kökenli milliyetçilerden olan Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı'nın Türklükle ilgili düşünceleri bu ideolojiye büyük katkılar sağlamıştı.¹³⁵ Siyasi eylem olarak Türkçülük ideolojisi Yusuf Akçura'nın "Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük" ilkelerini belirten bir kitap yazmasıyla birlikte başlamıştır. 1904 yılında Yusuf Akçura'nın yazdığı "Üç Tarz'ı Siyaset" başlıklı yazısında uygulaması imkânsız olduğu gerekçesiyle Osmanlı ulusu yaratma fikrini reddetmiş ve bu makale Türkçülüğün manifestosu olarak Türk entelektüelleri tarafından kabul görülmüştür.¹³⁶ Akçura kaleme aldığı bu makalede Pantürkçülük ideolojisini açıklayarak Gaspıralı ve Türkçülüğü savunan diğer arkadaşlarının geliştirdikleri kültürel vurgudan siyasi vurguya kaymış ve Osmanlı ile Rusya İmparatorluklarında bulunan Türklerin yansıra başka ülkelerdeki azınlıkta olan Türklerin hepsinin siyasi anlamda birleşmesi düşüncesini ileri sürmüştür.¹³⁷

Aşırı milliyetçi bir düşünür olan Ziya Gökalp ise Türk dilli halkların birleşerek Büyük Turan'ın yaratması fikrini savunuyordu. Ziya Gökalp, Akurcanın fikirlerine dayanarak 1913 yılında "Üç Cereyan" makalesini yazmış ve Akçura'nın işaret ettiği Türkçülük ve Batıcılığı

¹³³HOSTLER Charles W., (1957). *Turkism and the Soviets*, George Allen & Union Ltd., London s 199

¹³⁴DEMİRKAN Tarık, (2000). *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s 32

¹³⁵ TOKLUOĞLU Ceylan, *agm.*, s.32

¹³⁶GEORGEON François, (1986), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 508

¹³⁷LANDAU Jacob M., *age.*, s. 43

belirgin bir şekilde öne çıkarmıştır.¹³⁸ Gökâlþ, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları yıllarında Türkçü ve Turancı masallar, şiirler, destanlar ve mitler yazarak tüm Türk halklarının yalnız kültürel alanda birleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁹ Türkiye'de Cumhuriyetin kurulmasıyla aynı zamanda 1923 yılında Ziya Gökâlþ, Türkçülük İlkeleri'ni yayımlayarak Yusuf Akçura'nın önerdiği fikirleri genişletmiş ve yeni bir milli ideoloji ortaya koymuştur. Ziya Gökâlþ önce Türkiye Türklerinin, ardından İran, Azerbaycan ve Harezmî Oğuz Türklerinin birleştirilmesi gerektiği görüşünü ileri sürüyordu. Gökâlþ, Türkleşmeyi ve İslamlaşmayı karşı karşıya getirmeyerek "muasır bir İslâm Türklüğü" geliştirme fikrine ağırlık vermiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Ziya Gökâlþ'ın düşünceleri Türk toplumunun önde giden kesimlerinin kullandığı bir araç haline gelmiş ve düşünür Pantürkizm'in babası olarak kabul görmüştür.¹⁴⁰ Gökâlþ'e göre Turan, Türk olmayanları dışlayan ve Türklerin tümünü içine alan ülküsel yurt, aynı zamanda Türkçenin konuşulduğu ve Türklerin yaşadığı bütün ülkelerin toplamıdır.¹⁴¹

Türkçülük fikirlerinin Osmanlı topraklarında yayılmasıyla eş zamanlı olarak Çarlık Rusya'sında yaşayan Türkler de Türkçülük fikrini farklı şekillerde yansıtmışlardır. Bunların en önemlilerinden biri olan İsmail Gaspıralı Rus yazarı İvan Turgenyev'in yardımıyla genç Osmanlıların fikirlerini Rusya Türkleri arasında yaymaya çalışmıştır. Gaspıralı "Zamanın Tercümanı" gazetesini Türkçe yayımlayarak Rusya'da 36 yıllık yayın hayatı boyunca, "sınırlar ayırsa da dilde, düşüncede ve eylemde birlik" sloganıyla Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşayan Türklerin birliğini savunmuştur.¹⁴²

Azerbaycanlılar 20. yüzyılın başındaki Pantürkçü milliyetçi uyanışta etkili olmuşlardır. Azerbaycanlılar arasında 19. yüzyılda yaşanan kültürel uyanış ilk kez Bakü'de 1875 yılında basılmış "Ekinci" gazetesinde siyasi bir vurguyla ifade edilmiştir.¹⁴³ Mehmet Emin Resulzade, 1911 yılında İstanbul'dan Bakü'ye geri dönmüş ve 1913'te Müsavat Partisi'nin başkanı olarak partinin sahip olduğu Panislamcı ideolojisinden vazgeçerek Türkçülüğe yönelmiştir. Mehmet

¹³⁸DENİZ Faruk, (2006), İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Akçura, Gökâlþ ve Mustafa Kemal'in Yeni Siyaset Arayışları, *Dîvân İlmi Araştırmalar dergisi*, Sayı 21, s. 36

Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254508>, (11.02.2022)

¹³⁹TOKLUOĞLU Ceylan, *agm.*, s. 13

¹⁴⁰*Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 505

¹⁴¹GÖKALP Ziya, (1923), *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul, (ikinci basım 1973). s 107

¹⁴²SHABANİ Mehdi, SEHAT Amir Arslan, "Rude Eres ve rishehaye mellegerayiye Tork az Anatoli ta Turan", (Aras Nehri ve Anadolu'dan Turan'a 'Türk milliyetçiliğinin' kökleri), Aralık 2020, Erişim adresi; <https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-55293660> (30.11.2021)

¹⁴³LANDAU Jacob M., (1995), *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Hurst & Company, London, (Birinci baskı 1981) s. 14.

Emin Resulzade Kaçar döneminde İran'daki siyasi geleceği tehlikeye girince pan-İslam ve pan-İran düşüncesinden vazgeçerek İran'ı terk etmiş ve pan-Türkist ideolojiye yaklaşmıştır. 1912 yılında Resulzade'nin İstanbul'da yayınladığı "İran Türkleri" adlı dizi makaleleri İran'da yaşayan Türkler konusunda ilk geniş çaplı araştırma olarak kabul edilmektedir. İlk iki makalede Resulzade İran'ın, özellikle Azerbaycan eyaletinin coğrafi, etno-demografik yapısını anlatmış, sonra ise İran'ın siyasi hayatında iki esas kavim olan Farslar ve Türklerin rolüne değinmiştir. Yazar son beş yüz yılda Türklerin cengaverlik seviyelerinin ve Farsların medeniyetinin İran devletçiliğinin gelişmesinde önemli rol oynadığından bahsetmiştir. Farslar sadece medeniyet sahasında değil, mülkî idarecilik işlerinde de nüfuzlarını korumuş ve devlette ikinci şahıs olan sadrazam vazifesine kadar yükselmişlerdi. Kaçarlar döneminde yalnız iki şah (Muhammed Şah ve Muzafferdin Şah) sadrazam vazifesine Fars değil Türk kökenli şahısları atamışlardır. Muhammed Şah, Türk kökenli Hacı Mirza Ağa adlı kişiyi, Muzafferdin Şah ise Türk kökenli Eynüddeve adlı şahsı bu göreve atamışlardır.¹⁴⁴

Resulzade İran'da yaşayan Türkler hakkında şöyle diyordu: "İran'da yaşayan Türkler Rusya'daki gibi mahkûm, Türkiye'deki gibi hâkim bir millet değildir. İran'daki Türkler hukuki açıdan Farslarla eşittirler ve aynı haklar ve imtiyazlara sahiptirler; üveylik çekmezler." Resulzade, Kaçarların Türk ırkına mensup olmalarına rağmen, millî-etnik konulardan uzak kalmalarına dikkat çekerek şöyle yazıyordu: "İran şahlarının Türk kökenli olması, ülkede yaşayan Türklere özel bir imtiyaz bahsetmemesinin yanı sıra Fars milletinin tepkisiyle de karşılaşmamıştır. Aksine, beş yüz seneden beri Türk hanının şahlık tahtında oturmasına rağmen hem bu hanlar hem de Türk ahali Farslar tarafından asimile olunarak İranlılaşmışlardır."¹⁴⁵ Yazar bu asimilasyon sürecinde iki etkenin – Fars dilinin ve Şiiliğin – önemli rolüne vurgu yaparak şöyle diyordu: "İran Türkleri Şiilik etkisi sonucu o kadar Farslaşmışlar ki, onlar kendilerini sonradan Türkleşmiş Farslar, yani köken itibariyle İranlı olarak telakki etmektedirler."¹⁴⁶ Resulzade, Türk elitinin Farslaşmasında Farsçanın rolüne vurgu yaparak, şöyle diyordu: "İran hükümdarlarının Türk olmasına rağmen devletin resmî dili Farisi kalmış, teşrifat ve merasimlerde hep Farisi geleneği korunmuştur. Eğitim tümüyle Farsça olmasından dolayı Türk kökenli eğitimli insanlar Türkçe zorlukla yazıp okuyabilmektedir".¹⁴⁷

¹⁴⁴NESİBLİ Nesib, Resulzade'nin İran Türkleri, *MİSAK- Millî Strateji Araştırma Kurulu*, Erişim adresi; https://millidusunce.com/misak/resulzadenin-iran-turkleri/#_ftnref1 (15.07.2021)

¹⁴⁵RESULZADE Mehmet Emin, (1993), İran Türkleri, Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, s.17.

¹⁴⁶RESULZADE Mehmet Emin, *age.*, s.31

¹⁴⁷RESULZADE Mehmet Emin, *age.*, s.32

Türkçülük fikrinin diğer Azerbaycanlı savunucularından biri de Bakü’de yayınlanan ‘‘Hayat’’ ve ‘‘Füyuzat’’ gazetelerinin editörü Ali Hüseyinzade idi. O, bu gazetelerde edebi Azerbaycan dilinin Osmanlılaştırılması fikrini savunarak Füyuzat gazetesinde 1907 yılında, ünlü ‘‘Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak (Avrupa medeniyeti)’’ sloganını ileri sürmüştü. Türkçülük bunlar arasında en önemli olarak görülmüş ve 1918 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin üç renkli bayrağının renklerine yansımıştır. Turkuaz reng Türkçülük ve millî değerlerin korunması, kırmızı renk çağdaşlık ve Avrupa medeniyeti, yeşil renk ise İslamcılık ve İslami değerlerin muhafaza edilmesi anlamına gelmektedir.¹⁴⁸

Bir diğer Azerbaycanlı düşünür olan Ahmet Ağaoğlu, 1908 yılında meydana gelen Jön Türk devriminin ardından Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmiş ve Ural-Altay halklarının tamamının Türkçülük çatısı altında birleşmesi görüşünü hararetle savunmuştur.¹⁴⁹ İran’da yaşayan Türklerin durumuyla ilgili yurtdışında yayınlanan çeşitli yazılar arasında ve İran’ın Azerbaycan bölgesinde yaşanan siyasi süreçlere tepki gösteren aydınlar arasında Türkçülük fikirlerinin oluşması hız kazanmıştı. Ahmet Ağaoğlu İran’daki Türkler hakkında ‘‘Türk Yurdu’’ adlı dergide 1911 yılında yayınladığı ‘‘Türk Alemi’’ başlıklı makalesinde bilgi vererek İran’da yaşayan Türklerin millî bilinç bakımından geri kaldığı konusunda şöyle belirtmekteydi: ‘‘İran’da yaşayan Türkler kadar asimilasyona uğramış diğer bir kavim yoktur. Türk, muhitinin esiri olmuş ve kendi kavmiyetini, tarihini, edebiyat, lisan ve hatta geleneklerini bile unutmuştur. Türkler İran medeniyetinin amili oldukları halde kimliğini ve dilini unutarak bütün kalpleri ile Fars adetleri ve lisanına kapılmışlardı.’’¹⁵⁰

Yusuf Akçura ve Necib Asım gibi tanınmış aydınlar 1908 yılında kurulan Türk Derneği’nin kurucuları arasında bulunmaktaydı. Macaristan’ın Budapeşte şehrinde de şubesi açılan derneğe kısa süre içinde Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Fuad Sabit, İsmail Bey Gaspıralı, Mehmed Fuad Köprülü ve Mehmet Emin Yurdakul gibi isimler katılmışlardı. Yurt dışında bulunan Türk öğrenciler 1911 yılında Almanya, Fransa ve İsviçre’de ‘‘Türk Yurdu’’ (Türk Talebe Yurdu), 1913 yılında ise ‘‘Türk Bilgi Derneği’’ kurmuşlardı. Yurt dışında yaşayan Türklerin üyesi oldukları Türk Yurdu da Türk Derneği gibi kültürel Pantürkçü eğilimli bir dernekti. Türk Yurdu derneği Birinci Dünya Savaşı’nın ardından meydana gelen Mustafa Kemal’in kurtuluş mücadelesini desteklemesinin yanı sıra Kırım ve Rusya Azerbaycan’ının bağımsızlığını da tanımıştır. 1911 yılının sonundan itibaren Yusuf Akçuranın editörlüğünde

¹⁴⁸ TOKLUOĞLU Ceylan, *agm.*, s.16

¹⁴⁹ ZENKOVSKY Sergey A, (1960). *age*, s 96

¹⁵⁰ AGAYEV Ahmed, (1911), Türk alemi-1, *Türk yurdu dergisi*, sayı 1, yıl 1, s. 16-17.

yayına başlayan ve Pantürkçülüğün en kilit yayın organları sayılan "Halka Doğru" ve "Türk Yurdu" dergileri Türk Yurdu derneğine önemli katkılarda bulunmuşlardı. 1911-1931 yılları arasında faaliyette bulunan Türk Ocağı derneği de o dönemin önemli bir başka Pantürkçü kuruluşu idi.¹⁵¹

Osmanlı ordusunun 1. Dünya savaşı sırasında Aralık 1914 – Ocak 1915 ve Nisan-Kasım 1918 tarihleri olmak itibariyle iki kez İran'ın Azerbaycan eyaletine girerek ahali arasında propaganda yürütmesi Türklük düşüncesinin bu bölgede gelişmesinde etkili olmuş ve Osmanlılara karşı savaşmak amacıyla yerel halktan toplanan Emriye, Sili, İzaki ve diğer ordu alayları Osmanlı ordusuna karşı savaşmaktan imtina etmişlerdi. Ahmed Kesrevi konuyla ilgili yazarken, Osmanlı ordusunun Tebriz'e girdiğinde ahali tarafından büyük sevinçle karşılandığını itiraf etmişti. Osmanlı ordusunun Nuri Paşa'nın komutasında ikinci kez Azerbaycan'da bulunması millî görüşlü insanların bilinçlendirmesinde etkili olmuştur. Osmanlı ordusunun desteği ile Tebriz kentinde Türkçe "Azerbaycan" gazetesinin yayınlanması için ortam hazırlanmış ve genç bir şair ve öğretmen olan Mirza Tağı Rûfet adlı kişi gazetenin başına getirilmişti. Yayın, Azerbaycan'ın Türklüğüne ve Türk kültür mirasının kadim köklerine vurgu yapıyordu. Böylece toplum arasında Azerbaycan halkının Türklüğü ve İran-Turan mücadelesi gibi konular tartışılmaya başlandı. Urmiye'de Osmanlı ordusunun yardımı ile Türkçe eğitim veren bir okul açılmış ve Urmiye'nin tanınmış din alimi (müçtehid) olan Fazlullah söz konusu okula müdür olarak atanmıştı. Okulda eğitim veren öğretmenler Osmanlı ordusunun genç subayları ve şehrin eğitilmiş insanları idi. Fars dili burada yabancı dil olarak okutuluyordu.¹⁵² Ancak Osmanlı ordusunun bütün bu çabalarına rağmen Azerbaycan'da bu dönemde halkta hiçbir etnik hareket ortaya çıkmamış, sadece az sayıda Azerbaycanlı Pantürkçülüğü desteklemiştir.¹⁵³

Türk milliyetçiliğinde mevcut olan ırk ayrımcılığının kökeni Bakü ve İstanbul'a dayanmaktadır. Tarih boyunca Türk aydınları milli şuurun uyanmasında ve milliyetçiliğin gelişmesinde önemli rol oynamışlardı. Mirze Fatali Akhundzadeh çağdaş tarihte ilk kez Azeri dilinde yazmış bir aydın olarak "Ekinci" (Çiftçi) gazetesinde yazdığı makaleler ve hikayelerde dine karşı çıkmış ve Kafkasya'da Fars dilini ortadan kaldırmak için ilk adımları atan Pan Türk

¹⁵¹LANDAU Jacob M, *age.*, s. 40- 42

¹⁵²DEHGAN Ali, (1969), *Zartüşt yurdu, Rezaye'nin Tabi, Siyasi, Ekonomik, Kültür ve Sosyal durumu, (Serzemin-e Zerdoşt. Ouza-ye tebi, siyasi, ektesadi, ferhengi, ectemai ve tarihi-ye Reza'iyye)*, Tahran, s. 153-154.

¹⁵³POUGHOLI Mohsen, *'Govmiyyetgerai Der Azerbaycan, Mahiyyet ve Emelkerd, (Azerbaycan'da Kavmçiliğin Doğası ve İşlevi)* 1386, s. 4

Erişim adresi; <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5415/6372/71307/د-م-ای-و-عم-کرد-نوم-ی-گر-ای-در-آذر-باجان-،-م-ای-و-عم-کرد>

liderlerinden biri olmuştur. Aydınların dışında, Çarlık Rusya'sı, Osmanlı İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği gibi yabancı güçler de İran'ı parçalamak ve zayıflatmak amacıyla 19. yüzyılın ortalarından İslam Devrimi'ne kadar İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında milli kimliği yayma konularında zaman zaman çalışmışlardır. Bu devletler, dil meselesini siyasallaştırarak, Azeri Türklerine özerklik verilmesini ileri sürmüş ve yanı sıra ayrılıkçılığı savunmuşlardır. İran'da Azerbaycan meselesine ilk müdahale eden ülke Çarlık Rusya'sı olmuş ve İran-Rusya savaşlarında Kafkasya'yı fethetmesinin ardından İran kültürünün Kafkasya'daki nüfuzu ve yayılmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu amaçla Ruslar, Ahundzadeh gibi insanların aracılığıyla Kafkasya sakinlerini Rus ve Batı Avrupa kültürü ve dilini kabullenmeye ve Arap alfabesini Rus veya Latin harfleriyle değiştirmeye teşvik etmişlerdir. "Ekinci" ve "Molla Nasrettin" gibi yayınlar Rusların desteğiyle İran karşıtı ve Şii karşıtı yazılar yayınlıyor ve etnik kimliği tebliğ ediyordu.¹⁵⁴

2.2. İran Türklerinin Yürüttüğü Mücadelenin Tarihsel Gelişimi

İran'da kurulmuş olan Selçuklular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Kaçarlar gibi devletler, onları kuran sülale veya boyun adıyla anılmıştır. Azerbaycan ve Azerbaycanlılar meselesinin siyasi sahneye çıkışını 20. yüzyıla rastlanmaktadır. Uluslararası arenada Azerbaycan adlı bir devlete 20. yüzyıla kadar hiç rastlanmamıştır.¹⁵⁵ İran'ın Kuzeyinde bugünkü farklı verilere göre 20-30 milyon arası Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. Azerbaycan Türklerinin çoğunlukla yaşadıkları şehirler Erdebil, Tebriz, Kazvin, Hemedan, Hoy, Halhal, Serab, Sultaniye, Malayer, Komican, Nihavend, Goşaçay, Kum, Nağabey, Selmas, Meraga, Makü, Üremiye, Çulfa, Merend, Astara, Tefris, Hürremdere, Senenced, Soğukbulak, Bicar gibi şehir ve kasabalarıdır.¹⁵⁶ Güney Azerbaycan'ın hem yüzölçümü hem de nüfusuyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bazıları İran'ın Azerbaycan eyaletinin yüzölçümünün 114.000 km² olduğunu iddia ederken, diğerleri Azerbaycan eyaletinin yüzölçümünün 107.000 km² olduğunu ileri sürmektedir. Bazı çevreler İran'da 20 milyon civarında Türk nüfusunun yaşadığını söylerken, bazıları da bu sayının 30 milyondan çok olduğunu dile getirmektedirler. Tarihçilerin genel kabul ettikleri görüşe göre İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayan

¹⁵⁴POUGHOLI Mohsen, *agm*, s. 6

¹⁵⁵ŞAMIL Ali, (2003), *Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi*, Avrasya Strateji Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, s. 139.

¹⁵⁶'Güney Azerbaycan Türkleri, (2008) Erişim adresi; <http://www.yenidenergenekon.com/230-guney-azerbaycan-turkleri/>, (08.06.2021)

Azerbaycan Türkleri köken itibariyle Oğuz Türklerinden türemiş ve Oğuz Türkçesinin Azeri lehçesiyle konuşmaktadırlar. Bunlar 10 – 11. yüzyıllarda Aral Denizi'nin kuzeyinden göç ederek İran'a gelen Selçukluların soyundandırlar.¹⁵⁷

İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri farklı dönemlerde merkezi devlete karşı ayaklanarak özgürlük talebinde bulunmuş, kültürel, sosyal ve ekonomik haklarını savunmuşlardır. Bu bölümde İran'da yaşayan Türklerin bağımsızlık mücadelesinin tarihi gelişimini, bu mücadelenin ortaya çıkmasının nedenlerini ve sonuçlarını inceleyeceğiz.

2.3. Settar Han Hareketi

İran'da yaşayan Türkler ilkin 1905 Rus Devrim'inden etkilenerek mücadeleye başlamış ve Meşrutiyet adı verilen İnkılap hareketi bütün İran'ı kapsamıştır. Meşrutiyetin amacı iktidarla İran toplumu arasındaki farkı ortadan kaldırmak ve İran'ın tüm bölgelerinde kanunların eşit bir şekilde uygulanmasını temin etmek idi. Halkın ayaklanması ve Milli Şura'nın Şah karşıtı politikalar uygulaması sonucu İran Şahı hâkimiyetini kaybedeceğini görünce 1908 yılında Milli Şura Meclisi'ni top ateşine tutması yönünde Kozak tugayına gereken emri verdi.¹⁵⁸ Tahran'da Şura Meclisi'nin Kozak tugayı tarafından dağıtılmasına yönelik tepkisini ortaya koyan Settar Han ve arkadaşları Tebriz şehrinde Yüksek Askerî Şura kurmuş ve Settar Han bu Şuranın başkanı seçilmiştir.¹⁵⁹ Şah'ın 40.000 kişilik ordusu Tebriz'e girerek özgürlük hareketini bastırmak istemiş, ama Settar Han'ın adamları Şah'ın ordusunu yenerek Tebriz'den çıkartılmalarını sağlamıştır. Azerbaycan İl Meclisi tarafından olağanüstü kahramanlıklarına karşılık Settar Han "Sardari-Milli" (Halk Komutanı), Bağır Han ise "Salari-Milli" (Halk Önderi) onursal unvanlarına layık görülmüşlerdir.¹⁶⁰ Neriman Narimanov'un desteği ile 1905 yılında İran Azerbaycanlılarının Bakü'de kurdukları Sosyal Demokrat Partisi de Settar Han Meşrutiyet hareketinde büyük rol oynamıştır.¹⁶¹ Settar Han, Tebriz'i Başkent ilan ederek Azerbaycan halkının Kaçar Şahının hakimiyetini kabul etmediğini bildirmiş ve "Ana Dili"

¹⁵⁷ DURGUN Şenol, BAYRAKTAR Gonca, (1999), *İngiliz Gizli Servisi MI5'e Göre Turanlılar ve Panturanizm*, Yesevi Yayıncılık, İstanbul, s. 287.

¹⁵⁸ KİNZER Stephen, (2004), *Şah'ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, (çev. Selim Önal), İstanbul, İletişim Yayınları, s.55.

¹⁵⁹ SWIETOCHOWSKÍ Tadeusz, COLLİNS Brian C, (1999), *Historical Dictionary of Azerbaijan*, Scarecrow Press, s. 114.

¹⁶⁰ *Cənubi Azərbaycanı milli azadlıq hərəkatı'*, Erişim adresi; <https://a-r.az/az/page/46> (24.04.2022)

¹⁶¹ BAYIR Emre, (1999), *Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi*, *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, s. 95.

gazetesi yayımlatarak Azerbaycan kültürüne ve diline vurgu yapmıştır. İran'da Azerbaycan Türk kimliğini güçlendirmek amacıyla eğitim ve kültür alanlarında çalışanlardan birisi de Mirza Hasan Rüştüye idi. O, Azerbaycan folkloru ve kültürünü temel alarak 1905 yılında Tebriz'de "Vatan Dili" adlı ders kitabını yazmıştır.¹⁶²

Azerbaycan meşrutiyetçi devrimciler tarafından Şah ordusunun geri püskürtülmesi tüm ülkede inkılap fitilini ateşlemiş ve Şah bu durumdan endişe duyarak 1909 yılında Şura Meclisi'nin ikinci kez açılmasına onay vermiştir. Tebriz devriminin zaferinden sonra ülke genelinde yükselen devrimci ruh hali Kaçar Şahı'nı, Çarlık Rusya'sını ve emperyalist İngiltere'yi rahatsız etmiş ve güç birliği yaparak Settar Han ile Bağır Han'ı silah arkadaşları ile birlikte Tebriz'den çıkmaya zorlamışlardı. İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Carey tarafından 16 Mart 1910 tarihinde İngiltere'nin İran Büyükelçisi George Berley'e gönderilen bir telgrafta Settar Han ve Bağır Han'ın bir tuzak kurularak sınır dışı edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Böylece İran Başbakanı, Bağır Han ve Settar Han'ı Tahran'a davet etmiştir. 16 Mart 1910'da Settar Han ve Bağır Han 300 silah arkadaşıyla Tahran'a gitmek için Tebriz'den ayrılmış ve 3 Nisan 1910'da Tahran'a ulaşmışlardır. Ancak 7 Ağustos 1910'da Şah'ın askerleri Settar Han'ın bulunduğu Atabey Parkı'na saldırmış ve Settar Han'ın güçlerini kuşatarak silahlarını teslim almışlardı. Settar Han çıkan silahlı çatışmada bacağundan yaralanarak esir düşmüştür. 9 Kasım 1914'te Settar Han, 48 yaşında vefat etmiş ve Tahran'daki Şah Abdül Azim Mezarlığı'na gömülmüştür.¹⁶³ Böylece İran Şahı, Settar Han hareketini bastırabilmiş; Rusya ve İngiltere'nin yardımıyla kendi iktidarının devam etmesini sağlamıştır. Settar Han hareketi tam anlamıyla Türkçülük değil, meşrutiyet ve Şah'ın otoritesinin sınırlanması amacıyla baş vermiştir. Ancak buna rağmen ilk kez İran'da yaşayan Türklerin kendi dilinde edebi ve eğitimsel konularda gelişmesine de yol açılmıştır.

2.4. Hiyabani Hareketi

1917 yılında Rusya'da patlak veren Bolşevik Devrimi sonucu ülke dahilinde bir iç savaş meydana gelmiş ve bu olay Rusya'yı zayıflattığı için Bolşevikler Rusya'nın İran'daki haklarından vazgeçmişlerdi. 1918 yılının başında Rus birliklerinin İran'ın Azerbaycan bölgesinden çekilmesinden yararlanan İngiltere hükümeti askeri güçlerini İran'ın Azerbaycan

¹⁶²SHAFFER Brenda, (2008), *age*, s. 47.

¹⁶³'*Cənubi Azərbycanda milli azadlıq hərəkəti*', Erişim adresi; <https://a-r.az/az/page/46> (24.04.2022)

bölgesine yerleştirmiş ve General Dunstervill'e Anzeli, Rasht ve Bakü'yü ele geçirmesi talimatı verilmiştir. Bunun ardından İngiltere tüm İran'ı işgal etmiş ve 1919 yılında Tahran yönetimiyle "Anglo-Persian" adlı bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma gereğince İngilizler İran'ın iletişim ağını, taşımacılık sistemini, hazinesini ve ordusunu kontrol altına almışlardı. Böylece, İran İngiltere'ye bağımlı hale gelmiş ve bu durum yeni bir milli hareketin doğmasına neden olmuştur. Hiyabani 1919 tarihli Anglo-Persian Antlaşmasına karşı çıkmış ve 10 Nisan 1920 tarihinde bu antlaşmadan dolayı Tahran'la ilişkilerini keserek Azerbaycan Demokrat Fırkasını (ADF) kurmuştur. Ardından Tebriz'i başkent ilan eden ADF Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirmişti.¹⁶⁴

Yükselen Türk tehlikesini aşmak amacıyla Türkiye'ye sınır olan bölgelerin İngilizler tarafından ele geçirilmesi Güney Azerbaycan'daki ulusal kurtuluş hareketini daha da tetiklemiş ve Hiyabani liderliğinde Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Sarab, Zencan ve diğer şehirlerde halk ayaklanarak İngiliz yanlısı olan İran hükümetinin istifasını ve ülkede demokratik reformlar yapılmasını talep etmiştir. 7 Nisan 1920 tarihinde Tebriz'de Şeyh Muhammed Hiyabani liderliğinde silahlı bir ayaklanma başlamış ve Tebriz halkı isyancılara katılmışlardır. 7 Nisan ayaklanması kan dökülmeden amacına ulaşmış ve Tahran'dan gönderilen hükümet yetkilileri ile askeri personel görevlerinden alınarak tüm devlet idareleri ADF taraftarlarının eline geçmişti. ADF Merkez Komitesi, Tahran'daki merkezi hükümete müracaat ederek yabancıların ülkeden çıkarılması ve Güney Azerbaycan'a demokratik İran sınırları içinde özerklik verilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁶⁵

Meşrutiyet hareketinde olduğu gibi bu kez de Azerbaycan bölgesi merkezi yönetime karşı meydana gelen bu hareketin odak noktası konumundaydı. Dönemin İran başbakanı görevinde bulunan Vüsüküdevle Azerbaycan bölgesini İran dahilindeki 'kara leke' olarak nitelermiş ve bu sorun çözülmedikçe İran'da asayişin sağlanmasının mümkün olmayacağını söylemiştir. Tahran'dan gönderilen milis kuvvetleri isyanı bastırmaya muvaffak olamamış ve neticede Tebriz'i terk etmek zorunda kalmışlardır. ADF tarafından yürütülen milli mücadelenin diğer bir nedeni Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Şah Ahmet Kaçar iktidarının etnik azınlıklara, özellikle İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerine karşı uyguladığı baskı politikasıydı. Böylece 7 Nisan'da çıkan isyan başarıya ulaşmış ve Hiyabani 22 Haziran 1920 yılında Tahran'a tabi olmayan ayrı yeni bir hükümetin kurulduğunu açıklayarak Azerbaycan

¹⁶⁴KATOUZIAN Homa, SHAHEDİ Hossein, (2008), *Iran in the 21st Century: Politics, Economics & Conflict*, New York, Routledge Taylor and Francis Group, p 149.

¹⁶⁵'*Cənubi Azərbycanda milli azadlıq hərəkəti*', <https://a-r.az/az/page/46>

bölgesinde kurulmuş bu yeni devletin adını "Azadistan" olarak ilan etmiştir. Azadistan Milli Hükümeti 24 Haziran 1920 tarihinde faaliyete başlamıştır. Başlangıçta Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak ve bağımsız bir Azerbaycan devleti kurmak gibi siyasi bir amacı olmayan ADF hükümeti ekonomi, sağlık, eğitim ve diğer alanlarda reformlar yapmıştır. Yoksulların durumunu iyileştirmek için sistemde çeşitli değişiklikler yapılmış, milli okullar ve hastaneler açılmıştır. Yeni açılan okullarda ders vermek üzere Bakü, Türkiye ve hatta Tiflis'ten öğretmenler davet edilmiştir. Ulusal Hükümetin kendi jandarma ve polis birimleri oluşturulmuş ve bir polis okulu açılmıştır.¹⁶⁶

Öte yandan bu dönemde Mehmet Emin Resulzade'nın başkanlığında Kuzey Azerbaycan'da bağımsız Azerbaycan devleti kurulmuş ve bazı politikacılar İran Azerbaycan'ı ile birleşmek fikrini savunmuşlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tahran'daki büyük elçisi Adil Han Ziyadhan İran Azerbaycan'ındaki siyasi durumla ilgili 1920 yılının mart ayında şöyle yazmıştı: "İran'ın Azerbaycan eyaletinde İran'dan ayrılarak Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmek yönünde yürütülen propaganda zayıf da olsa hala devam etmektedir. Azerbaycan Cumhuriyetinin yakın gelecekte İran'da meydana gelecek olaylara hazır olması gerekiyor." Büyükelçi nisan ayının 11'inde ise İran'daki durum hakkında şu mesajı gönderiyordu: "İran'da görevlere atamada aleni rüşvet ve yaygın yolsuzluk olduğundan dolayı Azerbaycan halkı devlet memurları tarafından insafsızca soyulmaktadır. Yargı ve adalet denen bir şey yoktur; yeni medeniyet ve bayındırlık görünmüyor, eski ihtişamdaki iz kalmamış; her tarafta pislik ve yoksulluk vardır. Farslar bizim cumhuriyetimize karşı o kadar da iyi münasebette değiller; ancak, İran Azerbaycan'ında yaşayan Türklerin bize olan münasebeti dostane ve kardeşçedir. İran Azerbaycan'ı Farsistan'dan ayrılmaya, özerkliğe ve bağımsızlığa can atıyor."¹⁶⁷ Adil Han Ziyadhan Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanına yazdığı diğer bir mektupta Tebriz'de yaşanan olaylarla ilgili şöyle diyordu: "İran Azerbaycanlıları itirazlarda bulunarak açıkça diyorlar ki, Azerbaycan Azerbaycanlılarıdır ve Tahran'dan atanan Fars yöneticilerini ne zamana kadar doyuracağız. Onların hedefi gariban Azerbaycan milletini sömürerek, halktan zorla alınan paralarla Tahran'da kendileri için bahçeler yapıp saraylar

¹⁶⁶ SWIĞTOCHOWSKI Tadeusz, COLLİNS Brian C, (1999), *age*, s.23.

¹⁶⁷NESİBLİ Nəsib, (2011), *Azerbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Bakı: Qanun yayınları, s. 214

dikmektir."¹⁶⁸ Ancak Hiyabani Aras Nehri'nin kuzeyinde kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile ilişki kurmaya çalışmamıştır.¹⁶⁹

Tebriz'de Millî Hükümet döneminde ADF yönetimi İran'ın demokratikleşmesi için Azerbaycan'ın özerkliğini bir araç olarak düşündüğü halde Tahran basını, Azerbaycan'daki hareketi ayrılıkçı hareket gibi değerlendirerek Hiyabani ve hareketin diğer liderleri hakkında iftiralar yayıyordu. Hareketin önderleri İran'a demokrasi, Azerbaycan'a özerklik talebinde bulunuyorlardı. Hiyabani'nin makalelerinde ve konuşmalarında kullandığı 'vatan' kelimesi İran'ı, 'millet' ve 'hem-vatanlar' anlayışları ise tüm İran halkını kapsıyordu. Hiyabani görüşünü şöyle ifade etmekteydi: "İran'ın kurtuluşu Tebriz'den başlayacak ve bu şehir İran'ı zalimlerden kurtaracak. Bugün Tebriz'deki hükümet demokratlardan oluşmaktadır ve bu hükümet Tebriz'den başlayarak İran'ın en uzak bölgelerini de kapsayacaktır. Bu yüce amacımıza yavaş yavaş ulaşacağız. Bütün makamlar ve yönetim bizim kontrolümüz altına geçecek."¹⁷⁰ Şeyh Muhammed Hiyabani 15 Haziran 1920'de yaptığı konuşmasında, verdikleri mücadelenin amacını şöyle anlatıyordu: "Özgür ve bağımsız olmak isteyen bir halk, kendi yaşamına ve toplumsal sorunlarına kayıtsız kalamaz. İlerici halklarla aynı seviyede olabilmek için düşüncelerimizi ve duygularımızı da onların seviyesine yükseltmeliyiz. Bir milletin namusunun ilk şartı, bağımsızlığıdır. Özgürlüğü olmayan bir halk irade ve saygıdan yoksundur. Halkın bağımsızlığı, manevi zenginliğini koruyabilir. Her ulusun bağımsızlığı cesareti ve yiğitliğiyle korunur."¹⁷¹ Hiyabani Azadistan Devletini kurarak sadece Güney Azerbaycan'da değil, İran'ın diğer bölgelerinde de milli hareketlerin gelişmesinde öncü rol oynamak istiyordu.¹⁷²

ADF yönetimi Türk kültürü ile ilgili özel faaliyette bulunmamış, Türk kimliğini öne çıkarmamış, bürokratik işlerin Farsça yapılmasını devam ettirmiştir. ADF döneminde İran parası kullanılıyor, bazı gazeteler Farsça yayımlanıyor, İran'ın eski simgesi olan 'şir-hurşit' (aslan-güneş) 'Memleket-i Azadistan'ın resmî belgelerinde yer alıyordu. ADF hükümeti Britanya'nın Tahran'daki yönetim üzerindeki kontrolünün kaldırılmasına ve merkezi hâkimiyetin demokratik yönetime geçmesi taleplerini dile getiriyordu. Hiyabani ve taraftarları Azerbaycan'da istikrarın hâkim olması, İran'ın toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının

¹⁶⁸NESİBLİ Nəsib, (2011), age., s. 215

¹⁶⁹NABDEL Alireza, (1357=1979), *Azerbaycan ve meseleyi milli*, (*Azerbaycan ve Milli konu*) Tehran: İldırım yayınları, s. 11.

¹⁷⁰AZERİ Ali, (1990), *Kiyam-e Şeyh Mehemmed Hiyabani der Tebriz*, (*Şeyh Mehemmed Hiyabani'nin Tebriz ayaklanması*, Ankara, s. 38.

¹⁷¹AZERİ Ali, age., 58.

¹⁷²URMUOĞLU Ahmet, (2002), *İran Rejiminin Müstemlekeci Siyaseti Güney Azerbaycan'da*, Erişim adresi; http://azr.baybak.com/il_2009_say_5745.azr (17.03.2021)

savunulması, anayasal yönetim şeklinin kurulması, yabancı askerlerin ülkeden çıkarılmasında ısrar ediyordu.¹⁷³ Hıyabani'ye göre İran'da modernleşme doğrultusunda uygulanacak politikaların önündeki en büyük engel Kaçar Hanedanı idi. İlk aylarda İran Başbakanı Muşiruddovle, Hıyabani ile iyi geçinmeye çalışmış ve Azerbaycan'a vali olarak atadığı Muhbirussaltene aracılığıyla Hıyabani üzerinde etkili olmayı denemiştir. Muhbirussaltene Hıyabani'ye merkezi hükümetle uzlaşması halinde rüşvet teklif etmesi sonucu Hıyabani Muhbirussaltene'yi Azerbaycan'dan kovmuştur.¹⁷⁴ Bu olayın ardından Tahran yönetimi, Türk Şahseven aşiretini ve Rus Kosak Tugaylarını Hıyabani hükümetine karşı kullanarak Azadistan otoritesine son vermiştir. Hıyabani Eylül 1920 tarihinde Şahın fermanıyla öldürülmüştür.¹⁷⁵

Settar Han ve Hıyabani'nin özgürlük mücadelesi konjonktürel açıdan birbirinden farklı idi. Fars milliyetçiliği 1905 yılında, Meşrutiyet devrinde daha yeni oluşmaktaydı. Settar Han hareketi Fars milliyetçiliğine ve İran'da monarşinin tam ortadan kaldırılmasına karşı olmamış, hükümetin anayasal monarşiye çevrilmesini hedeflemişti. Ancak 1920'lerde İngilizlerin yardımıyla Fars milliyetçiliği güçlenmeye başladıktan sonra Hıyabani monarşinin ortadan kaldırılması ve demokratik bir rejimin kurulmasını istemiştir. Genel itibarıyla her iki liderin temel amacı dönemin şartlarına göre İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin ezilmemesi olmuştur.¹⁷⁶ Güney Azerbaycanlıların özgürlük mücadelesi Settar Han ve Hıyabani'nin öldürülmesiyle beraber sekteye uğramıştır. Hıyabani'nin öncülük ettiği hareketin olumsuz sonuçlanmasına rağmen bu olay İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayan halkın millî kimlik bilincinin gelişmesinde önemli katkıda bulunmuştur.

2.5 Pehlevi Döneminde İran'da Farslaştırma Politikası (1925 - 1941)

1920'li yıllarda İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin milli kimliği ile ilgili Türk kökenli yazarlar ve ünlü düşünürler arasında farklı görüşler meydana gelmiştir. Bu konuda İran'da yaşayan Türk kökenli düşünürlerden biri olan Ahmet Kesrevi Azerbaycan Türklerinin İran'ın yerel ahalisi olduğu ve Selçuklu Türklerinin bu bölgeye gelişi sonrası eski dillerini unutarak Türkleştiği tezini savunmuştur. Ahmet Kesrevi 1921'de "Azeri ya Zeban-e Bastan-e

¹⁷³MUSTAFAYEV Vidadi, TAĞIYEVA Şövkət, (1998), *Cənubi Azərbaycan. Milli şüür (XX əsrin I yarısı)*, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları yayınları, s. 76.

¹⁷⁴KATOUZIAN Homa, (2012). *Iran: Politics, History and Literature*, Routledge., 182-183.

¹⁷⁵AHMEDİ Hamid, (2009), *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Küre Yayınları, İstanbul, s.160

¹⁷⁶TAĞIYEVA Şevket, REHİMLİ Ekrem, BAYRAMZADE Semed, (2000). *Güney Azerbaycan*, Bakı, Orhan Yayınları, s .194

Azerbaycan" isimli bir kitap yazarak Güney Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türklerin aslında Farslara yakın bir kavim olan Azeriler olduklarını ve zamanla bu bölgede dillerini kaybettiğini iddia etmekteydi.¹⁷⁷ Kesrevi'ye göre bölgenin yerel halkı olan Azeriler, Selçukluların bu bölgeye göç etmesi sonucu Türkleşmişlerdir. Bu nedenle Azeri dilinin Türk dil grubu içerisinde olmadığını ve bu dilin İran dil grubuna mensup olduğu fikrini savunarak kuzey ve güney Azerbaycan olarak bilinen iki bölgenin kimlik birliğinin olmadığını ispatlamak istemiştir. Kesrevi, Aras Nehri'nin kuzeyindeki toprakların eskiden Azerbaycan değil, Kafkas Albanyası olarak adlandırıldığını ve bu bölgeye Azerbaycan adının Mehmet Emin Resulzade tarafından verildiğini belirtmiştir. Azerbaycan ismi tarihsel olarak İran içerisinde olan Kuzey Batı bölgesi için kullanılmıştır.¹⁷⁸

Mehmet Emin Resulzade, Ahmed Ağaoğlu, Ruşeni Barkın gibi düşünürler ise İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Türk kökenli halk olduğu fikrini ileri sürmüşlerdi. Ruşeni Bey İran'da yaşayan Türklerin mazlum durumda olduğunu vurgulayarak Farslarla Türklerin münasebetlerinin gerginleştiği konusunda şöyle diyordu: "İran'da Farslar, İran Türklerini Türk olduklarından dolayı hakir görmektedirler. İran'da bir Acem bir Türk'e kızdığı zaman ona eşek Türk, yani Türk-e har diye hitap eder."¹⁷⁹ Ruşeni Beyin söylediklerine karşın, yazar ve şair olan aynı zamanda "Feryad" gazetesinin redaktörü görevinde bulunan Mahmut Ganizade kaleme aldığı "Cevap" adlı eserinde Ruşeni beyin iddiasına karşı çıkararak, İran'da yaşayan dört milyon Türkün esaret altında inlediğinin yalan olduğunu ifade etmiş ve İran'da ayrımcılığın olmadığını söylemiştir. Ruşeni Beye itirazda bulunan Mahmut Ganizade Azerbaycan ahalisinin çoğunluğunun Oğuz Türkü değil Ari ırkına mensup olduğunu belirtmişti.¹⁸⁰ Ganizade'nin yanı sıra Rızazade Şafak Tebrizi isimli diğer bir düşünür de, Ruşeni Beyin fikirlerine karşı çıkararak milliyeti oluşturan unsurlar arasında dilin önem taşımadığını ifade etmiş ve 'İran milleti' anlayışını şöyle tanımlamıştır: "Milliyet onu oluşturan bireylerin arasındaki ortak edebiyat, tarih, din, vatan, gelenek ve görenekler gibi toplumsal etkenlerin ürünü olarak var olan bir iç

¹⁷⁷MƏHƏMMƏDİ Məsiəğa, (2017), *Azərbaycan-İran Münasibətləri, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, (Der. Fərhad Məmmədov, Cavid Vəliyev, Aqşin Məmmədov), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Bakı s. 30

¹⁷⁸ KESKİN Arif, (2020), İran 'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: İranlılığa Giden Yol, *MADUNİYET, Üç Aylık Ortadoğu İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, s. 9.

¹⁷⁹Ruşeni BEY, *Deşilmeğe Muhtaç Bir Dert. Türkiye'de İran Türkleri Neden Acemleşiyor?* Vatan Gazetesi, İstanbul, 25 Ağustos 1921,

¹⁸⁰GANİZADE Mahmut, *Ruşeni Beye Cevap*, Berlin: Kavyani, 1924, s. 15.

duygu, özel bir ruh halidir.”¹⁸¹ Böylece Rızazade Şafak Tebrizi etnik kimlik konusunda dilin önemli değil, tarih ve kültürün kimliği oluşturan unsurlar olduğu fikrini ileri sürmüştür.

İran’da 1905-1925 yılları arası millî münasebetlerde yeni bir durum ortaya çıkmış ve millî bilinç açısından diğer toplumları geride bırakan Farslar ülke dahilinde gelişmekte olan siyasi süreci millî çıkarları doğrultusunda yönetmeyi başarmışlardır. 1921 yılında İran’ın Türk kökenli şahı İngiltere'nin desteklediği devlet darbesiyle iktidardan fiilen uzaklaştırılmış, Seyid Ziyaeddin baş bakan, Rıza Pehlevî ise savaş bakanı olmuştur.¹⁸² 1921 devrimini gerçekleştiren Seyid Ziyaeddin Tabatabaî Pan-İranizm ideolojisinin gerçek kurucusu idi. Ancak daha sonra darbenin askeri lideri Albay Rıza Pehlevi ile anlaşmazlığa düşmüş ve sürgüne gönderilmiştir.¹⁸³

Rıza Pehlevi 1923 yılında İran başbakanı ilan edilmiş, 1925 yılında ise Pehlevî hanedanlığı İran’da iktidarı ele geçirmiş, böylece İran’da Pehlevî dönemi başlamıştı. 1925 yılından itibaren Farslar İran’da hâkim millet statüsüne sahip olmuş ve 1925 – 1979 yılları arasında Pehlevi hanedanlığı 54 yıl boyunca İran’da iktidar olmuştur. Rıza Han İran’ın Fars milliyetçiliğine dayalı bir ulus devlet haline gelmesini arzuluyordu ve bu nedenle iktidara gelir gelmez bu yöndeki çalışmalara başladı. Rıza Şah Pan-İranizm siyaset anlayışını esas alarak İran’daki Farslar dışındaki milli azınlıkları kısa sürede Farslaştırmak ve İran’da yaşayan gayri-Fars unsurları ortadan kaldırmak amaçlı asimile politikaları uygulamıştır. Böylece Rıza Şah önce Farsçayı devlet dili ilan etmiş, ardından yerel dillerde eğitim veren okulları, bunun yanı sıra basın ve yayın organlarını kapatmıştır. Bundan başka İran’da etnik gruplara göre birbirinden ayrı kalmış bölgeleri ostanlar (iller) arasında bölüştürmüş, devlet yatırımlarının çoğunlukla Fars dilinde konuşan eyaletlere ve ülkenin güney-batı bölgelerine yapılmasını önermiştir. Rıza Şah’ın yürüttüğü bu politika ülke içinde yeni göç dalgalanmaları yaratarak demografik değişime yol açmış oluyordu.¹⁸⁴ Pehlevi iktidarı İran’daki Fars milliyetçiliğine dayanarak Pan-İranist anlayışlı düşüncesinin geliştirilmesine ve tarihinin yazımına çalışmış, bu bağlamda İngiliz araştırmacılarının da yardımıyla İran edebiyatı, dili, tarihi ve kültürünü Fars kimliği merkezinde oluşturarak ülkeyi Avrupa’ya taşımaya gayret etmiştir. Bu dönemde

¹⁸¹TEBRİZİ Rızazade Şafak, *Türk Mütfekkirinin Nezeri-intibahına*, Berlin: İranşehr, 1924, s. 19.

¹⁸²SABAHI Houshang, (1990), *British Policy in Persia, 1918-1925*, Routledge Publisher, London, s. 53-54.

¹⁸³ ATTAR Aygün, *İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü*, s 21. Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/670658> (03.11.2021)

¹⁸⁴ATTAR Aygün, *agm.*, s. 30

Muhammed Cavid Meşkûr, Ahmed Kavyanpur ve Cemaleddin Firak tarafından Pan-İranist ideolojinin temel görüşleri oluşturulmuştur.¹⁸⁵

Fetheli Şah'ın oğlu Celaledin Mirza Kacar, E. Azad Merageî, D. Rızazade Şafak, Mahmut Afşar, S. Ahmet Kesrevî, S. H. Kazımzade, Hasan Takîzade, Taki Arânî Timurtaş, İranşehr-e Tebrizî gibi Türkler ve Ali Furûgi (Yahûdi asıllı), Melikü'l-Şuarâ-e Bahar (Gürcü asıllı) ve Mirza Melkum Han (Ermenî) gibi farklı milli azınlıklara ait olan şahıslar İran'da Fars milliyetçiliğinin önde gelenlerinden idiler.¹⁸⁶ Bu düşünürler kendi yazılarında Rıza Şah'ın başını çektiği devlete İran'da Farsçanın nasıl yayılması gerektiğinin yollarını öneriyorlardı. M. Ali Furûgi, İran'da modern Panfarsizmin kurucularından biri idi. O, İran'da yaşayan Türklerin İran devletinin bekası ve Fars toplumu için bir tehlike olduğunu ifade ederek İran'daki Türklerin ülke dışında yaşayan Türklerle ilişkilerinin kesilmesi gerektiğini savunmuştur. İran'ın Ankara'daki Büyükelçisi olan M. Ali Furûgi, İran Dışişleri Bakanlığına ve Rıza Şah'a gönderdiği mektupta İran'da alfabenin değişmemesi gerektiğinin nedenlerini açıklayarak şöyle yazıyordu: "Türkler alfabelerini değiştirip Latin alfabesine geçmesiyle Türkiye'de yaşayan Türklerin İran'daki Türklerle olan kültürel bağları kesilmiştir. Eğer biz de İran'da Latin alfabesini uygularsak Türkiye'de ve İran'da yaşayan Türkler kendi aralarında yeniden ilişkiler kurar ve bu durum İran'ın bekası için büyük bir tehlike kaynağına dönüşebilir".¹⁸⁷ Furûgi, mektubunun başka bir yerinde ise İran'daki etnik azınlıklar konusuna değinerek onları tehlikeli unsurlar olarak değerlendirmiş ve şöyle yazmıştır: "İran'da Asuri, Ermeni ve Yahudi gibi tehlikesiz ve az nüfuslu azınlıklar yaşamaktadır. Ancak Araplar, Kürtler ve Türkler büyük nüfusa sahip olduğundan tehlike yaratabilecek etnik azınlıklardır. Bunlar arasında en tehlikelisi Türklerin olduğunu devletin her dikkate alması gerekir."¹⁸⁸

Panfarsizmin diğer bir ünlü siması olan Taki Arânî, yazdığı "Azerbaycan yâ Yek Mesele-ye Heyâti ve Memâti-ye İran" (Azerbaycan yahut İran'ın Ölüm ve Kalım Meselesi) başlıklı makalesinde kan içen Moğolların ve doğudan gelen vahşilerin Azerbaycan halkını Türkleştirdiklerini yazmıştı. Taki Arani Farsçanın yaygınlaşması ve Türkçenin Azerbaycan'da yok edilmesiyle ilgili İran merkezi hükümetine ilginç bir teklifte bulunmuştur. Taki Arani'ye göre, Maarif (Eğitim) Bakanlığı çok sayıda Fars dili öğretmenini Azerbaycan bölgesine

¹⁸⁵TAĞIYEVA, Ş.Ə., İBRAHİMOV, T.Ə., HEBİBOV Ə.M., O.S.Məlikov, N.R.Məmmədzađe, Q.Kəndli, M.İ.Şəmsi və A.Z.Zunuzi, (1985) *Cenubi Azərbaycan Tarihinin Oçerki*, (1828-1917), Elm yayınları, Bakı, s 9

¹⁸⁶HEYET Cevad, (2002), Nasionalizm ve Bastangerayi Der İran, (İran'da Milliyetçilik ve arkaizm) *Varlık dergisi*, Sayı 126-3: s 20

¹⁸⁷ HEYET Cevad, (2002), *agm.*, s 16

¹⁸⁸HEYET Cevad, (2002), *agm.*, s 17

göndermeli ve ucuz fiyata, gerekirse de hatta bedavaya Fars dilinde gazete, makale ve kitap yaymalıdır. Bundan başka Azerbaycan gençleri de fedakârlık yaparak Türkçe konuşmaktan vazgeçmeli ve Farsça konuşmaya alışmalıdırlar.¹⁸⁹

Panfarsizmin diğer bir temsilcisi olan Cevat Şeyhulislami ‘‘Zebân-e Farsî Neşân-e Vâlâ-ye Melliyet-e İrani’’ (Fars Dili İranlılığın Üstün Simgesi) başlıklı eserinde İran’da kullanılan Türkçeyle ilgili şöyle yazıyordu: ‘‘Yerel diller içerisinde, Arapçanın Irak’la sınırı olan Hûzistan eyaletinde aşırı derecede yayılması ve Türkçenin Türkiye ile sınırı olan Azerbaycan eyaletinde çok fazla yaygınlaşması, bizim için iki büyük tehlikedir ve bunu göz ardı etmemek gerekiyor. Çünkü Panarabistler ve Panturanistler bu iki yerel dili eskiden beri İran’ı parçalamak amacıyla suiistimal etmişlerdi.’’¹⁹⁰ Şeyhulislami Arapça ve Türkçenin kullanıldığı eyaletlerde Fars dilinin yaygınlaşması doğrultusunda bir teklifte bulunarak Hûzistan, Azerbaycan ve Zencan’da bulunan küçük yaştaki çocuklarını bir-iki yıl Fars dilinde konuşan ailelerde misafir olarak kalmak suretiyle, Farsçanın 12-16 yaş grubu arasında yayılmasına yardım edilmesi fikrini önermiştir.¹⁹¹

Kısacası Rıza Han’ın uyguladığı reformlar sonucu İran’da yaşayan Türk dilli toplum baskı altına alınmış ve kendi dillerinin bekası tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Rıza Han Azerbaycan Eyalet Merkezi İdaresi’ne talimat vererek resmi konuşma ve yazılı belge dili olarak devlet kurumlarında yalnız Farsçanın kullanılmasını ve bütün eyaletlerde faaliyet gösteren okullarda Farsça eğitim verilmesini istemiştir. Söz konusu talimatın ardından yerel dillerde yazılmış eserlerin basılması yasaklanmış ve Farsçadan başka bir dilde konuşan insanlar takip edilmişlerdi.¹⁹²

1930’lar dünyada milliyetçilik duygularının geliştiği yıllar idi. Rıza Şah da bu duyguların etkisi altında bir ulus-devlet kurmak amacıyla milli azınlıklar üzerindeki baskıları arttırmış ve İran’daki birbirinden ayrı düşen tüm halkları tek bir ulus çatısı altında birleştirmek için çeşitli politikalar geliştirmiştir. İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sayıca çok olması, onların politik ve kültürel anlamda İran’da nüfuz sahibi olmalarından dolayı asimile edilmesi gereken en öncelikli topluluk olarak görülmelerine neden olmuştur. Önceki Türk asıllı yöneticilerin uyguladıkları politikaların aksine Pehlevi iktidarı döneminde tüm yönetim

¹⁸⁹İREÇ Afşar, (1989), *Zeban-e Farsi Der Azerbaycan, (Azerbaycan’da fars dili)* Tahran: Mahmut Afşar Vakfı, s. 131-133

¹⁹⁰İREÇ Afşar, (1989), age, s. 465

¹⁹¹İREÇ Afşar, (1989), age., s. 467

¹⁹²YENİSEY Gülara, (2008), *İran’da Etnopolitik Hareketler*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 76.

kontrolünü elinde bulunduran güçlü bir merkezi hükümetin oluşturulmasına gayret edilmiştir.¹⁹³

Rıza Han müzeler, millî kütüphaneler ve dil akademileri kurarak hem Farsça üzerindeki yabancı dillerin etkilerini azaltmayı hem de İranlılara geçmişlerini öğretmeyi amaçlamış ve Fars olmayan etnik azınlıklara yönelik Farslaştırma politikaları uygulamıştır. Ders kitaplarında, yaşadıkları ülkenin “Aryaların Ülkesi” anlamına gelen İran olduğu, İran’da yaşayan tüm halkların dillerinin Farsça olduğu ve Aryan ırkına mensup oldukları ifade ediliyordu.¹⁹⁴ Bu bağlamında Fars olmayan halkların müzikleri, yemek kültürleri ve yaşam şekilleri Fars kültürünün yerel türevleri olarak tanımlanmıştır. İran nüfusunun yaklaşık yarısını Farsların oluşturduğundan dolayı Pehlevi hükümeti kısa bir zaman diliminde ve kolay bir şekilde Farsça konuşan bir ulus devlet kurmayı amaçlamıştır.¹⁹⁵ Bu amaçla devlet kurumları tarafından tüm ders kitapları standart hâle getirilmiş ve Beluç, Arap ve Türk nüfusun çoğunlukla yaşadığı bölgelerde Fars dilinde eğitim veren devlet okulları açılmıştır. 1928 yılında ilk ders kitabı basılmış ve eğitim amacıyla öğrencilere sunulan derslik ‘‘İran-i Kadim, İran keşveri Aryaha’’ (Kadim İran, İran Aryanlar ülkesi) olarak adlandırılmıştır.¹⁹⁶ 1935 yılında Rıza Şahın emri doğrultusunda İran’ın resmî adı olan “Persia”, Aryaların ülkesi anlamına gelen “İran” olarak değiştirilmiştir.¹⁹⁷ Fars dili kamusal alanda ve eğitimde mecbur tutulmuş, bunun yanı sıra basında Farsçanın yaygınlaştırılmasına ve etkin kullanımına yönelik birtakım tedbirler alınmıştır. Yerel dillerin kullanım alanının kısıtlanması ve yerel dillerin ailede öğrenilmesinin haricinde öğrenme imkânlarının daraltılması yoluyla bu durumun halka yansması öngörülmüştür. Böylece, yerel dillerin bir süre sonra Farsça içinde eritilerek ulus-devlet için gerekli olan ve tüm vatandaşların konuşacakları ortak bir dilin toplum arasında yaygınlaşması sağlanacaktı.¹⁹⁸

Pehlevi döneminin, ulus-devlet kurma çabalarına yönelik diğer bir uygulaması da devletin laikleştirilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Böylece o güne kadar İran halkı için ortak bir

¹⁹³METİN Barış, Türk – İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938), *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ağustos 2012, Sayı:2, ss.177 – 179.

¹⁹⁴EBRAHİMİ Reza Zia, *Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of Aryan Discourse in Iran*, *Iranian Studies* 44, no.4 (2011): p. 447

¹⁹⁵ELHAN Nail, (2019), Pehleviler Dönemi’nde İran’da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin İcadı, *İran Çalışmaları Dergisi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/905675> Erişim Tarihi: 08.10.2021,

¹⁹⁶EBRAHİMİ Reza Zia, (2011): agm., p. 449

¹⁹⁷YARSHATER Ehsan, (1989), *Communication: Persia or Iran*, *Iranian Studies* 22, no.1, p. 1

¹⁹⁸MELİKZADE Tohid, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını, Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4, Kış 2005, ss.61 – 64.

değer olan Şiiğin birleştirici ve halk üzerinde tesirli bir unsur olması arka plana itilerek laiklik ilkesinin halk tarafından benimsenmesi doğrultusunda başörtüsünün hükümet tarafından yasaklanması, siyasi ve sosyal hayatta kadınların daha çok söz hakkına sahip olması gibi bir dizi tedbirler hayata geçirilmiştir. Devletin uyguladığı bu politika dindar kesimin tepkisine yol açmasına rağmen merkezi hükümet laiklik politikasını devam ettirerek toplumun sosyal hayatının değişmesinde ve Batı yönlü kültürün benimsemesinde ısrar etmiştir.¹⁹⁹

Pehlevi hükümetinin ulus-devlet kurma politikalarından bir diğeri de toplu halde yaşayan etnik toplulukların birbirlerine karıştırılması ve etnik kimliklerin zaman içinde eritilmesine yönelik politikalar olmuştur. Rıza Şah dönemine kadar tek bir bölge olan İran Azerbaycan'ı Batı Azerbaycan ve Doğu Azerbaycan eyaletleri olmak üzere ikiye bölünmüş ve her iki eyalet ekonomik ve siyasi anlamda kendi başına yetersiz hale getirilmeye çalışılmıştır.²⁰⁰ Bunun yanı sıra bölgenin sınır komşuları olan Türkiye ve SSCB ile olan ilişkileri keserek, bölgenin ekonomisine de suni bir durgunluk getirilmiştir. Sonuçta ticaretle geçinen İran Azerbaycanlılarının bir kısmı geçim sıkıntısı nedeniyle Türk nüfusun az olduğu ya da hiç olmadığı daha iç bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.²⁰¹

Pehlevi hanedanı 1925 yılında İran'da iktidara geldikten sonra “İranlı ulus kimliği” yaratma amacı güderek Avrupa tarzı modernleşme, laiklik, rasyonalizm, ekonomik kalkınma, ulus-devlet kurma gibi kavramlara vurgu yaparak İran içindeki bütün etnik grupların milli kimliklerini zayıflatmayı ve bunların üstünde birleştirici bir kimlik yaratmayı amaçlıyordu.²⁰² Rıza Şah'ın Azerbaycan Türklerine karşı sosyo-kültürel bağlamda ilk icraatı, onları üst ve orta düzey devlet görevlerinden uzaklaştırmak olmuştur. Bunun yanı sıra devlet dili olarak ancak Fars dilinin kullanılacağı ilan edilmiş ve tüm İran'da her türlü devlet yönetim merkezlerini Farslaştırma politikaları yürütülmüştür. Azerbaycan Türklerinin toplu halde yaşadığı bölgelerde mevcut olan okullarda Türkçe eğitim yasaklanarak yerine Farsça eğitim dili kullanılmaya başlanmıştır.²⁰³ Rejimin ideolojik temelini Fars etnik kimliği üzerine kuran Pehlevi hanedanı, Şii inancına atıfta bulunmayı tercih etmemesinden dolayı Azerbaycan Türkleri, Şii mezhebine mensup olmalarına rağmen kendi kimliklerini dini zeminde değil, dil

¹⁹⁹ZİRİNSKY Michael P. (1992), *Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926*, *International Journal of Middle East Studies*: Cambridge University Press, Vol. 24, pp. 639-663.

²⁰⁰SHAFFER Brenda, (2008), *age.*, s.167.

²⁰¹SHAFFER Brenda, (2008), *age.*, s.210

²⁰²BEŞERİYYE Hüseyin, İran'da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik, *International Journal of Politics and Security*, s. 79

²⁰³SARAY Mehmet, (2022), *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türklerinin Tarihi*, Kesit Yayınları, s. 336.

ve diğer kültürel unsurlar üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla ortak mezhep kavramı Azerbaycan Türkleri ile Farslar arasında umulduğu düzeyde bir yakınlaşma yaratamamıştır.²⁰⁴

Rıza Şah, İran ulusal kimliğini Farsça ile birleştirerek ve İran milliyetçiliğine dayalı bir politika izleyerek ilk aşamada İran'da bulunan tüm milli azınlıkların sahip olduğu yayınların ve okulların kapatılmasını öngörüyor ve sonraki aşamada İran'da yaşayan bütün etnik toplulukları asimile etmeyi amaçlıyordu. Uygulanmış olan ulusal kimlik politikaları ülkede etnik nüfus açısından ikinci çoğunluğa sahip olan Azerbaycan Türklerini olumsuz yönde etkilemekteydi.²⁰⁵ Azerbaycan bölgesinde bulunan birçok yerleşim yerlerine Farsça adların verilmesi Rıza Şah'ın yürüttüğü İran ulusal kimliği politikaları doğrultusunda hayata geçirdiği bir diğer uygulama idi. Bundan başka devlet memurlarının çocuklarına Fars menşeli olmayan adlar vermesi de yasaklanmıştır.²⁰⁶

Kısacası, Rıza Han Pehlevi'nin uyguladığı politikalar sonucu İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin durumu olumsuz yönde değişmiştir. İran'da basılan "Ayende" dergisinde İranlı bilim adamı Mahmut Afşar bu konuda şöyle diyordu: "İran'ın milli birliğini korumak toplumsal isteğimizdir. İran'ın milli birliği ülke dahilinde yaşamakta olan toplumun siyasal, toplumsal, sosyal ve ahlaki birliğidir. Milli birliğe ulaşmak için Fars dilinin ülke çapında yayılması zorunlu hale gelmelidir. Bölgesel kıyafet ve kültürel farklılıklar ortadan kaldırılmalı, İran sınırları içerisindeki tüm milli azınlıklar Farsçadan başka bir dilde konuşmamalıdır. İran'da töre, kıyafet ve dil birliği olmadığı takdirde toprak bütünlüğümüz ve siyasi özgürlüğümüz her zaman tehlikede olacak ve sınırlarımız dahilinde yaşayan farklı kabileler ve toplumlar İranlaştırılmadığı durumda geleceğimiz her zaman tehdit altında olacaktır. İran'ın tüm eyaletlerinde, özellikle Azerbaycan bölgesinde Fars dilinin yayılması gereklidir ve Farsça olmayan coğrafi isimlerin değiştirilmesi vazgeçilmezdir."²⁰⁷

1924 yılında Rıza Pehlevi'nin Başbakan olduğu dönemde Azerbaycan bölgesiyle ilgili bir rapor hazırlanarak merkezi yönetime sunulmuş ve Azerbaycanlı öğretmenlerin Fars dili bilgilerinin zayıf olduğu ve Türkçe konuşan bir hükümet kurmayı hedefledikleri belirtilmiştir. Tahran hükümeti raporda öngörülen tehlikenin önünü almak amacıyla Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türk öğretmenlerini Farsçayı iyi öğrenebilmesi için İran'ın diğer bölgelerine, Fars

²⁰⁴İPEK Cemil Doğan, (2012), *Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu*, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406691> (11.05.2022)

²⁰⁵ABDRAHAMİAN Ervand, (1982), *Iran: Between Two Revolutions*, Prenston University Press, s. 163-164.

²⁰⁶SHAFFER Brenda, (2008), *age.*, s. 56

²⁰⁷BAYIR Emre, (1999) *agm*, s. 108.

öğretmenlerini ise Azerbaycan'a görevlendirilmesi ve böylece Fars kültür varlığının güçlendirilmesi öngörülmüştür. Bunun yanı sıra etnik ayaklanmaların engellemek amacıyla Fars dilinde konuşan askerlerin bölgedeki bütün sınırlarda yerleştirilmesi ve İranlı kimliğinin Türklük kimliğinin önüne geçirilmesi için eğitimcilerin teşvik edilmesi tavsiye edilmiştir.²⁰⁸

Rıza Han 1927 yılında İran toplumu arasında Farslaşmayı geliştirmek, kültürel farklılığı ortadan kaldırmak ve milli kimlik oluşturmak amacıyla “Düşünce Geliştirme Kurumu”nun kurulmasını emretti. Böylece Rıza Şah İran'da yaşayan çeşitli etnik kimlikleri inkâr politikasını benimseyerek, ulus-devlet anlayışını yaygınlaştırma siyaseti uygulamıştır.²⁰⁹ Çağın şartlarına göre modern bir İran devleti yaratmayı hedefleyen Rıza Han diğer halkları Fars kültürü hegemonyasında kontrol etmek politikası uygulamak istemiştir. Rıza Han modernleşme için eğitim sistemini geliştirme, Fars milliyetçiliğini yayma, dinsizleştirme, kavimcilikle mücadele ve devlet kapitalizmi uygulama gibi sosyal ve ekonomik politikaları yürütmüştür.²¹⁰

Azerbaycan'da vali olarak Farmlar atanıyor, yüksek idari makamların çoğu da Azerbaycanlılar tarafından değil Farmlar tarafından yönetiliyordu.²¹¹ 1930 yılında Farsça resmi devlet dili ilan edilerek, devlet kurumlarında, basın yayın faaliyetlerinde ve eğitimde Farsçadan başka bir yerel dilin kullanılması yasaklanmıştır. Böylece Ahmet Kavyanpur, Muhammed Cevat Meşkûr ve Cemalettin Fakih gibi mütefekkirler Pan-İranîst ideolojisini geliştirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla yeni bir düşünce geliştirmeye girişmişlerdi. Dolayısıyla Fars milli kimliği başta olmakla Fars kültür ve edebiyat değerlerini esas alan bir İran kimliği oluşturulmuş ve İran'da yaşayan etnik azınlıklar kendilerini Fars kimliği ile ve İranlı olarak tanıtmaya mecbur bırakılmışlardır.²¹²

Azerbaycan eyaleti Kaçar hakimiyetinin sonuna kadar İran'ın en zengin, müreffeh ve gelişmiş bölgesi olduğu halde, Rıza Şah'ın zamanında gerilemeye başlamıştır. Bunun en önemli nedeni Rıza Şah'ın sanayileşmedeki ekonomik yatırımları Azerbaycan'dan Mazenderan'a ve merkezi bölgelere kaydırması olmuştur. Örneğin 1931-1941 yılları arasında devletin

²⁰⁸KASHANI-SABET Firoozeh, (2011), *Conceiving Citizens: Women and the Politics of Motherhood in Iran*, Oxford University Press, s. 209.

²⁰⁹MEHMETHAN Cemal, (2011). *Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyid Cafer Pişeveri*, Erişim adresi; <http://canaz.tv/haber/8845-meqaleler-guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-veseyit-c.html> (01.01.2022)

²¹⁰ABRAHAMYAN Yervand, (1994), *İran Beyne Do İngelab, (İran iki Devrim arasında)* (çev: Ahmet Gülmuhamedî ve İbrahim Fettahî), Tahran, Ney Yayınları, s. 174.

²¹¹SAJİN Vladimir, *İran Azerbaycan'ı- tarih ve siyaset (İranskiy Azerbaydzhan -istoriya i politika)* Erişim adresi; <https://interaffairs.ru/news/show/32232> (26.10.2021)

²¹² ATTAR Aygün, *agm.*, s. 21-22

yatırımıyla Azerbaycan'da sadece iki fabrika açıldığı halde, devlet tarafından merkez ve kuzey bölgelerine 20 fabrika açılmıştır.²¹³ Rıza Şah döneminde ekonomiyi Tahran'da merkezileştirmeye yönelik bir politika takip edilmesi ve Şah'ın doğduğu memleket olan Mazenderan'a da büyük yatırımlar yapılması kaçınılmaz olmuştur. Bunun sonucunda ise Azerbaycan eski ticari-ekonomik parlaklığını tedricen kaybetmiş ve devletin sağladığı ekonomik yatırımlardan çok cüzi bir pay elde etmiştir.²¹⁴ 1931-1941 yılları arası İran'da inşa edilen 136 sanayi kuruluşlarının sadece 9'u Azerbaycan'da bulunmaktaydı.²¹⁵

Azerbaycan zengin doğal kaynaklara, değerli sanayi ve tahıl mahsullerinin yetiştirilmesi ve işlenmesi için uygun fırsatlara sahip olmasına rağmen, merkezi hükümet yetkilileri bu bölgede sanayi işletmelerinin kurulmasını kasten engel olmuşlardır.²¹⁶ Tahran yönetimi bölgede kasıtlı bir ekonomik ayrımcılık politikası izleyerek İranlı Azerbaycanlıların mevsimlik çalışmak için gittikleri Sovyet Azerbaycan'ı ile olan sınırını da sıkıca kapatmıştır. Ülkenin kuzeyinde yaşayan İranlı Azerbaycanlıların önemli bir kısmı, başta Tahran olmak üzere büyük şehirlerde iş aramak için topluca göç etmek zorunda bırakılmışlardır. İş bulmak için büyük şehirlere taşınan Türk dilli insanlar büyük kentlerde Fars dilinde konuşmak zorunda olduklarından dolayı yavaş yavaş kendi ulusal kimlerini unutmaya başlamışlar ve sonuçta kendilerini daha çok İranlı olarak algılamayı tercih etmişlerdi.²¹⁷

Bu dönemde Farsçılık politikaları o kadar etkiliydi ki, Sovyet Azerbaycan'ının birinci sekreteri Mir Cafer Bağirov tarafından Stalin'e gönderilen gizli mektupta İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin durumu hakkında şöyle yazıyordu: "Rıza Şah'ın iktidarı döneminde İran Azerbaycanlıları yalnız üst kademe devlet makamlardan değil, orta ve alt düzeydeki devlet görevlerinden de uzaklaştırılmışlardır. Aynı duruma orduda da şahit olmaktadır. Azerbaycanlılara üst düzey askeri görevlerde çok az rastlanılır. Şah, Fars dilini devletin resmi dili olarak ilan ederek Azerbaycan eyaletindeki devlet yönetim kurumlarını Farslaştırmak eğilimindedir. Yerel yönetimlerin kamu kurumlarında resmi yazışmaların tümü Farsça

²¹³ AHMEDİ Hamid, (2009), *age.* 291-292.

²¹⁴ ATABAKI Touraj, (1993), *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London: British Academic Press, s, 76.

²¹⁵ PALYUKAİTİS I.I. (1965). *Ekonomicheskoye razvitiye Irana, (İran'ın ekonomik gelişimi)*, Moskova, s. 335

²¹⁶ BAYRAMZADE Samed, (2016), *Yuzhny Azerbaydzhan: ot «21 Azer»a do «beloy revolyutsii» v Irane*, (Güney Azerbaycan: "21 Azer"den İran'da "beyaz devrim'e" kadar), Baku, Tereqqi yayınları, s 74

²¹⁷ SAJİN Vladimir, *agm.*,

yapılmaktadır. Bölgede faaliyet gösteren okullarda Azerbaycan dili yasaklanmış olup, eğitim Farsça yürütülmektedir. Üst düzey yöneticilere bile Türkçe hitap etmek yasaklanmıştır."²¹⁸

Eyalet sınırlarını değiştirerek ülkeyi daha küçük birimlere ayırmak Pehlevî hükümetinin uyguladığı bir diğer politikaydı. Bu politikanın amacı Tahran yönetiminin yerel kamu kuruluşları üzerindeki kontrolünü artırarak Fars olmayan etnik azınlıklar arasındaki bölgesel iletişimi kesmektir. Rıza Han merkezileştirme politikalarını güçlendirmek amacıyla 1937 yılında Azerbaycan bölgesini iki eyalete bölerek "böl ve yönet" politikası uygulamıştır. Bu politikayla İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin birliğini bozmak ve zayıflatmak amacı güdülmüyordu. Böylece 1938 yılına kadar dört büyük eyalete ayrılan İran, etnik sınırlar gözetilmeden 10 oстана ayrıldı. Ostanlar şehristanlara, şehristanlar da bahışlara²¹⁹ ayrılıyordu. Böylece, 1938 yılında İran'da 10 ostan, 49 şehristan ve 290 bahış meydana getirilmiştir. Ülkenin daha küçük idari birimlere bölünmesi İran'da yaşayan farklı topluluklar arasında kültürel, bölgesel, etnik ve tarihi yapının bozulmasıyla sonuçlanmış ve ostanlar numaralarla ifade edilmiştir.²²⁰

Rıza Han Pehlevî yönetimi İran'da yaşayan Azerbaycanlıların kültürel ve sosyal alandaki gelişmelerinden endişelenerek Türkçenin imhasına yönelik geniş çapta psikolojik ve kültürel savaş başlatılmış ve Türkçe yazılan tüm eserleri yaktırıştır. Şah yönetimi tarafından yürütülen bu savaşın amacı İran'da yaşayan Türklere mensup oldukları milli kimliği unutturmak ve onların köken itibarıyla Türk olmadıklarına ilişkin farklı yollarla ispat etmektir. Rıza Şah'ın Azerbaycan bölgesine yönelik yürüttüğü baskı ve asimile politikaları 1950'lere kadar kesintisiz bir şekilde uygulanmıştır. Musaddık'ın başbakan olduğu dönemde ise Güney Azerbaycan'a yönelik uygulanan baskılar kısa vadede durmuş, ancak Musaddık İktidardan uzaklaştırıldıktan sonra, İran yönetiminin Azerbaycan Türklerine karşı uygulanan asimilasyon politikaları yeniden gündeme gelmiş ve devlet etnik kimliği unutturma politikasını kaldığı yerden devam ettirmiştir.²²¹

İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri Rıza Han'ın uyguladığı ulus-devlet politikasına yönelik üç farklı yaklaşım sergilemişlerdir:

²¹⁸HESENLİ Cemil, (1998), *Güney Azerbaycan Tehran-Baki-Moskva Arasında*, Diplomat yayınları, Baku, s. 31

²¹⁹Ostan (il), Şehristan (ilçe), Bahış (semt-kasaba)

²²⁰ATTAR Aygün, *agm.*, s. 33 - 34

²²¹SARAY Mehmet, *age.*, s. 390-391

1) İrānlılık kimliğini benimseyerek Türklük kimliğinin tasfiyesini savunan Türkler o dönem için İrān'da yaşamını devam ettirmenin tek yolunun bu olduğunu kabullenmek durumunda kalmışlardı.

2) İrān'daki Şah yönetiminin baskıcı rejiminden kurtulabilmenin tek yolunun kendilerine ait bağımsız Azerbaycan devleti kurmak olduğunu ileri süren Türk kesimi ise iktidarın uyguladığı politikaya karşı itirazda bulunmuş ve bağımsızlık talep etmişlerdir.

3) İrānlılık üst kimliğinin kabul edilmesiyle birlikte kendi öz değerlerinden vazgeçilmemesini savunan kesim de merkezi yönetimin yürüttüğü politikayı benimseyerek aynı zamanda kendi dilini ve kültürünü korumayı amaçlamıştır.²²²

1930'lu yıllara gelindiğinde Rıza Han Batı'da oluşan faşist hareketlerin etkisi altında İrān'daki milli azınlıkların kimliğini yok etmek için daha büyük bir kampanya başlatmış ve SSCB ve İngiltere'ye karşı kendisine müttefik arayışında bulunmuştur. Almanların SSCB'ye saldırısından sonra, müttefiklerin “Lend and Lease” anlaşması yoluyla Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırmak için İrān üzerinde kontrole ihtiyaçları vardı. Savaş boyunca Batı'nın SSCB'ye sağladığı yardımın üçte biri İrān koridorundan geçmiştir.²²³ 1940'lı yılların başında İrān Şahı ülkesini Alman ajanlarına açmış ve onun bu politikası 25 Ağustos 1941'de SSCB ve İngiltere'nin bu ülkeye müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Bu tarihte SSCB ve İngiltere aynı anda İrān'a saldırarak askeri müdahalede bulunmuş ve Rıza Şah'ı devirmişlerdi. İngiltere Güney ve Merkezi İrān'ı, Sovyet Ordusu ise Güney Azerbaycan'ı ele geçirmiştir.²²⁴ II Dünya Savaşı sırasında meydana gelen siyasi ortam sonucu Rıza Han iktidardan uzaklaştırılmış ve ülkeyi terk etmesinin ardından Azerbaycan bölgesinde siyasal ve sosyo- kültürel hareketlilik meydana gelmiştir.

Fars olmayan İrān vatandaşları için Rıza Şah dönemi daha zorlu bir dönem olmuş, onların sosyo-kültürel faaliyetleri ve kendi dillerinde eğitimleri yasaklanmış, ekonomik açıdan çok ağır koşullarla karşılaşmışlardı. Bunun nedeni Merkezi hükümetin çoğunlukla Fars olan bölgelere daha çok yatırım yapmasıydı. Tarih dersi kitaplarında Farsların üstünlüğü konusunda

²²²İPEK Cemil Doğan, (2012), Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12/1 s.272.

²²³BAVİRİN Dmitry, *İrān v klyuchilsya v bor'bu za Yuzhny Kavkaz, (İrān Güney Kafkasya uğrunda mücadelele girmiş)* 7 Ekim 2020, <https://vz.ru/world/2020/10/7/1063965.html>

²²⁴*Pravda* Gazetesi, 26 Ağustos 1941;

yazılar yazılarak "İran, Farsların ülkesi", Araplar ile Türkler ise "öteki" olarak algılanmıştır.²²⁵ Pehlevi Hanedanlığıyla birlikte İran siyasetine Fars milliyetçiliğine dayalı bir kimlik ideolojisi hâkim olmuş, Türkler ise devlet makamlarından dışlanmışlardı. İran'da "tek devlet-tek millet" sloganı Şah rejimiyle birlikte öne çıkmış ve bu slogandaki kavramlar toplumda "İran-i Fars" (İranlı Fars) olarak algılanmıştır.²²⁶

Özetle, Rıza Pehlevi'nin uyguladığı siyasetin Azerbaycan Türkleri açısından iki önemli neticesi olmuştur. Birincisi, Şahın yürüttüğü asimilasyon politikası sonucu İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri etkinliklerini kaybetmiş ve kendilerini İran'dan ayırtırmaya başlamışlardı. İkincisi, Azerbaycan Türkleri Tebriz merkezli bir Azerbaycan devletinin oluşması kanaatine varmışlardı.

2.6. SSCB'nin İran'a Müdahalesi

Pişeveri ve Azerbaycan Millî Hükümeti (1945 - 1946)

Bütün baskılara rağmen İsmail Şems, Mirza Ali Şebüsteri, Hilal Nasiri, Cafer Ekberi ve Ali Maşınçı gibi aydınların çalışmalarıyla 1941 yılının Ekim ayında Tebriz'de "Azerbaycan Cemiyeti" adı altında bir örgüt oluşturulmuş ve 1 Kasım'dan itibaren Türkçe ve Farsça olarak "Azerbaycan" gazetesini yayımlayarak örgütün kurulma amacını açıklamışlardır. Millî ve sosyal özgürlük için mücadele eden "Azerbaycan Cemiyetinin" istek ve talepleri şunlardır:

- 1) Eyalet encümenlerinin oluşturulması;
- 2) Demokratik ve meşruti yönetimin uygulanması;
- 3) Temsilcilerin Millî Meclise halk tarafından seçilmesi;
- 4) Azerbaycan'ın yasal haklarının savunulması;
- 5) Merkezi yönetimin Azerbaycan'da sanayi tesislerini inşa etmesi;
- 6) İşsizliğin ortadan kaldırılması;
- 7) Anadilde tüm seviyelerde eğitim ve kitap yayınlanması;

²²⁵MAHDİAN Ahmed, (2010), *İran'ın Bölgesel Politikaları Çerçevesinde Güney Azerbaycan'ın Sosyo ekonomik Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı), s. 17. Erişim adresi;

https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/666854/yokAcikBilim_388080.pdf?sequence=-1&isAllowed=y (21.07.2021)

²²⁶CEVADBEYLİ Rahim, (2020), *Türk İran'a Persliğin Dayatılması*, Astana Yayınları, Ankara, s. 82,

8) Dil özgürlüğünün sağlanması.²²⁷

Gazetede halkın konuştuğu dilin milletin temel unsuru olduğu ifade ediliyor ve Azerbaycan toplumu hakkında şöyle deniliyordu; "Bu halk gelenek, dil, duygu ve toprak bütünlüğüne sahiptir".²²⁸ Azerbaycan Cemiyeti'ne göre, İran'da tek bir dil olmadığı için İran milleti de mevcut değildi ve çeşitli halklardan oluşan İran toplumunu birleştiren asıl unsur "ideal birliği" olabilirdi.²²⁹ Azerbaycan Türklerinin farklı bir toplum olduğunu kanıtlamak amacıyla gazete millî dilin önemli olduğu konusunda vurgu yapıyor ve Türk dilinin Farsça ile eşitliği konusunda ısrar ediliyordu.²³⁰ Gazetenin 15 Aralık 1941 tarihli sayısında şöyle yazılmıştı: "Her kim bizim kaynaklarımıza, geleneklerimize ve dilimize saldırırsa, biz onu düşmanımız olarak algılayacak ve son nefesimize kadar onlarla mücadele edeceğiz."²³¹ Azerbaycan Gazetesi, İran'da Azerbaycan halkının Türkleşmesi ile Moğol hâkimiyeti arasında hiçbir bağın olmadığını yazarak, Azerbaycan'da konuşulan dilin kullanım dönemiyle bağlı bilimsel araştırmalara yer vermiş ve Merkezi hükümetin İran milleti konusunda resmî ideolojisinin ve Azerbaycan Türkleriyle bağlı fikirlerinin yanlış olduğunu savunmuştur.

Azerbaycan Cemiyeti, İran Merkezi hükümetinin Azerbaycan'a yönelik politikasının değişmesi gerekliliğini öne sürüyor ve bu konuyla ilgili Azerbaycan Gazetesi 2 Şubat 1942 tarihli sayısında şöyle yazıyordu: "Bizim, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasını istediğimizi iddia ederek gazetemizi Tahran'da yasaklamışlardı. Biz, halkımızın anadilini kullanmaya yönelik demokratik haklarını savunuyoruz. Merkezi Hükümet, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Farsça konuşan bir halk olmadığını anlamalı ve bizim resmî dilimizin Azerbaycan dili olduğunu kabul etmelidir. Biz, anadilimizin devlet dairelerinde ve okullarda kullanılması için elimizden geleni yapacağız."²³²

1942 yılında Sanan Azer adlı yazar, İstanbul'da "İran Türkleri" başlıklı bir kitapçık yayımlayarak Azerbaycan Türklerinin İran tarihindeki rolünden bahsetmiş ve şöyle demiştir:

²²⁷MUSTAFA YEV Vidadi, (1998), *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı)*, Bakı: s.111.

²²⁸*Azərbaycan qezetesi*, Təbriz, 18.12.1941.

²²⁹*Azərbaycan qezetesi*, Təbriz, 05.01.1942.

²³⁰NESİBLİ Nesib, (2020), *21 Azer: Millet olma azmi*, <https://millidusunce.com/misak/21-azer-millet-olma-azmi/>

²³¹MUSTAFA YEV Vidadi, (1998), age., s.113

²³²*Azərbaycan qezetesi*, Təbriz, 02.02.1942.

"İran sınırları içinde yaşamaya mahkûm bulunan biz İran Türkleri asırlardan beri kanımızı İran istiklâli için akıtarak İran'ın varlığını koruduk, hatta kendi ırkdaşlarımız olan Anadolu Türkleriyle İran uğrunda savaştık. Malımızı İran davası için sarf ettik."²³³

Yazar, çeşitli kaynaklar kullanarak tarihî geçmişi analiz etmiş ve Arap istilasından İran'ı istiklâle kavuşturan, Fars dilini ve edebiyatını bir doğu kültürü haline gelmesinde büyük katkıları olan ve bu dili devletin resmi dili yaparak Hindistan'a kadar yayanların Türk hakanları ve sultanları olduğunu bildirmiştir. Türk hükümdarları döneminde klasik Fars edebiyatının ünlü eserlerinin yaratıldığını ifade eden yazar, onların Fars eyaletlerine dokunmadığını belirtmiş ve Pan-İranistlerin 'Türkler Farsları asimile etti' tezini hakikate uygun olmayan ve tarihi bir yalan, asılsız iddialar olarak değerlendirerek bu iddiaların İran'da yaşayan milyonlarca Türk dilli toplumun varlığını yok sayarak mahvetmek maksadıyla uydurulduğunu ifade etmiştir. Sanan Azer İran'daki Pehlevi yönetiminin Azerbaycan Türklerine çeşitli yöntemlerle zulmettiğini iddia ederek uygulanmakta olan asimile politikalarını şöyle sıralamıştır;²³⁴

- 1) İran'daki Türklerin tarihinin çarpıtılması ve varlığının yalanlanması;
- 2) Türkçe köy ve kent adlarının, coğrafi adların, vadilerin, dağların, tepelerin, nehirlerin, çocuk adlarının, soyadlarının, hayvan adlarının, Türklere ait tarihî eserlerin adlarının, tarihî Türk isimlerinin farslaştırılması;
- 3) Türkçe soyadı almanın ve çocuklara Türk ismi vermenin yasaklanması;
- 4) Okullarda derslerin yalnızca Fars dilinde olması ve Türkçe eğitiminin yasak olması;
- 5) Yeni nesil arasında kendi milletine yönelik nefret etme ve hor görme propagandasının yürütülmesi;
- 6) "Ben İranlıyım, ancak Türk'üm" diyenleri takip ederek imha edilmesi;
- 7) Azerbaycan'da bulunan sanayi tesislerinin Farsça konuşan bölgelere taşınması;
- 8) Yurt dışından İran'a geri dönenlerin Azerbaycan'da yerleşmesine izin verilmemesi;
- 9) Türkçe eğitim amaçlı okul açmanın, gazete ve kitap yayınlanmasının yasaklanması;
- 10) Türkçe yazılmış eski kitapların ve Tebrizli şairlerin kitaplarının toplatılarak imha edilmesi;
- 11) Rıza Şah'ın emri gereği Türkçe konuşanların ve Türk kökenli olan kişilerin devlet dairelerinden çeşitli bahanelerle uzaklaştırılması ve yönetici kadrolarına atanmaması;

²³³AZER Sanan, (1942), *İran Türkleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, s. 10 – 11

²³⁴AZER Sanan, *age.*, s. 13 - 18

12) Rıza Şah'ın Türk elitini fiziksel olarak yok etmesi.

Sanan Azer, dış müdahaleye karşı, özellikle de SSCB'nin işgali karşısında kendi vatandaşlarını koruyamadığı için İran merkezi hükümetini lanetliyor, Farsların savaşıma hiçbir zaman hazır olmadığını ifade ediyordu. Yazar bu durumun düzelmesi için "adalet istemenin zamanı geldi" sloganı altında soydaşlarını özgürlük mücadelesine çağırıyordu.²³⁵

Salamullah Cavit adlı yazar ise anılarında, Merkezi Devlet tarafından Azerbaycan'a yönelik sert bir tutumun sergilendiğini, hatta Rıza Şah döneminde durumun babası Rıza Pehlevi döneminden bile daha kötü hale geldiğini yazarak şöyle diyordu: "Dört yıl emek vererek Farsça yazdığım "Nümnehaye Folklore Azerbaycan" (Azerbaycan Folklor Örnekleri) adlı kitabımın 2. cildinin üzerinde Azerbaycan kelimesi olduğu nedeniyle basılması yasaklandı".²³⁶ Bundan başka Genceli Sebahî'nin yazdığı "Kartal" adlı kitabının basılması engellenmiş, Hasan Mecidzade'nin kaleme aldığı "Aparı Seller Saranı" eserinin Fars diline tercüme edilmesine rağmen, yayımlanmasına izin verilmemiştir.²³⁷

Azerbaycan toplumu arasında yaygınlaşan yeni milliyetçi düşüncelerin ve gelişmekte olan hareketin engellenmesi için yeni iktidar ideolojik faaliyetlerini derinleştirmiştir. Bu doğrultuda merkezi hükümet, Hüseyinkulu Kâtebi'nin yazdığı "Azerbaycan ve İran'ın Millî Birliği" başlıklı kitabının yayımlanmasını olumlu değerlendirerek izin vermiştir. Bu kitap Seyid Ahmet Kesrevî'nin "Azeri, ya Zebane Bastane Azerbaycan" kitabından sonra İran'da Pan-İranizm ideolojisinin gelişmesi ve Azerbaycan Türklüğü meselesini çözmek amacıyla yazılmış en önemli kitap olarak kabul edilmiştir. Kâtebi yazdığı kitabında Azerbaycan Cemiyeti'nin faaliyeti sonucunda belirginleşen Azerbaycan milletinin, dili ve bağnazlığından rahatsız olduğunu ifade ederek şöyle yazıyordu: "İran'da birkaç kabilenin yaşamasının, birçok lehçe ve dilin olmasının, kaç tür mezhebin mevcut olmasının ne önemi var ki? İran milleti ve vatani kavramları bunların hepsinden üstün olduğu için bunların hiçbiri önemli değil ve İranlıların millî ve toplumsal gayeleri aynıdır. Tüm dünyaya seslenerek Azerbaycan'ın İran'a ait olan bir toprak parçası olduğunu tekrar tekrar söyleyebiliriz. Bu durum geçmişte de böyle olmuş, şimdi de böyledir ve gelecekte böyle olacaktır. Ana dilinin Türkçe olmasına bakmayarak, ruhen İranlı olduğunu dile getiren o saf ve güçlü Azerbaycan halkı haklıdır."²³⁸ Hüseyinkulu Kâtib'i

²³⁵NESİBLİ Nesib, (2020), *agm*, s 4

²³⁶CAVİD Salamulla, (2003), *O günün hâsrâtiilâ. Xatirələr*, Bakı: Yurd yayınları, s. 57.

²³⁷CAVİD Salamulla, (2003), *sg.*, s. 58.

²³⁸KATEBİ Hüseyinkulu, (1321), *Azərbaycan və məsələyi milliye İran, (Azerbaycan ve İran'ın Milli konusu)* Tebriz, s.16

kitabında İran'da bulunan Sovyet ordusunun himayesinde Sovyet Azerbaycanı temsilcilerinin geniş propaganda yürütmeleri konusunda ve Azerbaycan'ın geleceği ile ilgili rahatsızlığını dile getirmiştir.

25 Ağustos 1941'de SSCB ordusunun İran'ın Azerbaycan bölgesine girmesinin ardından burada propaganda faaliyeti göstermek amacıyla Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ilk aşamada 3816 sivil gönderilmiş, yirmi gün sonra ise 500 kişiden ibaret bir memur grubu da bölgeye gelmiştir. Daha sonra üçüncü aşamada Sovyet Azerbaycanı'nın ünlü şairi Samet Vurgun'un başkanlığında 620 kişi daha gönderilmiştir. Bu insanların görevleri, çeşitli faaliyetler ve siyasî propaganda yürüterek İran'da yaşayan Azerbaycan halkının yalnız olmadığını, Rusların onların hamisi olduğunu, kuzeyde onların kardeşlerinin bulunduğunu, gerektiğinde birlikte hareket edebileceklerini anlatmaktı. Bundan başka kitaplar ve gazeteler yayımlayarak, kültür merkezleri ve kütüphaneler oluşturarak, konser, sinema ve tiyatro salonları kurmak suretiyle halkı bilinçlendirmek idi.²³⁹ 1941 yılı Eylül ayının ikinci yarısından başlayarak, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Üçüncü Sekreteri olan Aziz Aliyev adlı kişinin başkanlığında kalabalık bir grup Tebriz'de faaliyete başlamış ve Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde Sovyetlerin lehine geniş siyasi propaganda çalışmaları yürüterek İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında millî bilincin gelişmesine yönelik önemli etkinlikler gerçekleştirmiştir. Sovyet hükümetinin mali desteğiyle Tebriz'de 4000 tirajla iki günde bir "Vatan Yolunda" gazetesi, Urmiye'de de "Kızıl Asker" gazetesi yayınlanıyordu. Bunun yanı sıra yerel aydınların eserlerini ana dilde yazmaları teşvik ediliyor, Bakü'den gönderilen opera grubu Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde Azerbaycan Türkçesinde oyunlar sergiliyor, çeşitli müzik gruplarının Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde konserleri düzenleniyordu. İran merkezi yönetimi, Sovyet Azerbaycanı temsilcilerinin İran Azerbaycan'ında gösterdikleri faaliyetlerden duyduğu rahatsızlığı Sovyet hükümetine ileterek bu tür faaliyetlere karşı önlem alınması isteğinde bulunmuştur.²⁴⁰ 1942 yılının yazında Tahran basınında Azerbaycan Cemiyeti'ne karşı propaganda yürütülerek kamuoyunda söz konusu örgüte yönelik olumsuz bir algı oluşturmasının ardından Tahran yönetimi, bu partinin faaliyetinin yasaklanmasına ve basın organının kapatılmasına ilişkin karar almıştır. SSCB hükümeti, Almanlara karşı savaştaki durumun belirsizliğinden dolayı yeni sorunlarla

²³⁹HESENLİ Cemil, (1999), *Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul s. 23

²⁴⁰NESİBLİ Nesib, (2020), *agm.*, s 5

karşılaşmamak için 1942'nin mart ayında Aziz Aliyev'in ve diğer memurların SSCB'ye geri dönmesine karar vermiştir.²⁴¹

1944 yılında Sovyetler Birliği'nin savaş bölgelerindeki durumunun olumlu yönde değişmesinden sonra Sovyet hükümeti aktif bir şekilde 'İran meselesi' ile ilgilenmeye başlamıştır. SSCB yönetimi, İran'ın enerji kaynaklarına ulaşmak amacıyla Sovyet Azerbaycanı'ndan gönderilmiş uzmanlar aracılığıyla İran'ın Azerbaycan bölgesinde büyük miktarda enerji rezervlerinin bulunduğunu tespit etmiştir.²⁴² 1944 yılının Şubat ayında jeologlar İran-Sovyet sınırının 20 km güneyinde büyük petrol rezervleri keşfettikten sonra 1944 sonbaharında Sovyet hükümeti diplomatik yolla İran petrolüne erişmeye çalışarak Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Sergey Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet heyetini İran'a göndermiş ve İran Başbakanı Muhammed Saedi ile Tahran'da görüşmeler yapılmıştır. Ancak Muhammed Saedi'nin SSCB hükümetiyle bir imtiyaz anlaşması imzalamayı reddetmesi nedeniyle Sovyet heyeti İran hükümetinden petrol imtiyazları elde edememiştir. Bunun ardından SSCB hükümeti diğer baskı yöntemlerine başvurarak İran'ın Azerbaycan bölgesiyle ilgili bir karar almıştır. SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesinin Siyasi Bürosu tarafından İran'ın Azerbaycan bölgesinde ve diğer illerinde ayrılıkçı hareketlerini örgütlemeye ilişkin' gizli bir belge kabul edilerek Azerbaycan eyaletlerinin İran dahilinde millî özerklik kazanması maksadıyla hazırlıklar yapılmasına yönelik adımlar atılmıştır.²⁴³

1944 yılının mart ayında Sovyet yönetimi Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerini genişleterek, kültür alanında çalışmalar yapmak üzere gezilerin düzenlenmesi, anadilde bir ortaokulun açılması, "Vatan Yolunda" gazetesinin tekrar yayımlanması ve bir matbaanın kurulmasına yönelik adımlar atmıştı. Azerbaycan Türkleri arasında bu işleri organize etmek ve Sovyetlerin lehinde propaganda yürütmek maksadıyla çeşitli mesleğe sahip 620 kişiden fazla görevli 1944 yılının yazında Sovyet Azerbaycanı'ndan İran'ın Azerbaycan bölgesine gönderilmiştir. Bunun yanı sıra Sovyet Hükümeti din adamlarının aracılığıyla da İran'da yaşayan Azerbaycanlıları etkilemeyi amaçlamaktaydı. Sovyet yönetimi halkı etkilemek için din adamlarına özellikle önem vererek 1945 yılının Mayıs ayında Kafkas Müslümanlarının Dini İşler İdaresi Başkanı olan Şeyhülislam Ahund Ağa Alizade başta olmakla, Ahund Molla

²⁴¹HƏSƏNLİ Cəmil, (2001), *Güney Azerbaycan'da Sovet-Amerika-İngiltere qarşudurması (1941-1946)*, Baku, Azərbaycan nəşriyyatı, s. 36

²⁴²HƏSƏNLİ Cəmil, (2001), age., s. 63.

²⁴³NESİBLİ Nesib, (2020), agm.,

Muzaffer Mirzacanzade, Ahund Abdurrahim Ahunzade ve Ali Samedov'dan ibaret olan bir heyeti Tahran'a ve Azerbaycan bölgesine göndermiştir.²⁴⁴

Şubat 1945'te, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin baş sekreteri Mir Cefer Baghirov, İran'da çalışan Azerbaycan SSC'nin bir grup siyasi görevlisinden Güney Azerbaycan ile ilgili bir rapor almıştır. Raporla Azerbaycan topraklarının birleştirilmesine yönelik talep ve isteklerin olduğu konularla ilgili olarak şöyle deniliyordu:"Güney Azerbaycan halkının kurtuluşu kardeşlerimizi nihai ölümden kurtaracak ve tüm Azerbaycan halkının kalkınması için büyük umutlar doğuracaktır. Uluslararası durum, bu önemli tarihi misyonun uygulanması için uygundur."²⁴⁵ Raporun yazarı, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri görevinde bulunan Hasan Hasanov adlı kişi, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Perslerin boyunduruğundan kurtulma hayalini kurduğunu belirterek bu halkın Sovyetlere katılmasının halk ayaklanmaları yoluyla gerçekleşebileceğini söylüyordu. Bu amaçla Azerbaycanlıların örgütlenmeleri için demokratik görüşlü bir dizi Azerbaycanlı görevlinin Tebriz'e nakledilmesi önerildi. Ayrıca, üst düzey yetkililerin askeri personel kisvesi altında SSCB'den gelmesi gerekiyordu. Hasanov'un fikri, Azerbaycan SSC liderlerinin tam desteğini almış ve Baghirov bu konuyla ilgili görüşünü Stalin'e iletti. Stalin, İran petrolüne ulaşmak amacı ile 6 Temmuz 1945'te Güney Azerbaycan'da ayrılıkçı bir hareketin örgütlenmesi için gizli bir karar aldı. Ancak bu konuda halk arasında propaganda yaymak ve nüfusun her kesiminden ayrılıkçı taraftarları kendisine çekmesi gerekiyordu. Stalin İran Azerbaycanı'nın SSCB'ye katılması teklifine sıcak bakmamış, İran içinde geniş haklara sahip ulusal-özerk bir Azerbaycan bölgesinin oluşumuyla yetinmeyi uygun bulmuştur. Güney Azerbaycan'daki ayrılıkçı hareketi finanse etmek için, Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde 1 milyon ruble tutarında özel bir fon oluşturulmuştur.²⁴⁶

Böylece SSCB Hükümeti'nin desteğiyle 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokrat Partisi'nin tesis edilmesiyle ilgili halka müracaat edilmiş ve 2 Ekim 1945'te Parti'nin ilk kurultay programı düzenlenerek tüzüğü kabul edilmiştir. Nitekim hemen sonrasında 18 Kasım 1945'te tarihinde Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (ADP) düzenlediği bir halk ayaklanması başladı. Merkezi hükümet ayaklanmayı bastırmak için Tahran'dan asker göndermiş, ancak Kızıl

²⁴⁴HASANOV Behram, (2011), *Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri*, İSAM Yayınları, Ankara, s. 125.

²⁴⁵OKUNEV Dmitriy, (2020), *Izbavitbratyev ot gibeli: kak SSSR otimal Azerbaydzhan u Irana, (Kardeşleri ölümden kurtarmak: SSCB Azerbaycan'ı İran'dan nasıl aldı?)*, Erişim adresi; https://www.gazeta.ru/science/2020/11/17_a_13364707.shtml (22.02.2022)

²⁴⁶OKUNEV Dmitriy, 2020, agm.,

Ordu birlikleri bu askerlerin isyanın kapsadığı bölgeye girmelerine izin vermemiştir. Bu olayın ardından ise Amerikalılar ve İngilizler, SSCB'yi İran'ın egemenliğine saygı duymaya çağırmış, aksi takdirde konuyu uluslararası arenaya taşıyacaklarını bildirmişlerdir. SSCB Hükümeti ilk dönemde ABD ve İngiltere'nin tehditlerini ciddiye almamış ve ADP hükümetini desteklemiştir. Böylece Tebriz'de Azerbaycan Halk Kongresi 20 Kasım'da farklı köy ve şehirlerden seçilmiş olan 700'den fazla delegenin katılımıyla çalışmalarına başlamıştır. Kendini Kurucular Meclisi ilan ederek İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne hiçbir tehlike yaratmadan Millî Hükümet'in kurulmasına karar vermiştir. 20 Kasım 1945 tarihinde düzenlenen Azerbaycan Halk Kongresi'nin kabul ettiği kararında ise şunlar kaydediliyordu: "Azerbaycan halkı millî özerkliği sağlamak ve işlerini yönetmek amacıyla eyalet encümenini genişleterek ona Millî Meclis statüsü vermektedir. İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü hiçbir zarara uğratmadan kendi Millî hükümetini oluşturmaktadır."²⁴⁷

11 Aralık'ta ise tüm İran Azerbaycanı isyancıların kontrolü altındaydı. 12 Aralık 1945'te (21 Azer 1324 Güneş takvimi) Millî Meclis'in açılış toplantısı yapılarak, Seyid Cafer Pişeveri Başbakan ilan edilmiş ve Millî Hükümet'in üyeleri ve çalışma programı onaylanmıştı.²⁴⁸ Millî hükümette İran'ın resmî para biriminin kullanılması ve devlet kabinesinde Savunma ile Dışişleri Bakanlıklarının olmaması, İran'ın devlet sembollerine saygı gösterilmesi, ülke içinde özerk yönetimin oluşturulması ve İran'dan ayrılmak isteğinin olmamasının göstergesi olarak anlaşılmıştır. Bu durumda İranlı yetkililer, krizin çözümüne yardım etmesi için ABD'ye başvurular. Bu olayın ardından İngiltere ve ABD'nin desteğiyle İran Merkezi Hükümeti SSCB'nin İran topraklarının bütünlüğüne tehlike yaratması ve ayrılıkçı unsurları desteklemesi iddiasıyla konuyu BM'e taşımıştır. "21 Azer Hareketi"²⁴⁹ İran'daki Azerbaycan Türklüğü meselesini uluslararası siyasi platforma çıkarmış ve dolayısıyla büyük güçlerin çıkarlarının çatıştığı ve yeni kurulan Birleşmiş Milletler'in ele aldığı ilk konu "Azerbaycan meselesi" olmuştur. Böylece 18 Mart 1946 tarihinde İran hükümeti, BM Güvenlik Konseyi'nde Sovyet saldırganlığı sorununu gündeme getirmiş oldu.²⁵⁰

²⁴⁷TAĞIYEVA Şövkət, RƏHİMLİ Əkrəm, BAYRAMZADE Səməd, (2000), *age*, s. 219.

²⁴⁸QULIYEV Ə, (1951), *Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq və demokratik hərəkət tarixindən (1941-1945)*, Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, Bakı, s.52

²⁴⁹21 Azer Hareketi - 12 Aralık 1945 yılında Seyid Cafer Pişeveri'nin önderliğinde yürütülmüş ve İran'ın Kuzey Batı bölgesinde Azerbaycan Milli Hükümetinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Bu olay tarihi-siyasi literatürde 11 Azer harekâtı (12 Aralık harekâtı) adı ile bilinmektedir.

²⁵⁰NESİBLİ Nesib, 2020, agm.,

Öte taraftan, Güney Kafkasya’da Türklük düşüncesini yok etmek için Ruslar, Azerilik kuramını kullanmışlardır. İngilizler de Türk kimliğini ortadan kaldırmak ve İran’da Fars sistemini ayakta tutmak için Azerilik kuramını öne çıkarmışlardı. Bu iki eksenli sistemin karşı karşıya gelmesi neticesinde ülkede zamanla sağcı ve solcu kesimler arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Böylece, Rusya eksenli siyaseti destekleyenlere “solcu Azeriler”, Batı yanlısı siyaseti destekleyenler içinse “sağcı Azeriler” deyimini ortaya atılmıştır.²⁵¹ Solcu Azeriler denilen kesimde Seyid Cafer Pişeveri adlı kişi İran tarihinde önemli bir yere sahiptir. 1892 yılında Erdebilin Halhal kasabasında dünyaya gelmiş olan Pişeveri gençlik döneminde Marksizm’den etkilenerek Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi üyesi olmuş ve 1920 yılında Gilan’da kurulan İran Komünist Partisi’nin kurucu üyelerinden biri olmuştur. 1920’lerde Pişeveri komünizm yanlısı, aktivist bir gazeteci olarak tanınmıştır. Pehlevi iktidarı döneminde Pişeveri sosyalizm fikirlerini savunmuş ve mevcut yönetimin uygulamalarını eleştirmiştir. Ancak faaliyetlerinden dolayı tutuklanarak 1930’larda hapisanede yatmıştır. Almanlara sempati duyan Rıza Şah, Ruslara yardımda bulunmak isteyen Amerikalılara ve İngilizlere İran topraklarından geçiş izni vermeyince güneyden İngilizler, kuzeyden de Ruslar 25 Ağustos 1941 tarihinde İran’ı işgal etmişlerdi. Nitekim Rus ordusu 11 Eylül 1941 tarihinde Tebriz’e girmiş ve kontrolü ele almıştı.²⁵² Ruslar savaş içerisinde olduklarından halka iyi davranıp, zindanlarda bulunan siyasî tutukluları da serbest bıraktılar. 1941 yılında Rıza Han’ın, iktidarı oğluna devrettiği dönemde Pişeveri’nin de hapis hayatı sona ererek serbest bırakılmıştır. Böylece Mir Cafer Pişeverî 11 yıl kaldığı Kâşan’daki cezaevinden tahliye edilerek Tahran’a, oradan ise Tebriz’e gitmiş ve sahip olduğu ideoloji çerçevesinde Sovyetlerden destek alarak mücadeleye başlamıştır.²⁵³

Tebriz’e dönen Pişeveri SSCB’nin desteği ile Azerbaycan Demokrat Partisi’ni kurmuştur.²⁵⁴ 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan’ın bağımsızlık hareketinin liderli olan Pişeveri tarafından Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın manifestosu açıklanmış ve "Azerbaycan" gazetesi

²⁵¹CAVADBEYLİ Rahim, (2015), *İran’da Siyasi Türklüğün Yeniden Doğuşu*, Erişim adresi;

<http://devlet.com.tr/makaleler/y118->

[IRANDA_SIYASI_TURKLUGUN_YENIDEN_DOGUSU_KISACASI_MILLI_HAREKET_DUNDEN_BU_GUNE_HER_YONUYLE.html](http://devlet.com.tr/makaleler/y118-IRANDA_SIYASI_TURKLUGUN_YENIDEN_DOGUSU_KISACASI_MILLI_HAREKET_DUNDEN_BU_GUNE_HER_YONUYLE.html) (09.06.2021)

²⁵²TOGAN Zeki Velidi, (1979), *Azerbaycan*, Millî Eğitim Bakanlığı. 2. Cilt. 5. Baskı. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 118

²⁵³ÖREN M. M, (1980). *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Mars Matbaası, Ankara, s 89

²⁵⁴HEYET M. Rıza, *Azerbaycan Millî Hükümeti’nin Kuruluşu ve Dil Politikası*, Erişim adresi:

<http://www.sorgulamazamani.com/files/articles/pdf/c5615f2ba9ba5f23b9eb7a26b503c8b6AMHsTR> (26.05.2021)

partinin resmi organı ilan edilmiştir. Pişeveri ve ekibi, devlet kurmadan önce '12 Şehriver Manifestosu'nu ilan ederek orada şu ifadeleri kullanmışlardı:

"Azerbaycan halkı kendine has milli dil ve geleneklerine sahiptir. Bu millet ve İran sınırları dahilinde yaşayan diğer halklar da İran'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olmalıdırlar. Biz Azerbaycanlılar, İran'dan ayrılmak istemiyoruz; ancak İran'da demokrasiyle yönetilen bir devletin kurulmasını ve Azerbaycan bölgesinde özerk bir devletin tesis edilmesini talep ediyoruz. Azerbaycan halkı için ana dili olan Türkçe çok önemli ve değerlidir. Biz bu dilin, devlet kurumlarında ve eğitim alanında resmi dil olarak kullanılmasından yanayız".²⁵⁵

Azerbaycan Valisi Halil Fehmi de yerli halkın kendi dilini sahiplenmesini teşvik ederek Pan-İranistlerin bu konuya düşmanca tavır sergilemelerine karşı çıkıyordu. Halil Fehmi Bey yaptığı açıklamalarda Azerbaycan halkının kendi dilinde konuşmasının ülkenin bütünlüğüne ve merkezî hükümete karşı hiçbir tehdit yaratmayacağını ifade ediyordu.²⁵⁶

Ekim 1945'te Azerbaycan Demokrat Partisi'nin ilk kongresi toplanmış ve siyasi talepler Merkezi hükümete iletilerek Azerbaycan için otonomi ve İran için demokrasi istekleri dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra hükümet kuruluşlarında ve okullarda Azerbaycan Türkçesi'nin resmi dil olarak kullanılması, Azerbaycan askeri gücünün oluşturulması ve Azerbaycan'ın iç işleri için Azerbaycan Türklerinin atanması gibi talepler yer almıştır. Ancak Azerbaycan Demokrat Fırkasının manifestosunda bağımsızlıkla ilgili hiçbir taleplerin olmamasına, sadece otonomi konusunda bazı taleplerin olmasına rağmen, merkezi yönetim ADP'yi illegal bir parti olarak ilan etmiştir.²⁵⁷ Pişeveri 1945 yılında düzenlenen seçimlerde partisinden aday olmuş, ancak meclis seçimlerine girişi seçim denetim kurumu tarafından seçime hile karıştırdığı gerekçesi ile engellenmiştir.²⁵⁸ Pişeveri'nin meclis seçimlerine katılmasının engellenmesi üzerine, Sovyet Hükümeti'nin yardımıyla 1945 Kasım'ında İran'ın Azerbaycan eyaletinde "Azerbaycan Millî Hükümeti" adlı özerk yapıya sahip bir devlet kurmuştur. Pişeveri daha sonra bu özerk yapıyı bağımsız bir devlete dönüştürmek amacıyla İran güvenlik güçlerini silahsızlandırarak kendi güvenlik teşkilatını oluşturmuştur. Pişeveri İran'a ait mevcut sistemin

²⁵⁵ ATTAR Aygün, (2004), İran Türkleri, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 1, s. 55-56.

²⁵⁶ MUSTAFAYEV Vidadi, TAĞIYEVA Şövkət, *age*, s.112

²⁵⁷ AHMEDİ Hamid, (2009), *age*, s. 164.

²⁵⁸ AHMET Vukar, (2004), *S. Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Partisi*, (Çev. Behreng Güneyli), Tanıtım, Aralık Sayı:1, ss. 83 – 87.

yerine kendi bağımsız yargı sistemlerini ve eğitim sistemini uygulamaya sokmuştur. Farsçanın kullanımı yasaklanmış ve Türkçe yeni hükümetin resmi dili olarak kabul edilmiştir.²⁵⁹ ADP Hükümeti faaliyet gösterdiği dönemde Azerbaycan etnik kimliği ön plana çıkarılarak İran'da yaşayan Azerbaycanlıların İran'dan ayrılması teşvik edilmiş ve bunun için de dil faktörü önemli bir ayırım unsuru olarak kullanılmıştır.²⁶⁰

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulmasının amacına ilişkin Seyid Cafer Pişeveri şöyle yazıyordu: "Biz İran'ın bağımsızlığından yana olduğumuz halde, Azerbaycan halkının kendi kaderini ve kültürel haklarını kendi Türk halkı tarafından tayin edilmesini istiyoruz."²⁶¹ Pişeveri, başka bir makalesinde, özerklik konusuna açıklık getirerek şöyle diyordu: "Programımızın temelini Anayasa'nın korunması ve Azerbaycan halkının içişlerinde özerk olması, kısa sürede vilayet ve eyalet encümenlerinin seçilmesi ve anadilimizde yazıp okuyarak devlet dairelerinde kullanılması gibi konular oluşturmaktadır."²⁶² Azerbaycan Halk Kongresi tarafından İran Şahı'na, Meclis Başkanı'na ve Başbakan'a gönderilmiş olan mektupta İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin gelenek, dil, milliyet ve kendine özgü özellikleriyle farklı bir halk olduğu, Azerbaycan Milleti'nin de dünyadaki her millet gibi millî hükümet oluşturma hakkının olduğu ve bu milletin demokratik ilkelerle kendisini yönetmek yeteneğine sahip olduğu vurgulanıyordu.²⁶³

Mir Cafer Pişeveri ana dili konusunda da şöyle diyordu: "Bize düşman olanların iddialarına rağmen bizim dilimiz çok farklı ve geniş bir dildir. Dilimizin kökleri milletimizin kalbinde ve kanındadır. Onu muti ve suni göstermek isteyenler ve ona hakaret edenler bizim gerçek düşmanlarımızdır. Biz, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin her bir alanda kendisinin iç işlerini yönetmeye hakkı olduğunu düşünmekteyiz. Milletimizin konuştuğu dil de Fars dili değildir. Bu nedenle halkımızın dünyanın medeni halklarının seviyesine kendi dilimiz ile ulaşması için çalışmaktayız."²⁶⁴ Pişeveri, Merkezi yönetimle görüşmek için Tahran'a gittiği zaman Tebriz Havalimanı'nda basına yaptığı açıklamalarda konuyla ilgili düşüncelerini ifade ederek şöyle demişti: "Bir havuzda iki farklı suyun var olması mümkün olmadığı gibi iki farklı siyasetin de bir ülkede var olması imkansızdır. Devleti yöneten hükümet halk tarafından seçilmiş hükümet olmalıdır. Biz ya son kişiye kadar öleceğiz ya da İran'daki tüm mazlum

²⁵⁹ HEYET M. Rıza, (2021). *agm*,

²⁶⁰ PUGHOLİ Mohsen, *agm*,

²⁶¹ *Mir Cəfər Pişəvəri, Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, s. 274-275.

²⁶² *Mir Cəfər Pişəvəri, age*, s. 297

²⁶³ "Azərbaycan" qəzetəsi (Təbriz), 23. 11. 1945.

²⁶⁴ *Mir Cəfər Pişəvəri, age*, s. 278

halkları azat edeceğiz".²⁶⁵ 1946 yılının 28 Ocak tarihinde Azerbaycan Millî Hükümeti BM Genel Kurulu'na müracaat ederek, son on yıllarda İran Merkezi yönetiminin Azerbaycan Türklerine yönelik millî zulüm politikası uyguladığını bildirmiş ve yeni kurulan Millî hükümetin Settar Han, Bağır Han ve Şeyh Muhammed Hiyabanî'nin önderliğinde mücadele eden millî hareketlerin bir devamı niteliğinde olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁶

6 Ocak 1946'da halk hükümetinin kararının ardından Azerbaycan dili resmi dil olarak ilan edilmiş, bununla birlikte tüm kurumların çalışmaları ve tüm okullarda eğitim Azerbaycan dilinde yapılmaya başlamıştır.²⁶⁷ Genelde 3.800 eğitim programı açılmış olmakla birlikte köylerde 2.000'den fazla ilk ve ortaokul, şehirlerde yaklaşık 500 okul, ülke ekonomisinin çeşitli alanlarında personel yetiştirmek için kurslar ve teknik okullar kurulmuştur. 12 Haziran'da Tebriz Üniversitesi açılmıştır.²⁶⁸ Ulusal hükümet eğitim için 100 milyondan fazla riyal ayırmıştır. Üniversitede okuyan öğrencilerin çoğuna yurt ve burs sağlanmıştır. Sadece 1946'nın son çeyreğinde Azerbaycan milli hükümeti tarafından bu amaçlar için tahsis edilen fonlar, İran'ın merkezi otoriteleri tarafından tüm ülke için tahsis edilen miktarın iki katıydı. Tebriz, Urmiye, Erdebil, Maraga, Zencan, Hoy ve Ahar şehirlerinde evsiz yetim çocuklara Huzurevlerinin yapılması için 15 milyon riyal tahsis edilmiştir.²⁶⁹

1946 yılında, Ocak 1945'ten beri var olan Şairler Cemiyeti temelinde "Yazarlar ve Şairler Cemiyeti" kuruldu. Cemiyetin merkezi yayın organı "Güneş" dergisiydi. Yazarlar ve Şairler Cemiyeti'nin Tebriz, Zencan, Urmiye, Ahar, Erdebil ve diğer bazı şehirlerde şubeleri bulunuyordu. Devlet Dram Tiyatrosu, Filarmoni Derneği ve Halk Çalgıları Orkestrası açıldı. Birçok köyde amatör girişimler oluşturularak kütüphaneler, okuma salonları ve kulüpler faaliyete geçirildi. Pişeveri hükümeti döneminde Azerbaycan dilinde 50'ye yakın gazete ve dergi yayınlanmış, ayrıca birçok ders kitabı ve çok sayıda eser basılmıştır. Tebriz'de Azerbaycan dilinde yayın yapan bir radyo istasyonu ve bir radyo yayın komitesi oluşturulmuştur. Ulusal kahramanlar olan Sattar Han, Baghirhan ve Hiyabani için anıtlar dikilmiştir.²⁷⁰ 11 Nisan 1946'da Azerbaycan Milli Meclisi tarımsal mahsulün toprak sahipleri ile köylüler arasında bölüşümü hakkında bir karar kabul etmiş, bunun yanı sıra sekiz saatlik

²⁶⁵MÖHƏMMƏDİ Məsiəğa, (2017), *age* s. 136

²⁶⁶TAĞIYEVA Şövkət, RƏHİMLİ Əkrəm, BAYRAMZADE Səməd, *age*, s. 236

²⁶⁷ÇEŞMAZER M.M. (1986). *Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti, (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər)*. Bakı, Elm yayın evi, s 3

²⁶⁸ BAYRAMZADE Samed, (2016), *age*, s 102

²⁶⁹ "Azərbaycan" jurnalı, ADF MK-nın orqanı, 1985, No. 2, s.35

²⁷⁰ BAYRAMZADE Samed, (2016), *age*, s 104

işgünü, yılda bir aylık ücretli izin, hamile kadınlara sekiz haftalık izin, grev hakkı, işçi sendikalarının kurulması ve sigortanın getirilmesini öngören İş Kanunu kabul edilmiş, 14 yaşından küçük gençleri işe almak yasaklanmıştır.²⁷¹

Öte yandan 1945-1946 yılları arasında Pişeveri önderliğinde faaliyet gösteren Azerbaycan Hükümeti eğitim ve kültür alanında önemli reformlar gerçekleştirmiştir. ADP hükümetinin eğitim ve kültür alanında uyguladığı reformları şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Azerbaycan Türkçesi devletin resmî dili ilan edilerek devlet kurumlarında ve okullarda kullanılmaya başlamıştır.
- 2) İlkokul öğrencileri için altı ciltlik "Ana Dili" adlı ders kitabı yayınlanmıştır.
- 3) Tebriz Üniversitesi tesis edilerek, Türkçe eğitim-öğretim kursları açılmıştır.
- 4) Tebriz Radyosu kurulmuş ve Azerbaycan Türkçesinde dilinde yayınlar yapılmaya başlanmıştır.
- 5) ADP'nin resmî organı olan Azerbaycan Gazetesi sosyal, siyasî ve edebî konularda makaleler neşretmeye başlamıştır.
- 6) Azerbaycan Türkçesinde kitaplar, dergiler ve gazeteler yayınlanmıştır.
- 7) Tebriz şehrinde Kuzey ve Güney Azerbaycan şairlerinin katılımıyla bir şairler meclisi oluşturulmuştur.

ADP hükümeti ekonomik kalkınma alanında da birtakım önemli adımlar atmıştır. 8 Nisan 1946'da Azerbaycan Milli Meclisi Başkanlığı, madenlerin, yeraltı kaynaklarının, otlakların ve ormanların millileştirilmesi yönünde bir yasa kabul etmiştir. Bu kanuna esasen devlet, girişimcilere çeşitli yardımlarda bulunmuş ve krediler vermiştir. Azerbaycan'da halk iktidarının hüküm sürdüğü yıllarda, yaklaşık 120 büyük, orta ve küçük sanayi işletmesi restore edilmiş veya inşa edilerek faaliyete başlamıştır.²⁷² 16 Şubat 1946'da Ulusal Meclis Başkanlığı, devlet topraklarının bölünmesine ilişkin bir karar kabul etti ve aynı yılın 4 Mart'ında Azerbaycan'dan kaçan kişilere ait taşınır ve taşınmaz malların müsaderesine ilişkin bir yasayı onayladı. Bu kanunların uygulanması sonucunda yaklaşık 375 bin köylü ailesine 475 bin hektar arazi verildi. Köylülerin tefecilerin sömürsünden kurtulmalarına yardımcı olmak için bir Ziraat Bankası kuruldu.²⁷³ Ekim 1947'de Azerbaycan'a gelen United Press muhabiri ADP

²⁷¹ BAYRAMZADE Samed, 2016, *age.*, s 152

²⁷² ÇEŞMAZER M.M. *age.*, s.117

²⁷³ BAYRAMZADE Samed, *age.*, s 76 – 77

hükümeti hakkında şöyle yazmıştır: “Bir yıl iktidar olmuş olan ADP Hükümeti, İran Merkezi Hükümeti’nin 22 yıl boyunca gerçekleştirdiğinden daha fazla reform gerçekleştirmiştir.”²⁷⁴

1942 yılında Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında yapılmış olan bir anlaşmaya göre, savaş bittikten altı ay sonra bu iki ülke askeri birliklerini İran'dan çekeceklerdi. 1946 yılına gelindiğinde İngiltere petrol bölgesi dışında tüm askeri birliklerini çekmesine rağmen, İran'ın kuzey bölgesinde bulunan Sovyet askeri birlikleri hâlâ mevcudiyetlerini sürdürmekteydiler.²⁷⁵ Stalin, petrol tavizleri karşılığında çatışmayı sona erdirmeye razıydı. 18 Şubat 1946'da İran hükümetinin başkanı Qavam, Stalin ile müzakereler için Moskova'ya gitmiş ve Moskova'nın askeri birliklerini geri çekmesi durumunda SSCB'ye İran'ın kuzeyinde petrol imtiyazları vermeyi taahhüt ettiği bir anlaşma imzalamıştır. Mart 1946'da Moskova'da düzenlenen görüşmede SSCB Hükümeti, İran'dan Sovyet birliklerinin İran'ın belirli bölgelerinde kalmasını, petrol çıkan bölgelerde SSCB'ye imtiyazlar verilmesini ve Azerbaycan'ın özerk hükümetinin tanınmasını istemiştir. Qavam yeni parlamento seçimlerinden sonra petrol tavizi konusunda Meclisten onay alacağı hakkında Stalin'le uzlaşmaya varmıştır. Bazı haberlere göre, ABD Başkanı Harry Truman'ın Bakü'ye atom bombası atma tehdidi İran krizinin çözümünde belli bir rol oynamıştı. Stalin uluslararası arenada durumun daha da kötüye gitmesinden endişelenerek Azerbaycan Demokrat Hükümeti'ne yardımda bulunmaktan imtina etti. 24 Mart'ta SSCB, büyükelçisi aracılığıyla ordu birliklerinin İran'dan çekilmesini bir buçuk ay içinde tamamlayacağına dair bir güvence verdi.²⁷⁶ Böylece 27 Nisan 1946'ya kadar Kızıl Ordu'nun tüm unsurları İran topraklarını terk etmiş oldular. Ancak yeni seçilmiş olan İran Meclisi petrol anlaşmasını onaylamayı reddetmiş ve 21 Kasım 1946 tarihinde İran Başbakanı Qavam İran Azerbaycan'ına ve Kürdistan'a asker gönderilmesini emretmiştir. 15 Aralık'ta İran askerleri büyük direnişle karşılaşmadan Tebriz'e girmiş ve böylece İran'ın toprak bütünlüğünü yeniden sağlamıştır. Bu operasyondan sonra Qavam "Yaşlı Kurt" lakabıyla anılmaya başlamıştır.²⁷⁷

Sovyet Hükümeti İran Merkezi hükümetiyle anlaşarak ordusunu Kuzey İran'dan çekmesinin ardından Azerbaycan bölgesinde yeniden İran'ın hâkimiyetini kurmak amacıyla Merkezi yönetim İran ordusunu bölgeye sevk ettiği günlerde Pişeveri ve arkadaşlarının katıldıkları gizli toplantıda üç seçeneği masaya koymuşlardı. Bunlar seçenekler:

²⁷⁴ İVANOVA M.S. (1952). *İran tarihi üzerine yazılar. (Ocherki istorii Irana)*. Moskva, Gospolitizdat, S 401

²⁷⁵ SANDER Oral, (1998), *Siyasi Tarih (1918-1994)*, Ankara, İmge Kitabevi, 234.

²⁷⁶ SAJIN Vladimir, *agm*, s 17

²⁷⁷ OKUNEV Dmitriy, Kasım 2020, *age*, s 5

- 1) Türkiye'ye katılmak;
- 2) Türkiye'nin desteğini alarak bağımsızlık ilân etmek;
- 3) Türkiye'den destek alınmadığı takdirde İran'ın bünyesinde kalmayı kabul etmek.

ADP hükümeti tarafından Ankara'ya gönderilen heyet Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmek için üç ay beklemek zorunda kalmıştır. Sonuçta Türkiye Hükümeti, Stalin ile Şah arasındaki gizli petrol anlaşmasından haberdar olduğundan dolayı Sovyet hükümetiyle karşı karşıya kalmak istemediğinden bu talebe olumsuz cevap vermiştir. İran Merkezi hükümeti, "Azerbaycan Muhtar Hükümeti"ni yasa dışı, illegal bir yapı ilân ederek 10 Aralık 1946 tarihinde ordunu harekete geçirmiş ve "Vatanseverler Birliği" adıyla tanınan özel birlikler 12 Aralık 1946 tarihinde Tebriz ve Urmiye şehirlerine girerek binlerce Azerbaycan Türkünü katletmiş ve şehri de talan etmişlerdir. 14 Aralık'ta Tahran'ın gönderdiği nizamî ordu birlikleri Tebriz'e girmiş, 20 Aralık'ta ise İran ordusu Azerbaycan bölgesini tümüyle kontrol altına alabilmiştir. Resmî kaynaklara göre bu olaylarda 3 binden çok insan öldürülmüş, 11 binden çok insan tutuklanmış, 8 bin kişi de Farsça konuşan bölgelere sürgün edilmiştir.²⁷⁸ Şah'ın askerleri İran'da yaşayan Türklere ait bütün sanat, kültür ve edebiyat kurumlarına saldırarak yaynevlerini, kitapları, kültür kulüplerini, şairler ve yazarlar evini, müzeleri yağmalamışlardır. Türkçe yayımlar, Türklükle ilgili bütün kitaplar toplatılıp imha edilmiştir.²⁷⁹ Merkezi devletin resmi kararıyla Azerbaycan Türkçesi devlet tarafından yasaklanmıştır.²⁸⁰

Pişeverî, bir kısım şair, yazar, bürokrat, milletvekili yandaşlarıyla birlikte Bakü'ye sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Stalin Pişeveri'nin Sovyet Azerbaycan'ında yaşayan halkı ayaklandıracağından endişe duyduğundan dolayı Azerbaycanlı lider 11 Temmuz 1947 günü Gence'den dönerken çok şüpheli bir kaza sonucu hayatını kaybetmiştir.²⁸¹ Dolayısıyla Azerbaycan Millî Hükümeti, tesis edildikten bir yıl sonra Kasım 1946'da siyasi hayatına son verilmişti. Böylece Pişeveri önderliğinde İran'ın Azerbaycan topraklarında kurulmuş olan

²⁷⁸HESENLİ Cemil, (2002), *Güney Azerbaycan Millî Harekâtı*, (ed. Hasan Celal Güzel), Türkler Ansiklopedisi, cilt 20, Ankara, s. 650.

²⁷⁹ E. S. SUMBATZÂDE, Ş. E. TAĞIYÉVA, O. S. MELİKOV, 1985, *Azerbaycan Tarihinin Oçérki (1828-1917)*, Élm Neşriyyatı, Bakı s.171.

²⁸⁰ BİLGEHAN A. GÖKDAĞ M. HEYET R. İ ran Türklerinde Kimlik Meselesi, *BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, s. 53

²⁸¹ÖREN, M. M., (1980). *Age*, s. 103

Azerbaycan Millî Hükümeti sona ermiş oldu.²⁸² Haydar Aliyev'in 60'larda iktidara gelmesinden sonra, Pişeveri'nin naaşının kalıntıları Bakü'deki fahri mezarlığa yeniden defnedilmiştir.

Öte yandan Sovyet Hükümeti, Tahran üzerindeki baskıyı sürdürmek ve İran'ın Azerbaycan topraklarındaki ayrılıkçı duyguları kışkırtmaya devam etmek için Azerbaycan Demokratik Partisi'nin Azerbaycan SSC topraklarındaki faaliyetlerine devam etmesine izin vermiştir. Amrali Lakhrudi, Sohrab Tahir, Ahun Ellahi gibi kişiler İran'da Azerbaycan etno-milliyetçiliğini teşvik etmek ve yaymak için SSCB'nin varlığının son günlerine kadar Azerbaycan Demokratik Partisi çerçevesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra, merkezi ofisi Bakü'de olan Azerbaycan Demokratik Partisi faaliyetlerini burada sürdürmeye devam etmiştir. Parti üyeleri çeşitli yuvarlak masa toplantıları, konferanslar düzenleyerek, etno-milliyetçi konularda bildirimler ve açıklamalar yaparak İran'a karşı ayrılıkçı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu kişilerin çoğu, Azerbaycan Demokrat Partisi'ne üyeliklerine paralel olarak, Tudeh Partisi'ne de üyeydiler. Amrali Lakhrudi 1968'de Azerbaycan Demokrat Partisi Merkez Komitesi üyesi, 1979'da Tudeh Partisi'nin yürütme kurulu üyesi ve aynı zamanda genel yayın yönetmeniydi. 2015 yılının Aralık ayında "Azerbaycan Demokrat Partisi - 21 Azar Hareketi'nin Organizatörü" başlıklı bir bildiri yayınlandı. Açıklamada, 21 Azar ayrılıkçı hareketinin Azerbaycan tarihinin en seçkin hareketi olduğu vurgulanıyordu. Bu açıklama, ayrılıkçı hareketin kuruluşunun 70. yıldönümü şerefine 29 Ocak 2016'da Bakü'de Azerbaycan Demokrat Partisi'nin internet sitesinde yayınlanmıştır. Ayrılıkçı hareketin 70. yıl dönümü töreninde, Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü tarafından aktivistlere ödüller verilmiştir.

Sovyet makamları İran karşıtı faaliyetleri desteklemek için ayrı örgütler oluşturmuştu. Bu tür kuruluşlardan biri de İran Siyasi Göçmenler Derneği'nin Azerbaycan Şubesi idi. Bu grup, İranlı bir isme sahip görünmesine rağmen Bakü'de bulunuyor ve Azerbaycan hükümetinin desteğiyle faaliyet gösteriyordu. Azerbaycan Demokrat Partisi gibi bu toplum örgütü de İran'dan Azerbaycan'a göç eden İranlı komünistlerin katılımıyla Sovyet yönetiminin kontrolü altında kurulmuştu. Faaliyetlerine rağmen bu örgüt hakkında kesin ve yeterli bilgi bulunmamaktadır. Balaş Azaroğlu bu toplumun en parlak üyelerinden biriydi.²⁸³

²⁸²KAYGUSUZ Hakan, *Seyid Cafer Pişeveri ve Güney Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu*, Erişim adresi: <http://www.gunaz.tv/?id=4&vmode=1&sID=732&lang=1> (28.05.2021).

²⁸³*Pan-azerbaydzhanskiye antiiranskiye organizatsii i dvizheniya v Azerbaydzhane, (Azerbaycan'da Pan-Azerbaycan İran karşıtı örgütler ve hareketler)*, Ocak 2017 <https://parstoday.com/ru/radio/world-i55882>

2.7 Muhammed Rıza Şah Döneminde Azerbaycan Türklerine Yönelik Uygulanan Politikalar (1946 - 1979)

Aralık 1946'da Azerbaycan'da ulusal-demokratik rejimin yenilgisinden sonra ADP Hükümetinin ekonomik alanda olduğu kadar sosyal ve politik yaşam alanında da elde ettiği tüm kazanımları yok edilmiştir.²⁸⁴ 1940'lı yılların sonu, 1950'li yılların başında derinleşen ekonomik kriz ve merkezi hükümetin izlediği ekonomi politikası sonucunda tarımda bir durgunluk ve keskin bir düşüş yaşanmıştı. Bu yüzden Azerbaycan Türkleri İran'ın gelişmiş sanayi bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Göçmenlerin büyük çoğunluğu 25-44 yaş arası kesimden oluşuyordu. 1948'de Tahran'da yaşayan 180.000 Azerbaycanlının neredeyse yarısı 1946'dan sonra şehre gelmişti.²⁸⁵ 1956 nüfus sayımına göre Azerbaycan bölgesinin nüfusu 163,6 bin kişi azalmıştır.²⁸⁶

Azerbaycan'da ulusal demokratik hareketin bastırılmasının ardından Tahran makamları, ulusal hükümetin kültür ve eğitim alanında kabul ettiği tüm kararları ve yasaları da iptal ederek radyo yayınlarını ve Azerbaycan dilinde film gösterimlerini iptal etmiş ve Tebriz Üniversitesi'ni ve buna bağlı tiyatroyu da kapatmıştı. Azerbaycan Türkçesinde basılan kitaplar yakılmış ve Azerbaycan dilinin kullanım alanı sınırlandırılarak "Tek İran Ulusu" kavramının propagandası yoğunlaşmıştır.²⁸⁷ İranlı yazar Hilal Nasiri, Pehlevi rejiminin ilk günlerinden itibaren izlediği İranlılaştırma politikasının amacını şöyle belirtiyordu:

"Bazıları, Rıza Han'ın ve oğlu Rıza Şah'ın yürüttükleri politikaların başarıya ulaştığına inanıyorlar. Burejim Fars dilinin tekel konuma getirilmesi ve bunu tüm İran toplumu arasında yayarak ulusal azınlıkların edebiyatlarını ve dillerini yok etmeyi amaçlıyor. Ancak asıl amaç bundan daha tehlikelidir. Aslında bu yolla ulusal kültür, edebiyat, gelenek ve göreneklerin temelleri yok edilerek İran'da yaşayan azınlıkların etnik kimliğini unutturmak istiyorlar."²⁸⁸

Şah rejimi, Azerbaycanlıları ülkenin bütünlüğünü ve bağımsızlığını yok edebilecek bir güç olarak görüyordu. Bu nedenle, yönetici çevreler Azerbaycan halkının asimilasyon yöntemlerini, biçimlerini ve yollarını geliştirdiler. Aynı zamanda, Fars diline dayalı zorunlu eğitimin uygulanması yoluyla hedeflerine ulaşmayı umarak, öncelikle eğitim sisteminin gücüne

²⁸⁴BAYRAMZADE Samed, *age*, s 78

²⁸⁵*Azərbaycan qəzetəsi*, 11.03.1950

²⁸⁶*Ettelaat* gazetesi, 07/23/1958

²⁸⁷BAYRAMZADE Samed, 2016, *age*, s 105

²⁸⁸NASERİ Husahng, (1981). *Fərhang-e mahoviyət-e mast*. (Kültürümüz bizim kimliğimizdir), *Ülker dergisi*, Tebriz, sayı.1, s.4

güveniyorlardı. Böylece genç nesil üzerinde yoğunlaşmış ve onları Fars şovenizmi ruhuyla eğiterek Fars olmayanları Farslaştırma ve asimilasyon politikasını uygulamanın mümkün olduğu sonucuna varmışlardı.²⁸⁹ Muhammed Rıza Şah devlet memurlarıyla yaptığı bir toplantıda Fars dilinin yayılmasına ilişkin bazı hususların altını çizerek şöyle diyordu:

"Farsça, çocuk yuvalarında, ilk okulda ve ortaokullarda, matbuatta yaygın bir şekilde kullanılmalı ve kısa süre içinde tüm toplumun ana diline dönüşmelidir. İran'da yaşayan etnik azınlıklar kendi dillerini tedrici olarak unutmaları, gelenek ve göreneklerini Fars dilinde paylaşmalıdırlar."²⁹⁰

Azerbaycan'da halk eğitimi seviyesinin düşük olmasının nedenlerinden biri de öğretmen ve okul eksikliği idi. 1950'de Hoy'da ilkokullar neredeyse çalışmıyordu. "Khosrovi" ortaokulunda müdür ve öğretmen yoktu.²⁹¹ Tanınmış Pan İrani olan Makhyar Nevvabi, Azerbaycan dilini kökünden yok etmek amacıyla çocukları ebeveynlerinden uzaklaştırarak yetiştirmek amacıyla ulaşılması zor ve uzak yerlerde anaokulları ve barınaklar kurmayı teklif etmişti.²⁹² "Ettelaat" gazetesinin özel muhabiri Abdolhasan Ekhteshami, hükümete Azerbaycan şehirlerinde, müstakbel annelerin Fars şovenizmi ruhuyla yetiştirilebileceği ve çocuklarına Farsça öğretecek özel kadın okulları kurmayı önermişti.²⁹³

19 Ağustos 1953 darbesinden sonra Şah rejiminin Azerbaycan üzerindeki baskısı daha da yoğunlaşmış ve Farslaştırma politikasının destekçilerinin ve propagandacılarının sayısı giderek artırılmıştır. 1958'de Şah, kabine toplantılarından birinde Eğitim Bakanı'na hitap ederek şöyle demişti: "Farsçanın anaokullarında ve ortaokullarda iyi düzeyde öğretilmesinden emin olun. Böylece bir süre sonra tüm halklar Farsçayla aşına olur ve yavaş yavaş ana dillerini unuturlar".²⁹⁴ 1956 verilerine göre, Azerbaycan şehirlerinde okul çağındaki çocukların sadece %17'si, kırsal kesimde ise %6,6'sı okula gidiyordu.²⁹⁵ Azerbaycan bölgesinde halk eğitim sistemine kayıtlı okul çocuklarının yüzdesi, genel İran seviyesinin çok gerisinde idi. 8 yaşın üzerindeki çocukların %80'inden fazlası okula gitmiyordu.²⁹⁶

²⁸⁹BAYRAMZADE Samed, 2016, *age*, s 110

²⁹⁰AHMEDİ A. (1961), *Penc Sal der Hozur-e Şahensah, (5 Yıl Şahın hüzurunda)* Tahran. s 84

²⁹¹*Ettelaat* gazetesi, 19.12.1950

²⁹²NABDEL A. (1979). *age*, 40 s.

²⁹³*Ettelaat* gazetesi, 11/17/1949.

²⁹⁴AHMEDİ A. (1961), *age.*, s. 83

²⁹⁵BAYRAMZADE Samed, 2016, *age.*, s 125

²⁹⁶BAYRAMZADE Samed, 2016, *age.*, s 284

Azerbaycan'daki tek yüksek öğretim kurumu olan Tebriz Üniversitesi 1946 yılında Azerbaycan'ın ulusal demokratik hükümeti tarafından kurulmuştur. Ancak bu eğitim kurumu Azerbaycan'da ulusal demokratik hareketin bastırılmasından sonra kapatılmış ve Kasım 1947'de Şah'ın emriyle yeniden açılmıştı. 1949/50 eğitim - öğretim yılının başında, Şah ve Eğitim Bakanı Zengene'nin yer aldığı bir resmi açılış töreni gerçekleşmiştir. Merkezi hükümet Tebriz Üniversitesi'nde eğitim gören Azerbaycan Türkleri'nin azınlıkta olmasını sağlamaya çalışarak, onları Tahran, Meşhet, Şiraz, İsfahan gibi diğer şehirlere yönlendirmek istemiştir. Tebriz Üniversitesi'nde eğitim gören öğrencilerin yaklaşık %75'i Azerbaycan Türkü değildi. Kalan %25 oranındaki Azerbaycan Türkü öğrenciler ise İrancılık ruhuyla yetiştiriliyordu. Öte yandan Tebriz Üniversitesi'nde hem giriş sınavları hem de öğrenim ücretleri oldukça yüksek olduğundan Azerbaycanlı işçilerin, köylülerin ve küçük burjuvazinin çocukları yüksek öğrenim göremeye yeterli mali imkân bulamıyorlardı. Üniversitede eğitim veren akademisyenlerin çoğu ise Azerbaycanlı değildi. Bunun yanı sıra hukuk ve gazetecilik gibi siyasetle ilgili fakülteler kurulmamıştı.²⁹⁷

Ancak her şeye rağmen, merkezi hükümetin yürüttüğü Fars dilini yaygınlaştırma politikası istenilen sonuçları vermemiştir. 1962 yılında Azerbaycan eyaletinin eski maarif vekillerinden olan E. Amuhte yaptığı bir konuşmada eğitim konusunda şöyle bir ifade kullanmıştır: "1953-1960 yılları arasında Azerbaycan bölgesinde kültür ve eğitim alanında büyük gelişmeler sağlanmasına rağmen, Fars dili Türk dilli toplum arasında yayılamamıştır".²⁹⁸ Bu durumdan endişe duyan merkezi hükümet 1963 yılında eğitim amaçlı yeni bir seferberlik projesi başlatmıştır. İran toplumunu tek bir Fars dili çatısı altında birleştirmek, özellikle köylerde cehaletin kökünü kazımak amacıyla İran'da "Eğitim Orduları" kurulmuştur. Projeye göre, İran ordusundaki askerlerin hizmet süresi 18 ay olmalıydı. Kişi bu sürenin 6 ayını kışlada askeri hizmet yapmalı, diğer 12 ayını ise öğretmenlik faaliyetinde bulunmalıydı. 1963 yılının Mayıs ayında eğitim amaçlı seferber edilmiş ordunun ilk 2.460 kişilik birliği proje bağlamında İran'ın farklı eyaletlerine gönderilmiştir. Tahran'da Amerikan Büyükelçiliğinin Farsça yayınladığı bir dergide konuya ilişkin şöyle yazılmıştır: "Farsçayı ülkenin diğer halklarına öğretmek amacıyla bölgelere gönderilen eğitim ordusu, büyük başarılar elde etmiş ve bu eylem İran'ın tüm bölgelerinde, özellikle Kürdistan ve Azerbaycan'da büyük ilgi görmüştür".²⁹⁹

²⁹⁷BAYRAMZADE Samed, 2016, *age.*, s 131- 132

²⁹⁸ ATTAR Aygün, *agm.*, s. 35

²⁹⁹ ATTAR Aygün, *agm.*, s. 36

Bununda ötesinde hükümetin sağlık alanında yeterli mali destek ayırmamasından dolayı, Azerbaycan nüfusunun tıbbi bakım seviyesi çok düşük düzeyde kaldı. Azerbaycan bölgesinde tıbbi bakım düzeyi düşük olduğundan sıtma, trahom, zührevi hastalıklar, mide-bağırsak hastalıkları çok yaygındı. 1950'lerin sonunda Azerbaycan'ın birçok bölgesinde ateşli tifo hastalığı yayılmıştı. Bulaşıcı hastalıkların yayılmasına karşın hiçbir ilacın verilmemesinden, sağlıksız koşullar ve yerleşim yerlerinde temiz içme suyunun bulunmamasından dolayı birçok çocuk difteri, çiçek hastalığı ve bademcik iltihabı gibi hastalıklar sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Azerbaycan'da çok az eczane, hastane ve dispanser mevcuttu. Bunun yanı sıra ciddi bir doktor ve sağlık görevlisi sıkıntısı da bulunuyordu.³⁰⁰ Bazı verilere göre, 1950'lerin başında Azerbaycan'da sadece 218 doktor vardı ve bir doktor 25 bin kişiden sorumluydu. Bu yıllarda Azerbaycan'da faaliyet gösteren 27 devlet eczanesi mevcut idi ve her eczane 150-180 bin kişiye hizmet ediyordu. Çiçek hastalığına yakalanan yerli halkın yaklaşık %25'i doktor ve ilaç eksikliği nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdi.³⁰¹

1947-1950 yılları arası Azerbaycan eyaletinin ekonomisi düzensizdi. Bunun nedeni Merkezi Hükümet tarafından izlenen açık kapı politikası ve Amerikan, İngiliz tekelleriyle rekabet edemeyen ve İran hükümetinden destek alamayan irili ufaklı birçok fabrikanın birbiri ardına kapatılmasıydı. Amerika Birleşik Devletleri ile 1943'te imzalanan ticaret anlaşması, Amerikan mallarının İran'a erişmesine geniş imkân sağlamıştı. 1950 yılında İran'ın ABD'den ithal ettiği ürünlerin oranı 1943 yılına göre 24 kat artmıştı.³⁰² 1947-1949 yılları arası ekmek ve tahıl fiyatları eşi görülmemiş oranlara yükseldi. Bunun sonucunda 1949'da Azerbaycan'da 55 kişi açlıktan ölmüştür. Toplam hayvan sayısının yaklaşık üçte biri açlıktan telef olmuş veya bölge sakinleri tarafından çok ucuza satılmıştı. Durumun daha da kötüye gittiğini gören köylüler topraklarını terk ederek şehirlere göç ediyorlardı.³⁰³ Tahran yönetimi Azerbaycan'daki feci ekonomik durumu iyileştirmek için herhangi bir önlem almamış, tam tersine Azerbaycan'a karşı aktif olarak ayrımcı bir ekonomik politika izlemiştir. 1947-1949 yıllarında Azerbaycan'da tarım alanında üretilen ürünlerin çoğu ülkenin diğer illerine, özellikle başkente naklediliyordu. Birçok tarım ürünü Amerika Birleşik Devletleri tarafından sağlanan askeri teçhizat karşılığında Azerbaycan'dan ihraç edilerek ABD'ye gönderilmişti. Azerbaycan'da yoksulluk ve kıtlık

³⁰⁰BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 72

³⁰¹*Azərbaycan qəzetesi*, 16.13.1953

³⁰²RASADİ A. (1973). *Inostranny kapital v Irane posle vtoroy mirovoy voyny 1945-1967 gg, (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da yabancı sermaye 1945-1967)*, Moskva, Nauka yayın evi, s 16

³⁰³BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 80

hüküm sürerken İran merkezi devleti Azerbaycan'ın ürettiği buğdayı İtalya'ya ihraç ediyordu.³⁰⁴

Bunun da ötesinde, yabancı malların yoğun şekilde ithal edilmesi sonucu Azerbaycan'ın küçük zanaatkarları kendi ürünlerini satmakta zorlanmış, tekstil işçileri ve kunduracılar dükkânlarını kapatarak pazarda eski Amerikan takım elbiselerini ve Amerikan ayakkabılarını satmak zorunda kalmışlardı. 1951 yılının ortalarında Azerbaycan'ı ziyaret eden Meclis üyesi Bahaderi, bu eyaletteki ekonomik durumun kötü olduğunu ve hükümetin harekete geçmemesi durumunda fabrikaların kapanmaya devam edeceğini belirtmişti.³⁰⁵

1949 yazında Meclis toplantısında konuşan Azerbaycan Milletvekili Emami Khoi ise şöyle diyordu: "Bu ilin ana zenginlikleri yok edilmiş ve bu bölgede yaşayan nüfusun beslenme ihtiyacının ancak üçte birini sağlamak mümkün olmuştur. Bu azmış gibi, Maliye Bakanlığı vergileri iki katına çıkararak Azerbaycan'a ek yükümlülükler getirmiş, bu da bölge genelinde işsizliğin artmasına neden olmuştur."³⁰⁶ Türk dilinde konuşan bölgelere yönelik özel olarak negatif bir şekilde ayrımcılık uygulanması ve Sovyet Azerbaycanı'yla sınırları kapatmak sonucu ekonomik ilişkilerin durdurulması Azerbaycan bölgesinin iktisadi durumunun daha da kötüleşerek gerilemesine neden olmuştur.³⁰⁷ 1950'lerin başında durumu yerinde araştırmak için Azerbaycan'a gelen portföysüz bakan³⁰⁸ A.A. Hikmet'in başkanlığındaki komisyon, sunduğu raporunda Azerbaycan'ın son 100 yılda hiç böyle bir tehlikeli durumda olmadığını belirtmiştir.³⁰⁹ İran hükümetinin resmi temsilcileri, Azerbaycan'daki ekonomik krizin tüm sorumluluğunu, devrilen ulusal hükümete yüklemeye çalışıyordu.³¹⁰ 1946'dan sonra Azerbaycan'a dönen toprak sahipleri 1945-1946 yıllarında ADP hükümeti tarafından köylülere dağıtılan topraklarını geri almışlardı.³¹¹ Ancak 1950'lerde Merkezi Hükümet Azerbaycan'da tarımı geliştirmek ve köylülerin durumunu iyileştirmek için hiçbir önlem almadı.³¹² İran'da tarım reformunun uygulanması ise ancak Şubat 1962'de Azerbaycan'ın Maraghi ilçesinden başlatılmıştı.³¹³

³⁰⁴ *Azərbaycan qəzetesi*, 29.09.1948

³⁰⁵ *Ettelaat* gazetesi, 16.06.1951

³⁰⁶ *Ettelaat* gazetesi, 07/13/1949

³⁰⁷ SHAFFER Brenda, 2008, age., s. 57.

³⁰⁸ *Portföysüz bir bakan*- belirli bir bakanlığın başında olmayan ve belirli sorumlulukları olmayan bir hükümet bakanıdır.

³⁰⁹ IVANOV M.S. (1952). *age*, s 418

³¹⁰ *Ettelaat-e haftegi* gazetesi, Tahran, 21.02.1950

³¹¹ *"Ettelaat"* gazetesi, 31.08.1948

³¹² BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 159

³¹³ BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 184

Merkezi hükümet Azerbaycan bölgesinde yalnızca ulaşım altyapısının gelişmesi için mali destekte bulunuyordu. Bu politikanın amacı ise İran askeri birliklerin kısa sürede Azerbaycan'ın tüm şehir ve kasabalarına ulaşmasını sağlamaktı. Nitekim 1948-1955 yılları arasında Zencan-Bidzhar ve Tebriz-Ahar birinci sınıf otoyolları yapılmış, 1955 yılında Tebriz'deki havaalanının inşaatı tamamlanmıştı. 1958 baharında Tahran-Tebriz demiryolu faaliyete geçmiş, bunun yanı sıra Tebriz-Tahran karayolu da inşa edilmiştir. 1958'de Tebriz-Çulfa demiryolu bölümünün yeniden inşası ve iyileştirilmesi için çalışmalar tamamlanmıştır. Ulaştırmanın gelişmesi, karayollarının ve demiryollarının inşası bir dereceye kadar sermayedarların Azerbaycan kırsalına nüfuz etmesine katkıda bulunmuş ve hatta bazı bölgelerde ekonomik gelişme yaşanmıştı.³¹⁴ Azerbaycan bölgesinde altyapının, özellikle ulaşımın geliştirilmesi, esas olarak askeri ve stratejik amaçla yapıldığından ve ekonomik açıdan çok da geniş bir yol ağının oluşturulmamasından dolayı bu projeler Azerbaycan ekonomisinin gelişmesine gereken katkıda bulunmamıştır.³¹⁵

1946 yılının Aralık ayında Merkezi Hükümet demokratik haklar uğrunda mücadele çağrısında bulunan sanatsal veya bilimsel eserlerin Azerbaycan'da yayınlanmasını yasakladı. 1947-1978 yılları arasında Azerbaycan Türkçesinde basın faaliyetleri yasaklanmış ve 30 yılda Azerbaycan'da toplam 20 civarında Farsça dergi ve gazete çıkarılmıştır. 1970 yılında ise Azerbaycan'da basılan Farsça gazetelerin yanı sıra İngilizce ve Fransızca gazete ve dergiler de yayınlanmaktaydı. Azerbaycan Türkleri, kendi dillerinde ilk gazetelerini 1978 yılında çıkarmışlardı.³¹⁶ Şah rejimi Azerbaycan'da âşık edebiyatının gelişmesini de engellemiştir. Bunun nedeni aşıkların sadece Azerbaycan dilini korumak ve zenginleştirmekle kalmayıp aynı zamanda demokratik geleneklerin de taşıyıcıları olmaları idi. İran yönetimi aşıkların kendi birliklerini veya amatör gruplar kurmalarına izin vermemiş, radyoda konuşmalarını veya halk konserleri düzenlemelerini de yasaklamıştır. Bu dönemin en ünlü aşıkları Ali Feyzullahi ve Aslan Necef Taleb idiler.³¹⁷

³¹⁴IVANOV M.S. (1965). *Noveyshaya istoriya Irana (İran'ın modern tarihi)*. Moskva, Mısl yayınları, s. 18

³¹⁵BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 83

³¹⁶ BAYRAMZADE Samed, (1991), *İran Hâkim Dairelerinin Cenubi Azerbaycan Maarifi ve Medeniyyeti Sahesinde Siyaseti (1947-1978)*, Bakı, s 63

³¹⁷Varlık dergisi, Tahran, №1, s.12

Azerbaycan'da ulusal demokratik hareketin yenilgisinden sonra 1948 baharına kadar Tebriz radyo istasyonlarının Azerbaycan dilinde yayın yapması kesinlikle yasaklanmıştır. 1948 yılından itibaren Azerbaycan dilindeki programları, metnin %90'ı Farsça olarak telaffuz edilecek şekilde derlenerek sıkı bir sansür altında ve sadece birkaç dakika boyunca yapılabilmektedir. Bu tür yayınlar şüphesiz ki, Farsçayı Azerbaycan nüfusu arasında kademeli olarak yayma amacını gütmüştür. 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında, kültür alanı da dahil olmak üzere ülkenin sosyal ve ekonomik yaşamının bir miktar serbestleşmesi nedeniyle, Tebriz'deki radyo istasyonları Azerbaycan dilindeki programların sayısını ve süresini artırmışlardır.³¹⁸

Subaylar askerlere, Azerbaycan halkına ve tarihine karşı kin ve nefret aşlamaya çalışmışlar, Türk dilinde konuşan askerleri dış dünyadan izole etmek için haftalarca kışlalarda tutmuşlardır. Azerbaycan'da konuşlanmış olan 3. Tümen'de Azerbaycan Türkçesi konuşan asker ve çavuşların Subaylar tarafından aşağılanmaya dayanamayarak intihar ettiği vakalar bile tespit edilebilmiştir.³¹⁹

İran Merkezi yönetimi Şahsevenler, Karapapahlar, Afşarlar, Kaçarlar, Kaşkaylar gibi Türk dilinde konuşan toplumların birleşerek büyük bir güce dönüşmesinden endişe duyarak bu tür küçük etnik grupları Azerbaycanlılardan ayırma politikası izlemiş ve onları tam olarak ayrı birer etnik grup olarak tanımlamıştır.³²⁰

Tahran yönetimi edebi eserlerin Fars dilinde yazılmasını talep etmesine rağmen, "Heyder Baba'ya Selam" şiirinin etkisini Türk toplumunun gönlünden bir türlü silememiştir. Şehriyar'ın 1953 yılında yazdığı bu eser hem İran Azerbaycan'ında hem Türkiye'de hem de Sovyet Azerbaycan'ında büyük yankılar uyandırmıştır.³²¹ Bu eser toplum arasında sevilerek halkın dilinde ezber olmuş, adeta Azerbaycanlıların hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Şehriyar ise bu eserden sonra İran'ın en büyük şairleri arasında ismi anılmaya başlamıştır.³²² Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından 1998 yılında "Şehriyar Günü" nün Azerbaycan'da özel olarak kutlanmasıyla bağlı bir karar imzalanmıştır.³²³ Haydar Aliyev

³¹⁸BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 150

³¹⁹BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 261

³²⁰BAYRAMZADE Samed, 2016, age., s 282

³²¹SWIĘTOCHOWSKI Tadeusz, COLLİNS Brain, 1999. age., s.114-115.

³²²MUSTAFAYEV Vidadi, (1991), *Cenubi Azerbaycanlıların Milli Şuuru, Bazı Qeydler, Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri*, Bakü, s.195.

³²³*Respublika* qazetesi, Baku, 2 Mart 1998

konuya ilişkin şöyle bir ifade kullanmıştır: “Şehriyar hem İran şairi hem de Azerbaycan şairidir. Onun Azerbaycan’la bağlı yazdığı eserler insanlara manevi güç vermiştir”.³²⁴

1960’ların başlarından itibaren Pehlevi rejiminin İran’da yaşayan milli azınlıkların dili, edebiyatı, folkloru, tarihi ve etnografyasına dair bazı eserlerin yayımlanarak kamuoyunun kullanımına açık tutulmasına izin vermesinin ardından, "Azerbaycan Türk folkloru" üzerine birtakım çalışmalar yapılmış ve Urmiye, Erdebil ve Tebriz gibi büyük şehirlerde haftada 7 adet Farsça yayımlanan dergiden başka, haftada bir günlük Azerbaycan Türkçesinde gazete yayınlanmıştır. 1970’li yıllara gelindiğinde ise Muhammed Rıza Şah ulusal bilincin gelişmesinde edebiyatın büyük rolüne dikkat çekerek Türkçe edebî eserlerin yayımlanmasını bir kez daha kısıtlamış ve mevcut yayınları 5’e indirmiştir.³²⁵ Bu dönemde M.C. Bağçaban, A. Tebrizi, B.K. Sehend, C. Heyet, M. Şehriyar, M. Ferzane, M.A. Azer, N. Fethi, S. Behrengi, H. Kâtibi, G. Sabahi, S. Cavid, H.M. Savalan, K.M. Sönmez ve diğer milli aydınlar tüm baskı ve yasaklara rağmen gizli edebi birlikler kurarak milli folklor örneklerini yaymakla rejimin uyguladığı asimilasyon politikalarına karşı mücadele vermişlerdi.³²⁶

1970’li yıllara gelindiğinde, İran ulusal kaynaklarından elde edilen gelirler genellikle Farsların yoğun şekilde yaşadığı bölgelere aktarılmış ve neticede Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölge ticari bir merkez olmaktan iyice çıkmıştır. Endüstri ve ticaret sektörlerinin Tahran’a kaydırılması nedeniyle hoşnutsuzluğunu dile getiren Azerbaycan Türklerinin gönlünü almak amacıyla İran merkezi hükümeti, istisnai olarak Azerbaycan eyaletinde yerel dilin kullanılması yönündeki yasakları kaldırmıştı. 1970’li yıllarda İran’da yaşayan Azerbaycan Türkleri, dünyadaki petrol fiyatlarının yükselmesi sonucu Tahran’da kurulan sanayi tesislerinde iş bulmak amacıyla kendi bölgelerini terk ederek başkente taşınmış ve bu da Tahran’da Türk nüfusunun büyük ölçüde artmasına neden olmuştur.³²⁷

Pehlevi iktidarı döneminde uygulanmış olan asimile politikası sonucu İran’da yaşayan Türkler üç gruba ayrılmışlardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Azerbaycan eyaletinin kırsal kesimlerinde yaşayan, geleneksel yaşam tarzına bağlı olan ve kendilerini Türk olarak nitelendirenler;

³²⁴ALLAHVERDİYEV Qaley, SULTANZADE Vahdet, (2005), *Doğu İran*, Bakü, Çaşıoğlu yayınları, s. 73.

³²⁵GÖKDAĞ Bilgehan, HEYET Rıza, (2004), İran Türklerinde Kimlik Meselesi, *Bilig Dergisi*, sayı 30, s. 54.

³²⁶SÜLEYMANOĞLU Fikret, İran’da Azerbaycan Türkçesi Sorunu ve Sehend’in Konuya Bakış Açısı, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Ocak 21.02.2020, s 118

³²⁷SHAFFER Brenda: (2002), *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, Cambridge-Massachusetts, s. 59-64.

- 2) Büyük şehirlerde yaşayan ve kendilerini Türk olarak tanımlamaya devam eden aydınlar ve eğitimli insanlar;
- 3) Kendilerini İranlı olarak gören ve asimile politikası sonucu ulus içinde erimekte olan Türkler.³²⁸

1970'li yılların sonunda İran'daki Şah rejimine karşı düzenlenen protestolarda Tahran'da ve diğer Azerbaycan şehirlerinde yaşayan Azerbaycan Türkleri etkin bir rol oynamışlardı. 7 Ocak 1978 tarihinde Kum şehrinde Şah rejimi aleyhine yapılan protestolar 20 medrese öğrencisinin öldürülmesiyle sonuçlanmış ve bu olayın ardından ikinci protesto olayları Tebriz'de meydana gelmiştir. Kum şehrinde ölen öğrencilerin kırkıncı günü anılırken Şubat'ın 18-19'unda Tebriz şehrinde halk ayaklanmış ve Şah yönetimi Tebriz şehrinin kontrolünü kaybetmiştir.³²⁹ Askeri birliklerinin müdahalesi sonucunda ise binlerce protestocu hayatını kaybetmiş veya yaralanmıştır. Bu dönemde Tebriz halkının dile getirdiği en yaygın sloganlar "El gücü, sel gücü!", "Biz bu Şah'ı istemiyoruz, vesselâm!" ve başka sloganlardı. Tebriz'de meydana gelen ayaklanmalar sırasında ilk defa 'Şah'a ölüm!' sloganı atılmıştı. Türklerin Azerbaycan dışında, toplu halde yaşadıkları Kum ve Tahran gibi büyük şehirlerde de Türkler aktif bir şekilde devrim sürecine katılmışlardır. Tebriz'de 700.000 kişinin katıldığı Şah karşıtı bir yürüyüş gerçekleşmiş ve Azerbaycan'daki protestolar 16 Ocak 1978'de Muhammed Rıza Şah İran'ı terk edene kadar devam etmiştir. Şah'ın ülkeyi terk etmesinin hemen ardından Azerbaycan Türkçesinde "Ulduz" gazetesi yayınlanmaya başlanmış ve etnik haklardan bahsederek Türkçenin özgür bir şekilde kullanılmasına izin verilmesini talep etmiştir.³³⁰ Bazı kaynaklar bu devrim süresinde 25 bini Azerbaycan Türkü olmak üzere toplam 50-60 bin arası kişinin hayatını kaybettiğini açıklamışlardır.

Dahası, çok sayıda tanınmış Türk de devrim yönetiminde yer almaktaydı. Örneğin geçici hükümet başkanı olan Mehdi Bazergan, Ayetullah Hoyi, Ayetullah Abdulkarim Musevi-Erdebili, Ayetullah Meşkini, Ayetullah Kazım Şeriatmedari, Ayetullah Halhali, Deniz Kuvvetleri komutanı ve Huzistan valisi olan Amiral Ahmet Medeni, Petrol Şirketi'nin başkanı görevinde bulunan Hasan Nezih ve başka pek çok Türk kökenli siyasetçi Şah rejimini protesto sürecini organize etmişlerdi.³³¹ Ancak onlara destek veren milyonlarca Türk dilli halk için

³²⁸SAJİN Vladimir, *age*, s 11

³²⁹MACKAY Sandra, (1998), *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*, Plume, s. 278-279.

³³⁰SHAFFER Brenda, (2002), *age*, s. 84

³³¹ÖZTÜRK Hüseyin, *İran'ın Bastırılmış Unsurları: Türk Azınlıklar*, 11.01.2017, Erişim adresi; [https://www.academia.edu/37688023/%C4%B0RANIN_BASTIRILMI%C5%9E_UNURLARI_T%C3%9CRK_AZINLIKLARs.5,\(30.06.2021\).](https://www.academia.edu/37688023/%C4%B0RANIN_BASTIRILMI%C5%9E_UNURLARI_T%C3%9CRK_AZINLIKLARs.5,(30.06.2021).)

asimilasyon politikalarına karşı kültürel hak arayışı mücadelenin esas konusu olmuştur.³³² Pehlevilerin İran'da yaşayan tüm etnik azınlıklara yönelik Fars kültürünü dayatmaya çalışması ve şiddete başvurarak bunu gerçekleştirmesi, İran'da bulunan bütün azınlıkların bu noktada kendi benliklerini ve kültürlerini korumaya, bunun uğurunda mücadelelere girmelerine katkı sağlamıştır. Devrim yöneticileri de Şah rejimi döneminde hakkı çiğnenmiş etnik azınlıkların millî zulümle karşı karşıya kaldıklarını hatırlatarak, onlara özgürlük vaatleri veriyorlardı. Ayetullah Humeyni Paris'te bulunduğu dönemde mazlum etnik azınlıkların İran toplumundaki hakları konusuna değinmiş ve bu azınlıklara kendi kaderini tayin hakkı vereceğini açıklamıştır. 1979 yılı mart ayında İslam Cumhuriyeti Partisi'nin kurucu üyelerinden biri olan (daha sonra İran Yüksek Mahkeme Başkanı olmuştu) Ayetullah Abdülkerim Musevi-Erdebili basın mensuplarına verdiği açıklamada etnik azınlıklara kendi kültürlerini geliştirme ve koruma imkânını sağlayacak bir özerkliğin verilmesinin zorunlu olduğunu açıkça ifade etmiştir.³³³

"Ayendegan" gazetesinin 7 Nisan 1979 tarihli sayısında Ünlü Türk yazarı Rıza Beraheni "Mazlum Halklar İçin Kendi Kaderini Tayin Etme Hakkı Devrimsel Haktır" başlıklı makalesini yayımladı. Yazar Kürdistan, Belucistan, Huzistan, Azerbaycan ve diğer bölgelerde yaşayan ve ülke ahalisinin %60 oranına tekabül eden mazlum milletlerin Pehlevi rejiminin yanlış siyasetinin kurbanı olduklarını vurgulamıştır. Beraheni "Eğer Fars olmayan milli azınlıkların İran'dan ayrılmalarını istemiyorsanız, onlara kendi kaderlerini tayin etme hakkı tanınmalıdır"³³⁴ ifadelerini kullanarak Azerbaycan'ın İran tarihindeki rolünden bahsetmiş ve kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olması gerektiğini savunmuştur. Yazar görüşlerini şöyle ifade ediyordu: "İran'ın merkezî hükümeti tarafından Azerbaycan bölgesinin kültürel, tarımsal, ekonomik, siyasi, edebi ve güzel sanatlar açısından gelişimi planlı ve bilinçli olarak engellenmiştir. İran İslam Devrimi Azerbaycan Türkleri'ne o derecede özgürlük tanınmalıdır ki, bu bölgede yaşayan halk artık Sovyet Azerbaycan'ındaki göreceli zulme gıpta etmesin."³³⁵

Yani kısacası Pehlevi dönemine genel ve özet olarak bakıldığında uygulanmış olan bölgesel politikalar, İran'ın eski tarihi kudretine ulaşmak, Farslılığı daha çok ön plana çıkarmak,

³³²SHAFFER Brenda, (2000), The Formation of Azerbaijani Identity in Iran, *Nationalities Papers*, vol.28, no.3, , s. 449

³³³*Keyhan* gazetesi, 27.03.1979.

³³⁴ NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, 17.04.2020, <https://millidusunce.com/misak/islam-cumhuriyeti-devleti-ve-azerbaycan-turklugu/>

³³⁵NESİBLİ Nesib, 2020, *agm.*,

İslam'ı siyasetten uzak tutarak bunu ancak din ve kültür sınırları dahilinde kullanmak ve Avrupa tarzı modern bir ulus devlet inşa etmek yönünde olmuştur.³³⁶

2.8. İslam Devrimi Sonrası İran Türklerinin Kültürel Alandaki Faaliyetleri

İran İslam Devrimi'nin hemen ardından Tebriz'de kültür ocakları kurulmuştur. 1979 yılının martında büyük şair Habib Sahir öncülüğünde "Azerbaycan Medeniyet Cemiyeti" faaliyete başlamıştır. Bu dernek siyasi partilere uzak durduğunu ve politik eylemlere meyilli olmadığını ilan etmesine rağmen, kuruluşunun ilk dönemlerinde kendisini "Azerbaycan Azadiahlar Fırkası"(Azerbaycan Azatlık isteyenler Fırkası) olarak isimlendirmiştir. Bundan başka Tebriz Üniversitesi'nin binasında "Azerbaycan Maarif Yığıncağı" (Azerbaycan Eğitim Toplantısı) adlı edebi teşkilat Yahya Şeyda'nın öncülüğünde çalışmalarına başlamıştır.³³⁷ Tahran'da kurulan millî-kültür örgütlerinden bir diğeri de "Azerbaycan Meselelerini Araştıran Grup" (Goruhe Berresiye Mesaele Azerbaycan) idi. Bu örgüt sonralar Azerbaycan Genç Yazarlar ve Şairler Cemiyeti'nin kurulduğunu ilan eden bir bildiri yayımlamıştır. Bildiride şöyle deniliyordu: "Hoşgörülü ve ilerici genç şair ve yazarlar ile çağdaş Azerbaycan edebiyatını ileriye sevk etmek ve Azerbaycan edebiyatını doğru yolda geliştirerek radikallikten uzak tutmak, cemiyetin faaliyete başlamasının temel amacıdır."³³⁸

Nisan 1979'da 30'a yakın millî aydının katılımıyla Tahran'da Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyetinin kuruluş toplantısı gerçekleştirildi.³³⁹ Bu toplantının kurulmasının esas girişimcisi "Yoldaş" dergisinin redaktörü Hüseyin Düzgün idi. Toplantıya katılan tanınmış aydınlar Dr. Salamullah Cavid'in başkanlığında millî kültürün çeşitli sorunlarını tartışarak yeni kurulmuş olan edebi derneğin amacını ve görevlerini belirlemişlerdir. Konuşan kişiler Pehlevi hükümetinin uyguladığı politika sonucu millî kültür alanında oluşan gerilemeyi kınamış, bundan sonra yapılacak işler konusunda fikirlerini bildirmişlerdi. Katılımcılar birinci konuda fikir birliğine sahip olsalar da, daha ilk toplantıda siyasi konuda toplumun tarafsız kalması, dil ve özerklik gibi konularda fikir ayrılıkları kendini göstermiştir. Kültür alanında ünlü olan Muhammed Ali Ferzane konuşmasında edebi dil meselesiyle ilgili şöyle demiştir: "Bizim kendi dilimiz var, Bakü dili bizim için uygun bir dil değildir. Dilin edebi kanunlarına sadık kalmak

³³⁶İPEK C. Doğaç, *agm*, s.5

³³⁷ 'Ayendegan' gazetesi, 10.05.1979.

³³⁸ 'İnkilap yolunda' dergisi, № 9-10, 20.03.1981, s. 40.

³³⁹ 'Keyhan' gazetesi, 21.04.1979; .

suretiyle daha da sade yazmak gerekiyor."³⁴⁰ Toplantıda "Yoldaş" dergisinin sunduğu teklifler tartışılmış ve 7 kişiden ibaret bir heyetin çalışması için kuruluş programı kabul edilerek şu konular gündeme gelmiştir:

- 1) Çeşitli organlar aracılığıyla edebiyat alanında faaliyet göstererek Pehlevi rejiminin yürüttüğü asimile politikaları sonucu bozulmuş olan Türk edebiyatının yeniden canlandırılması ve edebi-sanatsal tercümelerin geliştirilmesi;
- 2) Halk arasında işçi tabakasının ideallerinin yayılması ve her tür dincilik ve milliyetçilik davasının peşinde olan fikirlerden uzak durulması;
- 3) Gelecek yeni eğitim yılı için ana dilde ders kitaplarının hazırlanması ve kolay anlaşılır kitapların halka ulaşmasının sağlanması;
- 4) Genç kuşakların geçmiş Türk edebiyatının çeşitli temsilcileri ile tanıştırılması ve onlarda Türk dili ve edebiyatına yönelik sevgi ve bağlılık duygularının uyandırılması;
- 5) Tahran gündelik gazetelerinde Fars dilinde makaleler yazarak derneğin bildirilerinin yayılması ve Türk dilinin hiçbir radikal unsura kapılmadan savunulması,³⁴¹

İran Türkleri tarafından yeni oluşturulmuş olan bu gibi örgütlerde millet kuruculuğunun çeşitli yönleri aktif bir şekilde tartışılıyor ve milletleşme sürecinin ana dil ile ilgili yaratacağı sorunların nasıl çözüleceği inceleniyordu. Türk aydınlarının çoğu Türkçenin İran'ın resmî devlet dillerinden biri olacağına inanıyordu. Ana diliyle bağlı çokça tartışılan konulardan biri de yerli lehçelerde mi, yoksa edebi dilde mi yazma konusuydu. Eğitimde Azerbaycan Türkçesinden yararlanmanın yakın gelecekte mümkün olacağını ümit eden aydınlar ders kitapları sorununun çözülmesiyle ilgili de tartışmışlardı. Arap-Fars alfabesinin Türkçeye uygun olmamasından dolayı güncellenmesi konusu da gündeme gelmiştir. Tebriz'de millî akademinin tesis edilmesi, Tebriz Üniversitesi'nde millî tarih ve kültürle ilgili birtakım araştırmaların yapılması gerekliliği de tartışmaların diğer bir konusu idi. Azerbaycan'ın farklı şehirlerinin yanı sıra Tahran'da da ana dili (Türkçeyi) öğreten dil kursları açılmaktaydı. Gazete ve dergilerin yayınlanması kültür derneklerinin ilk işlerinden biri olmuştu. 1980'li yılların ilk yarısında çok sayıda Türkçe yayınlar çıkarılmıştır. Böyle bir olay İran tarihinde daha önce hiç olmamıştı. Tahran, Tebriz ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde Türkçe ve Türkçe-Farsça "Azerbaycan'ın Sesi", "Güneş", "Yeni Yol", "Köroğlu", "Vatan Uğrunda", "Gençlik", "İnkılap Yolunda",

³⁴⁰ "Azerbaycan" gazetesi, Bakü, 1980, № 1, s. 61.

³⁴¹ "Yoldaş" dergisi, Tebriz, 1979, № 8, s. 30;

"Foruğe Azadi" (Azatlık Işığı), "Odlar Yurdu", "Yoldaş", "Azadlık", "Ana Neşr", "Varlık", "Halk Sözü", "Molla Nasreddin", "Çenlibel", "Ulduz", "Azerbaycan", "Dede Korkut", "Birlik", "Araz", "Settar Han Bayrağı" gibi 30'dan fazla dergi ve gazete basılmaya başlandı. Bu basın organlarında çağdaş şair ve yazarların eserleri yayınlanarak millî hayatın çeşitli sorunları tartışılıyordu. Bu yayın organlarında aynı zamanda Sovyet Azerbaycanı yazarlarının eserleri de yayınlanmaktaydı. Tarih konulu makaleler gazete ve dergilerin en çok yer verdiği konulardan biri idi. Pehlevi iktidarının Türklüğe ve Azerbaycan'a vurduğu darbeler konusu da bu makaleler arasında yer almaktaydı.³⁴²

Devrimden sonraki bu bir yılın millî kültürlerin dirilişinin bir nevi "balayı" olduğunu söyleyebiliriz. 55 yıllık Pehlevî hükümeti döneminde kendi dillerinde yayın yapma yasağı olduğundan, İslam Devriminin ilk yıllarında yeni iktidarın kısmı özgürlük vermesiyle birlikte onlarca dergi ve gazete, yüzlerce kitap neşredilmiştir. Bu zaman diliminde İran tarihinin önemli olaylarından biri Türkçe dilinde onlarca kitabın yayınlanmasıydı. Bu aşamada Rıza Şah döneminde yazılmış ancak yayınlanması yasaklanmış Ali Rıza Nabdell Oktay'ın "Azerbaycan ve Milli Mesele", Tebrizli Ali'nin "Edebiyat ve Milliyet" gibi edebi eserleri de yayınlanmıştır. Dr. Cevat Heyet'in verdiği bilgiye istinaden 1979-1983 yılları arasında İran'da 150 civarında Türkçe kitap basılmıştır.³⁴³ Bunlar arasında Türklükle İlgili "Azadlık Kahramanları", "Koroğlu", "Aslî ve Kerem", "Muhtârname", "Rüsternâme", "Veten Eşđi", "Şehriyar ve Heyder Baba'ya Mektuplar ve Nazireler", "Uşak Nağmeleri" (Çocuk Türküleri), "Yoksullar Nağmesi", "Gelin Türkçe Danışak", "İnkılab Yolunda", "Goşmacalar", "Tapmacalar- Folklor-i Azerbaycan", "Çuğundur satan oğlan", "Azerbaycan Türküleri ve Müzik Notaları", "Azerbaycan Folklorundan Numuneler", "Dostlar Görüşü", "Edebiyat Ocağı", "Uçgun Dahma" (Şiir Macmuası), "Azerbaycan Dili Gramerinin Temel Kuralları", "Türkî Nôhalar" (Türkçe Matem Şiirleri), "El Meni Atmaz" (Şiir), "Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış", "İstanbul Türkçesini Kendi Kendine Öğrenme Kılavuzu", "Azerbaycan Türkçesini Öğrenmek İstiyorum", "Veten Oğlu" (Türki Şiirler Macmuası), "Eski Azerbaycan Edebiyatı", "Işık Yay", "Hicran Hastası" (Şiir), "Odlu Kılınç" (Hikayeler), "Bohlûl-e Dâneninde Letîfeleri" (Bilici Bohlul'un Fıkraları), "Muhabbet Destanları", "Kızıl Bulak" (Şiir), "Ürek Aynası" (Şiir), "Gelinler Bezeği" (Şiir), "Türkçe Kendi Kendine Öğrenme Kılavuzu", "Yanıklı Nağmeler" (Şiir), "Güneşli Veten Yaddaşları", "Apardı Seller Saranı" (Şiir), "Pencerden Daş Gelir" (Şiir),

³⁴²NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğu*, age, 9

³⁴³HEYET Javad, (1983), 'Regression of Azeri Language and Literature under the Oppressive Period of Pahlavi and Renaissance after the Islamic Revolution', *First International Conference of Turkic Studies*, Bloomington, Indiana, May 19-22, p. 17.

"Ganlı Torpak" (Şiir), "Nasrettin Hoca'nın Fıkraları", "Ana Dilimizi Nece Yazak?", "Kelebeğin Hayat Hikayesi" (Şiir) ve diğer kitaplar yayınlanmıştır.³⁴⁴

İslam Devrimi sonrası İran Türkleri tarafından Güney Medeniyet Ocağı, Tebriz Tiyatro Cemiyeti, Azerbaycan Şairler ve Yazarlar Cemiyeti, Azerbaycan Medeniyeti Cemiyeti gibi sosyal kuruluşlar oluşturulmuştur.³⁴⁵ Türkçe yayın yapan radyo ve televizyonların faaliyete başlamasıyla yayın hayatında bir canlanma yaşanmış, aynı zamanda İran'da yaşayan Türklerin toplumsal görüşlerini yansıtan cemiyetler, ocaklar, kültür dernekleri, tiyatrolar da faaliyete geçmişlerdir. İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri 1980'li yıllarda Tebriz'de Tiyatro Cemiyetini kurmuş ve "Meşedi İbad", "Arşın Mal Alan" gibi meşhur eserleri sahnelemişlerdir. Tebriz'de her hafta sonu âşık saz çalıp şiir söylemiş, ancak bu tür faaliyetler 1980 yılının sonlarına doğru devlet tarafından İslâm dinine aykırı olarak nitelendirilmiş ve yasaklanmıştır.³⁴⁶

1980'lerin başında Tebriz Şairler ve Yazarlar Cemiyetinin yayınladığı "Ülker" dergisinde Türkçe İran İslam Devrimini savunmaya yönelik makaleler yayınlamış, Tebriz'de faaliyet gösteren Genç Şair ve Yazarlar Cemiyeti de yayınladığı "Gençlik" adlı dergide benzer çizgide makaleler yazılmaktaydı. Azerbaycan Şairler ve Yazarlar Cemiyeti'ne bağlı olan "Güneş" mecmuası ise 1981 yılında faaliyete başlamıştır. Tahran'da ünlü Azerbaycan şairi Habib Sahir tarafından "Azerbaycan Medeniyeti Cemiyeti" kurulmuştur. Yine Tahran'da Azerbaycan meselelerini araştıran bir grup tarafından, "Çenlibel" adlı gazete yayınlanmaktaydı. İslam devleti yeni kurulduğundan dolayı devletin yayımlarla ilgili herhangi bir denetleme politikası mevcut değildi. Bu yüzden devrimin ilk dönemlerinde "Ulduz" gazetesinde etnik hakların tanınması için çağrıda bulunan pek çok yazılar yazılmış ve Azerbaycan dilinin kullanım hakkının tanınması istenmiştir.³⁴⁷ İslam Devrimi'nin ardından Türk dilindeki yayınlarda bir artış meydana gelmiş ve ilk senelerde ulusal bilinci güçlendirici yazılara ağırlık verilmiştir. Rejim adına konuşmaları için nasihat amacıyla Türkçe konuşabilen önde gelen din adamları, Türk nüfusun yaşadığı bölgelere gönderilmişlerdir. Ancak İslam Devriminin temeli giderek sabitleşmesinin ardından "Ulduz" gibi yerel dillerde yayın yapan ve halkı kendi sosyal ve kültürel haklarının savunması için mücadeleye davet eden birçok gazete ve dergi faaliyetlerini durdurmaya zorlanmışlardır. Böylece, İran Türklerinin sorunlarını ve taleplerini

³⁴⁴GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET Rıza M, (2004), agm, s 76 - 77

³⁴⁵GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET Rıza M, (2004), agm, s.57-62.

³⁴⁶TAĞIYEVA Şövkət, (1991), 1978-79. *İran İslam İngilabından Sonra Cenubi Azerbaycan'da Millî Hüğüglar Uğrunda Mübarize*, Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri, Elm Yayınları, Bakü, s. 175

³⁴⁷GÖKDAĞ Bilgehan Atsız , (2016), *İran'da Türkler ve Türkçe*, Akçağ yayınları, s. 58

gündeme getiren "Yeni Yol", "İnkılâp Yolunda", "Yoldaş" ve diğer dergiler Marksist görüşlere de yer verdiğinden dolayı bir müddet sonra merkezi yönetim tarafından kapatılmışlardır.³⁴⁸

Öğrenci dergilerinin birçoğu yazılı edebiyatın halka ulaştırılması, Türk milliyetçi bilincinin uyandırılması, Türkçenin İran'da resmen tanınması gibi konulara yönelmişlerdir. "Barış" dergisi vatan ve Türklük sevgisini Azerbaycan Türklerine ileterek "seninle barışmak, seninle sevişmek, seninle öpüşmek ebedî borcumdur benim, anayurdum Azerbaycan" gibi bir parola kullanıyordu. Diğer bir öğrenci dergisi olan "Araz" dergisinin amacı da Türk halkına kendi geçmişini tanıtmak ve Anayasanın 15. ve 19. maddelerinin, yani ana dilde eğitimin okullarda uygulanmasını sağlamak olmuştur. "Çağrı" dergisi milletçilik ve Türkçülük idealarını yaymayı kendisine hedef olarak seçmiştir. "Şehriyar" dergisinin amacı ise Türkçenin korunması ve gelişmesi için halkı maariflendirmek olmuştur.³⁴⁹

İran Türkleri arasında İslam devrimine kadar ana dilinin kullanımının yasaklanmasından dolayı halk arasında okuma yazma bilenlerin sayısı düşük olduğundan bazı cemiyetler dergi ve gazete yayınlamasıyla birlikte Türkçenin yazılması ve öğretilmesi amacıyla kurslar açmışlardır. Hamid Nutki, Cevat Hey'et, M.A. Ferzane, H. Sadik gibi öğretmenler Türk dili ve edebiyatı tarihi alanında, Azerbaycan halk edebiyatı ve dil bilgisi sahasında Tahran ve Kum üniversitelerinde Azerbaycanlı öğrencilerinin açtıkları özel kurslarda Türkçe dersi veriyorlardı. Bundan başka M. T. Zehtabi, Tebriz evlerinde Türkçe dil bilgisi kurslarının açılmasında, halkı maariflendirme ve eğitim verme yönünde büyük çaba harcamıştır.³⁵⁰

"Varlık" dergisi bilimsel değeri ve devamlılığı bakımından Türkçe basın organları arasında diğerlerinden farklıydı. Varlık dergisinin ilk sayısı Doktor Cevat Heyet ve Hamid Nutki tarafından 1979 yılının Nisan ayında Tahran'da yayınlanmıştır. 1979 sonrasında bu derginin yayınlamasıyla millî kültür alanında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Prof. Dr. Cevat Heyet ve Hamid Nutki editörlüğünde yayınlanan "Varlık" dergisi Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesi ve Farsça olarak çıkartılmış olup, bunun yanı sıra Türkiye ve Sovyet Azerbaycanı şiirlerine de bolca yer verilmekteydi. 1979-2014 yılları arasında Tahran'da H. Nutki ve Prof. Dr. Cevat Heyet başkanlığında yayımlanan dergi 2015 yılından itibaren Ankara'da Dr. Rıza Heyet tarafından 3 ayda bir yayımlanarak Türk kültürü, dili ve edebiyatı konusunda makalelere yer vermiştir. 12 yıl boyunca derginin başyazarı olan H. Nutki'nin vefatının ardından C. Heyet

³⁴⁸SHAFFER Brenda, (2002), age., s. 86- 88.

³⁴⁹GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET M. Rıza, (2002), *Öğrencisel Dergilerin Özel Sayısı den naklen*, s. 68.

³⁵⁰Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, (2004), *agm*, s 55

bu görevi üstlenmiştir. İran Türklerinin kimlik bilincinin gelişmesi açısından kültürel alanda önemli faaliyetler yürütmüş olan Varlık dergisi İran'da Türklüğün varlığının korunmasını kendisi için başlıca hedef olarak göstermiştir. Dr. Cevad Heyet, Dr. Hamid Nutki, Dr. Muhammed Taki Zehtabi, Dr. Muhammed Ali Ferzane, Prof. Hamid Muhammedzade, Prof. Gulamhüseyin Begdeli, Mir Hidayet Hisari, Ali Kemali, Dr. Samed Serdariniya gibi aydınlar bu dergide faaliyet göstermişlerdir. Varlık dergisi İslam devriminden sonra millî aydınların adeta tribünü olmuştur. Türk dilli aydınlar bu dergide Arap yazısı ve Fars alfabesini Türkçeye uyumlulaştırma konusunda seminerler düzenlemiş ve bazı imla kuralları önermişlerdir. Derginin yayınladığı makalelerde Şah yönetiminin Azerbaycan bölgesinde uyguladığı Farslaştırma politikası nefretle anılarak, uygulanmış olan asimile politikalarının şekil ve yolları tekrar hatırlatılmıştır. Varlık dergisi Pehlevi hükümetinin Azerbaycan Türklerinin varlığını inkâr ederek onları zorla Farslaştırması siyasetinin İran'ın normal gelişimine aykırı olduğunu belirtiyordu. Böylece "mevcut İslam devleti Pehlevi politikasından vazgeçmeli, Fars olmayan toplumların haklarını savunmalıdır" gibi fikirler ağır basmıştır.³⁵¹

Varlık dergisinde sosyo-ekonomik konular tartışılmamış ve hassas bir siyasi konu sayıldığında dolayı 21 Azer Hareketi konusuna da bilinçli bir şekilde değinilmemiştir. Dergide "İran hepimizin vatanıdır" söylemi sık sık tekrarlanmış ve Kuzey Azerbaycan'ın (Sovyet Azerbaycanı) eski İran'ın bir parçası olduğunu savunan makaleler yayınlanmıştır. Dr. Cevat Heyet, Varlık dergisinde yayınladığı makalelerde Aras nehrinin kuzeyinde bulunan Azerbaycan topraklarının "Azerbaycan" olarak adlandırılmasının yanlış olduğuna ve bunun yerine "Aran" olarak adlandırılmasının gerektiği tezine yönelik tarihi-bilimsel açıdan analizler yapmıştır. Güney Azerbaycan'da Kuzey Azerbaycan'ı tanıtmak amacıyla M. Emin Resulzade ve Ali Hüseyinzade gibi tarihî şahsiyetlerin yanı sıra Kuzeyli çağdaş yaratıcı insanlar ve yazarlar hakkında birçok makale yayınlanmıştır.³⁵² Cevat Heyet hem dil hem de etnik açıdan Azeri kelimesinin yerine Türk ifadesinin kullanılmasının daha uygun olduğunu bildirmiştir.³⁵³ Dr. Cevat Heyet'e göre Azerbaycan dili, Azerbaycanca ve Azerî terimleri 1936'ya kadar kullanılmamış ve o tarihten itibaren Stalin'in emriyle uydurulmuştur. C. Heyet "Şairlerimiz bizi ve dilimizi nece adlandırır" başlıklı makalesinde ana dilinin tarihin hiçbir döneminde Azerbaycan dili olarak adlandırılmadığı ve her zaman Türkî veya Türk dili teriminin

³⁵¹ Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, (2004), *agm*, s 58

³⁵² SÖRRAFİ Əlirza, (1385=2006) Ortoqrafi seminarının qərarları beş illik sınaqdan sonra, *Varlıq Dergisi*, kış sayı 143, s. 53-55.

³⁵³ HEYET Cevat, (1982), Der Bareye Nam ve Mouvgeiyyate Zabane Torkiye-Azerbaijani, (Azerbaycan Türkçesinin ismi ve konumu hakkında), *Varlıq Dergisi*, 3-4, s. 20- 21.

kullanıldığını kanıtlamaya çalışarak 12. yy. şairi Nizami Gencevi'den 20. yy. şairi Şehriyar'a kadar birçok şairin eserlerini inceleyerek ileri sürdüğü tezi kanıtlayan örnekler vermiştir.³⁵⁴

1979-1982 yılları arasında Varlık dergisi millî konularda ateşli yazılar yayınlıyordu. Ancak 1983-1990 yıllar arası İran-İrak savaşı nedeniyle bir durgunluk dönemi yaşamıştı. 1991'den başlayarak günümüze kadar İran Türkeri'nin sosyal ve kültürel durumlarının devlet tarafından iyileştirilmesi gerektiği ile ilgili makaleler yayınlamaktadır. Varlık dergisinin yayımlandığı ilk dönemlerde genelde halk edebiyatı ve folkloru ile ilgili konulara yer vermiş ve okuyucularının eğitim durumunu dikkate alarak anlaşılır ve sade bir dil kullanmıştı. Varlık dergisi ünlü şair ve yazarların eserlerinden örnekler sunarak Türkçenin dilbilgisi ve üslubu hakkında bilgiler vermekte, ayrıca okuyucular için kolay anlaşılması için derginin son sayfalarında açıklamalı bir sözlük de yer almaktaydı. Varlık dergisinin dille ilgili uyguladığı bu üslup olumlu sonuçlanmış ve daha önceleri okuyucular tarafından Fars dilinde yazılan mektuplar Türkçeye çevrilmişti.

Varlık dergisinde "edebî dil problemi" konusu da geniş bir şekilde ele alınmış ve millî dilin şekillenmesinin millî şuurun oluşturulmasında önemli bir yer tuttuğu vurgulanmıştır. Dergide İran'da yaşayan Türk dilli aydınların bu konuyla ilgili makaleleri yayımlanarak millî dilin devletin resmi dillerinden biri olarak kullanılması ve yaşatılması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra İran'da konuşulan Türkçenin tarihi, şivesi ve lehçeleri hakkında geniş kapsamlı yazılar yayımlanmıştır. Bazı aydınlar edebî dil olarak Tebriz şivesinin örnek alınması yönünde görüşlerini ileri sürmüş; ancak Varlık dergisinde çalışan aydınların birçoğu bir milletin iki yazı dilinin olmasının mümkün olmadığını bildirerek, Rusça kelimeleri değiştirmiş ve Sovyet Azerbaycan'ında kullanılan edebî dili tatbik etmeye çalışmışlardı. M. A. Yaşar kaleme aldığı "Konuşma dili-Yazı dili" başlıklı makalesinde ortak bir yazı dilinin oluşturulmasıyla ilgili Türk dilli şair ve yazarlara davette bulunmuştu. Derginin H. Nutki ve C. Heyet gibi bazı yazarları hem Türkiye'de hem Kuzey Azerbaycan'da hem de Güney Azerbaycan'da anlaşılabilen bir Türk dili yaratmaya çalışarak İstanbul Türkçesinden de bazı kelimeleri ve terimleri Azerbaycan Türkçesi edebî diline eklemişlerdir.³⁵⁵

Cevat Heyet İran yönetiminin Türk diline olan yaklaşımını Varlık dergisinin 78. sayısında Fars dilinde kaleme aldığı makalesinde eleştiriyor ve eğitimde Farsça ile Türkçenin birlikte kullanılmasını savunarak Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasına karşı çıkıyordu. Bu

³⁵⁴ Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, (2004), *agm*, s 60

³⁵⁵ Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, (2004), *agm*, s 70

teklife karşı çıkanlara ise cevabında şöyle diyordu; “Hepimiz İranlıyız ve devletimizin resmî dili olan Farsçaya saygı duyuyoruz. Ancak biz Farsçanın yanı sıra kendi ana dilimiz olan Türkçe de yazıp okumak istiyoruz. Bazı ırkçılar bize diyorlar ki, “siz böyle yaparsanız Pantürkist olacaksınız ve Azerbaycan’ı İran’dan ayıracaksınız”. Aslında ise onlar İran Anayasası’nda etnik azınlıkların kendi dillerinde eğitim alma hakkına sahip oldukları maddelerine karşı çıkıyor ve bizim kendi ana dilimizi unutmamızı, Farsça yazmamızı ve milli varlığımızı inkâr etmemizi istiyorlar.³⁵⁶ Anayasa’nın ilk versiyonunda anaokullarında öğretimin ana dilde olması öngörülmesine rağmen, 2-3 Aralık 1979 tarihinde İran İslam Cumhuriyeti’nin Anayasa’sının kabul edilmesiyle ilgili yapılan referandumda eğitimin millî dilde olacağı konusundaki ümitler boşa çıkmış, Farsçanın yanı sıra yerel dillerden yararlanılmasına yalnız edebiyat derslerinde imkân sağlanmıştı.

Öte yandan devletin desteği ile bir Türkoloji seminerinin yapılması ve Türkçe kitap ve dergilerin yayımlanması İran’da bazı kesimler tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. 1985 ve 1986 yıllarında Dr. Cevat Heyet tarafından yayınlanmış olan "Tarih-e Zeban ve Lehcehâ-ye Torki" (Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi) kitabı dönemin Cumhurbaşkanı S. A. Hamaney ve Başbakan M. H. Müsevi tarafından beğenilerek Türk dili ve kültürüne büyük bir hizmet olarak değerlendirilmesine rağmen bazı Türk karşıtı unsurlar bu kitabı İran’ın parçalanmasını sağlayabilecek tehlikeli bir adım olarak nitelendirmişlerdir.³⁵⁷

Genelde halk edebiyatı konusunda makaleler yazan M. A. Ferzane Varlık dergisinde yayınladığı "Ana Dilimiz ve Millî Varlığımız Uğrunda Mübarize Defterinden" adlı yazısında şöyle diyordu:

"İran’daki Türklerin ana dilinin ve kültürünün yasaklandığı dönemde halkımız, özellikle de annelerimiz onun korunup yaşatılmasında önemli rol oynamışlardı. Devletin şiddetli baskılarına rağmen, insanlarımız her yerde yetim segâhları, koşmalar, bayatılar ve teraneler okuyarak, anneler de evde çocuklarına ninniler söyleyerek millî varlığımızın korunup yaşanmasını sağlamışlardır".³⁵⁸

³⁵⁶ HEYET Cevat, (1990), İran ve Zebân-e Govmi, (İran ve kavim dili) *Varlık dergisi*, Tahran, Sayı 78: s. 25-28.

³⁵⁷ GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET M. Rıza, (2004), agm, s. 60

³⁵⁸ FERZANE, M.A. (1994), Ana Dilimiz ve Milli Varlığımız Uğrunda Mübarizeler Defterinden, *Varlık dergisi*, Tahran, Sayı 93: s. 78-79.

İran'da yaşayan Türklerin ana dili sorunu Varlık dergisinde yazılan şiirlerde de en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Örneğin şair Habip Sâhir yazdığı "Terehhata Çok İnanma" başlıklı şiirinde şöyle diyordu:

Gel ateşe kızım, yanma
Terehhata çok inanma!
Zenci danmaz öz dilini,
Hindi sever öz elini
Kimse yolun şaşıp azmaz,
Türkî deyip, Farsî yazmaz!³⁵⁹

Türk dilli ünlü şair Sehend'in Varlık dergisinde yayınladığı şiirlerde de Fars şovenistlerinin Türk diline yönelik yürüttüğü politikayı tenkit ederek şöyle yazıyordu;

Tâleyime sen bak,
Düşüncelerim yasak,
Duygularım yasak,
Geçmişimden söz açmağım yasak,
Geleceğimden danışmağım yasak,
Anamdan ad aparmağım yasak... ..
Bilirsen?
Anadan doğulanda bile
Özüm bilmeye bilmeye
Dil açıp danıştığım dilde
Danışmağım da yasak imiş, yasak!³⁶⁰

Varlık dergisinde çalışan bir diğer önemli araştırmacı Hasan Raşidi'nin yazdığı "Türkler ve İran'da Onların Tarih, Dil ve Kimlikleri Hakkında Araştırma" başlıklı kitabı, İran'da Türk milliyetçiliğinin biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır. Hasan Raşidi, bu kitabı yazmasının nedenini şöyle açıklıyordu:

"85 yıl önceden günümüze kadar, yani Rıza Han'ın hakimiyete geldiğinden beri varlığı ve dili inkâr edilmiş, kimliği çiğnenmiş, tarihi tahrif edilmiş, gençleri kimlik krizine uğramış ve ülkede diğer toplumlarla kıyasla nispi çoğunlukta olmasına rağmen kendi

³⁵⁹ GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET M. Rıza, *agm*, s 72,

³⁶⁰ GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET M. Rıza, (2004), *agm*, s 73,

dilinde okulu olmayan Türklerin eski tarihi ve kimliği ile ilgili araştırma yapmayı ve bu alanda bir kitap yazmayı kendim için bir borç bildim."³⁶¹

Hasan Raşidi Türkleri İran'a sonradan gelenler olarak nitelendirmenin tarihsel gerçekliğe uygun olmadığını vurgulayarak, zamanla Sakaların, ardından Hunların, daha sonra İşğuzları, Eşkanilerin (Partlar), Hazarların, Peçeneklerin, Kıpçakların ve diğer Türk boylarının bu coğrafyaya yerleştiklerini ve sonradan gelen Oğuzlarla kaynayıp karıştıklarını savunmuştur. Raşidi kitabında birçok farklı kaynaklardan yararlanarak, özellikle Arap gezginleri ve tarihçilerinin eserlerinden örnekler vererek Pan-İranizm'in tezinin asılsız olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.³⁶² Pan-İranizm'in ideolojik temellerini çürütmeyi amaçlayan Hasan Raşidi, kitabında Fars-Darı dilinin Sasaniler döneminde kullanılan Pehlevi diliyle alakası olmadığını ve farklı bir dil olduğunu savunmuştur. Raşidi'ye göre, Fars edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Sadi ve diğer şairler Farsçayı büyüdüğü ailede değil, medreselerde öğrenmişlerdi. Raşidi bu konuda şöyle diyordu:

"Selçuklu sarayına ulaşmak isteyen kişiler öncelikle şimdiki Tacikistan ve Afganistan'dan getirilen Darı dilini öğrenmeli idi. Sarayda şiir dili olan Darı dilinde Türk hükümdarlarının fetihlerine methiyeler dizmeli, onların şan-şöhretini övmeli ve yaptıkları işin karşılığında hediyeler almalıydı. Bu bir tarihî gerçekliktir ki, Türkler kendi dillerini zorla yerel halka kabul ettirmemişlerdir; ancak Persler, Türk hükümdarlarının Tacikistan ve Afganistan'dan getirdikleri Farsça-Darı dilini benimsemişlerdir. Böylece bu dil, Türk İmparatorluklarında din ve bilim dili olan Arapça ile şiir ve bürokrasi diline dönüşmüştür. Türk dili ise ordunun ve sarayın konuşma dili olarak kalmıştır".³⁶³

Raşidi'ye göre Türkçe'ye yönelik öne sürülen bazı iddialar doğru değildir. Aksine, kendi dilini tarih olayların etkisi altında değiştiren toplum, Azerbaycan bölgesinde yaşayan ve Türkçe konuşan toplum olmamış, İran'ın merkezi eyaletlerinde yaşayan ve Pehlevi dilinde konuşan Fars halkı olmuştur. Raşidi, Farsların kendi dilleri olarak sandıkları Farsçanın Türk hükümdarları tarafından Tacikistan ve Afganistan'dan getirilerek onlara bahşettiğini iddia etmişti. Yazara göre, Farslar, Tacikistan'ı ve Afganistan'ı kardeş ülkeler olarak nitelendirirken, Aras nehrinin kuzeyinde yerleşen Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ise yabancı bir ülke olarak kabul

³⁶¹RAŞİDİ Hasan, (1391-2016), *Torkan və Bərrəsiyə Tarih, Zəban və Hoviyyəte Anha dər İran, (Türkler, Onların İran'daki Tarihi, Dili ve Kimliğinin araştırılması)* Andisheye no yayınları, Tahrان, s. 11-12.

³⁶²RAŞİDİ Hasan, (1391-2016), *age.*, s. 115

³⁶³RAŞİDİ Hasan, (1391-2016), *age.*, s. 270

etmektedirler. Oysa Aras'ın güneyi de kuzeyi de aynı coğrafi ismi paylaşmakta ve aynı milletten oluşmaktadır. Bu konuda Raşidi şu ifadeleri kullanıyor: "İrkçı kesim İranlılığı Farslıkla eşit olarak tanımlarken, Fars olmayanları İranlı olarak kabul etmiyorlar."³⁶⁴ Raşidi Türkçülüğe karşı olanlar hakkında ise şöyle diyordu:

"Aras'ın kuzeyinde "Azerbaycan" adlı bağımsız bir devletin bulunması, İran ırkçılarına göre, bir tehlike kaynağıdır. İran'da 30 milyondan fazla nüfusa sahip olarak Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Hemedan, Kazvin, kısmen Gilan ve İran'ın diğer eyaletlerinde yaşayan Türklerin millî-kültürel sorunları çözülürse, Kuzey Azerbaycan'ın varlığı İran için tehlike olmaz; aksine Azerbaycan Türklerinin çoğunluğunun yaşadığı Güney Azerbaycan cazibe merkezine dönüşebilir. Çok milletli İran'da Fars olmayanların millî haklarını sağlamak yerine ırkçılar, Kuzey Azerbaycan'ın Güney'e etkisini ortadan kaldırmaya çalışıyorlar. İnyetullah Rıza gibi ırkçılar Aras'ın kuzeyinde bulunan devletin "Azerbaycan" olarak adlanmasının tarihe uygun olmadığını ileri sürerek bu fikri toplumsal bilinçte yerleştirmeyi amaçlamaktadırlar. Onların iddialarına göre, Aras'ın kuzeyi tarihte "Aran" olarak kabul edilmiştir. Bu tür tezler tarih bilimi açısından tamamen yanlıştır ve siyasi amaçlarla ileri sürülmüştür".³⁶⁵

Anlaşılaacağı üzere Dr. Hamid Nutki, Dr. Cevad Heyet, Dr. Muhammed Taki Zehtabi, Hasan Raşidi gibi Varlık okulunun görkemli temsilcilerinin bu türlü çalışmaları sonucunda Türklük konusunda suçlayıcı ve aşağılayıcı görüşler yalanlanarak Türklerin tarihî geçmişi hakkında esaslı verilere dayalı tezler ileri sürülmüştür.

Bu arada İran'da yeni kurulan iktidar ülkede baş kaldırmış millî hareketleri bastırmasının ve ülke dahilinde istikrarı sağlamasının ardından, 1980 yılının sonlarından itibaren ABD ile ilişkilerin gerginleşmesini ve Irak ile ortaya çıkan savaşı bahane ederek, ülkede 'kültürel devrim' kampanyalarını hayata geçirmeye başlamıştır. Böylece, İslami İrşat Bakanlığı oluşturularak bu kampanyaların kontrolünü sağlamakla görevlendirilmiş ve kültür ocaklarının faaliyetine sınırlamalar getirilmiştir. Siyasi olaylara karıştıkları gerekçesi ile gazete ve dergilerin bir bölümü kapatılmış, maddi zorluklar nedeni ile bazı basın organları faaliyetini

³⁶⁴RAŞİDİ Hasan, (1391-2016), *age.*, s. 271

³⁶⁵RAŞİDİ Hasan, (1391-2016), *age.*, s. 306

durdurmak zorunda kalmışlardır. Nitekim Dede Korkut adlı dergi 4 ve 5. sayısında okuyuculardan yardım isteyerek şöyle yazıyordu:

"Şimdi Azeri Türkçesinde yayınlanan tek dergi Dede Korkut dergisidir. Bizim mali imkânlarımız tükendiği için siz kan kardeşlerimizi yardıma çağırmakta ve sizden ümit beklemekteyiz. Gelin el ele verelim, ayda bin beş yüz tümen için ana dilimizdeki bir derginin kapanmasına izin vermeyelim. Yoksa gelecek nesiller arkasına baktığında basın tarihimizde bir çöl görecekler."³⁶⁶

1981 yılında yayın hayatına başlayan dergilerden sadece "Varlık" dergisi düzenli çıkmakta, "Ülker" ve "Güneş" dergilerinin ise sadece birkaç sayısı basılmaktaydı. "Yeni Yol" dergisinin birkaç sayısı yayımlandıktan sonra o da 1982 yılında diğer dergiler gibi maddi zorluklar nedeniyle kapatılmak zorunda kaldı.

İslam Cumhuriyeti yönetimi, zamanla Türkçe basın politikasına değişiklik getirmiş, bazen de siyasetini geçici olarak yumuşatarak ülke çapında yayımlanan merkezi gazetelerin Türkçe eklerinin çıkmasına izin vermişti. Böylece Ettelaat gazetesi bir süre "Sehend" adıyla, Keyhane Hevayi gazetesi ise "Yol" adıyla Azerbaycan Türkçesinde özel ekler basabilmişlerdir. 1991 yılında ise merkezi yönetimin izniyle Azerbaycan Türkçesinde "İslami Birlik" gazetesi ve "Yol" dergisi yayın hayatına başlamışlardı. "İslami Birlik" dergisi Azerbaycan Cumhuriyetinde yaşayan halkın arasında propaganda içerikli makaleler yayılmasına öncelik vererek Kiril alfabesi ile basılıyordu.³⁶⁷ Günümüzde yurtdışında yaşayan İran Türklerinin çıkardıkları onlarca gazete ve dergi bulunmaktadır. İsveç'te yayınlanan "Tribun" dergisi bunlar arasında en geniş çapta yayınlanan dergidir.³⁶⁸

İran İslam devletinin izni ile yerli televizyon ve radyolarda Türkçe yapılan yayınların süresi belirli aralıklarla uzatılmıştır. Burada kullanılmakta olan edebi Türkçeye Farsça söz ve ifadeler eklenerek Farsçaya uyumlu hale getirilmiştir. Seda ve Sima adıyla bilinen devlet radyo-televizyonu kurumunun Doğu Azerbaycan eyaleti genel müdürü Gulam Ali Fethabadi 16 Şubat 1994 tarihinde emrindeki haber merkezine yazdığı mektupta yapılan haberlerin yerli dilden farklı bir dilde yürütülmesine karşı çıkmıştır. Örneğin; haberlerde 'İran'ın Ümid timi' yerine 'time Omide İran' denilmeli; 'mübariz ruhaniyet cameesi' (mücadeleci ruhaniyet camiası) yerine 'cameeye ruhaniyete mobarez' denilmeli; 'Gostereş ve Nousaziye Senayeye İran

³⁶⁶ NESİBLİ Nesib , *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, s. 21

³⁶⁷ NESİBLİ Nesib , *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, s.23

³⁶⁸ GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET M. Rıza, (2004), *agm*, s 75

Sazemanı' (İran Sanayisini Geliştirme ve Yenileme Kurumu) yerine 'Sazemane Qostereş ve Nousaziye Senayeye İran' denilmeli; 'ostane bazerganie dareye kolli' (Bölgesel sermaye idari kurumu) yerine 'edareye kolle bazerganiye ostan' denilmeli; 'başçılığı' (başkanlığı) yerine 'rehberiyeti' denilmeli; 'daş döyenler' yerine 'seng kubiler' denilmeli; 'başlanmak' (açılış) yerine 'eftetah' denilmeli; 'negehdari ve temiratvahedi' (tamir ve bakım birimi) yerine 'vahede temirat ve negehdari' denilmeli; 'daş kesenler' yerine 'seng boriler' gibi farsça ifadeler kullanılmalı idi. Gulam Ali Fethabadi gönderdiği talimat mektubunun sonunda özel isimlerin tercüme edilmesine gerek olmadığını ifade etmiş ve idarelerin adı, halkın kullandığı sözler ve ibarelerin tercüme edilerek yeni sözler uydurulmaması hakkında emirler vermiştir.³⁶⁹

Öte yandan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday gösterilen kişilerin çoğu Azerbaycan Türklerinin toplu olarak yaşadıkları bölgelere yaptıkları seyahatlerinde Anayasa'nın 15. ve 19. maddelerinin uygulanmasını vaat etmiş, ancak seçimlerin ardından verdikleri bu vaadi unutmuşlardır. Büyük vaatlerle seçime katılan Muhammed Hatemi de Azerbaycan Türklerinin oyunu almak için aynı yolu izlemiş; ancak 1997-2005 yıllarında Cumhurbaşkanı olduğu dönemde Anayasa'nın 15. ve 19. maddelerini uygulayarak sınırlı hakların gerçekleştirilmesi için verdiği vaadini yerine getirmemiştir. Aralarında Dr. Muhammed Taki Zehtabi, Dr. Cevat Heyet, Prof. Hamid Muhammedzade, Muhammed Ali Ferzane, Hasan Raşidi gibi önemli aydınlar olan 64 kişiden ibaret bir grup 1998 yılında Hatemi'ye müracaatta bulunarak İran'da yaşayan Türklerin İran İslam devletinin tesis edilmesinde büyük hizmetleri olduğunu hatırlatmış ve Türklerin anayasal haklarının savunulması gerekliliğini ifade etmişlerdir. Cumhurbaşkanına iletilen müracaatta aydınlar tarafından Türklerle ilgili şu dört talep dile getiriliyordu:

- 1) Türklerin yaşadığı bölgelerdeki faaliyet gösteren okullarda ana dilin öğretilmesi;
- 2) Radyo-televizyonda Farsçanın yanı sıra Türkçenin de bilim ve uzmanlık konularında kullanılmasına izin verilmesi;
- 3) Ülke genelindeki üniversitelerde Türkçe dil ve edebiyatın öğretiminin sağlanması;
- 4) Çocuklar ve gençler için zihinsel gelişimi sağlamak amacıyla Azerbaycan Türkçesinde çocuk edebiyatının yayınlanmasına izin verilmesi.³⁷⁰

³⁶⁹NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, s. 9

³⁷⁰TAĞIYEVA Şövkət, REHİMLİ Əkrəm, BAYRAMZADE Səməd, (2000), *age*, s. 315.

2.9. İslam Devrimi Sonrası İran Türklerinin Politik Alandaki Faaliyetleri

İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından devlet, başta Türkler olmak üzere milli azınlık durumunda olan halkların talepleriyle karşı karşıya kalmıştı. Bu halklar Şah yönetimi zamanında etnik ve kültürel asimilasyona uğramış oldukları için yeni kurulmuş olan İslam Cumhuriyeti'nden sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda bazı hak ve imtiyazlarını talep etmeye başlamışlardı. İlk dönemlerde yeni iktidar bu halklara bazı kültürel ve idarî hakların verileceğini bildirmiş ve bu amaçla 1979 yılında İran Hukukçular Cemiyeti'nin daveti üzere Tahran Üniversitesi'nde "İran kavimlerinin kültürel sorunları ve İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası" konusunda bir toplantı yapılmıştır. İran'da bulunan birçok siyasî ve etnik gruplar bu toplantıya katılmış ve hazırlanma sürecinde olan İran Anayasası'nın ilkeleri ve maddeleri ele alınmıştır. Azerbaycan Cemiyeti adına toplantıya katılan Dr. H. Kâtibi, Prof. Dr. Hamit Nutki ve Prof. Dr. Cevat Heyet Anayasa'ya "İran'da 4. sınıfa kadar okul eğitimi ana dilinde, daha sonra Fars dili ve ana dilinde olmalı" ve "tüm kitle iletişim araçları ve radyo- televizyon yerel, kavmî ve millî kültürün inkişafına ve terakki etmesine hizmet etmeli" gibi bazı maddelerin eklenmesini istemişlerdir.³⁷¹ İran'da yaşayan Arap, Türkmen, Kürt, Gilek ve Beluçlar tarafından da buna benzer talepler ileri sürülmüştür. Ancak bunlara karşın, muhtariyet elde etmek gibi talepler, devlet tarafından ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik bölücü hareketler olarak değerlendirilmişti. İran Anayasası'nın 19. Maddesi'nde İran'daki tüm kavimlerin eşit haklara sahip oldukları belirtilmesine rağmen, 15. Madde'de Farsça devletin resmî ve her bir vatandaşın zorunlu bir şekilde eğitim aldığı dil olarak ilan edilmiş, Azerbaycan Türkçesinin ve diğer yerel dillerin ülkede faaliyet gösteren okullarda öğretilmesi ise serbest bırakılmıştır.

Dolayısıyla İslam Devrimi, İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için kültürel haklarının ve anadillerinin korunacağına dair bir umut olmuştur. Devrimin ardından, siyasetçilerin yaklaşık tamamı ilk dönemlerde Pehlevi hükümeti tarafından uygulanan millî ayrımcılığa son verilmesinin gerekliliğinden söz etseler de, Anayasa tartışıldığı ve genel oylamaya sunulduğu zaman ülkenin manevi birliği ve toprak bütünlüğü konularındaki hassasiyeti ön plana çıkmış ve böylece toplantıda millî hareketlere bölücü damgası vurularak etnik azınlıklara bazı özgürlüklerinin verilmesiyle 'İran'ın dağılacağı' içerikli fikirler beyan edilmiştir.³⁷² Böylece özerklikle ilgili bazı etnik haklar Ayetullah Humeyni'nin ısrarıyla Anayasa tasarısından çıkarılarak 2-3 Aralık tarihlerinde geçirilen referandumda oy çokluğuyla

³⁷¹NUTKİ Hamit, (1979), Meseleye Ferhenge Akvame Mohtelefe İran ve Kanune Esasi Cumhuriye İslâmi, (İran'daki farklı kavimlerin kültür konusu ve İran'ın Anayasası) *Varlık dergisi*, sayı 2, s. 13

³⁷² NESİBLİ Nasib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, s 9

kabul edilmiştir. Anayasa'da İslam ilkeleri çerçevesinde basın, söz, vicdan, siyasi örgütlenme, gösteri, eğitim gibi birtakım özgürlüklerin verilmesinin yanı sıra, İran'ın çok milletli bir ülke olduğu ifade edilmiştir. Anayasa'nın 15. Maddesi'nde şöyle bir ifade yer almaktadır: "İran halkının resmî ortak dili ve alfabesi Farsçadır. Basın, kitle iletişim araçları ve okullarda edebiyat derslerinin öğretiminde Farsça ile etnik ve yerel dillerin kullanımı serbesttir." Anayasa'nın 19. Maddesi'nde ise şöyle yazılmıştır: "İran halkı taife ve kavim mensubiyetine bakılmaksızın eşit haklara sahiptir. Dil, renk ve ırk ayrıcalık için esas olamaz."³⁷³ Böylece, İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından iktidara gelmiş ruhani yöneticiler tarafından İran'da yaşayan milli azınlıklara idarî ve kültürel haklarının verileceğini ifade edilmesine rağmen, Türklerin dil ve kültür alanındaki beklentileri tam anlamıyla karşılanmamıştır.

Millî meseleyi siyasi yolla çözenin mümkün olmadığını anlayan Arap, Kürt, Türk ve Kaşkay gibi etnik azınlıklar ise millî hakların elde edilmesi için silahlı mücadele yöntemlerini kullanmaya kalkmış ve 1979- 1980 yılları tüm ülkede millî hareketler ile yeni rejim arasında kanlı savaşlar dönemi yaşanmıştır. Devrimin sonraki yıllarında Azerbaycan'da meydana çıkmış olan hareket, diğer halkların hareketlerinden farklı bir yol izlemiştir. Türk kökenli din görevlileri ortak platformda birleşememiş ve Türk millî hareketi millî-siyasi açıdan ortaya net bir program koyamamıştır. Türkler arasında ruhanilerin çoğunluğu İslamcılık-Şiilik ve İrancılık gibi tezleri savunurken, diğer kesim İranlı kimliği ile birlikte Türk kimliğini öne sürmüşlerdir. Türklüğün o dönemde birleştiği ve millî haklarını açıkça savunarak merkezi hükümete karşı direniş göstermeğe çalıştığı temel siyasi platform, Müslüman Halkın Cumhuriyet Partisi olmuştur.³⁷⁴

2.10. Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (MHCP) ve Ayetullah Şeriatmedari

Encümen-i Azerbaycan (Azerbaycan Konseyi) devrimin ardından 1979'da kurulan en önemli örgütlerden biri olmuştur. Encümen yayınladığı manifestosunda Azerbaycan'ın kültürünün ve ulusal dilinin tanınmasını, medyada ve okullarda Türk dilinin kullanılmasını ve Azerbaycan Türklerine ana dillerini mahkemelerin yanı sıra diğer hükümet idarelerinde kullanma haklarının verilmesini talep etmiştir. Tahran'la konfederasyon ilişkisi talebinde bulunan bu örgüt beklentilerine beyan ederek, tüm ekonomik, idari, yargısal, kültürel ve hatta

³⁷³ *İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası*, (Çev. Abdullah Ünlü), Evrensel Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31

³⁷⁴ NESİBLİ Nasib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, 17.04.2020.

güvenlikle ilgili konuların Azerbaycan halkının seçtiği yerel konseylerin ve temsilcilerin ellerinde olmasında ısrar etmiştir.³⁷⁵ Türk toplumu arasında "Halkı Müslüman" olarak tanınan Müslüman Halkın Cumhuriyet Partisi (MHCP) ise 25 Şubat 1979'da yani devrimden iki hafta sonra kurulmuştur. Önsöz ve 10 maddeden ibaret olan Partinin programında sosyal ve millî-etnik talepler yer alarak, 13 Mart'ta resmen faaliyete geçtiğini ilan etmiştir. MHCP'nin parti programı, İran'ın toprak bütünlüğüne zarar vermeden milli azınlıklara özerklik hakkı verilmesini istiyordu. Bu, İran'daki büyük illerin kendi meclislerine sahip olması ve sadece Azerbaycan Türklerine değil, İran'da yaşayan tüm azınlıklara haklarının verilmesi anlamına gelmekteydi.³⁷⁶ Partinin merkezi Tahran'da bulunuyor ve "Halkı Müslüman" adlı gazetesi Farsça olarak Tahran'da basılıyordu. Ana teşkilatlar Tahran'da, Azerbaycan kentlerinde ve Kum'da, yerel teşkilatların çoğu ise Türk bölgelerinde kurulmuştu. "Halkı Müslüman" Partisinin kurulmasında Hüccetü-l-İslam Seyyid Hadi Hosrovşahi, Hüccetü-l-İslam Sadrettin Bulağı ve Dr. Ahmet Alizade önemli roller oynamışlardır. Ayetullahül-uzma Seyid Muhammet Kâzım Şeriatmedari partinin fikir babası olarak kabul edilirken, Tebriz ve Tahran'ın pazar halkı Partiyi finansal yönden desteklemekteydi.³⁷⁷ Parti üyelerinin sayısı 2-3 milyon civarındaydı. Şeriatmedari'nin oğlu Hasan Şeriatmedari de parti yönetiminde bulunuyor, ancak parti doğrudan Şeriatmedari'den talimat almıyordu. Şeriatmedari, ülkenin anayasal monarşiyle yönetilmesinin taraftarı olup, 1906-7 yıllarındaki anayasaya uyulması gerektiği fikrini savunmaktaydı. Şeriatmedari Şii geleneğini örnek alarak, ruhanilerin iktidarda ve devlet idarelerinde yer almamaları gerektiğini vurgulayarak doğrudan siyasete karışmamalarını ifade ediyor ve "özerklik" terimini kullanmadan devletin Fars olmayan milletlere bazı kültürel haklarını vermesi gerektiğini ileri sürüyordu. Şeriatmedari, Ayettullah Humeyni'nin "vilayete-fegih" doktrinini kabul etmiyor, bu tezin önceki Şah rejiminin diğer bir yüzü olduğunu, halkın egemenliği prensibine ters düştüğünü ve otoriter bir rejim için temel oluşturduğunu vurguluyordu. Şeriatmedari bu konuda düşüncesini şöyle ifade etmiştir: "Öyle görünüyor ki, biz bir monarşiden kurtulup diğer monarşiye doğru gitmekteyiz."³⁷⁸

Şeriatmedari devrim öncesi dönemde Humeyni'nin önemli dava arkadaşlarından birisi olmuş ve 1963 yılında Humeyni'nin tutuklanmasından sonra Rıza Muhammed Şah tarafından

³⁷⁵CELİLOVA Elnure, (2019), '*Güvenlik Politikaları Bağlamında Azerbaycan- İran İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Uludağ üniversitesi) Bursa, s 67, Erişim adresi; <https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/5835/1/10290187.pdf>

³⁷⁶SHAFFER Brenda, 2002, age., p. 454

³⁷⁷SHAFFER Brenda, 2002, age., p. 101- 103

³⁷⁸HİRO Dilip, (2013), *İran Under the Ayatollahs*, Routledge publisher., p. 139.

idam edilmesine karşı çıkan kişilerden biriydi. Şeriatmedari Şah'ın devrilmesinde ve 1978 yılında Humeyni'nin İran'a dönmesinde de etkin rol oynamıştır. Şeriatmedari dinî kıdem açısından Humeyni'den önde gelmekteydi. Ancak devrim sonrasında Türk kökenli olan Şeriatmedari ile Fars kökenli olan Humeyni arasında İslami yönetim hususunda ciddi bir fikir uyuşmazlığı yaşanmıştır. Şeriatmedari ile Humeyni arasında ortaya çıkan fikir ayrılıklarını şöyle sıralayabiliriz:

1) Humeyni din adamlarının siyaseti denetleyen konumlarının olması gerektiğini savunurken, Şeriatmedari aksine din adamlarının siyasetten uzak durması gerektiğini ifade ediyordu.

2) Humeyni ülkenin Ali Dini Lideri sayılan "Vilayete Feqih" görevinin oluşturulmasından ve bir dizi yetkilere sahip olmasından yana olduğu halde, Şeriatmedari bu görevin gereksiz olduğunu savunmuştur.

3) Humeyni'ye göre devrim sonrasında kurulmuş olan devlet yapısı, güçlü merkezi yönetime sahip olmalıydı; Şeriatmedari ise İranlılık üst kimliğini benimseyerek farklı kültürlerle saygı duyulmasını, güçlü yerel yönetimleri ve zayıf merkezi yönetimi baz alan bir cumhuriyet sistemini istemekteydi.

4) Şeriatmedari ile Humeyni arasında yeni anayasanın hazırlanması ve kabulü konusunda da görüş ayrılığı yaşanmıştır. Humeyni yeni anayasanın din adamlarından ibaret Meclis-e Hobregan adlı özel bir kurumda hazırlanmasını uygun görürken; Şeriatmedari Anayasa'nın böyle bir şekilde hazırlanmasının yanlış olacağını vurgulamış ve bu işin kurucu meclis tarafından yapılması gerektiğini savunmuştur.

Ancak Şeriatmedari'nin taraftarlarına Meclis-e Hobregan seçimlerini boykot çağrısında bulunmasına rağmen MHCP'nin Azerbaycan'daki teşkilatı seçimlere katılmaya karar vermiş ve Mukaddem Merağa'yi aday göstererek Meclis-e Hobregan'a seçilmesini sağlamıştır.³⁷⁹ Ayetullah Şeriatmedari ile İmam Humeyni arasındaki ilişkiler Meclis-e Hobregan tarafından hazırlanmış olan yeni Anayasa tasarısının 2-3 Aralık tarihinde yapılacak referanduma götürmesi konusu gündeme gelince tamamen bozulmuştur. Bunun nedeni Şeriatmedari'nin 56. Madde'de "Allah tarafından halka verilen haklar" ile 10. Madde'de "Vilayeti-fegihin yetki ve görevleri" konularının birbiri ile çeliştiği ve Vilayeti-fegih (dini lider) kavramını kabul

³⁷⁹SHAFFER Brenda, 2002, age, s. 91.

etmeyeceğine ilişkin yaptığı açıklama idi. Her iki Ayetullah arasındaki görüş ayrılığı bir süre sonra daha şiddetli hale gelmiş ve Şeriatmedari'ye bağlı Azerbaycan Türkleri ile Humeyni'ye bağlı Devrim Muhafızları arasında bazı şiddet olayları yaşanmıştır. İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin yüzde 80'ninin 1979 Aralık ayında düzenlenmiş olan Anayasa referandumunu boykot etmesi sonucu Devrim Muhafızları Azerbaycan Türklerine saldırmışlardır. Bu saldırılar Şeriatmedari'nin Kum şehrindeki evine kadar ulaşmış, bunun yanı sıra Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi binası Devrim Muhafızları tarafından basılarak birçok Azerbaycan Türkü öldürülmüştür.

Bu olayın ardından Şeriatmedari'nin taraftarları Tebriz eyalet valisinin evini, devlet radyo-televizyon kurumunu ve diğer devlet idarelerini basmışlardır. Tebriz'de bulunan askeri mühimmat deposunun asker ve subayları da eylemcilere destek olmuştur. Azerbaycan eyaletinin diğer şehirlerinde de protesto eylemleri gerçekleştirilmiştir. Radyo-televizyon merkezini ele geçiren isyancılar, Bağımsız Azerbaycan İslam Cumhuriyetinin kurulması hakkında konuşmalar yapmışlardır. Yüz binlerle insanın katıldığı eylemlerde 'Can sana feda Şeriatmedar, Kum sana zindan Şeriatmedar!' sloganları seslendirerek dini liderlerini Tebriz'e çağırmalarına rağmen Şeriatmedari Tebriz'e gitmemiştir. Bu arada Tahran basını Tebriz'de çıkmış isyanda yabancıların da müdahale ettiği konusunda topluma adeta propaganda yapmaktaydı. Şeriatmedari'nin Tebriz'e gitmemesi ve millî hareketin gidişatında adeta kayıtsız kalması, onun İranlı ve Müslüman kimliğine bağlılığından ileri geliyordu. Olayların bu yönde gelişmesi sonucu Humeyni ile Şeriatmedari mevcut sorunu çözmek için bir araya gelmişlerdir. Humeyni, Şeriatmedari'yi ziyaret etmiş ve Azeri Türklerinin merkezi otoriteye tabi oldukları takdirde taleplerinin yerine getirileceği sözünü vermiştir. Bu görüşmenin ardından ülke dahilinde daha fazla kan dökülmesini engellemek amacıyla Ayetullah Şeriatmedari MHCP'nin kapatılmasını tavsiye etmiş ve parti yetkilileri Şeriatmedari'nin sözlerine saygı duyarak partiyi kapatmışlardır.³⁸⁰ Ayetullah Sadık Halhali daha evvel yazdığı bir makalesinde "Halkı Müslüman Partisi'nin mevcut olmasını ruhaniyetin birliğine yönelik bir tehlike olarak" değerlendirerek Ayetullah Şeriatmedari'yi bölücülükle suçlamıştı.³⁸¹ Şeriatmedari ise durumun daha kötüye gitmemesi ve yeni yaşanmış kanlı Kürt olaylarına benzer bir olayın tekrarlanmaması için hükümetle uzlaşmayı tercih etmiştir.³⁸² Şeriatmedari'nin isteği

³⁸⁰ARMAOĞLU Fahir, (1992), *20. Yüzyıl Siyasi Tarih (1914-1980)*, Cilt.1 Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s.757-758

³⁸¹'Ettelaat' gazetesini, 2 ordibeheşt 1358 (22.04.1979)

³⁸²SHAFFER Brenda, (2001), *İran'da Azerbaycanlı Ortak Kimliğinin Oluşumu, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, s. 24-25.

doğrultusunda MHCP kapatılmış ve faaliyetine son vermiştir. Sorunu çözmek ve bağımsızlık taleplerini unutturmak amacıyla Ayetullah Humeyni ise, İran Türklerine toprak dağıtacağını ve onları yoksulluktan kurtulacağını vaat etmiştir.³⁸³

Ancak MHCP'liler, kısa süre sonra, Ayetullah Humeyni'nin Türklere toprak dağıtacağını vaat etmesine rağmen Tebriz'deki haberleşme kulesinin kontrolünü tekrar ele geçirdiler ve 5 hafta boyunca bu kuleyi ellerinde tuttular. Bu arada 700.000 kişilik Şariatmedari taraftarı birlikte protesto gösterişlerine devam etmiş ve sonuçta Devrim Muhafızları ile MHCP'liler arasında yeni çatışmalar çıkmıştır. Sonuçta 12 Ocak günü 11 MHCP lideri tutuklanarak idam edilmiş ve Ayetullah Şariatmedari'nin siyasi faaliyet göstermesi yasaklanarak ölene kadar ev hapsinde tutulmuştur. 1982 yılında ise devrime karşı olmakla ve komplo kurmakla suçlanarak tüm dinî yetkileri elinden alınmıştır. 1986 yılında ise kanser nedeniyle vefat etmiştir.³⁸⁴

Devlet yetkilileri İran'da yaşayan tüm milletlerin İslâm'ın birliği altında bir arada yaşamaları ve kavmiyet farklılıklarının ülkenin birliğini bozmaması gerektiğini belirtmişlerdi. Tahran yönetimi, bu itiraz hareketini sadece bölgesel bir güvenlik sorunu olarak değil, İran'ın tamamına yansiyarak devrimin başarıya ulaşmasını engelleyecek bir mesele olarak değerlendirmiş ve Türklerin taleplerini de reddetmeksizin belirsizliğe itmişlerdi. Ardındansa, 1980'de İran-Irak savaşının başlamasıyla birlikte, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin siyasi, ekonomik ve sosyal alanlardaki talepleri ikinci plana itilmiş oldu. Tahran yönetimi bölgedeki Türklerin milliyetçi ideolojilerinin minimum düzeye indirgenmesi amacıyla Doğu ve Batı Azerbaycan eyaletlerinin yanı sıra bölgede Erdebil ve Kazvin gibi iki eyaletin daha oluşturulmasına karar vererek, böl ve yönet politikalarını devam ettirmiştir. Özerklik taleplerine karşı Tebriz'de İslam Devrimi lehine mitingler düzenlenerek "Bölücülüğün her türlü tezahürüne karşı savaşağız", "Azerbaycan halkı Şii din adamlarını bedenen ve ruhen desteklemektedir" sloganları atılmıştır. Azerbaycan eyaletinde özerklik için kitlesel bir hareketin olmamasının en önemli nedenlerinden biri, Azerbaycan Türklerinin merkezi yönetimde en yüksek güç kademelerine erişmeleriydi. Nitekim İran siyasi sisteminde birçok kilit pozisyon Türk kökenli insanların elindeydi. 1981 yılında Azerbaycan Türkü olan Ali Hamaney (şu anki Dini Lider) İran'ın Cumhurbaşkanı, Mir-Hossein Mousavi ise Başbakan olmuşlardı. Bu yüzden iktidarda bulunan Türk kökenli İran vatandaşları Azerbaycan bölgesinin

³⁸³KAFKASYALI Ali, (2010), *İran Türkleri*, Bilge oğuz Yayınları, s. 94.

³⁸⁴KEDDIE Nikkie R., (2006), *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press, s. 248.

özerklik elde etmesine sıcak bakmıyor ve bu olayı kendi iktidarlarına yönelik bir tehlike olarak algılıyorlardı.³⁸⁵ Kitlesele bir hareketin olmamasının diğere bir nedeni de İran'da yaşayan Türklerin büyük bir kesiminin İslam devriminden etkilenerek kendilerini Türklükten önce İranlı Şii olarak tanımlamaları olmuştur.

2.11. 1990'lı Yıllar ve İran'da Türklük Bilincinin Gelişmesi

Güney ve Kuzey Azerbaycan halkı 150 yıl siyasal ve kültürel açıdan farklı hükümetlerin egemenliği altında yaşamış olsalar da, ortak bir millî kimliği asla kaybetmemişlerdir.³⁸⁶ SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmasıyla İran'daki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği ivme kazanmış ve pek çok İran Türkü için kültürel ve dilsel haklar konusunda taşıyıcı hâle gelmiştir.³⁸⁷ 1990 sonrası meydana gelen olaylar İran'da yeni kimlik algılamalarını beraberinde getirmiş ve gelişmekte olan Azerbaycanlı Türk Milliyetçisi genç nesil kendisini Azerbaycan ve Türkiye'ye kardeş görmeye başlamışlardır.³⁸⁸

İran'da yaşayan Türkler arasında milliyetçi eğilimlerin gelişmesini sağlayan ana faktörler SSCB'nin dağılmasının ardından kuzey sınırlarında bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması ve İran dahilindeki Türklere yönelik İran merkezi hükümeti tarafından baskıcı politikaların uygulanması olmuştur. Bağımsız Azerbaycan devletinin kurulması, İran Türkleri için teşvik edici bir olay olmuş ve halk kitleleri tarafından Türkçü, milliyetçi duygular açıkça ifade edilebilir bir boyuta ulaşmıştır. 1990'lardan başlayarak İran'da ister Babak Kalesi gösterilerinde isterse de Traktörsazi futbol kulübü örneğinde bunun şahidi olmaktayız. Buna bağlı olarak 90'lı yıllarda İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin teşkilatlanma girişimlerinde artış yaşanmış, hem ülke dışında diaspora faaliyetleri yürütmek amacıyla, hem de ülke içinde hak ve özgürlük talebiyle çeşitli dernek, parti ve teşkilatlar kurulmuştur. Böylece Güney Azerbaycan meselesine ilişkin hak ve taleplerin uluslararası kamuoyu tarafından duyulması sağlanmıştır.

İran'da yaşayan Türkler arasında milli şuurun gelişmesinde ünlü Türkolog ve tarihçi Prof. Dr. Muhammed Taki Kirişçi'nin rolü büyüktür. Kirişçi 1989 yılında Tebriz'de bazı

³⁸⁵SAJIN Vladimir, *agm*, s 18

³⁸⁶SHAFFER Brenda, (2002), *age* s. 4

³⁸⁷JURABCHI Aylinah, (2002), *Who are Azeris?*, <http://www.iranian.com/Opinion/2002/August/Azeri/>,

³⁸⁸İPEK C. Doğaç, *agm*, s.282.

toplumsal faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrılcıkçı eylemlerde bulunması nedeniyle devlet tarafından bir müddet hapse mahkûm edilmiş, hapisten çıktıktan sonra ise farklı etkinlikler düzenleyerek İran'da millî hareketin hem teorik hem de eylemsel tarafının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Tebriz halkı Kirişçi'nin önderliğindeki bu hareketi bir millî Türk davası olarak kabul etmiştir. Kirişçi, insanları tıpkı Bağban Eloğlu, Hiyabani ve Settar Han gibi hamasi, kahramansı şiirsel eserleriyle heyecana getiriyordu. Diğer taraftan dilci olarak yerel Türkçesinin dil bilgisine yönelik "Türkçenin Leksikolojisi", "Azerbaycan Türkçesinin Morfolojisi", "Ana Dili Bilgisi" "Türkçenin Sentaksisi" gibi çeşitli ilmî eserleriyle Türklük bilincini topluma aşılama çalışıyordu. "İran Türklerinin Eski Tarihi" başlıklı iki ciltli, 1.600 sayfalık kitap Kirişçi'nin yazdığı en değerli eseridir. Bu eserde Türk varlığının İran topraklarında 10 bin yıl önceye dayandığını bilimsel verilerle ispatlamaya çalışmış ve Fars dilinin son 2.700 yılda Hindistan üzerinden İran'a geldiğini ileri sürmüştü.

Kirişçi, faaliyetini ilk kez 1993 yılında tatil olan cuma günleri insanların dinlenmek amacıyla geldikleri Aynalı Dağı'na giderek ve "Gelin Tabiatı Temizleyelim (Gelin Doğayı Temiz Tutalım)" gibi sloganlar atarak başlamıştır. Bu tür yürüyüşlerde Türkçe sloganlar seslendirilerek, doğaya atılmış çöpleri toplayarak ocak yakıp etrafında toplanan halkın birlikte etkinlik yapmasını sağlanıyordu. Bu etkinlikler çerçevesinde, Türk gelenek-görenekleri, edebiyatı ve tarihi ve hakkında bilgiler verilir, Türkçe bildiriler dağıtılır ve müzik icra edilirdi. Bu tür eylemler sonraları Tebriz'in Yam ve Şirince gibi diğer gezi ve dinlenme yerlerinde de yapılmıştır. Kirişçi'nin isteği üzerine ilk kez 1997 yılının temmuz ayında Babek Kalesi'ne 35-40 kişilik bir grupla yürüyüş düzenlenmiştir. 2001 ve 2002 yıllarında bu yürüyüşe katılanların sayısı bir milyona ulaşmıştır.³⁸⁹

Babek Kalesi hareketi şüphesiz millî hareketin teşkilatlanmasına ve millî bilincin biçimlenmesine ivme kazandırmıştır. 1997 yılından başlayan bu millî yürüyüş geleneği 2006 yılında İran merkezi yönetimini ciddi şekilde rahatsız etmiş ve yürüyüşü engellemek amacıyla bazı şahıslar tutuklanmıştır. Babek Kalesi hareketinin organizasyonunda yer alan yüzlerce aktivist suçlanarak yargıya çıkarılmış ve yürüyüşe katılan onlarca kişi hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir.³⁹⁰

³⁸⁹CAVADBEYLİ Rahim, (2015), agm, s 7 2

³⁹⁰NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, s. 11

2000’li yılların başında İran merkezi hükümeti tarafından Azerbaycan Milli Hareketi küçük çaplı bir akım olarak algılanmaktaydı. Bu dönemde İran’ın istihbarat servislerinin verdikleri raporlarda en erken 30 yıl içerisinde Azerbaycan’daki “Bölücü Pantürkist” hareketlerin bir sorun haline gelebileceği öngörülüyordu. Nitekim oluşan bu kanaat sonucunda İran devleti Azerbaycan meselesini toprak bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehdit değil, uzun vadeli önlemler alınması gereken potansiyel bir sorun olarak algılıyordu. Ancak Babek Kalesi Kurultayları bu hesapların doğru olmadığını göstermiş ve Babek Kalesi ile çevresi askeri bölge ilan edilip kurultayların yapılması engellenmiştir. Bu hareketin büyük bir seferberlik kapasitesine sahip olduğunu gören Azerbaycan Milli Hareketi üyeleri ise bu noktada ciddi boyutlarda bir özgüvene kavuşarak daha örgütlü mücadele yollarını aramaya başlamış ve hızla siyasileşmiştir. Tahran yönetimi bölücü Pantürkizm tehlikesini uzun vadeli potansiyel bir sorun olmaktan çıkararak, onu gerçek tehdit mertebesine yükseltmiş ve milli güvenlik meselesi olarak değerlendirmiştir. Merkezi hükümet tarafından Babek Kalesine yürüyüşün engellenmesinin ardından millî hareketin liderleri faaliyet alanını değiştirmeye karar vermiş ve hareketi daha çok futbol stadyumlarına yönlendirmişlerdir. Millî hareketçiler Tebriz’in Traktorsazi futbol takımını desteklemek için Tahran, Tebriz, İsfahan ve diğer şehirlerde futbol sahalarına giderek millî sloganlar atmışlardır. 2013 yılından itibaren futbol sahalarında "Azerbaycan İran değil!" sloganı bolca kullanılmıştır.³⁹¹

Bu faaliyetlerin dışında toplumu bilgilendirmek amacıyla evlerde Türkçe eğitim kursları düzenlenmektedir. Bunun yanı sıra Karabağ’ın işgaline karşı protesto yürüyüşleri yapılmıştır. Kirişçi millî hareketle ilgili şu değerlendirmeyi yapıyordu:

"Türklük üzerinden milletleşmek yoluyla millî hareketin zafere kavuşması mümkündür. Milletimiz Türklük bilincini geliştirmeli, kendi kimliğini bilinçli bir biçimde benimsemelidir. Biz milletleşmeden zafer kazanamayız. Biz ilk önce kültürel faaliyetler yürüterek Türklük üzerinden milletleşmeliyiz."³⁹²

1997 yılında Cumhurbaşkanı seçimleri sürecinde İran’da etnik kimlikler meselesi yeniden gündeme gelmiş ve yoğun şekilde tartışılmıştır. Cumhurbaşkanı adayları Muhammed Hatemi "Azerbaycanlılar Meselesi"ni seçim kampanyası boyunca dile getirmiş ve Azerbaycan Türklerinin İran-İrak savaşı zamanı ülkeyi kahramanca savunduklarını belirterek "ülkede barış ve güvenlik ortamı hakim olduğu halde niçin İran Türklerinin vatandaşlık hakları unutuluyor,

³⁹¹ NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, s.13

³⁹²CAVADBEYLİ Rahim, (2015), s 8

onların dilleriyle, kültürleri ve kimlikleriyle alay edilir ve yüzyıllardır Farslar kendilerini bu memleketin hakimi olarak görüyorlar?" gibi ifadeler kullanmıştır.³⁹³ Dolayısıyla 1997'de bu seçimler sürecinde Hatemi, seçim materyallerini taraftarları için Kürt ve Azerbaycan dillerinde yayınlanarak halka dağıtmış ve bu yolla İran'ın etnik çeşitliliğine değinerek İranlı olmayan grupların anadillerinin statüsüne verdiği önemi vurgulamıştır.³⁹⁴

Ancak Hatemi, konuşmalarında siyasal özgürlük getireceğini söylemesine rağmen Cumhurbaşkanı seçildikten sonra ülkede politik alanda hiçbir değişiklik yaşanmamıştır. Hatemi sadece müzik ve sosyal aktivitelerdeki bazı kısıtlamaları kaldırmış, ancak İran'da yaşayan Türklerin siyasal kısıtlamalarının kaldırılması konusunda hiçbir adım atmamıştır. İran Türkleri Hatemi'nin ikinci dönem Cumhurbaşkanı seçilmesi zamanı geldiğinde Azerbaycan Türkçesinde eğitimi destekleyeceğini düşünmüşlerdir. Ancak merkezi hükümet dil konusunun, ardından bazı siyasi talepleri de doğuracağı endişesiyle Azerbaycan Türkçesinde eğitim sorununu çözecek bir adım atmamıştır. Dolayısıyla ılımlı ve reformist bir şahıs olan Hatemi, iktidarı döneminde Azerbaycan Türklerinin, kendi dillerinde eğitim hürriyetine ve kendi yönetimlerine sahip olmalarına izin vermemiş, ancak Azeri Türkçesiyle yayın yapan gazetelerin, dergilerin ve televizyon kanallarının sosyal alanda faaliyetlerini resmi olarak tanımıştır. Bazı konuların Türk olmayan İranlılar tarafından ulaşılabilmesi için ve İran Türklerinin zaten Farsça eğitim almalarından dolayı gazete ve dergiler genelde Türkçe ve Farsça olarak yayımlamışlardır. Ancak bazı dergiler tamamen Farsça, bazıları ise tamamen Türkçe neşrediliyorlardı. Örneğin "Yaprak" dergisi Fars dilinde yayımlanırken, "Yurt" dergisi Türkçe yayımlanıyordu. Genellikle İran Türklerinin çıkardığı gazete ve dergiler iki dilde neşrediliyordu. "Öğrenci" dergisi Arap alfabesinin yanında bazen Lâtin alfabesini de kullanmakla birlikte Türkçe, Farsça ve İngilizce neşrediliyordu. Kuzey Azerbaycan okucuları için yayımlanan "Körpü" gazetesi İran resmî dairelerinin denetimi altında neşrediliyor ve ilk zamanlarda Kiril, sonraları ise Lâtin alfabesiyle çıkarılıyordu. Bu dönemde Tahran, İsfahan, Tebriz, Hemedan, Erdebil, Hoy, Merend ve Zencan gibi şehirlerde eğitim alan üniversite öğrencileri, Türk kültürünü yaşatmak ve millî şuuru yükseltmek maksadıyla otuz civarında dergi yayımlamışlardır. Bunlar arasında "Heyder Baba", "Toprak", "Seher", "Çiçek", "Işık", "Dan Ulduzu", "Koroğlu", "Araz", "Öğrenci", "Bakış", "Baykuş", "Birlik", "Çağrı", "Erdem", "Kimlik", "Kopuz", "Nesim", "Sav", "Ulduz", "Ulkam", "Yurt", "Barış" ve "İldırım" gibi Türk adlarını taşıyan dergiler yayımlamıştır. Bu dergilerde

³⁹³HEMMİNG John, (2001), İran'daki Azeriler Daha Fazla Kültürel Tanınma Talep Ediyor, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 15, s.21-22.

³⁹⁴SHAFFER Brenda, (2000), age, s. 450.

kullanılan dilin Türkiye Türkçesinden etkilendiği ve özel, öğretmen, olay, uçak gibi bazı kelimelerin Güney Azerbaycan Türkçesi'ne doğrudan Türkiye Türkçesinden geçtiği tespit edilmiştir. Bunun nedeni bölgede Türkiye televizyonlarının seyredilmesi ve Türkiye üniversitelerinde okuyan İran Türklerinin kendi toplumuna geri döndüklerinde bu kelimeleri kullanmaları olmuştur.³⁹⁵

Kısacası, 1990'lı yıllar boyunca merkezi hükümet, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik düşüncelerini dile getirmelerinden rahatsız olmuş, bu düşünceleri yayan insanları sorguya çekmiş, bazılarını ise hapse atarak cezalandırmıştır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği raporlarında bu durumla ilgili önemli tespitler yapılmıştır.³⁹⁶

2.12. 2000'li Yıllardan Günümüze Kadarki Süreçte Güney Azerbaycan'daki Toplumsal Olaylar

2000'lere gelindiğinde üniversite öğrencileri, Türkçe "Çenlibel", "Öğrenci", "Yarpag" ve "Deniz" gibi dergiler yayınlamaya başlamışlardı. Güney Azerbaycan milliyetçi teşkilatları, 31 Aralık³⁹⁷ ve 21 Azer³⁹⁸ gibi önemli tarihlerde bazı etkinlikler düzenlemişlerdir.³⁹⁹ İran'da Türk kimliğini hedef alan karikatür, fıkra, deyim, film gibi araçların kullanılması her zaman Türk toplumu tarafından olumsuz karşılanmış ve zaman zaman bu tür durumlara karşı sert tepki gösterilmiştir. Örneğin, 2006 yılının 12 Mayıs tarihinde "İran" adlı gazetenin ekinde yayınlanmış olan ve Türklüğe hakaret içeren karikatür bir ay boyunca İran'da ciddi karışıklığa neden olmuştur. Karikatürde, Fars dilinde konuşan bir çocuğun karşısında Azerbaycan Türkçesinde konuşan bir hamamböceği oturtulmuş ve çocuk "Türklerin hamam böcekleri olduğu, dillerini anlamadığımı, ülkelerini seviyorlarsa İranlıların tuvaletleri yerine bahçelerini kullanıp bu böcekleri açlıktan öldürmeleri gerektiği" gibi sözler söylemiştir. Ülkenin çeşitli üniversitelerinde eğitim gören Türk kökenli öğrenciler bu etnik hakarete ilk itiraz eden kesim olmuştur. Tahran ve Tebriz öğrencilerinin itirazları ise adeta domino etkisi yapmıştır. 20 Mayıs'tan itibaren Azerbaycan bölgesinin farklı şehirlerinde protesto eylemleri başlamış ve

³⁹⁵GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET M. Rıza, (2002), *agm*, s. 67- 68.

³⁹⁶UNHCR/ACCORD, (2001), 7th European Country of Origin Information Seminar, *Sonuç Raporu*, Berlin, cilt 11, sayı 12, s. 100.

³⁹⁷ 31 Aralık – Dünya Azerbaycanlılarının Birliği gününün kutlanması

³⁹⁸ 21 Azer – 12 Aralık 1945 yılında Tebriz'de ADP hükümetinin kurulmasının yıldönümünün kutlanması

³⁹⁹ AHMEDİ Hamid, (2009), *age* s. 10.

Merend, Erdebil, Meşkin, Tebriz, Zencan, Sulduz gibi Türklerin toplu halde yaşadığı şehirlerde devlet güçleriyle sivil halk arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmanın sonucunda onlarca insan hayatını kaybetmiştir. Protestocular arasında "Türkçe İran'ın resmî devlet dili olmalıdır", "Türk'ün dili ölen değil, Fars diline dönen değil", "Azerbaycan Oyakdı, Öz Diline Dayakdı", "Altından olsa kafesim, özgürlüğe var hevesim", "Bakı-Tebriz-Ankara, biz Hara Farslar Hara", "Haray Haray Men Türkem", "Türk dilini atmayız, Fars diline satmayız", "Azerbaycan var olsun, düşmanları yok olsun", "Kalk ayağa Azerbaycan", "Karabağ'a uzanan yabancı eller kesilmelidir", "Kahrolsun faşizm", "Kahrolsun şovenizm" gibi sloganlar seslendirilmişti. Bu protestolar şüphesiz ki Güney Azerbaycan açısından milli kimliğe sahip çıkmanın ve din, mezhep, ideoloji gibi kavramların milliyet kavramının gerisine düşmesinin bir göstergesi olmuştur. Aynı zamanda İslam devriminden bu yana İran'daki Azerbaycan Türkleri ilk kez milli kimliğe sahip çıkma ve birlik hareketi sergilemişlerdir. Bu olaylarda merkezi yönetime bağlı olan güvenlik güçleri de ilk defa Türkler ile doğrudan bir çatışmaya girmişlerdir.⁴⁰⁰

Olayların neticesinde "İran" gazetesi, karikatürü yayımlayan kişinin işten çıkarıldığını açıklamış ve İran'da yaşayan Türklerden özür dilemiştir. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden seçilmiş millet vekilleri de parlamentoda Türklere karşı uygulanan hakaretlere ve yönetimin ayrımcı siyasetine şiddetle itiraz ettiklerini dile getirmişlerdi. Temsilcilerden biri olan Ekber Elemi bu olaya tepki olarak Parlamentoda Şehriyar'ın yazdığı, ancak İran'da yasaklanmış meşhur "Tahranlı, eşek sen misin yoksa ben miyim" şiirini okuyunca mecliste Fars kökenli millet vekilleriyle Türk kökenli millet vekilleri arasında çatışma yaşanmıştır.⁴⁰¹

Protesto gösterileri iki hafta devam etmiş ve güvenlik güçleriyle çatışmalar sonucu Tahran ve Tebriz öğrencilerinin ardından Erdebil, Eher, Zencan, Hoy, Parsabad, Soyukbulak (Mahabad), Merend, Urmu, Sulduz ve diğer şehirlerde 50'den fazla protestocu meydana gelen kanlı çatışmalarda öldürülmüş, yüzlerce insan yaralanmış, binlerce insan hapsedilmiştir. İran'ın Ali dini rehberi Ayetullah Hamaney bu olayların Batı'nın desteğiyle İran'da çatışma yaratmak amacıyla meydana geldiğini ifade etmiştir. Hamaney "İran'daki Azerbaycan Türklerinin bu tahribatlara uymayacağını ve düşmana gereken cevabı vereceğini" söyleyerek gösterileri

⁴⁰⁰ATABAKI Touraj: (2005), *Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges*, Iranian Studies, Vol. 38, No. 1, Iran Facing the New Century, Published By: Taylor & Francis, Ltd, s. 43.

⁴⁰¹NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, 17.04.2020,

yatırtmaya çalışmıştır. Bu olaylar yabancı ülkeler basınında da yer almıştır.⁴⁰² Olaylarla ilgili olarak İran'ın Bakü'de ve diğer birçok ülkelerde faaliyet gösteren büyükelçiliklerinin önünde protesto eylemleri düzenlenmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti parlamentosunda İran'daki dini rejiminin anti-Azerbaycan ve anti-Türk bir politika izlemesi şiddetle kınanmıştır. Türkiye Milliyetçi Hareket Partisi'nin Genel Başkan Yardımcısı Atilla Kaya, partisi adına açıkladığı bildiriye İran Türklerinin protestosunu kutlayarak, Türkleri aşağılayan ve hakaret içeren bu tür yazı ve resimleri şiddetle kınadıklarını ifade etmiştir.⁴⁰³

2006 yılı 28 Mayıs tarihinde (7 Hordad 1385) İslam Şura Meclisi'nin önünde düzenlenen gösteride bir bildiri okunmuş ve bildiriye şu ifadeler kullanılmıştır:

"Son 100 yılda İran'da yaşayan etnik azınlıklar siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Merkezi hükümet Fars olmayan halkların dillerine, Moğol ve Arap vahşilerinin dayattığı dil adını vererek, insan sayılmaları için onların kendi kimliklerinden vazgeçmeleri ve uydurulan kimlikleri almaları için çeşitli beyin yıkama mekanizmaları kullanmıştır. Günümüze kadar Anayasanın 15, 19 ve 20. Maddeleri'nde yer alan sınırlı haklar dahi verilmedi. Ülke halkının %60'ını gayri Fars milletler 30 yıldır kültürel, ekonomik ve sosyal adalet bekliyorlar".⁴⁰⁴

İslam Şura Meclisi'nin önünde yapılan bu mitingin katılımcıları Meclisten şunları talep etmişlerdir:

- 1) Türk dilinin resmen tanınması;
- 2) Türklerin yaşadığı bölgelerde ana okulundan başlayarak üniversiteye dek eğitimin ana dilinde olmasına izin verilmesi;
- 3) Ülke çapında Türkçe yayın yapan radyo-televizyon merkezinin kurulması;
- 4) Türk dil ve edebiyat kurumunun tesis edilmesi ve üniversitelerde Türk dili bölümlerinin açılması;
- 5) Anayasa'nın 15, 19 ve 20. maddelerinin yürürlüğe koyulması ve ülkedeki kanunların Azerbaycan halkının ve dilinin tanınması yönünde değiştirilmesi;

⁴⁰²DEMİRCİ Ercan, *İranlı Azeriler'in Karikatür Öfkesi*, Sabah gazetesi, 24.05.2006

⁴⁰³ NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, 17.04.2020,

⁴⁰⁴ SARIKAYA Yalçın, (2008), *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, s.228

- 6) Azerbaycan ekonomisinin gerilemesinin karşısının alınması, Tahran-Tebriz otoyolu, Urmiye gölü köprüsü, Kuzey-Güney koridoru projelerinin ve Miyane-Tebriz demiryolu hattının tamamlanabilmesi için 5 milyar tümenlik bir bütçenin tahsis edilmesi;
- 7) Babek Kalesine yıllık yürüyüşlerin yeniden başlatılması ve bu konudaki sınırlamanın kaldırılması; ‘Azerbaycan’ın millî kahramanı Babek’in anma günü’ olarak Babek’in doğum gününün ülkenin resmî takviminde yer alması;
- 8) Protesto eylemlerinde öldürülen kişilerin ‘şehit’ olarak kabul edilmesi ve ailelerine maddi ve manevi tazminat verilmesi; bu katliamdan sorunlu olan kişilerin cezalandırılması, Azerbaycan millî hareketinin şehitleri müzesinin tüm Azerbaycan şehirlerinde kurulması; sokaklara bu şehitlerin adlarının verilmesi, ülkenin resmî takvimine bugünün ‘Azerbaycan Şehitleri Günü’ olarak geçirilmesi;
- 9) Türk fobisine karşı ciddi mücadele çerçevesinde kavmi, ırki, dilsel ırk ayrımı belirtilerinin ortadan kaldırılması, Pehlevi rejimine ait ırkçı fikirlerin devamının önlenmesi, İran’daki etnik azınlıklara hakaret edenlerin cezalandırılması ve bu yönde caydırıcı kanunlarının kabul edilmesi;
- 10) Azerbaycan bölgesindeki bütün tarihî adların iade edilmesi; özellikle son idari yapılanmaya göre Azerbaycan tarihî adlarının Erdebil, Zencan, Gazvin, Hemedan, Irak ostanlarında yenilenmesi; bu şehir ve ostanlardan ibaret olan Azerbaycan eyaletinin resmen tanınması; Sungur, Gurve, Bicar, Astara ve diğerlerinin Azerbaycan’a iadesi; Türkçe yer isimlerinin koyulmasına engel olunmaması,
- 11) İran Parlamentosundaki temsilcilerinden ibaret bir ‘Azerbaycan Milletinin Haklarını Müdafaa Şurası’ adlı bir komitenin yaratılması;
- 12) Meydana gelen çatışmalar sonucu katledilenlerin matem merasimlerinin düzenlenmesine ve insanların matem törenlerine katılmasına izin verilmesi;
- 13) Türk kökenli siyasi tutukluların kayıtsız şartsız ve derhal ceza evlerinden tahliye edilmesi; insanlara ateş açanların ve protestoculara karşı zor kullanan kişilerin cezalandırılması;
- 14) Azerbaycan’da faaliyet gösteren yayın evlerinin kapatılmasıyla ilgili devlet tarafından alınmış kararın iptal edilmesi;
- 15) Son gösterilere yaklaşımlarından dolayı İç işleri ve İrşad bakanlarının sorgulanmaları; Nevruz bayramıyla ilgili televizyonda yalnız Fars dilinde konuşanlara tebrik söylenmesi ve İran’ın diğer millet ve kavimlerini görmezden gelmesinden dolayı bu konuda görevli olan devlet yetkilisinin ve onu atayan Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedi Nejat’ın İran Türklerinden milletinden özür dilemesi;

- 16) Azerbaycan'ın batı bölgesinde ve sınıra yakın olan diğer şehirlerinde yerel halkın etnik yapısının değişmesine neden olabilecek her tür iskân siyasetinin sonlandırılması;
- 17) Fars şovenizmine karşı mücadele edildiğinin bir örneği olarak İran Gazetesi'nin faaliyetinin yasaklanması; İran'da kavmi, millî ve ırk ayrımına tamamıyla son verilmesi;
- 18) Ermenistan ile mevcut kültürel, ticari ve siyasi ilişkilerin durdurulması;
- 19) Pan-Farsizm politikasının tamamen terk edilmesi; İran'ı Fars devleti ve 'Persiya' gibi tanıtmaktan vazgeçilmesi; İran'ın çok milletli bir ülke olarak betimlenmesi ve anayasada İran kavimleri ve milletlerinin adlarının tümünün resmen ifade edilerek tanınması;
- 20) Aras Nehri üzerinde barış ve dostluk köprülerinin oluşturulması ve Azerbaycan'ın iki bölgesi arasındaki kültürel sınırlarının kaldırılması;
- 21) Hazar Denizi'ni 'Mazandaran Deniz'i' olarak adlandırılmasının yasaklanması;
- 22) Fars dilinde mevcut kâğıt paraların yanı sıra Azerbaycan Türkçesinde de kâğıt paraların basılması gerekliliği;
- 23) Azerbaycan'ın eski tarihi abidelerinin onarılması ve korunması; özellikle de Tebriz'deki Erk Kalesinde gerekli düzenlemenin devlet tarafından yapılması; Tebriz Erk kalesi çevresinde Azerbaycan Türk Dili ve Edebiyatı Kurumunun yaratılması;
- 24) Azerbaycan'da turistik tesislerin yaratılması;
- 25) Tebriz'de Azerbaycan Cumhuriyeti ile bir dostluk evinin, Urmiye'de ise Türkiye ile başka bir dostluk evinin tesis edilmesi;
- 26) Azerbaycan'da, özellikle Goşaçay'da (Miyandab'da) ve Mugan Ovası'nda devlet tarafından modern tarım imkânlarının yaratılması;
- 27) Azerbaycan'ın tarihî abidelerinin baraj sularının altında kalmasının karşısını almak için hükümet tarafından özel bir bütçe ayrılması;
- 28) Azerbaycan'ın çalınan tarihî abidelerinin Hemedan, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Zencan ve Kazvin müzelerine iade edilmesi;
- 29) Merkezi hükümetin Azerbaycan Türkçesinde kitapların basımına destek vermesi ve Azerbaycan Yayın Fonu'nun kurularak Azerbaycan edebi ve tarihî kitaplarının araştırılması ve listeye alınması;
- 30) Azerbaycan'ın tüm şehirleri arasında hızlı tren yollarının yapılması, Azerbaycan transit yollarının genişletilmesi ve hava limanlarının kurulması; İpek Yolu Projesi'ne daha fazla ağırlık verilmesi;

- 31) Horasan Türkleri, Türkmenler, Halaç Türkleri, Kaşkay Türkleri gibi İran'daki tüm Türk milletlerinin resmen tanınması;
- 32) Azerbaycan'da sermaye yatırımına engel teşkil eden hukuki ve diğer tüm sorunların çözülmesi;
- 33) İran'ın bütün şehirlerinde Azerbaycan'ın milli kahramanlarının, düşünürlerinin ve aydınlarının heykellerinin dikilmesi;
- 34) Bağır Han'ın ve Settar Han'ın mezarlarının Tebriz'e nakledilmesi;
- 35) Türk kökenli ünlü şahsiyetlerin doğum ve ölüm günlerinin, ülkenin resmî takvimine dahil edilmesi.⁴⁰⁵

İran merkezi hükümeti protesto eylemlerinin daha da radikalleşmesini engellemek amacıyla polis gücünü kullanarak hareket katılımcılarını tutuklamıştır. Toplamda iki hafta devam eden bu itiraz hareketini, Müslüman Halk hareketinden sonraki en güçlü toplumsal dalga olarak değerlendirmek mümkündür.

Özetle, Karikatür krizinin sonuçlarını şöyle sıralayabiliriz:

- 1) İran devletinin bugüne kadar etkili bir enstrüman olarak kullandığı Şiiliğin birleştirici gücü ilk defa karikatür krizinde çözüm sağlamamış ve İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında mevcut olan Şiilik duygusu millet kavramının gerisinde kalmıştır.
- 2) Güvenlik güçleri ilk defa doğrudan bir etnik grubu hedef alarak çatışmaya girmişlerdir.
- 3) Hükümet, ortamı sakinleştirmek için İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin devlet içindeki rollerinin önemine vurgu yapmıştır.
- 4) Bağımsızlık fikri İran'da yaşayan Türkler arasında ilk defa kitlesel anlamda vurgulanmıştır.
- 5) İran'da yaşayan Türkler ilk defa kitlesel olarak Türk diline sahip çıkmışlardır.⁴⁰⁶

2006 olaylarından sonra, Tebriz'de topluma açık mekanlarda Güney Azerbaycan bayrağı şeklinde çıkartmalar yapıştirilmiş ve protesto amaçlı duvar yazıları yazılmıştır. 2007 yılının Ocak ayında, Tahran'da yerleşen bir askeri birimdeki caminin duvarına “Men Türkem”

⁴⁰⁵NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, 17.04.2020,

⁴⁰⁶SARIKAYA Yalçın, (2008), *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötügen Yayınları, İstanbul, s.228

sözleri yazılmasından dolayı, askeri yetkililer camini “tamirat” bahanesi altında iki günlüğüne kapatmış, olayla ilgili inceleme başlatılmış ve birimde bulunan Türk kökenli askerler sorguya çekilmişlerdir.⁴⁰⁷

Daha sonrasında 1 Ağustos 2010 tarihinde Güney Azerbaycan’da yaşayan iki bine yakın İran Türk’ü Tebriz şehrinde bir gösteri yürüyüşü yaparak anadillerinde eğitim veren kurumların açılmasını talep etmişlerdir. Yürüyüşte “Öz dilde medrese olmalıdır herkese” sloganı atarak merkezi hükümetin İran’da yaşayan Türklere karşı uyguladığı ayrımcılık ve eğitim alanında izlemiş olduğu politikaları kınanmıştır.⁴⁰⁸

Peşinden, Urmu Gölü’nün hızla kuruması sorununa hükümetin kayıtsız kalması sonucu Millî Hareket 2011 yılında protesto mitingleri yapmaya başlamış, Urmu, Zencan, Tebriz ve diğer şehirlerde bu tip miting ve eylemlere katılanlar Urmu Gölü’nün kurumasına karşı hükümetten etkili tedbirler almasını talep etmişlerdir. Azerbaycan’dan seçilen millet vekilleri İslam Şura Meclisi’nde aynı taleplerle hükümete müracaat ederek, konuyla ilgili acilen önlemler alınmasını istemişlerdir. İran yönetimi son yıllarda yaşanan kuraklığın gölün kurumasının nedeni olarak açıklamıştır. Hükümet, gölün kurtarılması ile ilgili bir bütçe tahsis edildiğini ve gölü besleyen nehirler üzerinde yapılan barajların inşaatının durdurulduğunu açıklamıştır.⁴⁰⁹ Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmedî Nejat, gölün kurumasının doğal bir olay olduğunu bildirerek, Urmu Gölü’nde suyun seviyesini korumak için büyük miktarda maddî kaynak gerektiğini, ancak devletin bu kaynağı bulamadığından dolayı bu konuda yeterli bir çalışma yürütülmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir.⁴¹⁰ İran Meclisi ise çözüm olarak sunulan Aras Nehri sularıyla gölün beslenmesi teklifini reddedilmiştir.⁴¹¹ Urmu Gölü’nün kuruması sonucu oluşan tuz fırtınaları bölgeyi sarsacak ve burada yaşayan halk göç etmek zorunda kalacaktır. Ayrıca tuz fırtınalarının etkisiyle çevredeki tüm yeşil alanlar da kuruyarak bozkıra dönüşecektir. Güney Azerbaycanlı bir kadın Urmu Gölü’nün durumunu gündeme getirmek için dikiş makinesiyle beraber gölün kurumuş bölgelerinde oturarak uzun kumaşlar

⁴⁰⁷ *Güneydeki Azadlık Harekatı İran Ordusuna da Keçib*, Musavat gazetesi, 13.01.2007

⁴⁰⁸ ERTUĞRULOĞLU Orhan, Güney Azerbaycan’da Neler Oluyor? *Azerbaycan Kültür Derneği – Makaleler*, <http://www.azerbaycankulder.org/guney.aspx>, Erişim Tarihi: 08.06.2022.

⁴⁰⁹ *İran’da Su Kaynakları ve Yönetimi*, ORSAM, Ankara, 2012, s.21.

⁴¹⁰ *The Drying of Iran’s Lake Urmia and its Environmental Consequences*, UNEP Global Environmental Alert Service, http://na.unep.net/geas/getUNEPPageWithArticleIDScript.php?article_id=79

⁴¹¹ *TRT TÜRK- DÜNYA RAPORU Urmıye Gölünde Çevre Felaketi*, Youtube, <http://www.youtube.com/watch?v=F664Z-GOyBw>

üzerinde balık resmi dikip yere sermiştir. Bu kadının yaptığı protesto eylemi sosyal medyada yankı bularak çevreci gurupların dikkatini çekmiştir.⁴¹²

Öte yandan İran'da yaşayan Türklerin futbol meydanlarında dil, özgürlük, milli birlik konularında sloganlar atması da bu toplumun milli şuurunun hangi düzeyde olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Son dönemde İran'daki Azerbaycan Türklerinin kimlik mücadelesinin sembollerinden birine dönüşmüş "Traktörsazi" futbol kulübü 1970 yılında Tebriz şehrinde kurulmuştur. 2000'li yıllardan itibaren takımın taraftarları stadyumlarda, futbol müsabakası esnasında Azerbaycan'ın milli değerlerine ve bağımsızlık mücadelesine ait "Yaşasın Azerbaycan", "Türk dilinde medrese olmalıdır", "Azerbaycan yurdumuz, Traktör bozkurdumuz", "Güney Azerbaycan İran değildir", "Azerbaycan var olsun, istemeyen kör olsun", "Azerbaycan bizimdir, Afganistan sizindir" gibi sloganlar kullanmışlardır.⁴¹³ Tebriz'in Traktörsazi Futbol Takımı'nın maçlarında Azerbaycan Milli Hareketi on binlerce Türkü stadyumlara çekerek milli istekleri pankartlar ve sloganlarla dillendirmeye başarmış ve spor maçlarını birer siyasi mitinge çevirmişti. Traktörsazi takımının maçları seyirci rekoru kırarak, stadyuma gelen on binlerce insan tamamen milli duygularla tezahüratlar yaparak sporu bir kenara bırakmışlardı. İran'ın spor tarihinin seyirci rekoru ancak 55000 iken, Tebriz'deki 100,000 kişilik stadyuma ve etrafına 120,000'inin üzerinde insanın toplanması bu konuda bir rekor olmuştur. Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinden pankartları ve sloganları ile gelen taraftarlar Tebrizli taraftarlar ile birleşerek milli birlik ve beraberlik mesajları vermektedirler. Bu durum ise İran merkezi yönetiminde çok büyük endişe yaratmıştır.⁴¹⁴

2013 yılının haziran ayında Hasan Ruhani tarafından yayınlamış olan seçim duyurusunda tüm İran vatandaşlarının anayasaya uygun olarak kendi ana dilleriyle üniversitelerde öğretim görebileceklerine dair söz vermiştir. Böylece Ruhani döneminde Tebriz Üniversitesi'nde Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Bölümü resmen kurulmuştur. İran üniversiteleri "Türkiye Türkçesi ve Edebiyatı Bölümü"ne 2003-2004 eğitim-öğretim yılında öğrenci alımına başlamışlardı. 2016-2017 eğitim-öğretim yılında "Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Bölümü"ne öğrenci alımına başlanması ise İran Türkleri için yeni bir kazanım olmuştur. İran'da Farsçanın yanı sıra üniversitelerde Ermenice, Kürtçe ve Azerbaycan Türkçesi gibi yerel dillerin ve edebiyatların okutulması İran'ın iç dengeleri açısından siyasal, kültürel ve

⁴¹² *Güney Azerbaycanlı bir kadın itirazını böyle gösterdi*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=439>

⁴¹³ DEMİRTÜRK Sinan, İran Türklerinin Örgütlü Mücadele Girişimleri ve Buna Yönelik Kurduğu Teşkilatlar, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 25 Sayfa: 350

⁴¹⁴ Araz News, *Güney Azerbaycan'da Sivil İtaatsizlik*, 27 Ekim 2015, <http://araznews.org/tr/?p=647>

nüfus yapısı için büyük önem arz etmektedir. İranlı birçok akademisyen İran'ın mahalli dilleri ve edebiyatlarına dair İran üniversitelerinde bölümlerin açılması hakkında şöyle ifade etmektedirler: "1979 İran Anayasası'nda yer alan 15. Madde'nin önü açılmış ve devlet mahalli dil ve kültürlerin bilimsel olarak öğrenilmesini olumlu değerlendirerek izin vermiştir".⁴¹⁵

2015 yılı Ekim ayında bizzat BM Genel Sekreteri tarafından ön sözü yazılan ve BM Genel Kurumunun 70. oturumuna sunulan rapor dikkat çekici olmuştur. Bu rapor Genel Sekreterin İran konusunda özel yetkilisi olan Ahmad Shaheed tarafından hazırlanarak BM Genel Kurumu oturumunda okunmuştur. Raporun 25. sayfasında İran'da insan hakları durumu ele alınırken 1800 Türk kökenli öğrencinin 2015 yılında İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'ye yazdığı mektuptan söz edilmiştir. Öğrencilerin Ruhani'ye gönderdikleri mektupta İran'da Türkçeye resmi dil statüsü verilmesi açıkça istenmiştir. Ancak çeşitli haber organları bu mektup konusunda haber yayınladıktan sonra, İran İstihbaratı kampanyayı hazırlayan öğrencileri gözaltına almıştır. Ayrıca raporun 72. bendinde İran'da etnik azınlıklara yönelik baskı politikası uygulandığı söylenerek milli azınlıkların kültürel haklarının tanınması istenmiştir.⁴¹⁶

Hasan Ruhani'nin seçim öncesi verdiği vaatleri esas alarak eğitim yılının başlamasıyla birlikte, 2015 yılının Eylül ayında bazı Türk dilli İran vatandaşları "Türkçe Eğitim Dili Olsun", "Ben dilimi istiyorum", "Nerede Benim Ana Dilim", "Annem bana Su demiş, Ab dememiş" ve "Türkçe Okul İstiyoruz" gibi sloganlarla okullar önünde fotoğraf çektirip sosyal medyada paylaşmışlardır.⁴¹⁷

İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, 30 Mayıs 2016 tarihinde İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletini ziyaret ettiği esnada, Güney Azerbaycanlı Türklerin Türkçe eğitim talepli protestosuyla karşılaşmıştır. Urmiye şehrindeki Tahti Stadyumunda Cumhurbaşkanı'nı dinlemeye gelen Azerbaycanlı Türk gençleri cumhurbaşkanının konuşması sırasında "Azerbaycan Elimdir, Türki Benim Dilimdir", "Türkçe Resmi Dil Olsun" ve "Türk Dili Kurumu Açılsın" yazılı pankartlar kaldırmış, "Azerbaycan Var Olsun, İstemeyen Kör Olsun" ve "Haray Haray Ben Türküm" sloganları ile tezahüratta bulunmuşlardır. Halkın attığı bu sloganlar üzerine Hasan Ruhani şunları söylemiştir:

⁴¹⁵TEMİZEL Ali , *İran'da 38 Yıllık Rüya: Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü*, 24.08.2016

<https://iramcenter.org/iran-da-38-yillik-ruya-azerbaycan-dili-ve-edebiyati-bolumu/>

⁴¹⁶Araz News, *Güney Azerbaycanlı öğrencilerin Mektubu, Birleşmiş Milletler Genel Oturumunda*, 31 Ekim 2015, <http://araznews.org/tr/?p=657>

⁴¹⁷Araz News, *Güney Azerbaycan'da Sembolik İtiraz; Hani Benim Ana Dilim!*, 24 Eylül 2015, <http://araznews.org/tr/?p=549>

"Bizim için Türk, Kürt, Arap, Beluç ve Türkmen'in hiç farkı yoktur ve bütün etniklere bir gözle ve kardeşçe bakıyoruz. İslami ülkemizde Kürt ve Türk arasında ayırım yapılmasına 11.hükümet izin vermeyecektir. Fars, Türk ve Kürt, İslami İran isminde bir ağacın dallarıdır. "⁴¹⁸

2016 yılında Ruhani'nin hayata geçirdiği reformlar sonucu Tebriz Üniversitesi'nde Türkçe kitap fuarı düzenlenmiş ve İran Kültür Bakanlığı izniyle yayımlanan Türkçe kitaplar satışa sunulmuştur. "Tebriz Üniversitesi Azerbaycan Tanıtım Ocağı" adlı Öğrenci örgütü tarafından "Azerbaycan Kitap Sergisi" adıyla gerçekleştirilmiş bu sergi bir hafta boyunca devam etmiştir. Sergide İran Türk tarihinin tanınmış şahsiyetleri olan Prof. Muhammed Taki Zehtabi, Prof. Dr. Cevat Heyet, Bulut Karaçörlü, Üstat Şehriyar ve Habib Sahirin resimleri duvarları süslemiştir. Güney Azerbaycan'ın Urmiye Üniversitesi'nde öğrenciler tarafından Türkçe "Güneş-3" dergisinin ilk sayısı yayımlanmış ve burada İran Türk kültürünün yanı sıra Türk Dünyası kültürü hakkında çeşitli yazılar da yer almıştır. Tebriz'de İngilizceden Azerbaycan Türkçesine yazar Muhammed Rahmanifer tarafından tercüme edilen Batılı yazar Albert Camus'un "Özge" adlı eseri yayınlanmıştı. 2017 yılının Ocak ayında Türkçenin ilkokullarda öğretilmesi amacıyla İran Millî Eğitim Bakanlığı Zencan Eyaleti Müdürlüğü'nün hazırladığı ders kitabı yayımlanmıştır. İlkokullarda öğretilmesi öngörülen bu kitap yeni eğitim-öğretim yılından itibaren eyaletin tüm ilkokullarında okutulmuştur. İlk 6 yıl ilkokul öğrencileri için hazırlanan bu kitap "Ana Dili" adıyla 100 sayfadan ibaret olarak ders çizelgesinde yer almıştır. Türkçenin Arap alfabesinde Türk kökenli çocuklara öğretilmesi maksadıyla hazırlanmış olan bu kitapta Türk Dil Kurumu tarafından önerilen mezhep eğiliminin olmaması, özgün sözcüklerin kullanılması ve Mevlâna, Bulut Karaçörlü (Sehend), Fuzuli, Nesimi, Emir Timur, Babek ve diğer ünlü Türk büyüklerine yer verilmesi dikkat çekici olmuştur.⁴¹⁹

Ancak 5 Kasım 2015 tarihinde, İran Devlet Televizyonu'na bağlı Kanal 2'de yayımlanan bir çocuk programında Türklere yönelik ağır hakaretlerin edilmesi ülkede yaşayan Türklerin tekrar sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu programda bir İran Türkü olan çocuk geri zekâlı gibi gösterilmiştir. Programdaki hakaretlerin ardından vatandaşlar protesto düzenleyerek tepkilerini göstermişlerdir. "Haray Haray Men Türkem" gibi sloganlarıyla protesto gösterilerine katılan on binlerce öğrenci durumu protesto etmişlerdir.⁴²⁰ Halkın protesto dalgası genişleyince program

⁴¹⁸Araz News, *İran Cumhurbaşkanına Türkçe Protesto*, 31 Mayıs 2016, <http://araznews.org/tr/?p=1090>

⁴¹⁹Araz News, *İran Millî Eğitim Bakanlığının İlkokullar İçin Hazırladığı Türkçe Ders Kitabı Yayımlandı*, 2 Ocak 2017, <http://araznews.org/tr/?p=1297>

⁴²⁰*Güney Azerbaycan Türkleri ayakta*, <http://www.turkbakis.com/guney-azerbaycan/guney-azerbaycan-turkleri-ayakta-h408.htm>

ekibi özür dilemiştir. İran'ın Doğu Azerbaycan eyaleti genel valisi kınama mesajı yayınladıktan sonra halktan sakin olmalarını istemiştir.⁴²¹ Fakat 2016 yılının temmuz ayında İran'da yayınlanan diğer bir gazetenin de Firdevsi'nin sözlerini kullanılarak Türk kökenli vatandaşlara hakaret etmesi nedeniyle Tebriz, Umriye, Erdebil ve diğer birçok şehirlerde tekrar protesto gösterileri düzenlenmiştir. Gösteri yapan Türkler, "Haray haray men Türkem" sloganları atarak tepkilerinin dile getirmişlerdir. Olaylar üzerine, İran Cumhurbaşkanı'nın yardımcısı ve eski İran İstihbarat Bakanı olan Ali Yunesi sert sözlerle İran'da yaşayan Türkleri tehdit ederek gösterilere katılanları satılmış, tehlikeli ve iğrenç insanlar olarak adlandırmıştır.⁴²² Bu da halkın tepkisini daha da artırmıştır.

Öte yandan İran'da mobilya sektöründe çalışan ve satış yapan bazı mağazalar ürünlerini Türkiye'den ithal ettiklerinden dolayı Türkiye bayrağını mallarının reklamı için kullanıyorlardı. "Gazete-2023" haber sitesinin 7 Mart 2016 tarihinde yayınladığı bir habere göre Türkiye bayrakları İran'ın çeşitli şehirlerinde özellikle Azerbaycan Türklerinin bulunduğu kentlerde İran Polisi tarafından toplatılmış ve polis, Türk malları satan mağaza ve satış merkezlerine girerek bu bayrakların kaldırılmasını talep etmiştir. İtiraz halinde ise, İran Polisi satış merkezlerine girerek Türk bayraklarını zorla kesip kaldırmış ve polise direnen vatandaşlar gözaltına alınmışlardır.⁴²³ Böylece İran'da yaşayan Türklerin milli bilincinin gelişmesine neden olan her türlü olay merkezi hükümet tarafından sıkı bir şekilde engellenmiş ve gelecekte bu tür olayların yaşanmaması için ön tedbirler alınmıştır.

Pehlevi iktidarı döneminde İran Türklerinin milli bilinci tarihi, ekonomik ve sosyal koşullardan dolayı gelişmemiş, ancak İslam Devriminden sonra Türkler toplu halde milli kimliğine sahip çıkarak bu konuda zaman zaman kendi taleplerini dile getirmişlerdir. İran'daki Türkler edebiyat, basın, televizyon, spor, siyaset ve diğer alanlarda kendilerinin Türk olduklarını açıkça duyurmuş ve milli kimliklerine karşı gösterilmiş hakaretlere çok sert şekilde tepki vermişlerdir. İslam Devriminden sonra meydana gelmiş olayları incelerken İran'da yaşayan Türklerin kendi milli kimliklerine nasıl sahip çıktıklarını ve İran'da yaşayan diğer toplumların Türklere saygılı davranmaları ve hakarete yol vermemeleri konusunda dikkatli olmalarında ısrar ettiklerini görüyoruz. Baş vermiş tüm bu olaylar İran Türklerinin milli kimlik

⁴²¹ Araz News, *İran Türkleri Yeni Bir İsyana Gebe!* Kasım 2015 <http://araznews.org/tr/?p=672>

⁴²² Araz News, *İran Cumhurbaşkanı Yardımcısından Güney Azerbaycan Türklerine Tehdit!* 13 Aralık 2015, <http://araznews.org/tr/?p=719>

⁴²³ Gazete-2023 gazetesi, *İran'da Türk Bayrakları Toplatılıyor*, <http://www.gazete2023.com/turk-dunyasi/iran-da-turk-bayraklari-toplatiliyor-h47681.html>

konusunda geri adım atmadıklarını ve ölüm tehlikesi olsa bile kendi milli ruhunu savunduklarını bize göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SSCB'NİN DAĞILMASINDAN SONRA AZERBAJYAN – İRAN İLİŞKİLERİ

3.1. SSCB Öncesi ve SSCB Döneminde Azerbaycan – İran İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) varlığını sürdürdüğü 1918-1920 dönemde Mehmet Emin Resulzade tarafından devletin ismi "Azerbaycan" olarak adlandırılmıştır. ADC'nin bağımsızlığını ilan edilmesinin ardından İran merkezi hükümeti Azerbaycan adlı bölgenin İran'ın sınırları dahilinde olan kuzey batı kısmını kapsadığını ve bu isimde bağımsız bir devletin İran'ın sınırları dışında yaratılmasının kabul edilemez olduğunu ileri sürerek Aras nehrinin kuzeyindeki bu devleti tanımayacağını açıklamıştır.⁴²⁴ Bir İran gazetesinde bu konuya ilişkin şöyle deniliyordu: "Azerbaycan adı İranlılar tarafından yalnız İran'a mahsus bir isim olarak kabul edilmekte ve gelecekte meydana gelebilecek herhangi bir yanlış anlaşılmaya mahal verilmemektedir".⁴²⁵

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde, yeni kurulan devletin ismi İran ile ilişkilerin sorun oluşturan ilk maddesi olmuştur. Kaçar hükümeti bu adın İran sınırları dahilinde bulunan Azerbaycan bölgesine ait olduğunu belirterek yeni kurulmuş olan bu devletin isminin değiştirilmesi ve farklı bir devlet ismi almasında ısrar etmiştir. Azerbaycan devleti bu isteği olumlu karşılamayınca Kaçar hükümeti Azerbaycan'la yakın ilişkiler kurmaktan vazgeçmiştir.⁴²⁶ Azerbaycan heyeti İstanbul'da bulunan İran Konsolosluğu'na ADC'nin bağımsızlık bildirdesini sunmuştur. Ancak kurulmuş olan bu yeni devletin İran'dan Güney Azerbaycan'ı Osmanlı devletinin desteği ile koparacağı yönünde endişeye yol açmasından dolayı İran Konsolosluğu Azerbaycan adlı bir devleti tanımadıklarını belirterek bildiriye reddetmiştir.⁴²⁷ 1918 yılının 16 Kasım tarihinde İran'ın İstanbul'daki Büyükelçisi Mirza Mahmut Han, dönemin Azerbaycan Dışişleri Bakanı olan Alimerdan Topçubaşov ile görüşme esnasında konuyla ilgili endişelerini dile getirerek şöyle demiştir: "Siz, yeni kurulan devletinize Azerbaycan adı vermişsiniz. Bunun anlamı nedir? Bu, İran sınırları dahilinde bulunan

⁴²⁴YUSİFOVA Shabnam, (2014), The Recognition of the Independence of Azerbaijan Democratic Republic in Paris Peace Conference and the Attitude of Iran, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), Roma s. 356.

⁴²⁵AHMEDİ Hamid, (2009), age, s. 192.

⁴²⁶HESENLİ Cemil, (2009), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, Bakü, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, s. 130

⁴²⁷NESİBZADE Nesib, (1990), *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*, Elm Yayınları, Bakü s. 46.

Azerbaycan topraklarına yönelik iddialarımızın mevcut olması anlamına mı geliyor?"⁴²⁸ Nitekim Osmanlı'nın 1918 yılının haziran ayında Tebriz'i ele geçirmesi İran'ın bu konudaki endişesini daha da güçlendirmiştir. Bu nedenle Azerbaycan tarafı İran'ın endişesini yatıştırmak için yeni cumhuriyetin adını merkezi hükümet tarafından yapılan yurtdışı yazışmalarında "Kafkasya Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak kullanmayı tercih etmiştir.⁴²⁹

Siyasi literatürde Azerbaycan'ın, ilk defa Güney ve Kuzey biçiminde tanımlanması 1928 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin yazdığı "Kafkasya Türkleri" başlıklı kitabında yer almıştır. Arasın kuzeyinde yer alan Azerbaycan için Kuzey ifadesini kullanan Resulzade, Azerbaycan topraklarının bölünmüşlüğüne toplumun dikkatine iletmeği amaçlıyordu.⁴³⁰ Azerbaycan tarafı, İran'ın Kuzey Batı bölgesini "Güney Azerbaycan" olarak kabul ettiği halde, İran tarafı ise "Kuzey Azerbaycan" bölgesini tarihi İran toprakları veya Kuzey İran ya da "Bakü Hükümeti" olarak isimlendirmektedir. Bu dönemde Tahran'da yayınlanan Fars kaynaklı dergiler, kuzeyin Aran olarak adlandırıldığını, Azerbaycan adının ise sadece güney kısmı için kullanıldığını ifade etmekteydiler.⁴³¹

Fakat yapılan görüşmelere neticesinde, İran tarafı Azerbaycan devletinin varlığını kabul etmiş ve Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Adil Han Ziyathanlı, Azerbaycan'ın İran Büyükelçisi olarak Tahran'a tayin edilmiştir. Seyyid Ziyaaddin Tabatabai başkanlığında bir İran heyeti ise ticaret, posta servisi ve gümrük konularıyla ilgili görüşmeler yapmak amacıyla Bakü'yü ziyaret etmişlerdir. Görüş esnasında Tabatabai, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran ile konfederasyon biçiminde birleştirilmesi formülünün Tahran hükümeti tarafından olumlu karşılanacağını bildirmiştir. Açıkçası, 9 Ağustos 1919'da İran ile İngiliz devleti arasında yapılan anlaşma sonucu İngiltere Kaçar Hanedanı'nı kendi himayesi altına almayı kabul etmiş ve bu olay Bakü yönetimini İran'la birleşmeye teşvik etmiştir. Böylece, Azerbaycan yönetimi devletin varlığını devam ettirmeyin yolunu İran vasıtasıyla İngiltere koruması altına girmek olduğunu düşünüyordu. Nitekim 1 Kasım 1919'da Azerbaycan Dışişleri Bakanı Alimerdan

⁴²⁸ARIF Emin, (2004), *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, Naturel Kitap, Ankara s. 225

⁴²⁹SWIĘTOCHOWSKÍ Tadeusz, (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, s. 178

⁴³⁰RESULZADE Mehmet E., (1993), *Kafkasya Türkleri*, (Ed. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul s. 29.

⁴³¹MELIKZADE Tohid, (2005), agm, s. 57.

Topçubaşov, Paris'te İranlı yetkililer ile görüşerek iki devlet arasında ekonomik ve siyasi birlik tesis etme ve ortak dış politika oluşturma konularını içeren bir anlaşma yapılmasını önermiştir. Birleşme meselesi her iki hükümetin onayına bağlı olacak ve anlaşmanın detayları iki hükümet tarafından belirlenecekti. Bu öneriyi Azerbaycan için önemli kılan nokta, İran'ın İngiltere'den aldığı yardımlardan kendisine de pay verilmesi şartıydı. Ancak, İran meclisinin bu anlaşmayı onaylamamasından dolayı Azerbaycan tarafının İngiltere'den almaya çalıştığı yardımlar gerçekleşemedi. 1919 yazından sonra İngiliz askerlerinin Azerbaycan'dan çıkması, Rus İç Savaşı sırasında Beyaz Ordu komutanı Denikin'in kuzey sınırlarında bulunarak tehlike yaratması ve Bolşeviklerin Bakü petrollerini ele geçirme çabaları Azerbaycan-İran arasında bir ittifakın gelişmesine neden oldu. 1920 yılının Mart-Nisan aylarında iki ülke arasında siyasi, diplomatik, ekonomik, gümrük, posta-telgraf ve başka konularda ikili anlaşmalar imzalanmıştır. Böylece İran devleti, de-jüri olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış oldu.⁴³²

Lenin 17 Mart 1920 tarihinde Kuzey Kafkasya Revkom (Devrimci Komite) Başkanı Grigoriy Ordzhonikidze'ye yazdığı mektupta, "Bizim için Bakü'yü almak son derece önemlidir. Tüm çabalarınızı bu yönde yoğunlaştırın."⁴³³ emrini ısrarla dile getirmiştir. Nitekim 28 Nisan 1920 tarihinde Lenin'in bu emrine uygun olarak Rus 11. Kızıl Ordusu yerel komünistlerin desteğiyle Azerbaycan'ı işgal ederek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son vermiştir. 28 Nisan 1920'de Bakü'ye giren Sovyet güçleri ilk iş olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı'nı kapatarak bu bakanlığı diğer Kafkasya Cumhuriyetleri bünyesinde kurduğu organla entegre etmiş ve bulunan tüm yabancı temsilciliklerin faaliyetlerine son vermiştir. Bu olayın ardından Azerbaycan'ın İran Büyükelçisi Adil Ziyadhan Tahran'dan geri çağırılmış ve Azerbaycan'ın Tebriz ve Enzeli temsilcilikleri 1921 yılının Kasım ayında kapatılmıştır. Böylece Azerbaycan'ın İran ile ilişkileri Sovyet Rus konsolosluğu aracılığı ile sürdürülmeye başlanmıştır.⁴³⁴

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan-İran ilişkileri Azerbaycan aydınlarının "Güney Azerbaycan" söylemi ve SSCB yönetiminin İran politikaları çerçevesinde

⁴³²HESENLİ Cemil, (1998), Azerbaycan Tarihi (1918-1920). Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, (Çev. Aslan Erturan), *Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları*, Ankara No: 48, s. 338 -340

⁴³³SWIĘTOCHOWSKÍ Tadeusz, (1988), *age*, s. 226

⁴³⁴HABİBLİ Gültekin, (2013), *Güney Kafkasya'da Güvenlik Bağlamında İran-Azerbaycan İlişkileri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara s. 24. Erişim adresi; https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/71011/yokAcikBilim_10014535.pdf?sequence=1&isAllowed=y

şekillenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında İran'ın kuzey sınırlarında Pişeveri başkanlığında kurulan ve yaklaşık bir yıl kadar varlığını sürdüren Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde "Güney Azerbaycan" ve "Birleşik Azerbaycan" söylemleri yeniden gündeme gelmiştir.

Sovyetler Birliğinin son döneminde Azerbaycan - İran ilişkilerinin temelleri 1989 yılının Aralık ayının sonlarında Nahcivan'daki SSCB-İran sınırında, Güney ile Kuzey Azerbaycan arasında sınır rolünü oynayan dikenli tellerin vatandaşlar tarafından sökülerek kaldırılmasıyla atılmıştır.⁴³⁵ 1989 yılının Aralık ayında Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) tarafından organize edilmiş bir grup insan Nahcivan'da, İran ile Azerbaycan arasındaki Aras Nehri'nin her iki yakasında toplanarak diğer taraftaki akrabalarıyla dayanışma gösterilerinde bulunmuşlardır. Gösterilerin büyümesi sonucu sınırın birçok yerinde tel örgüler yıkılmış ve bazı Sovyet Azerbaycanı vatandaşları İran'a geçmişlerdi.⁴³⁶ İran hükümeti Azerbaycan üzerinde etki sağlamak amacıyla gelenlere iyi muamele göstermiştir. Gerginliği azaltmak için Sovyet ve İran yetkilileri iki taraf arasında görüşmeler yapılmasına izin verilmesi hususunda anlaşmışlardır. Ancak Azerbaycan'da AHC partisinin faaliyetleri sonucu milliyetçi gösteriler gittikçe artmış ve bu nedenle 20 Ocak 1990'da Sovyet ordusu Bakü'ye kanlı müdahalede bulunmuştur. 1990 yılına kadar SSCB'nin iç işlerine karışmama politikası uygulayan İran hükümeti ise 1990 yılındaki "Kanlı Ocak" olayları sonrasında ilk kez Azerbaycan ile resmi ilişki kurmuş ve Kızıl Ordu'nun Bakü'ye saldırısına ilişkin bir kınama bildirisi yayınlamıştır.⁴³⁷ Olayların üzüntü verici olduğunu belirtmekle yanaşı İran Dışişleri Bakanlığı, bu konuyu SSCB'nin bir iç meselesi olarak değerlendirdiklerini beyan etmişti.⁴³⁸

Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin dağılmasından endişelenen İran hükümeti, SSCB'nin bölge üzerindeki hegemonyasının devam etmesinden yanaydı. Bunun bir nedeni de ABD'nin bölgede Sovyetler Birliği'nin otorite boşluğunu dolduracağı yönündeki endişeydi. Nitekim Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde başat güce dönüşen ABD ile ilişkileri 1979'dan sonra kesilmiş durumda olan İran yönetimi, ABD'nin eski Sovyet topraklarına nüfuz etmesini istemiyordu. İran'ın dini lideri Humeyni'nin Haziran 1989'da vefat etmesi İran'da yönetim

⁴³⁵Ülfet gazetesi, *31 Dekabr Dünya Azerbaycanlılarının Hemreyliyi Günüdür*, 29 Aralık 2010.

⁴³⁶SINKAYA Bayram, (2012), *İran'ın Kafkasya Politikası, Kafkaslar Değişim, Dönüşüm, Avrasya Üçlemesi III*, (Der. Mustafa Aydın), Nobel Kitap, Ankara s. 242.

⁴³⁷FULLER Graham, (1991), *The Center of the Universe: the Geopolitics of Iran*, Boulder, Westview Press s. 202.

⁴³⁸SALMANOVA Ayşegül, *Black January: Anniversary of Tragic Events in Baku*, Azernews, 20 January 2018, <https://www.azernews.az/nation/125070.html> (Erişim Tarihi: 21.01.2021).

değişikliğine neden olmuştur. Yeni seçilmiş Cumhurbaşkanı Rafsancani, dış politikada daha pragmatist yaklaşarak Moskova ve Bakü'ye gitmiş ve 23 Haziran 1989 tarihinde Bakü'de verdiği Cuma Hutbesinde Gorbaçov'u överek SSCB'nin dağılmasının ardından gelebilecek korkunç felaketlerden dolayı Sovyetler Birliğinde yaşayan halkları uyarmıştır.⁴³⁹

İran'ın, Sovyetler'in bölge üzerindeki hegemonyasının devam etmesini istemesinin diğer bir nedeni İran sınırında toplu olarak yaşayan Türk nüfusunun da gelecekte özgür olmak isteğinde bulunma ihtimali idi. İran'ın kuzey sınırları Sovyet döneminde güven altında olduğundan dolayı, Tahran yönetimi İran Türklerini ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit oluşturmasından endişe duymamaktaydı. Ancak Sovyetler'in dağılmasının ardından, Azerbaycan sınırında İran'daki yoğun Türk nüfusu nedeniyle riskler ortaya çıkmıştı. İran Türklerinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yakın bölgelerde yaşıyor olması ve sınırın iki yakasında yaklaşık 18-23 milyon arası Azerbaycan Türkünün varlığı, coğrafi anlamda bütünleşme idealinin nesnel dayanağını oluştururken, iki ülke ilişkilerini kuşkulu hale getirmiştir.⁴⁴⁰

Bu nedenle Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra İran merkezi hükümeti Azerbaycan Cumhuriyetiyle ilişki kurma konusunda tereddüt etmiştir. İran, Azerbaycan topraklarını kendinin tarihi bir parçası olarak gördüğünden dolayı onu bağımsız bir devlet olarak tanımakta acele etmemiştir. İran'da bazı politikacılar, Azerbaycan'ın Gülistan ve Türkmençay Anlaşmalarıyla İran'dan kopartılmış olan bir toprak parçası olduğunu ve Azerbaycan'ın İran ile aynı devlet çatısı altında birleştirilmesini savunmaktadırlar. Diğer politikacılar ise bu durumun İran'da yaşayan Türk kökenli nüfusun sayısının artmasına sebep olacağını ve ülke dahilindeki Türklerin etkisinin giderek güçleneceğini iddia etmişlerdir. Bu nedenlerden dolayı İran, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımakta acele etmemiş ve Sovyetlerin dağılma sürecinin nasıl sonuçlanacağını beklemeyi tercih etmiştir. Sovyet Blok'unun çöktüğü dönemde İran Dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, 1991 yılının Kasım ayında Moskova'dan sonra Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve bir Sovyet Konfederasyonu yaratmakla bölgede yaranabilecek Batı etkisine karşı ciddi bir duruş sergilemenin önemli olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴¹

⁴³⁹ROY Oliver, İran'ın Orta Asya Politikası, *2023 Dergisi*, Ocak 2001,

<http://www.2023.gen.tr/haziran2002/dosyalar1.html> (Erişim Tarihi: 01.02.2021).

⁴⁴⁰DEMİRTEPE M. Turgut, *Türkiye-İran-Azerbaycan İlişkilerinde Sorunlar ve Fırsatlar*,

<http://www.usak.org.tr/tr/usak-analizleri/kafkasya/turkiye-iran-azerbaycan-iliskileri-sorunlar-ve-firsatlar> (Erişim Tarihi: 01.02.2020).

⁴⁴¹NECIYEV Elçin, GASIMLI Teymur, (2020), agm, s 1267–1273,

Ancak 1991 yılının Kasım ayında olayların beklendiği yönde gitmediğini gören İran Cumhurbaşkanı Refsancani, Cuma namazı çıkışı esnasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmiş ve Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) destek olunması için emir verdiğini açıklamıştır. 25 Aralık 1991'de ise İran merkezi hükümeti Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanımıştır. 1991 yılının Aralık ayında İran Dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayeti Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve İran'ın Dağlık Karabağ problemi için arabuluculuk yapmasını önermiştir. Ancak İran'ın sunduğu bu arabuluculuk misyonu Ermenistan'ın uyguladığı işgalci politika üzerinde etkili olamamıştır. Azerbaycan vatandaşlarına yardım etmek ve temel ihtiyaçlarının karşılanmasında destek olmak amacıyla 1992 yılında İran Dış İşleri Bakanlığı İran elçiliklerine özel talimat vermiştir.

Azerbaycan ile İran arasında resmi diplomatik ilişkiler 12 Mart 1992 tarihinde kurulmuştur.⁴⁴² 1992 yılının mart ayında İran'ın Azerbaycan'daki Büyükelçiliği, Aralık ayında ise Azerbaycan'ın İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Büyükelçiliği açılmıştır. İran'ın Bakü'deki Başkonsolosluğu 1968 yılından itibaren faaliyet göstermiş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına kavuşmasının ardından ise söz konusu konsolosluk İran Büyükelçiliğine çevrilmiştir. 1992 yılında İran'ın Naheivan Muhtar Cumhuriyeti'ndeki konsolosluğu, 1993 yılından ise İran'ın Bakü'deki Kültür Merkezi faaliyete başlamıştır. 20 Ekim 2004 tarihinden itibaren ise Azerbaycan'ın Tebriz'de bir Başkonsolosluğu açılmıştır.⁴⁴³

Dönemin İran hükümetinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması ve bu ülkeyle diplomatik ilişkiler kurmak istemesi tamamen zaruretten kaynaklanıyordu. Bu mecburiyetin iki önemli nedeni vardı. Birincisi Azerbaycan'ın Türkiye ile mevcut stratejik partnerlik ilişkisi, ikincisi ise Azerbaycan'ın Batı yönlü bir yönetim tarzı benimsemesi idi. Sovyetlerin dağılmasından sonra Türkiye'nin Güney Kafkasya ve Orta Asya'da nüfuz sahibi olmak amacıyla ideolojik mücadeleye girişmesi ve Azerbaycan'ın Türkiye'nin etkisi altına girme riski İran'ı daha çok endişelendirmiştir.⁴⁴⁴ Eski Sovyetler bölgesinde yeni bağımsızlığına kavuşan Türk devletlerinin milliyetçi bir söylem çevresinde örgütlenmiş olmaları ise hem İran'ı hem de Rusya'yı rahatsız etmiş ve söz konusu ülkeler bu durumu kendi güvenliklerine yönelik bir tehdit unsuru olarak algılamışlardır. Bunun yanı sıra İran ve Rusya NATO gibi Batılı örgütlerin

⁴⁴²DAVOODI Taghi, (2016), Political and Cultural Relations between Iran and Azerbaijan: A Review, *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, Özel Sayı, s. 1999.

⁴⁴³NECIYEV Elçin, GASIMLI Teymur, *Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)*, agm., s 12

⁴⁴⁴LASHAKI Abdollah Baei, (2013), The Roots of Tension in South Caucasus: The Case of Iran-Azerbaijan Relationship, *Journal of Politics and Law*, 6 (4), s. 144.

bölgeye nüfuz etme çabalarını olumsuz olarak görmüştür. Özellikle 1991 yılından sonra Türkiye, ABD ve İsrail'in Kafkasya ve Orta Asya'da nüfuz arayışına girişmeleri İran'ı tedirgin etmiştir.⁴⁴⁵

Sovyetler Birliği'nin çökmesi olayı Kafkasya bölgesinde İran devleti için yeni fırsat alanı yaratmıştır. İran açısından iki tür fırsat meydana gelmiştir. İlk fırsat, İran'ın tehlikeli ve en büyük komşusu olan SSCB'nin dağılması sonucu Rusya'nın İran'a saldırabilecek kapasitesinin küçülmesi İran devletini memnun etmiştir. İran açısından ikinci fırsatın ideolojik boyutu vardı. Siyasal İslam'ın karşısındaki tehditlerden biri Komünizmin toplumları birleştirecek bir ideoloji olmaktan çıkması ve iflas etmesi İran için ideolojik açıdan yeni yayılma alanları meydana getirmişti. Yeni bağımsız devletlerle iyi ilişkilerin kurulması hem İran'ın izolasyon politikasından kurtulmasını hem de İran için yeni siyasi ve ekonomik bağlantıların geliştirmesini sağlayacaktı.⁴⁴⁶

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra İran'ın Azerbaycan ile iki taraflı ilişkiler kurmak istemesinin üç nedeni bulunuyordu:

- 1) Azerbaycan ve İran arasında derin kültürel ortak değerlerin mevcut olması İran için kolay ilişkiler yaratmak açısından elverişliydi.
- 2) Azerbaycan halkının büyük çoğunluğunun Şii oluşu ve buranın İran için potansiyel bir dini yayılma alanı olması anlamına geliyordu.
- 3) İran'da yoğun bir Azerbaycan Türk nüfusunun yaşaması ve bunlar vasıtasıyla Azerbaycan'da yaşayan halk ile yoğun ilişkilerin kurulmasını mümkün kılabilirdi.⁴⁴⁷

Bütün bu anlattıklarım ışığında Azerbaycan, bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren Türkiye, İran ve Rusya gibi bölgesel aktörlerin etkilerine maruz kalmış ve bu durum Azerbaycan dış politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. SSCB'nin dağılmasının ardından Mütallibov iktidarı Rusya yönlü bir dış politika uygularken, ardından iktidara gelen Elçibey

⁴⁴⁵KEREMI Cehangir, (Yıl; 1378 – 2000) Baziye Bozorge Cedid Der Gefgaz ve Peyamedhaye Emniyeti An Beraye Ayendeye İran, (Kafkas'ta yeni büyük oyun ve İran'ın geleceği için güvenlik sonuçları) *Mecceleyee Siyasete Defayi*, Cilt 8, No.1-2, Tahran, s.13

⁴⁴⁶SINKAYA Bayram. 2012. agm, s. 232

⁴⁴⁷NESIBLI Nesib. (2003), İran'ın Kafkasya Politikası Çerçevesinde İran-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı, *Kafkasya'nın Jeopolitik Sorunları Hazar Üniversitesi, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi* 27-28 Eylül 2001 Bakü Konferansı, Ankara, ASAM Yayınları, s 37

Batı, özellikle Türkiye yönlü dış politikayı tercih etmiş, Haydar Aliyev ve oğlu İlham Aliyev'in iktidarı döneminde ise dış politikada "Denge Siyaseti" yürütülmüştü.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan günümüze kadarki süreçte, İran merkezi hükümeti Azerbaycan'a yönelik uyguladığı dış politikasında genel olarak üç yaklaşım sergilemiştir:

- 1) Ayaz Mütellibov iktidarı döneminde İran, bekleme politikasına ağırlık vermiştir.
- 2) Ebülfez Elçibey hâkimiyeti döneminde İran hükümeti, Azerbaycan'ın varlığını kendisine yönelik tehdit olarak görmüş ve bu nedenle Ermenistan'la yakınlaşma politikasına yanaşmıştır.
- 3) Haydar Aliyev dönemde ise İran yönetimi hem Erivan'ın saldırgan politikasını kınamış hem de Ermenistan'la ekonomik-ticari ilişkiler geliştirmiştir. Elçibey dönemine oranla Haydar Aliyev hakimiyete geldikten sonra Azerbaycan-İran ilişkilerinin gelişeceği yönünde yoğun beklentilerin olmasına rağmen, bu dönemde de iki devlet arasında bazen krizler meydana gelmişti. İlham Aliyev hâkimiyete geldikten sonra da babası Haydar Aliyev'in uyguladığı dengeli dış politika devam ettirildiği için Azerbaycan Cumhuriyetinin İran'a yönelik yürüttüğü dış politikası da Haydar Aliyev dönemine benzer bir çizgide ilerlemiştir. Bu dönemde de ikili ilişkiler iç ve dış etkenlerden dolayı zaman zaman kopma noktasına varacak kadar gerginleşmiştir. İki ülke ilişkilerinde Azerbaycan ve İran'ın etnik yapısı, Hazar'ın statüsü, güvenlik, enerji ve benzeri konular her iki ülke için önem taşımaktadır.

3.2. Ayaz Mutallibov İktidarı Döneminde Azerbaycan-İran İlişkileri (1990 - 1992)

Sovyet ordusu tarafından 20 Ocak 1990 tarihinde Bakü'de Azerbaycan halkına karşı yapılan katliamdan sonra Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Sekreteri Abdurahman Vezirov ülkeden gitmiş ve Ayaz Mutallibov başkanlık görevini devralmıştır. 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Parlamento) "Bağımsızlık Bildirisini" kabul etmiş ve böylece Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuştur.⁴⁴⁸ "Azerbaycan Devletinin Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Akti" 18 Ekim 1991 tarihinde Parlamento tarafından onaylanmış, 30 Ekim'de ise Yüksek Sovyet'in "Milli Meclis" (Parlamento) olarak

⁴⁴⁸KASIM Kamer, (2011). *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara, USAK Yayınları, 2.baskı, s.145-151.

adlandırılması hakkında karar kabul edilmiştir.⁴⁴⁹ 1991 yılının 26 Kasım'ında Azerbaycan Parlamentosu Dağlık Karabağ'ın "özerklik" statüsünün yürürlükten kaldırılmasına ilişkin kararı kabul etmiş ve Ermenistan'a giden demiryolları kapatılmıştır.⁴⁵⁰

Dolayısıyla Mutallibov'un iktidarı döneminde çözülmesi gereken en önemli problemi Karabağ bölgesinde Azerbaycan'ın kaybettiği toprakların geri alınması olmuştur. Bu sonunun çözülmesi için Mutellibov dış politikasında Rusya'ya odaklanarak yardım istemiş, ancak olumlu bir yanıt alamayınca İran'ın arabuluculuğunu kabul etmiştir.⁴⁵¹ Bağımsız Azerbaycan devletinin ilk Cumhurbaşkanı olan Ayaz Mutallibov ilk resmi yurt dışı ziyaretini de İran'a yapmıştır. Mutellibov'un İran'a yaptığı ziyaretinin dört amacı bulunuyordu. Bunları şöyle belirtebiliriz:

1 - Nahcivan'ı serbest ekonomik bölge ilan ederek İran toprakları vasıtasıyla Nahcivan ile Azerbaycan arasında bir bağlantı kurulması isteniyordu. Nitekim Tahran'da yapılan görüşmelerde Ermeniler tarafından tren yolunun kapatılması nedeniyle Nahcivan bölgesine İran üzerinden ulaşmak için bir anlaşmaya varıldı. Aynı zamanda Nahcivan'ın özel ekonomik bölge ilan edilmesi ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda anlaşmalar imzalandı.⁴⁵²

2 – İki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi yönünde iki taraflı antlaşmalar akdedildi.

3 – Ayaz Mutellibov bağımsız Azerbaycan'la ilgili İran'ın endişelerini yatıştırmak istiyordu. Bu bağlamda Azerbaycan hükümet yetkilileri 12 Şubat 1992 tarihinde Tahran'da düzenlenen İran Devrimi kutlamalarına katılarak İran'ın Bağımsız Azerbaycan'dan endişelenmemesi gerektiğini ve Güney ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşmesinin mümkün olmadığını ifade etmişlerdir.⁴⁵³ Mutallibov İran devleti yetkilileriyle görüşmesi sırasında İran topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleriyle birleşerek Büyük Azerbaycan devleti kurulması gibi bir amaçlarının olmadığını açıklamış ve böylece Karabağ savaşında İran'ın desteğini kazanmak istemiştir.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹TAHIRZADE Adalet, (1999), *Elçibey*, Bakü, Respublika Gazetesi, s. 70.

⁴⁵⁰GAFAROV Tahir, (1997), *Azerbaycan Tarihi XX. Asrın 80-90. Yılları*, Bakü, Mütercim yayınları, s. 48.

⁴⁵¹ŞERİFOV Azad, (2006). *Hocalı Soykırımı: Senedler, Faktlarda ve Harici Metbuatda*, Zeynalov ve Oğulları Yayınları, s. 34

⁴⁵²NESİBLİ Nesib, (2000). Azerbaycan ve Moskova Erivan Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması; *Stratejik Analiz*. Cilt: 1. Sayı: 4. Ağustos, s 70

⁴⁵³NESİBLİ Nesib, (2000), *Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, Hazar Üniversitesi, s. 143.

⁴⁵⁴DURDULAR Ercan, (1995), İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası, *Avrasya Dosyası İran Özel*, Cilt: 2, Sayı:1, s. 128.

4 – Mutallibov Karabağ sorununun çözülmesi ve savaşın durdurulması için İran hükümetinin Azerbaycan ile Ermenistan arasında arabuluculuk görevini üstlenebileceğini ve dolayısıyla İran'ın bu konuda etkili olabileceğini ümit ediyordu.

Nitekim İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti 24 Şubat 1992 tarihinde taraflar arasında uzlaşma sağlamak amacıyla Karabağ bölgesini ziyaret etmiştir.⁴⁵⁵ Ancak bu olaydan 2 gün sonra, yani 26 Şubat 1992'de yaşanan “Hocalı Katliamı” nedeniyle Azerbaycan tarafı İran'ın bu girişimini olumsuz değerlendirerek görüşmelere son vermiş ve Ayaz Mutallibov da iktidarı bırakmak zorunda kalmıştır. Mutallibov'un iktidarı döneminde Azerbaycan, Rusya tarafından bağımsız bir ülke olarak değil, Rusya'ya bağlı olan, sadık bir uydu devlet olarak algılanmıştır. Hocalı Katliamı olayı Mutallibov iktidarı tarafından Rusya'yı Azerbaycan'a ait olan petrol ticaretinden dışlamasına karşın rejime yönelik bir ceza olarak değerlendirilmiştir.⁴⁵⁶ Böylece Azerbaycan devleti “Hocalı Katliamı” sonucu Rusya'ya bağımlı dış politikasına son vermiştir.

28 Şubat 1992 tarihinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) Türkiye'nin acil durum bildirisine üzerine toplantı düzenlemiş ve Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu, sınırların değiştirilemeyeceği, Dağlık Karabağ'da derhal ateşkesin ilan edilmesi ve sorunların barış yolu ile çözülmesini öngören bir kararname kabul edilmiştir. Bu olayın ardından Türkiye Azerbaycan'ın dış politikasında daha etkin rol oynamaya başlamış ve bağımsızlığını yeni elde etmiş Azerbaycan'ın sorunlarını ilk kez uluslararası arenaya taşımıştır.⁴⁵⁷

Anayasaya göre, Mutallibov'un istifasının ardından Meclis Başkanı Yaqub Mammadov üç aylık bir dönem için seçimlere kadar cumhurbaşkanlığı görevini devralmıştır.⁴⁵⁸ Karabağ sorununun çözümü için İran 7 Mayıs 1992 tarihinde ikinci defa arabuluculuk girişiminde bulunmuş ve Azerbaycan Devlet Başkanı Vekili Yagub Mammadov, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ile İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani arasında İran'ın başkenti Tahran'da üçlü bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmenin sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında sekiz maddeden ibaret bir antlaşma imzalanmış, ancak bu olaydan iki gün sonra yani 9 Mayıs'ta Ermenistan ordusunun Azerbaycan için stratejik öneme

⁴⁵⁵RZAGULIYEV Hagani, (1992), Yaşadığımız Acılı Tarih, *Gençlik Dergisi*, Sayı 2, Bakü, s. 4

⁴⁵⁶İŞYAR Ömer Göksel, (2004), *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul: Alfa Yayınları, s. 403.

⁴⁵⁷SULTANOV Ziyeddin, *Hocalı Gündeliyi*, Respublika gazetesi, 24-27, Şubat 2005.

⁴⁵⁸ASLANLI Araz, HESENOV İlham, (2005). *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, Platin Yayınları, s.21

sahip Şuşa ve Laçın şehirlerini işgal etmesi nedeniyle Azerbaycan kamuoyunda İran'a olan güven ciddi boyutlarda sarsılmıştır. Dolayısıyla bu anlaşma da olumsuz sonuçlanarak rafa kaldırılmıştır.⁴⁵⁹ Yakup Mammadov bu olayı şöyle açıklıyordu: "Hava alanında olduğum zaman, Şuşa'nın işgaliyle ilgili haber aldım ve konuyu Rafsancani'ye ileterek bunun nasıl gerçekleştiğiyle bağlı Ter-Petrsoyan'dan bilgi almasını rica ettim. Benim yanımda Rafsancani Ter-Petrosyan'ı telefonla arayarak Farsça ondan ne baş verdiğini sordu. Ermenilerin Şuşa'ya saldırdıklarından haberi olmadığını söyleyen Petrosyan şehrin kuşatmasını kaldırmak ve saldırıyı önlemek için olayla yakından ilgileceğini bildirdi. Ne yazık ki, sonraki olaylardan dolayı Şuşa'nın geri alınması mümkün olmadı".⁴⁶⁰ Zaten Şuşa'nın işgal edilmesinden on gün sonra Ermenistan'da İran büyükelçiliği açılmış ve bu olay Azerbaycan'da İran'a karşı olan güveni daha da sarsmıştır.⁴⁶¹ Sonuç olarak Ermeniler tarafından Şuşa'nın işgal edilmesi Azerbaycan'ın İran'a duyduğu güveni azaltmış ve Karabağ sorunun çözüme kavuşmasında İran'ın arabuluculuğunun olumlu bir sonuç vermeyeceği kanaatini kuvvetlendirmiştir.⁴⁶²

3.3. Ebülfez Elçibey İktidarı Döneminde Azerbaycan - İran İlişkileri (1992- 1993)

7 Haziran 1992'de Azerbaycan'da gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sonucunda Azerbaycan Halk Cephesi Partisi (AHCP) Başkanı Ebülfez Elçibey iktidara gelmiş ve bir yıl sürecek başkanlık dönemi boyunca Azerbaycan'ın dış politikası komşu devletler olan Ermenistan, Rusya, Türkiye ve İran üzerine odaklanmıştır. Bu dönemde Türkiye dışında diğer üç devletle AHCP iktidarı arasındaki ilişkiler olumsuz yönde cereyan etmiştir. Elçibey Karabağ sorununun çözümünün uluslararası örgütler aracılığıyla sağlanmasına sıcak yaklaşmış ve uluslararası toplumun desteğini alarak Rusya tarafından Azerbaycan üzerinde mevcut baskıyı önlemek istemiştir. Böylece Azerbaycan tarafı AGİK'in "Minsk Grubu" çerçevesinde Karabağ sorununun diplomatik görüşmeler yoluyla çözülmesini olumlu değerlendirerek kabul etmiştir.

Elçibey'in Azerbaycan'ın bağımsızlığının ardından Türk milliyetçiliğine dayalı iç ve dış politika izlemesi Azerbaycan-İran ilişkilerinin gerginleşmesine yol açmış; Türkiye ise bu

⁴⁵⁹ASLANLI Araz, HESENOV İlham, *age.*, s.72

⁴⁶⁰İSMAYILOV Vüqar, *İranın Qarabağ vasitəçiliyi -Tehran Bakı ilə Yerevanı barışdırabiləcəkm?* 09.02.2018, Erişim adresi; <http://modern.az/az/news/156662#gsc.tab=0>, (22.03.2021).

⁴⁶¹RUİNTAN Kəmalə, (2010), Dağlıq Qarabağ Problemi və İran İslam Respublikası, *Tarix və Onun Problemləri*, s. 142.

⁴⁶²GULUZADE Vefa, (2001), *Geleceğin Ufukları*, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, s. 42-43.

durumda Azerbaycan dış politikası açısından özel bir konuma gelmiştir.⁴⁶³ Atatürk'e hayranlığını sürekli olarak dile getiren Elçibey Türkiye'ye özel ilgi göstermiş ve bu ülkenin Azerbaycan için büyük önem taşıdığını bildirerek Türkiye'yi Azerbaycan için stratejik ortak olarak değerlendirdiklerini belirtmiştir.⁴⁶⁴ Halk Cephesi Partisi, dönemin siyasi gerçeklerine dikkat etmeden salt Türkçülük anlayışını bir dış politika stratejisine çevirerek Azerbaycan'daki Rus-Sovyet mirasını bir an önce ortadan kaldırmak ve Türk kimliğinin yeniden inşasına başlamayı amaçlıyordu. Bu dönemde bazı milliyetçiler "Güney Azerbaycan" ile birleşme idealini sık sık gündeme getirmişlerdir.⁴⁶⁵ Bu durum ise Azerbaycan'ın komşuları olan İnan ve Rusya ile ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur. Rusya yanı başında Türkiye'nin bölgede bir etki alanına sahip olmasından endişeleniyor, İnan ise kendi ülkesel güvenliğine karşı tehdit olduğuunu belirterek Elçibey iktidarının yanlış bir dış politika uyguladığını ifade ediyordu.⁴⁶⁶

Elçibey'in Birleşik Azerbaycan söylemini sürekli dile getirmesi, Batılı petrol şirketlerini Azerbaycan'a davet etmesi ve bölgede Türkiye'yi önceleyen politikalar izlemesi Azerbaycan-İnan ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olmuştur. Ebülfez Elçibey, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden bir gün önce yaptığı konuşmasında İnan'ın yakında dönemde parçalanacağı ve Birleşik Azerbaycan devletinin yaranmasının uzak olmadığına ifade etmiştir. Elçibey'in böyle bir bakış açısına sahip olarak seçimi kazanması, İnan için ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Nitekim Elçibey'in iktidarı döneminde İnan'la ilişkilere baktığımızda, Azerbaycan'ın bağımsız olmasından zaten endişeli olan İnan hükümeti Elçibey'in "İnan'ın parçalanacağı ve Birleşik Azerbaycan'ın kurulmasının uzak olmadığı" gibi İnan karşıtı ifadeler kullanması, Tahran yönetimi tarafından milli güvenliğine yönelik açık ve büyük bir tehdit olarak algılamıştır.⁴⁶⁷

Güney Azerbaycan sorununun iki ülke arasında iyi ilişkilerin kurulması yoluyla zme kavuşturulması gerektiği halde, Elçibey İnan'ı rahatsız eden sert açıklamalarda bulunmuş ve İnan'a yönelik yürüttüğü dış politikası vasıtasıyla İnan'ın kuzey bölgesinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin sorunlarının zm için katkı sağlayamamış, aksine durumu daha da

⁴⁶³ASLANLI Araz, HESENOV İlham, *age.*, s.25

⁴⁶⁴ARIF Emin, (2004), *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İnan, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktri*, Ankara, Natürel Kitap evi, s. 321

⁴⁶⁵MEHDİYEV Nazrin, Azerbaijan And Its Foreign Policy Dilemma, *Asian Affairs*, C. 34, S. 3 (2003), s. 276.

⁴⁶⁶MMMDOV Fərhad, (2017), *Xarici Siyasətin 25 İllik Yolu, Tarixi Varislikdn Prağmatik Masirliyə və Etibarlı Gələcəyə Doğru*, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin sas İstiđamtləri (1991-2016) Məqalələr Toplusunu, Bakı: "Poliart" MMC, Erişim adresi; <http://sam.az/uploads/PDF/AXS-25%20il.pdf>, s. 28, (Erişim 04.02.2022).

⁴⁶⁷CAFERSOY Nazim, (2001), *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, ASAM, s. 115.

gerginleştirmeye doğru götürmüştür.⁴⁶⁸ Ancak dönemin Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov ve Azerbaycan Milli Meclisi (parlamentosu) Başkanı İsa Gamber İran'a yönelik daha ılımlı bir dış politika yürütülmesinin taraftarı olmuşlardır. Nitekim Tofiq Gasimov 1992 yılının Ağustos ayında İran'ı ziyaret etmiş ve iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirmesi için gayret göstermiştir. Görüşmelerde İran'ın Nahcivan'da, Azerbaycan'ın ise Tebriz'de konsolosluk açması, Nahcivan'la kara bağlantısının kesilmesinden dolayı tedarik hatlarının İran üzerinden kurulması ve bu hatlar vasıtasıyla İran'ın Nahcivan'a doğalgaz nakledeceği konularında anlaşmaya varılmıştır. Tofiq Gasimov'un İran ziyaretinin ardından iki ülke arasındaki kültürel, ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirilmek amacıyla ortak bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyon 20 Kasım 1992 tarihinde ilk toplantısını Bakü'de yapmış ve iki taraf arasında dokuz protokol ve bir memorandum imzalanmıştır. Diğer yandan Azerbaycan Devlet Sekreteri Penah Hüseyinov'un başkanlığındaki bir Komisyon 1993 yılının Ocak-Nisan aylarında İran'ı ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında kültürel ve ekonomik alanlarda iki ülke anlaşmalar imzalanmıştır. Böylece İran'ın dış ticaretinde Azerbaycan Rusya'dan sonra ikinci sıraya yükselmiştir. Tüm bu çabalara rağmen Elçibey yönetiminin Birleşik Azerbaycan ülküsünü ve Türkçülüğü gündemde tutması İran'ı tedirgin etmiştir. Elçibey tarafından ileri sürülen Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarının birleşeceği ve Vahid Azerbaycan devletinin kurulacağı tezi, İran'ın parçalanması ihtimaline dayandığından İran merkezi hükümetinin endişelenmesine neden olmuştur.⁴⁶⁹

Ebülfez Elçibey 22 Aralık 1992 tarihinde Türkçeyi Azerbaycan devletinin resmî dili ilan etmiştir. Ayrıca, Ekim 1992 tarihinde Rusya askerlerinin Azerbaycan'dan çıkarılmasına yönelik bir antlaşma imzalamış ve Mayıs-Haziran 1993'te Rus birlikleri Azerbaycan'ı terk etmişlerdir.⁴⁷⁰ AHCP hükümeti Güney Azerbaycan meselesinin çok önemli bir konu olduğunu ve bundan asla vazgeçmeyeceğini de ilân etmiş ve İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin kültürel özerklik taleplerini dile getirmiştir. Bu durum ise İran hükümetini telaşlandırarak onu karşı tedbirler almaya zorlamıştır. Buna karşılık olarak İran devletinin Azerbaycan'daki dini temsilcileri Bakü'de faaliyet gösteren İslami örgüt ve partilere aktif destek vermiştir. Bundan başka İran hükümeti Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan ve etno-linguistik bakımdan Farslara daha yakın olan Talış etnik unsurunu kullanarak ayrılıkçı eğilimleri tahrik etmiştir. İran'ın Elçibey karşıtı faaliyetleri genelde muhalefet figürlerinin ve İslam yanlısı güçlerin

⁴⁶⁸GAZENFEROĞLU Fazıl, (1995), *Ebülfez Elçibey: Tarihten Geleceğe*, Bakü, Prestij Matbaacılık, s. 192.

⁴⁶⁹EFEGİL Ertan, (2012), İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar, *Ortadoğu Analiz*, Cilt. 4, Sayı. 48 s. 53.

⁴⁷⁰CAFERSOY Nazım, (2001) *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüde Azerbaycan Rusya İlişkileri 1991-2000*, Avrasya Bir Vakfı yaynevi, Ankara, s. 13.

güçlendirilmesi üzerinde odaklanmış, bunun yanı sıra Azerbaycan'ın güneyindeki Talış azınlığının ayrılıkçılığını desteklemiştir. Böylece, 1993 yılının Haziran ayında Ali Ekram Hümbetov adında bir Albay, Talış-Muğan Özerk Cumhuriyetinin kurulduğunu ilân etmiştir.⁴⁷¹

Kısacası İran, Ebülfez Elçibey'in uyguladığı Türkleştirme politikalarına tepki olarak etnik azınlıkta olan Talışların şikâyetlerini Elçibey iktidarına karşı bir koz olarak kullanmış ve ayrıcalık yanlılarını desteklemiştir. Elçibey'in iktidardan uzaklaşmasına rağmen, 1993 yılının Haziran ayında Talışların yoğun şekilde yaşadığı İran sınırına yakın bölgelerde Ali Ekram Hümbetov liderliğindeki grupların Talış-Muğan Özerk Cumhuriyeti'ni ilan etmeleri İran'ın Azerbaycan'daki etkisinin ne kadar yaygın olduğunu göstermekteydi. Bu dönemde Bakü'deki İran Büyükelçiliği, İran yanlısı dini hareketleri güçlendirmek amacıyla, İranlı iş insanları ve din adamlarını yerel halkla ilişkiler kurulması için Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine gönderiyordu. Bunun dışında İran hükümeti Bakü yönetimini görmezden gelerek dönemin Nahcivan Özerk Cumhuriyeti parlamentosu başkanı olan Haydar Aliyev gibi merkezi hükümete muhalif liderlerle doğrudan ilişkiler kurmaktaydı. İranlı yetkililerle görüşmeler yapmak için Haydar Aliyev iki kez Nahcivan'dan İran'a gitmiştir. Verdiği röportajların birinde Aliyev, İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin onunla görüşmesi için bizzat kendi uçağını Nahcivan'a gönderdiğini ifade etmiştir.⁴⁷²

Sonuçta Albay Suret Hüseyinov'un düzenlediği 4 Haziran 1993 Darbesi Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in iktidarı bırakmasıyla sonuçlanmış ve ülke dahilinde meydana gelen kaosla uğraşan Azerbaycan hükümeti Ermenistan'ın Karabağ'daki saldırılarına karşı fazla tutunamayarak büyük toprak kayıplarına uğramıştır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına saldırması karşısında hükümetin bu saldırıları durduracak bir adım atamaması, siyasi kriz, dış politikadaki sorunlar, ülke içinde kaos ve halk ayaklanması gibi olumsuz olaylar halkın gözünde iktidardaki AHCP hükümetine olan güveni ciddi boyutlarda sarsmıştır. Elçibey'in kısa dönemli iktidarı döneminde bölgesel dengeleri dikkate almayarak, başkanı olduğu ülkenin potansiyelini yeterince değerlendirmeyerek ve milliyetçilik konusunda duygusal bir yaklaşım sergileyerek irrasyonel bir dış politika yürütmüş olması onun siyasi kariyerinin bitmesine yol açmıştır. Nitekim deneyimli siyasetçi Haydar Aliyev, Albay Suret Hüseyinov'un darbesini engellemek amacıyla Elçibey'in davetiyle Bakü'ye gelmiş ve 15 Haziran 1993 tarihinde

⁴⁷¹MEHDİYEVA Nazrin, (2003), agm, s. 281.

⁴⁷²GULİYEV Etibar, *The Issue of The Azeri Minority In Relations Between The Republic of Azerbaijan And The Islamic Republic of Iran*, (Doğu Akdeniz Üniversitesi yüksek lisans tezi), 2013, s. 62-64 Erişim adresi; <http://i-rep.emu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11129/1327/GuliyevEtibar.pdf?sequence=1>

Azerbaycan Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. Ülke dahilinde kaos ve iç savaşın şiddetleneceği ihtimalinin yüksek olmasından dolayı Elçibey buna mahal vermeyerek 24 Haziran'da başkenti terk etmiş ve Nahcivan bölgesindeki Keleki köyüne geri dönmüştür. Böylece Azerbaycan Anayasası gereği boşalan Cumhurbaşkanı makamı yetkilerini Meclis Başkanı olarak Haydar Aliyev devralmıştır.⁴⁷³

3.4. Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan-İran İlişkileri (1993- 2003)

Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev 1993 yılının Haziran ayında merkezi hükümetin daveti ile Albay Suret Hüseyinov'un hükümete karşı ayaklanması sorununu çözmek için Bakü'ye çağırılmış ve Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı görevine getirilmiştir. Elçibey'in Bakü'yü terk etmesinin ardından ise Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenerek iktidarı ele almıştır. Haydar Aliyev'in başlıca hedefi bölgedeki sorunları barış yoluyla halletmek ve bölgenin sosyal ve ekonomik hayatında gelişmeyi sağlamak olmuştur. Nitekim 1994 yılının 4-5 Mayıs'ında Haydar Aliyev Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan ile görüşmelere başlamış ve 12 Mayıs 1994 tarihinde her iki ülke başkanları çatışmaların durdurulması ve ateşkesin sağlanması konusunda uzlaşmaya varmışlardı. "Bişkek Protokolü" olarak adlandırılan bu antlaşma cephedeki durumda hiçbir değişiklik yapmadan ve her ülkenin askerlerinin oldukları yerlerinde kalması koşuluyla ateşkes sağlanmasını öngörüyordu. Aliyev'in amacı meselenin diplomatik yolla çözüme kavuşturmaktı. Dolayısıyla Aliyev bölgede barış ve güvenliğin sağlanmasını diplomasiye bırakmış ve ülke dahilinde ekonominin gelişmesine ve sosyal refahın yükselmesine odaklanmıştır.⁴⁷⁴

Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı olduğu dönemde Haydar Aliyev, İran konusunda şöyle diyordu: "Azerbaycan'la İran arasında mevcut ilişkilerin derin kökleri var. Bizim halklarımız yüzyıllar boyu birlikte yaşamış ve bu nedenle biz aynı tarihi manevi değerlere sahibiz. Bu nedenle Azerbaycan İran'la dostluk, kardeşlik ilişkilerini geliştirmek istemektedir".⁴⁷⁵ Haydar Aliyev'in bu tutumunu gören İran hükümeti, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in milliyetçi politikalarına tepki göstererek Bakü yönetimiyle

⁴⁷³ASLANLI Araz, HESENOV İlham, *age.*, s.39

⁴⁷⁴ALKAN Haluk, (2010), *Azerbaycan Paradoksu, Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası*, Ankara, USAK Yayınları, s.61.

⁴⁷⁵HABİBLİ Gültekin, (2013), *age.*, s. 123.

ilişkilerini kesmiş ve Nahcivan Muhtar Cumhuriyetinin Yüksek Meclisinin Başkanı Haydar Aliyev ile yakınlaşma yoluna giderek ilişki kurmayı tercih etmiştir.⁴⁷⁶ 1990 – 1993 yılları arası Nahcivan Muhtar Cumhuriyetinin Başkanı olduğu dönemde Tahran’la iyi ilişkiler kurmuş olan Haydar Aliyev, Ermenistan’ın uyguladığı ambargo sonucu Nahcivan’ın ihtiyaç duyduğu ürünleri ve enerji kaynaklarını temin etmek için Tahran’a giderek İranlı üst düzey devlet görevlileriyle bazı görüşmeler yapmıştır. 1992 yılının Ağustos’unda Aliyev, İran’ı ziyaret ederek ülkenin ali dini lideri Seyit Ali Hamaneyi, Cumhurbaşkanı Rafsancani ve Dış İşleri Bakanı Velayeti ile görüşmüş ve Nahcivan Muhtar Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasında iş birliği ve yardım gibi çeşitli alanlarda anlaşmalar imzalamıştır. İran devleti tarafından Nahcivan’ın enerji ihtiyacının karşılanması ve Azerbaycan’ın İran üzerinden Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ile bağlantı kurması bu ülkeyi Azerbaycan için önemli kılmaktaydı.⁴⁷⁷

Böylece, Elçibey dönemi İran ve Rusya’yı dikkate almaksızın ABD, Batı ve Türkiye’yi önceleyen bir dış politikaya Haydar Aliyev tarafından son verilmiş, komşu devletlerin ve büyük güçlerin çıkarlarını gözeterek bölge ülkeleri olan Rusya-İran-Türkiye üçgeninde denge kurmayı başarmıştır. Bu bağlamda Elçibey döneminde gerçekleştirilen enerji anlaşmalarından İran ve Rusya’ya belli miktarda pay vererek bozulmuş ilişkileri iyileştirmeye çalışmıştır.⁴⁷⁸ Aliyev’in izlemiş olduğu hoşgörü politikasına cevap olarak İran hükümeti, Karabağ’dan göç eden vatandaşlara yeni iş imkanları sağlanmasına yönelik 500 bin dolar, Azerbaycan’da sosyo-ekonomik sorunların çözümü için ise 1,5 milyon dolar karşılıksız yardım yapmıştır.⁴⁷⁹ Aliyev’in iktidara gelmesinde Tahran yönetimi kendisini desteklemeye hazır olduğunu ilan etmiş ve İran, Ermenistan’ı saldırganlığına bir an önce son vermesi yönünde uyarmıştır. Ardından İranlı yetkililer peş peşe Bakü’yü ziyaret etmiş ve bu görüşmeler sonucunda taraflar arasında birçok yeni anlaşmalar imzalanmıştır.⁴⁸⁰

Bu dönemde Azerbaycan devlet televizyonunda İran yapımı programların yayınlanması ve Bakü’de Hamaney’in Rehberlik Ofisi’nin temsilcilik açması Bakü yönetimi tarafından olumlu karşılanmıştır. Aliyev iktidarının Tahran yönetimiyle ilişkilerinin düzelmesi neticesinde

⁴⁷⁶ALLAHVERDİYEV Qaley, SULTANZADE Vahdet, (2005), *age*, s.70

⁴⁷⁷ASLANLI Araz, *İran-Ermenistan ilişkileri ve Azerbaycan*, QAFSAM, Erişim adresi; <https://www.qafsam.az/pages/article-details/172/1> (04.12.2021).

⁴⁷⁸NURIYEV Elkhan, (2001), Geopolitical Break through and Emerging Challenges: The Case of the South Caucasus, *Journal of International Affairs*, Vol. 6, No. 2, s. 3. Erişim adresi; <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/Elkhan-Nuriyev.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.02.2021).

⁴⁷⁹HABİBLİ Gültekin, *age.*, s. 74.

⁴⁸⁰NESİBLİ Nesib, (2000). *agm.* s.72

İran hükümeti Karabağ politikası konusunda somut değişimlere gitmiş ve Ermenilerin İran sınırına doğru ilerleyerek Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarını işgal etmesine sert tepki göstermiştir. Çatışmalardan kaçan insanların İran sınırına dayanması İran'ın somut adımlar atmasında etkili olmuş ve Ermeni saldırılarının durdurulması için İran ve Türkiye birlikte BM Güvenlik Konseyi'ne müracaat etmişlerdi.⁴⁸¹ İran tarafı Azerbaycan'da yükselen milliyetçi düşüncelerin kendi ülke sınırları dahiline taşınmasını istemediğinden dolayı savaşın sonucu topraklarından kovulmuş göçmenleri kendi sınırları içine sokmadan Azerbaycan topraklarında mülteci kampları kurmuş ve 100 bin mülteciye yardım etmiştir.

Yani kısacası, Haydar Aliyev'in 1993 yılında Azerbaycan'da iktidara gelmesinin ardından İran ile gergin olan münasebetler gelişmeye ve normalleşmeye başlamış, iş birliği ve komşuluk siyaseti yeniden yürütülmüştür. 26-28 Ekim 1993 tarihinde İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani Azerbaycan'ı ziyaret ederek Haydar Aliyev'le görüşmüştür. Görüşme esnasında Aliyev; " İran ile Azerbaycan arasında son dönemlerde bazı soğukluklar yaşanmıştır. Bu olumsuz durumu aradan kaldırmak için gerekli önlemleri aldık ve gelecekte de bu tür hoş olmayan durumların yaşanmaması için gerekli tedbirleri alacağız"⁴⁸² sözlerini dile getirmiştir. Bu ziyaret esnasında her iki ülke ilişkilerin gelişmesi doğrultusunda kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda çeşitli anlaşmalar imzalamışlardı. Ancak Rafsancani Bakü'de iken Ermenistan ordusu Azerbaycan'ın İran'la sınırında yer alan Zengilan'a saldırarak bölgeyi işgal etmiş, burada yaşayan insanlar ise Aras nehrini geçerek İran'a sığınmışlardı. İran'a sığınan mülteciler İran devletinin yardımıyla Aras nehri üzerinden Azerbaycan'a geri dönmüşlerdir. Aliyev'in 29 Haziran – 2 Temmuz 1994 tarihleri arasında İran'a yaptığı iadeyi ziyarette iki ülke arasında iş birliğinin derinleştirilmesi amacıyla Rafsancani ile bazı müzakereler yapmıştı. Müzakereler sonucu, Azerbaycan ile İran arasında çeşitli alanlarda iş birliği yapılmasını içeren 14 maddelik bir mutabakat imzalanmış ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bilesuvar rayonunda (ilinde) ortak serbest ticaret bölgesinin açılması kararlaştırılmıştır. İran'ın Azerbaycan tarafından Ermenistan'a uygulanmış olan ablukayı aşması durumu Bakü yönetiminin tepkisine neden olmasına rağmen Nahcivan'ın dezavantajlı jeopolitik konumu nedeniyle Azerbaycan yönetimi İran ile ilişkilerini devam ettirmişti. Ziyaret sırasında yapılmış olan en önemli anlaşma Nahcivan'ı ablukadan kurtaracak ve bölgenin enerji ihtiyacının karşılanmasını

⁴⁸¹ SINKAYA Bayram, (2005), *Turkey-Iran Relations In The 1990's and the Role of Ideology*, Perceptions; Journal of International Affairs, cilt 10, sayı 1, s. 12 Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/TURKEY_IRAN_RELATIONS_IN_THE_1990S_and_t.pdf

⁴⁸² ASLANLI Araz, HESENOV İlham, age., s. 232

sağlayacak Hoy-Culfa doğal gaz boru hattının yapılması olmuştur.⁴⁸³ Görüşmeler sırasında Haydar Aliyev Rafsancani'den Dağlık Karabağ münakaşasında İran İslam Cumhuriyeti'nin aldığı tutumunu net bir şekilde belirlemesini istemiştir. Dış İşleri Bakanı Ali Akbar Velayeti ile yapılan görüşmelerin ardından Ermenistan devletinin tecavüzkâr tutumunu kınayan bir mutabakat imzalanmış ve tarafların ortak görüşü olarak ilan edilmiştir.⁴⁸⁴

Elçibey döneminde "Türkçülük" ve "Birleşik Azerbaycan" gibi söylemlerin sıkça kullanılması nedeniyle İran ile Azerbaycan arasında mevcut ilişkiler oldukça gerilemişti. Nitekim Elçibey milli yaklaşımını şöyle ifade ediyordu: "Bizim milletimizin kökeni Türk'tür ve Türk toplumunun bir parçasıyız. Halkımız bu gerçeği yıllarca unutmuştu."⁴⁸⁵ Aliyev hükümetinin ideolojisi ise Türkçülüğün aksine, "Azerbaycanlılık" olmuştur. Cumhurbaşkanı Aliyev'in danışmanları ve hükümet yetkilileri şu konuda hemfikirlerdir:

"Azerbaycan ulusal kimliğinin tanımı yapılırken Türklerin, Rusların veya diğer grupların karakteristik unsurları bu tanımlamaya hâkim olmamalıdır. Talişlar ve Lezgiler gibi etnik azınlıklar daima bu topraklarda yaşamışlardır. Halk Cephesinin iktidarda olduğu dönemde Atatürk'ün, "Türk'ün bir Türk'ten başka bir dostu yoktur" söylemi resmî ideoloji haline gelmişti. Bu söylem o zamanlar doğru olsa bile, şimdi oldukça abartılıdır. Eğer biz Türkler bizim dostumuzdur ama Talişlar dostumuz değildir dersek, o zaman Azerbaycan dahilinde ayrılıkçı hareketlerle karşılaşabiliriz. AHCP döneminde Azerbaycan dili ifadesini değiştirerek Türk dili tabirinin kullanılması Azerbaycan'ı parçalanma riskiyle karşı karşıya koymuştur. Bu nedenle Haydar Aliyev iktidarı devraldıktan sonra ülkenin resmi dilini Azerbaycan dili olarak değiştirdi. Bizim milli ideolojimiz Azerbaycanlılıktır. Azerbaycan'da yaşayan Lezgiler, Ruslar, Türkler, Talişlar ve hatta Ermenilerin hepsi Azerbaycanlılar olarak görülmektedir."⁴⁸⁶

Dolayısıyla Aliyev'in iktidara gelmesiyle "Türkçülük" söylemleri arka plana geçmiş ve iki ülke arasındaki ilişkiler realist çerçevede iş birliği ve ekonomik gelişme düzeyinde ilerlemiştir. Yani Haydar Aliyev daha dengeli bir dış politika yürüterek Güney Azerbaycan ile

⁴⁸³ ASLANLI Araz, HESENOV İlham, *age.*, s. 233.

⁴⁸⁴ NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, (2020), Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018), *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 8, sayı 4, s. 1267-1273, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1249713>

⁴⁸⁵ CELİLOVA Elnure, 2019, *age.*, s 31)

⁴⁸⁶ CELİLOVA Elnure, 2019, *age.*, s 33

birleşme fikrine olumlu bakmamış ve "Türkçülük" söylemlerini arka plana iterek Tahran hükümetiyle iyi geçinmeye çalışmıştır.⁴⁸⁷

1994 yılının 20 Eylül tarihinde Hazar'ın Azerbaycan kıyılarında bulunan enerji kaynaklarının çıkarılması, işletimi ve dağılımına dair Azerbaycan ile 8 ülkeden 11 petrol firmasının içinde bulunduğu konsorsiyum arasında "Yüzyılın Anlaşması" olarak bilinen anlaşma imzalanmıştır.⁴⁸⁸ Azerbaycan hükümeti Azerbaycan'ın ABEŞ⁴⁸⁹ (%10), Türkiye'nin TPAO (%6.75), Büyük Britanya'nın British Petroleum (%17.13) ve Remco (%2.08) şirketleri, Rusya'nın Lukoil (%10), ABD'nin Amoco (%17.01), Unocal (%10.5), Exxon (%8.00) ve Penzoye (%4.82) şirketleri, Norvec'in Statoil (%8.56), Suudi Arabistan'ın Delta (%1.68), Japonya'nın İtoci (%3.92) gibi şirketlerinin içinde bulunduğu bir petrol anlaşması imzalayarak ciddi ekonomik gelişmeler elde etmiş ve uluslararası ekonomik ve siyasi ortama uyum sağlamıştır. Yüzyılın anlaşmasına göre 25 sene boyunca Alov, Çıracık ve Güneşli adlanan uç petrol yatağından elde edilen petrolün batı pazarlarına ulaştırılması öngörülmüştür.⁴⁹⁰ Hazar havzasından çıkarılacak petrolün Azerbaycan ve Gürcistan topraklarından geçerek Avrupa'ya taşıyacak boru hatlarının yapılması için Konsorsiyum, söz konusu ülkelerin hükümetleri ile görüşmeler yapmıştır. Öte yandan Aliyev Levon Ter Petrosyan'a işgal edilmiş toprakların geri verilmesi şartıyla petrol boru hatlarının Ermenistan'dan geçebileceğini ve bu ülkenin de petrol anlaşmalarından yararlanacağını bildirmiştir. Ancak Ermenistan hükümeti Azerbaycan topraklarının işgalinde ısrar ederek kendisini bu sürecin dışında bırakmış ve bölgede mevcut olacak ekonomik kalkınmadan yararlanamamıştır. Avrupa'ya petrol ve doğal gaz taşıyacak boru hattının transit olarak İran topraklarından geçmesi konusunda İran hükümeti teklifte bulunmasına rağmen ABD'nin diplomatik baskısı sonucu daha maliyetli olmasına rağmen Gürcistan ve Türkiye üzerinden Akdeniz'e uzanacak olan güzergâh tercih edilmiştir. Rusya da

⁴⁸⁷ÇALIŞKAN Burak, (2018), *İsrail'in Güney Kafkasya Stratejisi*, İNSAMER, Erişim adresi; <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/rapor-israil-in-guney-kafkasya-stratejisi.pdf>, s. 6 (07.12.2021)

⁴⁸⁸AYDIN Ulviye, (2014), Avrupa Birliği'nin Enerji Politikaları: Bakü Petrollerinin Lojistik Boyutu, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, s. 40.

⁴⁸⁹ Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (ABEŞ), 1994 yılının sonunda oluşturulmuş ve Bakü'de faaliyet gösteren petrol şirketlerinden biridir. ABEŞ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi ve dünyanın birçok büyük petrol şirketi ile Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründeki petrol sahalarının ortak işletilmesi ve işletmeye alınması konusunda imzalanan anlaşmanın hissedarları adına kurulmuş bir işletme şirkettir. ABEŞ Rusya, İngiltere, ABD, Norveç, Türkiye, Japonya ve Suudi Arabistan gibi 7 ülkeyi temsil eden 11 büyük petrol şirketini içermektedir.

⁴⁹⁰ HASANOV Ali, (2005), *Modern Uluslararası İlişkiler ve Azerbaycan'ın Dış Politikası*, Azerbaycan Yayınları, Bakü, s. 664.

ilk önce bu projeye itiraz etmiş, ancak sonraki dönemlerde Rusya'nın bu güzergâha muhalefet etmesi yumuşamıştır.⁴⁹¹

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, 1994 yılında Azerbaycan millî petrol şirketi olan SOCAR ile Batılı petrol şirketleri arasında imzalanan 'Yüzyılın Anlaşması' Haydar Aliyev'in izlediği denge siyasetini sekteye uğratabilirdi. Bu durumu telafi edebilmek için Azerbaycan tarafı önceden İran'a söz verdiği yüzde 20'lik hissenin sadece yüzde beşini vermeyi önermiş, ancak İran tarafı bunu kabul etmeyince ikili ilişkilerde soğukluk yaşanmıştır. Bu olayın ardından Bakü yönetimi İran'ın Azerbaycan'daki bütün faaliyetlerini yasaklamış, Azerbaycan İslam Partisi'nin İran yanlısı olduğu bildirilerek faaliyetlerine son vermiş ve İran lehine casusluk yapmakta suçlanan parti liderlerini tutuklayarak mahkûm etmiştir. Yüzyılın Anlaşması çerçevesinde İran'la ilişkileri olumsuz yönde ilerleyince Azerbaycan hükümeti, ABD ve Batı ile ilişkilerini daha da geliştirerek denge siyasetinden uzaklaşmıştı. Azerbaycan'ın İran'a yönelik bu tavrına karşılık olarak Tahran yönetimi, Hazar'ın statüsünün henüz net bir şekilde belirlenmediğini ileri sürerek bu konuyu tartışmaya açmıştır. Hazar'ın bir göl olduğu nedeniyle kıyıdaş devletlerin kendi istekleri doğrultusunda tek taraflı bir şekilde Hazar'daki enerji kaynaklarından faydalanamayacağını ileri süren İran tarafı Rusya ile işbirliğine giderek Kasım 1995'te konuyla ilgili iki ülke ortak bir bildiri yayınlamışlardır.⁴⁹²

Yüzyılın Anlaşması'ndan duyduğu kırınglık nedeniyle İran, tepkisel olarak 1995 yılının başlarından itibaren Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmiş ve kendi rejimini Azerbaycan'a ihraç etme doğrultusunda faaliyetlerini artırmıştır. Azerbaycan'da İran tarafından desteklenen ve İran yanlısı faaliyet gösteren grupların engellenmesine rağmen İran, Azerbaycan'da bir araç olarak din adamlarını kullanmaya devam etmiştir. İran yönetimi, Azerbaycan'da İslam Partisi aracılığıyla toplum üzerinde kontrol sağlamaya ve etkili olmaya çalışmıştır. Bunun dışında Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye karar vererek ekonomik açıdan Ermenistan'ı desteklemiştir.⁴⁹³

1995 yılının Mart ayında Haydar Aliyev'e karşı darbe girişiminde bulunduğundan dolayı katledilen Rövsen Cavadov'un kardeşi Mahir Cavadov'un Azerbaycan'ı terk ederek

⁴⁹¹"Ever More Perilous Isolation - America's And Russia's New Friendship Could Leave Iran Stranded", *Economist Journal*, 00130613, (Mayıs 2002), 363, 8274.

⁴⁹²KARADAĞ Sinem, (2021), İran ve İsrail'in Trans Kafkasya Politikaları: Azerbaycan'ın Rolü, *Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, cilt. 4, sayı. 1, s. 57

⁴⁹³MAMMADOV Halit, (2013), Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 8, Sayı: 15, s. 52-53.

İran'a sığınması, iki devlet arasındaki ilişkilerin daha fazla gerilmesine sebep olmuştur.⁴⁹⁴ Sözü edilen darbenin başarısızlıkla sonuçlanması neticesinde Mahir Cavadov İran'a giderek Karabağ'ı Ermenilerden azat etmek ve Azerbaycan'ı Haydar Aliyev iktidarından kurtarmak iddiasıyla İran topraklarında silahlı gruplar oluşturmuştu. Bunun üzerine Azerbaycan'da Mahir Cavadov hakkında soruşturma açılarak İran'dan iadesi talep edilmesine ve Azerbaycan'ın devlet yetkilileri tarafından İran hükümetine yönelik resmi çağrılara rağmen, İran devleti Mahir Cavadov'u Azerbaycan'a iade etmekten imtina etmiştir.⁴⁹⁵

İran, bu dönemde Azerbaycan'da dini faaliyetlerine ağırlık vermiş ve Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir. Aliyev 12 Mayıs 1996'da ikili ilişkileri normalleştirmek amacıyla İran'a resmi bir ziyarette bulunmasına rağmen, Rafsancani ile yapılan görüşmeler sonucu İran'ın Azerbaycan'a yönelik tutumunda somut bir değişiklik yapması mümkün olmamıştır.⁴⁹⁶ İran hükümetinin Azerbaycan'da dini faaliyetlerde bulunmasını hoş karşılamayan Aliyev, Rafsancani ile konuşmasında "Azerbaycan laik bir devlettir ve din devletten ayrıdır. Bundan dolayı bazı İranlı din adamlarının propaganda yürütmek için Azerbaycan'a gelmeleri ikili ilişkilerimizi olumsuz yönde etkilemektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendine has devlet prensipleri ve yönetim şekli olduğu gibi, İran İslam Cumhuriyeti'nin de kendine özgü yaşam prensipleri vardır. Biz hiçbir zaman sizin iç işlerinize karışmadığımız gibi sizin de bizim iç işlerimize karışmamanızı istiyoruz"⁴⁹⁷ ifadelerini kullanmıştır.

İran Dış İşleri Bakan yardımcısı 1995 yılının aralık ayında Azerbaycan'ı ziyaret ederken Ermenistan'dan aldığı bazı Azerbaycanlı esirleri de beraberinde getirmiş ve Rafsancani'nin Meşhed-Sereks-Tecen Demir Yolu'nun açılışına katılması için Haydar Aliyev'e yazdığı davet mektubunu takdim etmiştir. 1996 yılının Mayıs'ında Haydar Aliyev bu demir yolunun açılış merasimine katılmak için İran'a gitmiş ve bu ziyaret sırasında iki ülke arasında ekonomik alanda ortak çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Haydar Aliyev ile görüşen Rafsancani, İran devleti tarafından Azerbaycanlı mültecilere yardım edileceği konusunda söz vermiş, buna karşılık olarak Aliyev, 1997 yılında petrol üretimi alanında İran ile iş birliğini sağlamak adına

⁴⁹⁴KESKİN Arif, (2006), İran'ın Azerbaycan Politikası, *Global Strateji dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 7, s. 96.

⁴⁹⁵NESİBLİ Nesib, (1999), *Azerbaijan-Iran Relations: Challenges and Prospects*, Harvard Kennedy School, <https://www.belfercenter.org/publication/azerbaijan-iran-relations-challenges-and-prospects>

⁴⁹⁶ASLANLI Araz, HESENOV İlham, *age.*, s. 234.

⁴⁹⁷HABİBLİ Gültekin, *age.*, s. 82.

diğer devletlerle birlikte İran'ı da Şahdeniz petrol yatağının işletilmesi için imzalanacak anlaşmaya davet etmiştir.⁴⁹⁸

90'lı yılların ikinci yarısında İran ile Azerbaycan arasında mevcut ilişkiler İran'ın düşman olarak algıladığı ülkelerin Azerbaycan aracılığıyla bölgeye nüfuz etmesi nedeniyle gitgide kötüleşmeye başlamıştı. 1996 yılının Mart ayında İran Dışişleri Bakanı Ali Akbar Velayeti'nin Azerbaycan'a yaptığı ziyareti sırasında Azerbaycan Dışişleri bakanı Ali Hasanov'un "İran devletinin saldırgan ve Hıristiyan Ermenistan'ı Müslüman Azerbaycan'a karşı destekleyici" yönde açıklamalarda bulunmasına tepki gösterince, Ali Akbar Velayeti de "Azerbaycan hükümetinin İsrail ajanlarına bölgeye yayılması için şerait sağladığını" belirterek kızgınlığını ifade etmiştir.⁴⁹⁹

İki devlet arasında yaşanan bu gerginliğe rağmen Haydar Aliyev 1997 yılının Aralık ayında İslam Konferansı teşkilatı çerçevesinde Tahran'da düzenlenmiş devlet başkanları zirve toplantısında iştirak etmek için İran'a gitmiştir. Aliyev İran'ın dini lideri Ayetullah Seyit Ali Hamaney ile görüşü sonrası açıklamada bulunarak İran yönetimine Azerbaycan mültecilerine yapılan insani yardımlardan dolayı teşekkür ettiğini belirtmiş ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki soruna yönelik etkili siyaset belirleyemeyerek Ermenistan'ı destekleyen ülkelere üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Haydar Aliyev, İran'ın yeni seçilmiş Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ile görüşü sırasında Azerbaycan'ın İran ile İslam Konferansı teşkilatı çerçevesinde ve aynı zamanda bir komşu ülke olarak işbirliğini geliştirmek isteğinde olduğunu bildirmiştir. Nitekim Hatemi'nin başkanlığını yaptığı İslam Konferansı Teşkilatı'nın Tahran'da düzenlenen konferansında Ermenistan'ın Azerbaycan'a tecavüzünü kınayan bir bildiri kabul edilmiştir.⁵⁰⁰

Ancak İran'ın Hazar'ın statüsü konusunda ilgili konumu 2001 yılının temmuz ayında iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Hazar'ın Azerbaycan'a ait sektöründe, British Petroleum'a ait Geofizik-3 ve Elif Hacıyev araştırma gemileri Alov-Şark sahalarında araştırma yaparken, bu gemilerin kendi karasularında bulunduğunu beyan eden İran savaş gemileri ve uçakları araştırma gemilerini bölgeden çekilmeye zorlamıştır.⁵⁰¹ Azerbaycan hava sahasının

⁴⁹⁸ NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, (2020), agm, s 6

⁴⁹⁹CORDESMAN Anthony, HASHİM Ahmed S, (1997), *Iran: Dilemmas of Dual Containment*, Boulder CO; Westview Press, s. 143

⁵⁰⁰NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, 2020, agm., s. 8

⁵⁰¹GASIMLI Musa, (2015), *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti 1991-2003*, I. Hisse, Mütercim, Bakı, s. 599

İran uçakları tarafından ihlal edilmesi iki ülke arasında gerginliğin tırmanmasına neden olmuştur. Azerbaycan'ın tek olmadığını göstermek amacıyla Türkiye Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu 2001 yılının 25 Ağustos tarihinde Bakü'yü ziyaret etmişti. Genelkurmay Başkanı'na eşlik eden Türk Yıldızları'nın, Bakü semalarında gösteri yapması İran'a karşı Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek olarak yorumlanmıştır. İki ülke arasındaki gerginliğin tırmanması, Azerbaycan ile ABD arasındaki güvenlik içerikli ilişkilerin de gelişmesine yol açmış ve bu çerçevede Hazar'daki petrol ve doğal gaz platformlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Azerbaycan ve ABD ortak çalışmalarına başlamışlardır. 11 Eylül saldırılarının ardından Azerbaycan'ın ABD'ye destek vermesi ve Afganistan harekâtında lojistik açıdan yardımda bulunacağını ilan etmesi Azerbaycan-ABD ilişkilerinin gelişmesi için uygun bir zemin hazırlamış; ancak bu olay İran tarafından endişeyle karşılanmıştır.⁵⁰²

Tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Haydar Aliyev 2002 yılının Mayıs ayında İran'ı tekrar ziyaret etmiş ve yapılan görüşmelerde iki ülke arasında bazı anlaşmalar imzalanmıştır. Siyasi Sözleşmede birbirlerinin iç işlerine karışmamak ve üçüncü bir ülkenin müdahalesine ya da herhangi bir saldırısına izin verilmemesi gibi konularda uyum öngörülmüştü.⁵⁰³ Bu sözleşme vasıtasıyla İran, 11 Eylül olaylarının ardından gelişen ABD-Azerbaycan ilişkilerinin kendisine yönelik müdahale ihtimalini engellemiş oluyordu. Görüşmeler sırasında Hatemi, Hazar'ın statüsüyle ilgili yaranmış fikir ayrılıklarının kıyıdaş ülkeler arasında karşılıklı anlaşma yoluyla çözüme ulaştırılması gereğini vurgulamıştır.⁵⁰⁴ Her iki lider için düzenlenmiş olan ortak basın toplantısında İranlı bir gazeteci Haydar Aliyev'e "Mazandaran Denizi'nin statüsü nasıl olacak?" sorusunu sormuştur. Aliyev Hazar Denizi'nin Mazandaran olarak adlandırılmasına kızarak sert tepki göstermiş ve "Dünya'da Mazandaran adlı bir göl mevcut değildir, eğer İran arazisinde böyle bir göl varsa ben onu tanımıyorum, belki siz onu bana tanıtabilirsiniz" diye cevap vermiştir. Hatemi ise "Tamam, bundan sonra Hazar diyelim" diyerek ortamı yumuşatmaya çalışmıştır.⁵⁰⁵ Görüşmede Hazar'ın statüsü konusunda net bir anlaşmaya varılmamasına rağmen Aliyev bu ziyareti, dost ülkeye yapılan bir ziyaret olarak değerlendirmiştir.

Aliyev, Nisan 2003'te Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunan İran Dış İşleri Bakanı Kemal Harrazi'yi kabul etmiştir. Görüşme sırasında Haydar Aliyev, Harrazi'ye İran'a yaptığı

⁵⁰²ÇIRAGOV Fuad, (2017), *Azərbaycan-Amerika Birləşmiş Ştatları Münasibətləri, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, (Der. Fərhad Məmmədov, Cavid Vəliyev, Aqşin Məmmədov), Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Bakı s. 381.

⁵⁰³MƏHƏMMƏDİ Məsiağa, 2018, age., s. 5

⁵⁰⁴QASIMLI Musa, 2015, age., s. 215

⁵⁰⁵ASLANLI Araz ve HESENOV İlham, 2005, age., s. 604

son ziyaretin dost ziyareti olarak değerlendirdiğini ve bu ziyareti karşılıklı ilişkilerin dönüm noktası olarak değerlendirdiğini bildirerek, iki ülke arasında ekonomik açıdan daha sıkı ilişkilerin kurulmasını desteklediğini ifade etmiştir.⁵⁰⁶

Öte yandan Haydar Aliyev, NATO ile işbirliğine giderek İran ve Rusya'dan gelen baskıları etkisiz hale getirmek istiyordu. Böylece Aliyev, Azerbaycan'ın yönünü siyasal, ekonomik ve sosyal açıdan Batı'ya çeviren, bölgesel çıkarları gözeterek çok yönlü bir dış politika oluşturmuştur. Aliyev bunu anlayışı biçiminde formüle etmiştir. Elçibey'in dış politika yaklaşımının aksine Aliyev, Türkiye, AB ve ABD gibi bölgesel ve küresel güçlerle yapıcı ilişkilerin yanı sıra İran ve Rusya gibi aktörlerle de dengeli ve akıllı ortaklıklar kurarak daha pragmatik dengeli dış politika yürütmüştür. Dolayısıyla denge politikasının temelleri Haydar Aliyev döneminde atılmış ve sonralar bu politika, Azerbaycan devletinin dış politika stratejisine dönüşerek büyük güçler tarafından çevrilmiş olan Azerbaycan'ı bu güçlerin mücadele alanı olmaktan çıkartmış ve onların stratejik partnerine dönüştürmüştü.⁵⁰⁷ Böylece Azerbaycan jeopolitik açıdan oldukça karışık bir güç dengesinin ortasında bulunması nedeniyle dikkatli bir dış politika stratejisi geliştirerek büyük güçler tarafından çevrelenmesine rağmen egemenliğini koruyabilmiştir. Kısacası Haydar Aliyev bir taraftan Azerbaycan'ı kendi kontrolü altında tutmaya çalışan Rusya ile, öte yandan bölgede nüfuz sahibi olmayı hedefleyen İran ve Türkiye ile komşuluk ilişkilerini stabil ve kendi lehine işleyecek bir şekilde geliştirebilmiştir.

3.5. İlham Aliyev İktidarı Döneminde Azerbaycan-İran İlişkileri (2003'ten Günümüze)

2003 yılında Azerbaycan'da yapılan Cumhurbaşkanı seçimlerinde Haydar Aliyev'in oğlu İlham Aliyev Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiş ve görevi devralmasının ardından İran'la iş birliği politikasını devam ettirerek babası Haydar Aliyev'in yolunu takip etmiştir. 2004 yılında ABD Azerbaycan'dan askeri üs talep ederken, aynı yılın Ağustos ayında İlham Aliyev Rusya ve İran'ın endişelerini azaltmak amacıyla Azerbaycan Milli Güvenlik Kanunu'nu onaylamıştır. Bu kanuna esasen yabancı bir ülkenin Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde askeri güç bulundurması yasaklanmıştır. İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin 2004 yılının ağustos ayında Azerbaycan'ı ziyareti esnasında işbirliği ve dostluk anlaşmaları

⁵⁰⁶ NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, 2020, agm., s. 12

⁵⁰⁷ YILMAZ Reha, SAYIN Fatih Mehmet, Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 4, sayı 1, s. 13. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/jiss/issue/25894/272895> (01.12.2021)

yenilenmiş ve Hatemi Azerbaycan ile Ermenistan uyuşmazlığında İran'ın Azerbaycan'ı savunduğunu açıklamıştır. Hatemi'nin ziyareti sırasında çeşitli alanlarda iş birliği anlaşmaları yapılması yanında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın Tebriz şehrinde Başkonsolosluk açması onaylanmıştı. Ocak 2005'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev İran'ı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında maliye, sınır, kültür, hidro-enerji vs. alanlarında yeni anlaşmalar imzalanmıştır. Ziyaretin son günü Tebriz'e giden Aliyev burada coşku ile karşılanmıştır. Bu ziyaret sırasında yapılan en önemli antlaşma iki ülke arasında akdedilen "Saldırmazlık Anlaşması" olmuştur. Bu anlaşmaya esasen üçüncü bir ülke bu iki ülkeden birine saldırırsa, diğer ülke saldırgan ülkeye destek vermeyecek ve tarafsızlığını koruyacaktı.⁵⁰⁸

Ardından, İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedî Nejat Aralık 2005'te İran'dan Nahcivan'a çekilen gaz boru hattının açılışında iştirak etmek için Nahcivan'a gelmiş ve İlham Aliyev ile Mahmut Ahmedî Nejat enerji alanında işbirliği yapılmasına dair bir anlaşma imzalamışlardır. 2006 yılı Haziran ayında her iki lider Bakü'de yapılan Ekonomik İş Birliği Teşkilatı'nın zirve toplantısında yeniden bir araya gelmiş ve görüşme esnasında iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğini beyan etmişlerdir.⁵⁰⁹

2005 yılında İran'daki muhafazakâr kanadın temsilcisi Ahmedî Nejat'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından ABD ve İsrail ile ilgili sert konuşmaları, Azerbaycan-İran ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönem iki ülke ilişkilerinde güvenlik konusunun öne çıkmasına neden olan olay İran'a karşı olası bir saldırıda Azerbaycan'ın üs olarak kullanılması ihtimali olmuştur. Bu nedenle Azerbaycan tarafı her fırsatta kendi topraklarının İran'a karşı bir müdahalede kullanılmasına izin vermeyeceğini belirtmiştir. İran'ın yeniden başlattığı atom enerjisi meselesi 2005 yılı sonu ve 2006 yılı başlarında uluslararası boyutlara tırmanmasıyla ilgili olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev verdiği beyanatta, İran'a yönelik yaptırım uygulanmasına karşı çıktığını belirtmiş ve Azerbaycan topraklarının hiçbir devlete karşı saldırı amacıyla kullanılmasına izin verilmeyeceğini ifade etmiştir. İlham Aliyev Haziran 2006'da, İran'a yönelik herhangi bir saldırıyı desteklemeyeceklerini ve atom enerjisi meselesi ile ilgili olarak tırmanan gerginliğin karşılıklı anlaşma esasına dayalı olarak diplomatik yollarla halline taraftar olduğunu açıklamıştır.⁵¹⁰ Kısacası, Azerbaycan iktidarı, ABD'nin olası bir İran saldırısı durumunda kendi toprağının üs olarak hiçbir devlet tarafından

⁵⁰⁸ÖZDAŞLI Esmе ve KODAMAN Timuçin, (2016), *Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri*, Orion Kitabevi, Ankara s. 224

⁵⁰⁹NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, 2020, agm., s 13

⁵¹⁰MƏHƏMMƏDİ Məsiğa, 2018, age., s. 244

kullanılmayacağını ilan etmiş ve böylece kendisinden İran'a hiçbir tehdit gelmeyeceğini açıklayarak komşu devleti rahatlatmaya çalışmıştır.⁵¹¹

Öte yandan, 2006 yılına kadar Azerbaycan hükümeti Güney Azerbaycan konusuna çok ihtiyatlı yaklaşmaktaydı. Azerbaycan komşu devlet İran'ı kışkırtmamak doğrultusunda İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik faaliyetlerin merkezi olmak istememiştir. Bu yüzden Azerbaycan Devlet Başkanı Güney Azerbaycan konusuna ilişkin fikirlerini gündemine dahil etmiyordu. Ancak 2006 yılında düzenlenen Dünya Azerbaycanlıları 2. Kurultayında İlham Aliyev konuşma sırasında kendisini sadece Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının değil, "dünyada yaşayan 50 milyonluk tüm Azerbaycanlıların Başkanı" olduğunu ifade edince, "Birleşik Azerbaycan" yanlıları tarafından sevinçle karşılanmış, ancak İran devletinin endişelenmesine yol açmıştır.⁵¹² Nitekim İran'ın bu olaya sert tepkisi sonucu Azerbaycan'da İranlı din hocalarının faaliyeti durdurulmuş, dindar görüşlü siyasi partilerin ve Şii camiilerinin kapatılması kararı alınmış ve ülke dahilinde faaliyet gösteren dini liderler hapse atılmıştır.

İlham Aliyev, Hazar Denizi'ne kıyıdaş olan devlet başkanlarının ikinci zirve toplantısında iştirak etmek için 16 Ekim 2007'de İran'a gitmiş; ziyaret esnasında Cumhurbaşkanı siyasi, ekonomik ve diğer alanlarda aralarındaki iş birliğinin başarılı bir şekilde geliştiğini bildirmişlerdir. 2009 yılının 10 Mart tarihinde Aliyev İran'a diğer bir resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Aliyev Ahmedî Nejat ile görüşme sırasında iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca İlham Aliyev, İran'ın dini lideri Seyit Ali Hamaney ile de görüşmüş ve iki lider ülkeler arasında kardeşlik ve iyi komşuluk ilişkilerinin ekonomik ve siyasi alanlarda olumlu yönde geliştiği konusunda hemfikir olduklarını belirtmişlerdir. 17 Kasım 2010 tarihinde Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunan Ahmedî Nejat, İlham Aliyev ile görüşmüş ve yine iki ülke arasında mevcut ilişkilerin farklı alanlarda yüksek seviyede devam etmesinin önemli olduğuna değinilmiştir. Her iki lider, görüşmelerin başarılı şekilde karşılıklı münasebetlerin gelişmesini olumlu değerlendirerek, bundan sonra da böyle devam edeceğinden emin olduklarını ifade etmişlerdir. Görüşme sırasında İran ile Azerbaycan arasında nakliyat ve enerji alanlarında iş birliği konusunda anlaşmalar imzalanmıştır.⁵¹³

⁵¹¹HASANOV Ali, *Heyder Aliyevin Geosiyasi Telimi: XXI esrde Azerbaycanın esas geosiyasi vezifeleri ve perspektivleri*, Azerbaycan gazetesi, 1 Mayıs 2011.

⁵¹²*Dünya Azerbaycanlılarının II Qurultayında Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevin nitqi*, 16 Mart 2006, Erişim adresi <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c2.pdf> (12.02.2022).

⁵¹³NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, 2020, agm., s.14

2010 yılında Bakü’de yapılan “Hazar Zirvesi” toplantısında İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedi Nejat iki ülke arasındaki vize rejiminin ortadan kaldırılmasını teklif etmiş, ancak İlham Aliyev bu teklife sıcak yanaşmamıştır. Hatta İran hükümeti Azerbaycan’a uyguladığı vizeyi kaldırarak Azerbaycan’dan da benzeri bir uygulamada bulunmasını istemiştir. Azerbaycan hükümeti bu teklifi kabul etmeyince, İran hükümeti tepki göstermiştir. Nitekim, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Siyasi İşler Dairesi Başkanı Ali Hasanov Hürriyet gazetesine verdiği demeçte İran’ın Azerbaycan ile Türkiye arasındaki vizelerin kaldırılması konusunda engel teşkil ettiğini açıklamıştır.⁵¹⁴ Hasanov’a göre Azerbaycan’ın Türkiye’ye vizeyi kaldırdığı gün, İran’a da kaldırması gerekiyordu. Aksi takdirde İran hükümeti Azerbaycan’ı Nahcivan yolunu kapatmakla tehdit edebilirdi.⁵¹⁵

Aliyev ve İran’ın yeni Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani 23 Ocak 2014’te İsviçre’nin Davos şehrinde yapılan Uluslararası Ekonomi Forum toplantısında bir araya gelmiş ve bölgesel iş birliğinin ve karşılıklı münasebetlerin daha da genişletilmesi konusunda fikir alışverişi yapmışlardır. Aliyev’in İran’a resmi olarak üçüncü ziyareti 2014 yılının 9 Nisan’ında gerçekleşmiştir. Aliyev, İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile İran’ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaney ve ulaştırma ve bilgi teknolojileri bakanı Mahmut Vaezi ile de görüşmüştür. Yapılan görüşmelerin ardından Azerbaycan ile İran arasında dört alanda anlaşmalar imzalanmıştır. Bunları şöyle belirtebiliriz:

- 1) Gençlik ve Spor alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi;
- 2) Olağan durumların yönetilmesi alanında işbirliği yapılması;
- 3) Metalürji alanında işbirliği yapılması;
- 4) Marazad ve Ordubad Su Elektrik santrallerinin tesis edilmesi ve kullanılması.⁵¹⁶

İran, o dönemde bölgesel güvenliğini sağlamak amacıyla Rusya-İran-Türkiye, Rusya-İran-Azerbaycan gibi üç taraflı ilişkiler ağı oluşturmaktaydı. Nitekim 8 Ağustos 2016’da üç ülkenin devlet başkanları Bakü’de görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşme 10 Eylül 2017’de Astana’da bir daha gerçekleştirilmiş ve Ruhani toplantıda yaptığı konuşmasında, Kuzey-Güney

⁵¹⁴Vize İran Yüzünden, Hürriyet gazetesi, 22 Temmuz 2011.

⁵¹⁵Viza rejiminin leğvi barede qerar Azerbaycan jurnalistlerine şamil edilmeyecek- İran XİN, 1 Şubat 2010, Erişim adresi; <http://az.trend.az/news/politics/1630649.html> (10.02.2012)

⁵¹⁶NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, 2020, s. 15

nakliyat yolunun önemini vurgulayarak üç taraflı işbirliğinin uluslararası açıdan önemli olduğunu ve bölgeye olumlu katkıda bulunacağını belirtmiştir.⁵¹⁷

Azerbaycan tarafı İran ile ilişkilerinde Rusya'yı da bir dengeleyici unsur olarak kullanmaktadır. İran'la ilişkilerine kıyasla, Azerbaycan Rusya ile ilişkilerinde daha az sorun yaşamıştı. Yani Rusya'nın Ermenistan'a verdiği destek dışında Rusya ile Azerbaycan arasında başka bir sorun mevcut değildi. "Valday" Uluslararası Tartışma Kulübü Toplantısı'na katılmak için İlham Aliyev 3 Ekim 2019 tarihinde Rusya'nın Soçi şehrine gitmiş ve orada yaptığı konuşmada, Azerbaycan-Rusya ilişkilerine değinirken " Rusya bizim için önemli dost, müttefik ve iyi komşudur. Biz bu ilişkileri çok önemsiyoruz" ifadelerini kullanmıştır.⁵¹⁸

2020 yılında Azerbaycan'ın Karabağ topraklarının azat edilmesi sonucu Goris-Gapan yolu Azerbaycan hükümetinin kontrolüne geçmiş ve 2021 yılında Azerbaycan hükümeti tarafından bu yolda gümrük işlemleri uygulamıştır. Bu yolu kullanarak Erivan ve Hankendi'nde yaşayan Ermenilere yakıt taşıyan İranlı şoförlerden gümrük vergileri alınması ve iki İranlı şoförün tutuklanması sonucu İran ile Azerbaycan arasında ilişkiler yeniden gerilmiştir. Bu olayın üzerine İran ordusu Azerbaycan sınırında askeri tatbikat başlatmış, buna karşılık olarak Azerbaycan – Türkiye askerleri Nahcivan'da bir araya gelerek ortak askeri tatbikat düzenlemişlerdir. Daha sonra diplomatik ilişkiler yoluyla gerilim yatırılmış ve her iki ülke kendi askerlerini sınırdan karşılıklı olarak uzaklaştırmışlardır.

Özetle, Azerbaycan hükümeti dengeli dış politikaya uygun olarak bölgesel ve küresel güçlerle ilişkilerini geliştirmek azmindedir. Azerbaycan, bu tür politikayı uygularken, diğer devletlerin Ermenistan ile geliştirdikleri ilişkilere ve Karabağ sorununa yaklaşımlarına dikkat etmiştir.

Devletlerin güç kategorilerine göre sınıflandırılmasında Azerbaycan'ın küçük bir güç olması, bölgesel ve küresel güçler arasında böyle bir denge politikası izlemeyi zorunlu kılmıştır. İlham Aliyev iktidarı, Azerbaycan'ın en önemli dış politika ve güvenlik kaygılarının temel kaynağı olan Karabağ sorununu çözmek için Ermenistan'ı bölgesel ve uluslararası politikalarından izole ederek çözüme zorlayacak yönde politikalar izlemeyi uygun bulmuştur. Aliyev'in dış politika anlayışı Azerbaycan enerji kaynakları üzerinde bölgesel ve küresel

⁵¹⁷ *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və İran Prezidenti Həsən Ruhaninin Astana'da Görüşü Olub*, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, 10 Eylül 2017,

⁵¹⁸ *Bizim Üçün Rusiya Ən Mühüm Tərəfdaş, Dost, Mehriban Qonşudur*, Ses Qazeti, 3 Oktyabr 2019, <http://sesqazeti.az/news/politics/763096.html> (Erişim Tarihi: 05.10.2021).

aktörlerin mücadelesini dengeli bir şekilde yürütmek ve ülkeyi bir çatışma alanı olmaktan uzak tutmak azmine dayanmaktadır. İlham Aliyev döneminde yürütülen Dengeli Dış Politika uluslararası ilişkilerde Azerbaycan'ın aşağıda belirttiğimiz ilkelere göre davranmasını öngörmektedir:

1. Devletlerin birbirlerinin sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelerine, bağımsızlıklarına ve demokratik ilkeler doğrultusunda oluşturulan kalkınma hamlelerine saygılı davranılması;
2. Uluslararası hukuk prensipleri temelinde devletin bağımsızlığının tehdit edilmesine ve sınırların zorla değiştirilmesine izin verilmemesi ve bu konularla ilgili sorunların uluslararası hukuk çerçevesinde çözülmesi;
3. Güven ve ortak fayda ilkeleri temelinde dünya devletleriyle kültürel ve sosyo-ekonomik alanda ilişkilerin kurulması;
4. Devletlerarası antlaşmaların uluslararası hukuk prensiplerini baz alarak yapılması;
5. Etnik azınlıkların kendi kaderlerini tayin etme tezine saygıyla yaşamak;
6. Devletlerin güvenliğini tehdit edecek terör faaliyetlerine karşı tüm devletlerle ortak tutum sergileyerek işbirliği yapılması;
7. Uluslararası sorunların çözümüne katkıda bulunarak, krizi çözmeye yönelik çalışmalara dahil olunması.⁵¹⁹

Öte yandan, İlham Aliyev, Azerbaycan'ın savunma sanayisine büyük yatırımlar yaparak askeri harcamalarını sürekli artırmıştır. Aliyev, Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarını savaşarak geri almayı da diğer bir seçenek olarak daima masada tuttıklarını her fırsatta ifade etmiştir. İlham Aliyev 'in hayata geçirdiği dış politika stratejisini beş konuda özetlemek mümkündür;

- 1- Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne zarar vermeden çözmek,
- 2- Azerbaycan'ın uluslararası ve bölgesel ilişkilerini güçlendirmek,
- 3- Azerbaycan'ın dünya devletleriyle entegrasyonunu sağlamak,

⁵¹⁹ÇELİKPALA Mitat, (2013), *İlham Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan*, (Der. Çağrı Erhan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara s. 257.

4- Güney Kafkasya iletişim ve transit nakliyat koridorunu oluşturarak Azerbaycan'ın transit imkanlarını artırmak,

5- Gelişmiş ülkeleri yatırım yapmak maksadıyla bölgeye çekmek.⁵²⁰

Bölgesel açıdan bakıldığında, Azerbaycan bir taraftan yeni ittifaklar kurarak bölgede gücünü artırmakta, diğer taraftan ise Ermenistan lehine oluşabilecek ittifakları engellemeye çalışmaktadır. Bu nedenle Azerbaycan bölgede çok taraflı politikalar oluşturmak zorunda kalmıştır. İlham Aliyev döneminde mevcut olan İran-Ermenistan, İsrail-Azerbaycan ve ABD-Azerbaycan ilişkileri, İran ile Azerbaycan arasındaki ilişkileri doğrudan ve olumsuz yönde etkileyen konular olmuştur. Ancak her şeye rağmen Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve İlham Aliyev Azerbaycan ile İran halkları arasındaki sıkı bağları göz önünde bulundurarak İran'la çatışmaya girmekten kaçınmışlardır.⁵²¹

3.6. İkili İlişkilerde İran ile Azerbaycan Arasındaki Anlaşmazlık Konuları

İran ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde yedi noktada karşılıklı anlaşmazlık mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1) Azerbaycan'ın dış politikasında Batı'nın önemli yer tutması, NATO askeri örgütü yanında, İsrail ve ABD ile politik, askeri ve ekonomik alanlarda mevcut olan yakın ilişkileri, İran tarafından eleştirilmektedir.

2) Azerbaycan'ın Türkiye ile özel- stratejik ilişkilerde bulunması sonucu Türkiye'nin Kafkasya'da söz sahibi olması, İran'ın endişelenmesine neden olmuş ve bölgede Türkiye'nin güç kazanmasını olumsuz karşılamıştır.

3) Hazar havzasında bulunan enerji yataklarının bölüşülmesi konusunda iki devletin farklı yaklaşımlar içinde olması, onları anlaşmaya varmakta zorlayan önemli bir faktör olmuştur.

4) İran hükümeti tarafından Azerbaycan Türklerine yönelik uygulanan politikalar Bağımsız Azerbaycan'da yaşayan halk ve iktidar tarafından zaman zaman eleştirilmiştir.

⁵²⁰MƏMMƏDOV Fərhad, (2017), age., s. 32.

⁵²¹HASANOĞLU Eldar, (2021), *İran'ın Azerbaycan Siyaseti*, s. 8

Erişim adresi; <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-azerbaycan-siyaseti/2396577> (24.02.2022)

5) İran devletinin komşu ülkelere yönelik yürüttüğü "rejim ihracı politikası" Azerbaycan hükümeti tarafından olumsuz karşılanmakta ve bu durum doğrudan kendi iç işlerine karışma olarak algılanmaktadır.

6) İran'ın Ermenistan'la geliştirdiği sıkı iş birliği Azerbaycan iktidarının zaman zaman İran'a yönelik endişe duymasına neden olabilmektedir.

7) İran'ın Karabağ konusundaki genel tavrı Azerbaycan yönetiminin İran'a olan güvenini sarsabilmektedir.

Hiç kuşkusuz, jeostratejik önemi ve sahip olduğu zengin yer altı kaynakları, bunun yanı sıra enerji ve ulaşım hatlarının kesişme noktasında olması Azerbaycan'ı küresel güçler olan Rusya ve ABD'nin yanı sıra bölgesel güçler olan İran ve Türkiye'nin de ilgi odağı haline getirmiştir.⁵²² Azerbaycan'ın yürüttüğü enerji politikalarıyla bölgede meydana gelen üretim ve dağıtım faaliyetleri hem küresel güçler hem de bölgesel güçler tarafından rekabet ve işbirliği çerçevesinde değerlendirilmiştir. Azerbaycan'ın bu konuda Batı devletleriyle işbirliği yapması bölgede kendi egemenliğini oluşturmaya çalışan İran'ın çıkarlarıyla çatışması nedeniyle İran devleti, komşusunun Batı devletleriyle kurduğu yakın ilişkilerini kendi güvenliğine yönelik bir tehdit ve bölgedeki çıkarlarına aykırı bir durum olarak algılamaktadır. Azerbaycan'ın, AB ile enerji iş birliği, askeri ve güvenlik alanında İsrail ve ABD ile kurduğu ilişkiler İran'ı açıkça rahatsız etmektedir.⁵²³ Azerbaycan'ın esasen Batı yönlü bir dış politikayı tercih etmesi İran'ı da kendi güvenliğine yönelik bir tehdit algılamasına neden olmakta, aynı zamanda, Azerbaycan'ın ABD ve İsrail ile kurduğu ilişkilerin daha çok askeri düzeyde olması da İran'ı endişelendirmektedir.⁵²⁴ Çoğunlukla Şii nüfusa sahip bir ülke olan Azerbaycan, İran'dan tamamen farklı bir gelişim yolu seçmişti. Bu bağlamda Bakü yönetimi, Tahran ve Moskova'nın

⁵²²KARADAĞ Sinem, (2021), agm, s. 53

⁵²³BOZ Hakan, *İran'ın Azerbaycan'daki Asimetrik Savaşı*, Erişim adresi: <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/iranin-azerbaycandaki-asimetrik-savasi> 25.11.2011

⁵²⁴GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, *Kafkasya'da İran - İsrail çekişmesi ve Güvenlik Sorunları*, https://www.academia.edu/2252202/Kafkasya_da_%C4%B0ran_%C4%B0srail_%C3%A7eki%C5%9Fmesi_ve_G%C3%BCvenlik_Sorunlar%C4%B1

muhafif olmalarına rağmen, ABD, İsrail, Avrupa Birliği ve NATO ile çeşitli alanlarda yakın ilişkiler kurmuştur.⁵²⁵

Belirsizliklerin hâkim olduğu ve tehditlerin arttığı çok kutuplu bir sistemde devletler kendi bekasını korumak için farklı stratejiler izlemektedirler.⁵²⁶ Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra Ermenistan ile yaşanan savaş durumu, bunun yanı sıra İran ve Rusya'dan algıladığı tehditler Azerbaycan'ın ittifak ilişkilerini etkilemiştir. Uluslararası sistemin anarşik yapısının devletler üzerinde oluşturduğu güvenlik krizleri bölgede dondurulmuş sorunların yeniden ortaya çıkmasına ve her iki devletin güvenlik konusunu ön planda tutarak bu yönde politikalar takip etmelerine neden olmuştur. Bağımsızlığını kazanmasının ardından Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın Karabağ ve etraf bölgelerinin işgal edilmesi Azerbaycan'ı beka sorunu ile karşı karşıya koyduğundan dolayı Karabağ meselesi her dönemde Azerbaycan dış politikasının temel bir parametresi olmuştur. 1990'larda bölgede İran ve Rusya'nın güçlerinin zayıflaması sonrasında uluslararası sistemin ABD tarafından tek başına domine edilmesiyle Azerbaycan, ABD ve Batı yönelimli bir politika değişimine gitmiştir. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan Batılı ülkelere öncelik veren bir dış politika izlerken İran, Batı ve ABD'ye karşı Erivan ve Moskova ile işbirliğini öngören bir dış politika takip etmişti. Böylece İran-Azerbaycan ilişkileri farklı bloklar içerisinde gelişim göstermişlerdi. Azerbaycan devletinin yürüttüğü dış politikada Batı'nın ön planda olması, özellikle ABD ve İsrail'le olan ilişkileri İran açısından kaygı verici bulunmuş ve olumsuz karşılanmıştır. İran hükümeti zaman-zaman Azerbaycan'ın İsrail ile olan ilişkilerine tepki göstermiş ve buna karşılık olarak Azerbaycan iktidarı İran'ın Ermenistan ile mevcut yakın iş birliğini eleştirmiştir. Tahran yönetimi, Azerbaycan'daki Batı tarzı tüm gelişmeleri İslam karşıtlığı bağlamında değerlendirmiş ve Azerbaycan'ın 2012 Eurovision Şarkı Yarışması'na ev sahipliği yapması, İran ile Azerbaycan arasında diplomatik krize neden olmuştur. Hatta İran, Azerbaycan'ı eşcinsellerin yürüyüşüne izin vererek İslam'ı küçük düşürmekte itham etmiş ve bu duruma tepki göstererek Bakü'deki İran Büyükelçisini merkeze çağırmıştır.⁵²⁷

⁵²⁵O'MALLEY Nick, (2012), Great Satan Backs 'Small Satan': Obama Reaffirms Stance against Iran, *The Sydney Morning Herald*, Erişim adresi; <http://www.smh.com.au/world/great-satan-backs-small-satan-obama-reaffirmsstanceagainst-iran-20120306-1uf46.html>, (03.04.2021).

⁵²⁶GÜNEŞ Engin, (2012), Günümüz Uluslararası Siyasal Sisteminin Yapısı ve Güç Dağılımı, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (23), s. 82.

⁵²⁷*Komşuların Eurovision gerginliği*, 22.05.2012 Erişim adresi; <https://www.dw.com/tr/kom%C5%9Fular%C4%B1n-eurovision-gerginli%C4%9Fi/a-15968895> (11.06.2022)

3.6.1 Azerbaycan – NATO İlişkilerine Yönelik İran'ın Tepkisel Duruşu

SSCB'nin dağılmasının ardından 90'lı yıllar boyunca Karabağ Savaşı'nda Rusya'nın açık, İran'ın ise üstü örtülü olarak Ermenistan'a destek vermesi Azerbaycan'ın güvenlik algılamalarında kırılmalara neden olmuştur.⁵²⁸ Azerbaycan, NATO üyeleri olan Türkiye ve ABD ile geliştirdiği ilişkilerle savunma sanayisini oluşturmayı ve askeri yeteneklerini geliştirmeyi hedeflemiş, bunun yanı sıra iki komşu ülke olan İran ile Rusya'nın kendisine yönelik olumsuz politikalarını engellemeyi amaçlamıştır.⁵²⁹

İlk kez Dönemin Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov 1992 yılının Şubatı'nda Belçika ziyareti sırasında NATO Genel Sekreteri Manfred Wörner ve üye devletlerin temsilcileriyle görüşerek Karabağ'la ilgili gerçekleri dünya kamuoyuna iletmiştir.⁵³⁰ Görüşme esnasında Azerbaycan Başbakanı Güney Kafkasya'nın “silahtan arındırılmış bölge” ilan edilerek sorunun barış yoluyla çözümünü öneren bir projeyi NATO üyesi ülkelerin temsilcilerine sunmuştur. 11 Mart 1992 tarihinde Azerbaycan'ın da aralarında olduğu 11 BDT üyesi Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi (KAİK) üyeliğine kabul edilmiş ve böylece bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan bu eski SSCB ülkelerinin NATO ile ilişkilerinin temelleri atılmıştır.⁵³¹

Mayıs 1992'de NATO, Azerbaycan'ın Şuşa ve Laçın kentlerinin Ermenistan tarafından işgali ve Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetinin de işgal tehlikesiyle karşı karşıya olması ile ilgili bir bildiri yayınlamış ve NATO'ya üye devletlerinin Karabağ'daki kanlı savaşlar neticesinde meydana gelen insan kaybından endişe duyduklarını, bunun yanı sıra sorunun barışçıl yöntemlerle çözülmesi için AGİK'in arabulucu olmasını desteklediklerini belirtilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'ın veya diğer bir devletin toprak bütünlüğüne yönelik yapılan her türlü saldırının AGİK prensiplerinin ve uluslararası hukukun bozulması anlamına geldiği ifade edilmiştir. Karabağ sorununun uluslararası hukuk, özellikle AGİK Helsinki Sonuç Bildirisi prensipleri çerçevesinde yapılacak diplomatik görüşmelerle çözülmesi gerektiği bildirilmiş ve

⁵²⁸ŞÜKÜROV R.Ə., (2015), Azerbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində Döyüşün və Döyüşə Hazırlığın Yüksəldilməsi Prosesində Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası Proqramının Tətbiqi, *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər- Elmi-Praktik Jurnal*, No: 1(1), Bakı, s. 44.

⁵²⁹ƏLİYEVƏ Almaz, (2012), *NATO'da Hərbi-Siyasi İslahatlar və Azərbaycan Respublikası*, MMC yayınları, Bakı, s. 121

⁵³⁰Xalq Qezetesi, 20.02.1992.

⁵³¹EYVAZOV Elnur, (2004), *NATO ve Azerbaycan*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), s. 123 Erişim adresi;

<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/27842/852.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığına vurgu yapılarak işgale uğrayan taraf olarak gösterilmiştir.⁵³² Azerbaycan'da Halk Cephesi Partisi'nin Haziran 1992'de iktidara gelmesinin ardından Cumhurbaşkanı seçilmiş Ebülfez Elçibey örgütün Genel Sekreteri'ne NATO'ya üye olmak isteğini içeren bir mektup göndermiştir. NATO Genel Sekreteri olan Manfred Hermann Wörner Ağustos 1992 tarihinde Ebülfez Elçibey'e gönderdiği cevap mektubunda Azerbaycan'ın üyeliğinin bulunduğu koşullardan dolayı imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁵³³

NATO'nun 10–11 Ocak 1994 tarihinde Brüksel'de düzenlenen toplantısında kabul edilmiş Sonuç Bildirisi'nin 21. maddesinde, söz konusu örgüt Güney Kafkasya'da toprak kazanmak için güç kullanılmasına karşı olduğunu belirtmiş, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığının, egemenliğinin, toprak bütünlüğünün, bölgede işbirliğinin, barış ve istikrarın oluşturulmasının zaruri olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanı sıra NATO mevcut sorunların çözülmesi için bütün devletlere BM gözetimindeki ve AGİK'teki uluslararası çabalara katılarak sorunun çözümünde yardımcı olma çağrısı yapmıştır.⁵³⁴

Azerbaycan'ın Batılı örgütlerle, özellikle de NATO ile kurduğu ilişkileri İran'da endişe doğurmuştur. Haydar Aliyev yönetimi Türkiye üzerinden Avro-Atlantik devlet ve kurumlarıyla ilişki kurmaya çalışmış ve bu süreçte hem İran'ı hem de Rusya'yı rahatsız etmeyecek tavırlar sergilemiştir. Haydar Aliyev'in inisiyatifiyle NATO ile ilişkilerde yeni bir evreye girmiş ve 1994 yılında "Barış İçin Ortaklık"(BİO) anlaşması imzalanmıştır. NATO askeri örgütünün üyelerine güvenlik garantisi vermesi Azerbaycan'ın bu kurumla ilişki kurmasının en önemli sebebi olmuştur. Haydar Aliyev NATO'nun BİO programı aracılığıyla Avrupa güvenlik sistemine girmeye çalışmış ve Dağlık Karabağ sorununda kurumun arabuluculuk yapabileceği kanaatine varmıştı. İran hükümeti ise, Azerbaycan'ın bu tür bir dış politika yürütmesine karşı çıkarak ABD, Avrupa Birliği ve NATO gibi "bölge dışı" aktörlerin Kafkasya'da yayılmasından endişe duymuş ve bu güçlerin Kafkasya'daki etkinliklerinin sınırlandırılmasını amaçlamıştır.⁵³⁵ Kısacası, İran, Batılı devletlerin bölgede aktif olmasını önlemeye çalıştığından, Azerbaycan

⁵³²HASANOV Ali, (1997), *Azerbaycan ve ATET*, Bakı, Işıq Neşriyyatı, s. 132.

⁵³³ Ayna gazetesi, 11.08.1992

⁵³⁴EYVAZOV Elnur, age., s. 128

⁵³⁵KEREMİ Cehangir, (1378-2000), agm, s.13

hükümetinin uluslararası güçlerle iş birliği yaparak katıldığı ortak projelere karşı itirazlarda bulunmuştur.⁵³⁶

Rusya'nın baskılarının hafifletilmesi için Azerbaycan yönetimi NATO ile Barış İçin Ortaklık kapsamında işbirliği yürütmüşler. Şu anda, Azerbaycan Ordusu personeli, Brüksel'de bulunan NATO merkezinde ve NATO Müttefik Kuvvetleri Baş Komutanlığı'nın Belçika'nın Mons şehrinde bulunan karargâhında, bunun yanı sıra NATO'nun diğer taktiksel merkezlerinde hizmet yapmaktadırlar. Güvenliğin ötesinde, NATO-Azerbaycan iş birliği, bilim ve eğitim gibi diğer alanlarda da başarıyla gelişmektedir. 2008'den bu yana NATO ile iş birliği halinde bulunan Azerbaycan Ordusu, NATO'nun savunma eğitiminin içeriğini ve biçimini, Bologna-Avrupa eğitimine uygun bir şekilde pedagojik personeli geliştirmek için ciddi işler yapmaktadır. Programın amacı yabancı dillerin öğretilmesinin iyileştirilmesi, uluslararası iş birliğinde NATO standartlarına uygun bir eğitimin elde edilmesidir. NATO'nun Eğitim Programı 2008'den beri Azerbaycan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Askeri Akademisi'nde yönetilmektedir. Daha sonra 2018 yılında Heydar Aliyev Askeri Okulu'nun öğretim kadrosunun iyileştirilmesi, 2021 yılından sonra ise Askeri Tıp fakültesinin gelişmesi ve müfredatın modern standartlara uyarlanması için çalışmalar yapılmıştır.⁵³⁷

Bütün bunlara rağmen, üst düzey temaslar için 12 Mart 2012 tarihinde İran'a giden Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Abiyev, konuşmasında, geçmişte olduğu gibi gelecekte de Azerbaycan hava sahasının ve topraklarının İran'a karşı hiçbir ülkeye veya askeri örgüte kullandırılmayacağına ilişkin bir açıklama yapmıştır.⁵³⁸ Sefer Abiyev'den sonra görevi devralan Azerbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov ise yaptığı açıklamada, Asya ve Avrupa arasında yerleşen Azerbaycan'ın dünya enerji pazarında önemli rol oynadığını, Avrupa'nın enerji güvenliği ve tedariki açısından Güney Kafkasya'nın önemli bir bölge olduğunu söylemiş ve bu sebepten dolayı Azerbaycan'ın NATO askeri örgütüyle stratejik ilişkilerini güçlendirmeye ve geliştirmeye devam edeceğinin vurgulamıştır.⁵³⁹ 7 Eylül 2017 tarihinde

⁵³⁶GÜNAZ TV, *İrânın Azərbaycanda maraqları və xarici siyasət prioritetləri*, 15.06.2016, Erişim adresi; <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iranin-azerbaycanda-maraqlari-ve-xarici-siyaset-prioritetleri-m1029>, (25.03.2021).

⁵³⁷*Azərbaycan Respublikası və Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) Arasında Hərbi Əməkdaşlıq*, <https://mod.gov.az/az/nato-ile-emekdasliq-028/>, (Erişim Tarihi: 03.05.2021).

⁵³⁸PERRY Mark, *Israel's Secret Staging Ground*, Foreign Policy, 28 March 2012, <https://foreignpolicy.com/2012/03/28/israels-secret-staging-ground/> (Erişim Tarihi: 18.01.2021).

⁵³⁹Müdafifə Naziri: Azərbaycan ilə NATO Arasında 25 illik Dayanıqlı Tərəfdaşlıq Mövcuddur, *Turan İnformasiya Agentliyi*, 3 May 2019, <http://www.turan.az/ext/news/2019/5/free/politics%20news/az/80683.htm> (Erişim Tarihi: 03.05.2021).

NATO'nun Askeri Komite Başkanı General Petr Pavel Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunarak, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Merkezi Başkanı General Necmeddin Sadıkov ile bir araya gelmiştir. Görüşme sırasında Sadıkov, mevkiatına NATO ile ilişkilerin gelişerek devam edeceğini belirtmiştir; bunun yanı sıra NATO ile Azerbaycan arasında çeşitli programlar çerçevesinde yürütülen faaliyetler ve Afganistan'da hayata geçirilen askeri tatbikatlar hakkında etraflı bilgiler sunmuştur.⁵⁴⁰ Azerbaycan'ın NATO ile bu tür sıkı iş birliğinde bulunması, kendi topraklarında NATO'nun askeri üslerini bulundurmamasına rağmen İran tarafından olumsuz değerlendirilmiş ve bölge dışı askeri bir örgütün bölgede her hangi bir faaliyette bulunması hoş karşılanmamıştır. Bu konuda İran ve Rusya hükümetlerinin görüşlerinin aynı olduğunu söyleyebiliriz.

3.6.2 Azerbaycan – ABD İlişkilerinin Kurulması ve Buna Yönelik İran'ın Tepkiselliği

Azerbaycan-ABD arasında kurulmuş olan ilk siyasi bağlantılar 1918'de kurulmuş olan bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemine rastlanmaktadır. 28 Mayıs 1919'da Paris Konferansı'na giden Azerbaycan heyeti Alimerdan Bey Topçubaşov başkanlığında ABD Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson ile görüşmüş ve Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak tanınması ve Milletler Cemiyeti'ne alınmasıyla ilgili resmi mektubu Wilson'a iletmiştir. ABD tarafının Azerbaycan ile Ermenistan arasında ortaya çıkan çatışmaların çözülmesi yönünde bazı girişimlerde bulunmasına rağmen, Kolçak ve Denikin gibi devrim karşıtı generallerin askeri ayaklanmalarının sonuçlarının beklenmesi ve Başkan Wilson'un taraflı tutumu nedeniyle ilişkiler istenildiği gibi gelişmemiştir.⁵⁴¹ ABD Başkanı Wilson, büyük devletler tarafından dünyanın küçük devletlere bölünmesine sıcak bakmıyor ve Azerbaycan ile ilgili son kararın iç savaş halinde olan Rusya'nın durumu belli olduktan sonra verilebileceğini düşünüyordu. 1919 yılının sonbaharında Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar sonucu Albay William N. Haskell, Ermenistan'daki Amerikan kuvvetlerinin komutanı olarak atanmış, Genel James Harbord ise özel bir görevle Güney Kafkasya'ya gönderilmişti. Harbord yaptığı araştırmalar

⁵⁴⁰Azərbaycan ilə NATO Arasında Əməkdaşlıq Məsələləri Müzakirə Olunub, *Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi*, 7 Sentyabr 2017, Erişim adresi;

https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_ile_NATO_arasinda_emekdasliq_meseleleri_muzakire_olunub1091413

⁵⁴¹İMANOV Vügar, (2005), *Azerbaycan'ın Lider Bir Aydını: Ali Merdan Topçubaşiv (1865- 1934)*, Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu, (Ed. Vügar İmanov), Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul, s. 15

sonucu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney Kafkasya'da bağımsız bir şekilde yaşamını sürdürebilecek tek devlet olduğu kanaatine varmış ve 1920 yılının Ocak ayında Avrupa'nın galip devletleri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımışlardı. İngiltere, ABD'nin Azerbaycan'ı tanımamasını engellemesine rağmen ABD Azerbaycan'da Konsolosluk açmıştır. Temelde ABD'nin Konsolosluk açma nedenleri şunlardı:

- 1 - Bakü'de bulunan petrolün çıkartılmasında kontrolü sağlamak ve Standart Oil gibi ABD petrol şirketinin elini güçlendirmek,
- 2 - Azerbaycan ile ekonomik ilişkileri geliştirmek,
- 3 - ABD vatandaşı olan Maks Robinson'un Azerbaycan'a mali danışman olarak atanması,
- 4 -Robinson'un Azerbaycan'ın çıkardığı petrol karşılığında ABD'den diğer ürünler ithal etmesi önerisi,⁵⁴²

27 Nisan 1920'de 11. Kızıl Ordu birlikleri yerel komünistlerin desteğiyle bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına son vermişlerdi. Azerbaycan hükümeti, durumu ABD'ye bildirmek için İtalya Dışişleri Bakanlığı'na müracaat etti. ABD ise Fransa'daki İtalyan Büyükelçiliğine nota vererek Rusya'yı tek bir devlet olarak gördüklerini belirtmiş, buna karşılık Azerbaycan heyeti ise ABD'nin aldığı kararı protesto ederek Amerikan Büyükelçiliği'ne nota vermişti. Rusya tarafından Azerbaycan'ın işgal edildiği 1920 yılından SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar dış politika Moskova tarafından belirlendiğinden dolayı ABD ile Azerbaycan arasında ilişki kurulması mümkün olmamıştır.⁵⁴³

1991 yılında SSCB'nin dağılması Trans Kafkasya coğrafyasının yanı sıra uluslararası konjonktürde de değişimlere sebep olmuştur. Kafkasya, sahip olduğu stratejik öneminden dolayı hem bölgesel hem de küresel güçteki devletlerin hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Trans Kafkasya coğrafyasının jeostratejik önemi ve sahip olduğu zengin doğal kaynakları, Rusya ve ABD'nin yanı sıra İran ve İsrail gibi bölgesel güçlerin de ilgisini celbetmiş ve sonuçta da bölgeyi uluslararası bir rekabet alanına dönüştürmüştür. Bu bölgenin kontrolünü elinde tutan devlet aynı zamanda Hazar havzasını ve Karadeniz'i de yönetme gücüne sahip olacaktır. Trans Kafkasya'nın jeopolitik özelliği, bölgenin zengin doğal kaynaklarına ulaşmak

⁵⁴² ASLANLI Araz ve HESENOV İlham, *age.*, s.205

⁵⁴³BUSHKOVITCH Paul, (2012), *Rusya'nın Kısa Tarihi*, (Çev. Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul s. 311.

isteyen ABD ile İran'ı karşı karşıya getirmektedir. Azerbaycan ise bu iki ülkenin yaşadığı rekabetin merkezinde bulunmaktadır. Bölgede mevcut olan enerji rezervleri ve stratejik ulaşım güzergahı, bölgenin jeopolitik konumunu ve önemini artırmaktadır.⁵⁴⁴

Brzezinski'nin seksenli yılların başında, dünyada yaygınlaşan İslâmî hareketleri ABD'nin çıkarlarını tehdit eden bir gelişme olarak değerlendirmesi, doksanlı yılların başında Fukuyama'nın yazdığı "Tarihin Sonu" eserinde İslâm Dünyasını Batı değerlerine yönelik yeni tehdit olarak belirtmesi ve doksanlı yılların ortalarında Huntington'un kaleme aldığı "Medeniyetler Çatışması" kitabında İslâm Dünyasının medeniyetler çatışmasının merkezinde yer aldığını iddia etmesi, Batı'nın gözünde fundamentalist İran'ı daha zor duruma sokmuştur.⁵⁴⁵ Bu nedenle İslâm Devrimi'nden sonra ABD yönetimi İran'a yönelik politikalarını düşman paradigması üzerinden geliştirmiş ve her fırsatta İran'ı köşeye sıkıştırarak rejimi zayıflatma stratejisi takip etmiştir. Böylece ABD bölge devletleriyle iyi ilişkiler kurarak İran'ı izole etme ve çevreleme politikaları uygulamıştır.⁵⁴⁶ Tahran yönetiminin ciddi şekilde mukavemet göstermesine rağmen, ABD artık ülkenin sınırlarına yaklaşmış, Türkiye, Pakistan, Afganistan ve Irak gibi İran'la sınırı olan ülkelerde, aynı zamanda Fars körfezinde bulunan küçük Arap ülkelerinde kendi askeri güçlerini yerleştirmiştir. Ancak İran'la sınırı olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkmenistan'da ABD'nin askeri gücü henüz mevcut değildir.⁵⁴⁷

SSCB'nin ortadan kalkması sonucu SSCB'den boşalacak olan bölgenin sistemin başat gücü haline dönüşen ABD tarafından doldurulacağı İran için asıl endişe kaynağı olmuştur. 1979 İslam Devrimi'ne kadar İran, Ortadoğu bölgesinde ABD'nin en önemli müttefiklerinden biri idi. Ancak Devrim sonrasında İran dış politikası yeniden biçimlenerek, ABD'nin Ortadoğu politikasının en sorunlu olgusuna dönüşmüştür. Devrim sonrası İran dış politikası ileri düzeyde ideolojik bir karakter kazanarak zaman içinde gitgide pragmatist bir eğilim göstermeye başlamıştır. ABD'nin Güney Kafkas bölgesini kendi hegemonyasının bir parçası haline getirerek, petrolü ve diğer stratejik enerji kaynaklarını kontrolü altına almak istemesi, İran'ın bölgesel ve ulusal politikalarıyla çatışmaktadır. SSCB'nin dağılmasının ardından yeni kurulmuş olan cumhuriyetlerde demokrasiye ve hukuk devletine geçiş isteği ABD tarafından

⁵⁴⁴KARADAĞ Sinem, *agm.*, s. 53

⁵⁴⁵SARI İsmail, (2015), 1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri, *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt: 2, Sayı: 1, ss.95-135, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/159017>

⁵⁴⁶EKİNCİ Arzu Celalifer, (2009), *İran Nükleer Krizi*, Ankara, USAK Yayınları s. 277.

⁵⁴⁷TALİPLİ Süphan, *Güney Kafkasya, NATO ve İran Alakaları*, Erişim adresi;

https://www.academia.edu/10066612/G%C3%BCney_Kafkasya_NATO_ve_%C4%B0ran_Alakalar%C4%B1

desteklenmiş ve bu ülkelerin ekonomilerinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine yönelik yardımlarda bulunmuştur. Bunun sonucu ABD'nin bölgeye nüfuz etmesi kolaylaşmıştır. Bu bağlamda Sovyet sonrası dönemde ABD'nin Güney Kafkasya'da kendine etki alanı yaratmasının yanı sıra İran'ın bölgedeki etkisini azaltmak maksadı güderek bölgenin en güçlü ülkesi olan Azerbaycan'la temaslara başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda ABD Dışişleri Bakanı James Baker 12 Şubat 1992 tarihinde Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve ABD yönetiminin İran'ın rejim ihracı politikasından endişe duyduğunu dile getirmiştir.⁵⁴⁸

Ancak yeni bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan devleti Ermenistan devleti ile yaşadığı sorunlardan dolayı ABD'den diplomatik destek istemesine rağmen sert tepkiyle karşı karşıya kalmıştır. ABD Dışişleri Bakanı James Baker, 12 Aralık 1991 tarihinde Azerbaycan'ın Ermeniler ile savaşmak için silahlandığını bildirmiş, 25 Aralık 1991'de ise ABD Başkan'ı Bush yaptığı açıklamada Azerbaycan'ın demokrasi ilkelerini ihlal ettiğini ifade ederek ABD-Azerbaycan ilişkilerinde durgunluk yaşanacağı ve yapılacak yardımların kesilebileceğini belirtmiştir. Böylece 24 Ekim 1992'de Kongre'nin "Özgürlükleri Destekleme Yasası'na 907 Sayılı Ek" maddesini kabul etmesiyle, uzun yıllar Azerbaycan'ın ABD'den yardım alabilmesi bu yasa kapsamında engellemiştir.⁵⁴⁹

ABD hükümetinin 1997 yılında hazırladığı "Hazar Havzasının Enerji Kalkınması" başlıklı raporda ABD'nin Hazar bölgesine yönelik politikasında İran'ın tecrit edilmesi ve bu devletin Hazar'da bulunan enerji kaynakları konusunda hiçbir rol üstlenmemesi öngörülmüştür.⁵⁵⁰ Dönemin ABD Dışişleri Bakanlığı müsteşarı Matthew Bryza Washington'un tutumunu net olarak ortaya koyarak "ABD, AB'nin İran gazıyla çeşitlendirmesi için değil, enerji kaynaklarını Hazar doğalgazıyla çeşitlendirmesi için Nabucco projesini destekliyoruz"⁵⁵¹ sözleriyle ifade etmiştir. Buna karşın Hazar petrolünün Azerbaycan üzerinden Avrupa ülkelerine taşınmasını amaçlayan "Trans-Hazar Boru Hattı Projesi" İran yönetiminin tepkisini çekmiş ve bu nedenle Tahran yönetimi Hazar bölgesine ait olmayan devletlerin bölgeye müdahalesine karşı çıkararak bu ülkelerin bölgede askeri varlığına imkân verilmemesi gerektiğini bildirmiştir. Askeri imkânlarını modernleştirmek amacıyla

⁵⁴⁸ GASIMLI Musa, (2015), *age* s. 153.

⁵⁴⁹ ASLANLI Araz, HESENOV İlham, *age.*, s. 206.

⁵⁵⁰ ASLANLI Araz, Asrın Projesinin Tamamlanmasının Üzerinden 5 Yıl Geçti, *The First News*, 25.07.2011, Erişim adresi; <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110725073642517.html> (13.05.2021)

⁵⁵¹ *Nabucco projesi nedir? Ne değildir?* 13.07.2009, Erişim adresi; <http://www.ntvmsnbc.com/id/24983042/> (07.02.2022)

Azerbaycan'ın ABD, İsrail ve Türkiye ile iş birliği yapması da İran yönetimi tarafından sert şekilde eleştirilmiştir.⁵⁵²

Enerji konusu, bölgesel ve küresel hegemonya yarışının temel bir öznesi haline gelmesinden dolayı, ABD açısından enerji kaynaklarının arz güvenliği gitgide daha çok önem kazanmış ve ekonomi-politik bir hedefe dönüşmüştür. 1998 yılında, henüz Haydar Aliyev iktidarda iken ABD Dış İşleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott, 200 milyar varillik petrol rezervine sahip olan Hazar Havzası'nın ABD'nin çıkarları için çok hayati bir önem taşıdığını belirtmiş ve bundan sonra ABD bölgeye özel bir önem vermeye başlamıştır. ABD'nin bölgeye olan yoğun ilgisi İran ve Rusya gibi bölgesel aktörlerin bölge üzerinde güç mücadelesi başlatmalarının da önünü açmıştır. Böylece Kafkasya bölgesi farklı çıkarların kesiştiği bir merkez haline gelerek, ABD ve Rusya gibi küresel, İran ve Türkiye gibi bölgesel aktörlerin ilgi alanına dönüşmüştür.⁵⁵³

1990'larda, Azerbaycan petrolünün Rusya toprakları üzerinden taşındığı bir dönemde, Çeçenistan Savaşı patlak vermiş ve uluslararası sistemin başat gücü olan ABD Çeçenistan'da insan hakları ihlalleri yaptığından dolayı Rusya'yı sürekli eleştirmiştir. Çeçenistan'ın petrol geçiş güzergahı olduğu halde bir savaş alanına dönüştürülmesi yeni petrol taşıma güzergahlarının yaratılmasını zaruri kılmış ve ABD, Rus güzergahına alternatif olabilecek projeleri desteklemiştir. Böylece Azerbaycan'ın Doğu-Batı enerji naklinin iki önemli projesi olan Bakü Tıpilis Ceyhan (BTC) ve Bakü Tıpilis Erzurum (BTE) boru hatlarının inşasına başlanmış ve Azerbaycan petrolünün taşınması üzerindeki Rusya tekeli 2000'li yılların başından itibaren kırılmıştır.⁵⁵⁴

ABD'nin petrol fiyatları üzerindeki denetimini artırmak için enerji arzının çeşitlenmesi ve güvenli bir biçimde Batıya nakledilmesi gerekiyordu. İran üzerinden ve Rusya'nın Novorossisk Limanı'ndan geçecek olan enerji nakil hatlarının daha az maliyetli olmasına rağmen, ABD'nin, enerji naklinde Rusya'nın elinin daha fazla güçlenmesini istememesi ve İran'ın yaptırımlar sonucu ABD tarafından dışlanması bu güzergahların tercih edilmemesine neden olmuştur. ABD'nin bu politikalarının bir parçası olarak Azerbaycan 2000'lerin ortasında

⁵⁵²ALTAY Ayşegül, Gerginliğin Adı "Trans-Hazar Boru Hattı, *Kafkassam*, http://www.kafkassam-merkez.com/index.php?act=content&id=2174&id_cat=5 (11.06.2022)

⁵⁵³ÖZTÜRK Ahmet, (2011), *Enerji Sorunu ve Amerikan Dış Politikası, Yakın Dönem Amerikan Dış Politikası; Teori ve Pratik*, (Ed. Cenap Çakmak, Cengiz Dinç, Ahmet Öztürk), Nobel Yayınları, İstanbul s. 446.

⁵⁵⁴QULİYEV B.Ş, NECEFOV Z.N., *Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Siyasətinin Strateji Vektorları*, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər- Elmi-praktik Jurnalı, Cild: 2, No: 1, Bakı, 2016, s. 124.

enerji kaynaklarının Batıya ulaşmasını sağlayacak BTC ve BTE projelerini hayata geçirmiştir. Bu projelerin sonucunda Azerbaycan ABD ve Avrupa ile ilişkilerinde stratejik işbirliği yapar hale gelmiştir. Azerbaycan'ın, ABD için Kafkasya bölgesinde vazgeçilmez bir ülke konumunda olması ve Hazar enerji kaynaklarının öneminin artması ABD için bir realite haline gelmiştir. The Washington Post gazetesi yazarı Samuel Ramani, Azerbaycan'ı Avrupa ve Orta Asya'yı birleştiren önemli transit enerji kavşağı olarak değerlendirmiş ve Bakü'yü dünyada ikinci büyük petrol hattının başlangıcına sahip olan şehir olarak nitelemiştir. Ayrıca, ABD Senatosu Dış ilişkiler Komitesi'nin Başkanı Cumhuriyetçi Senatör Richard Lugar da 2008 yılında yaptığı konuşmada Azerbaycan'ı ABD'nin Hazar havzasındaki tek partneri olarak tanımlamıştır. Ancak Ağustos 2008'de Azerbaycan, Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan savaştan dolayı BTC'yi bir süreliğine kapatmak zorunda kalmış ve petrol sevkiyatını İran üzerinden gerçekleştirmiştir. Bu durum Azerbaycan hükümetine, enerji naklinin muhtemel bir savaş durumunda güvenli bir biçimde gerçekleştirilmesi için alternatif güzergahların önemini ortaya koymuştur.⁵⁵⁵

İran güzergahının, maliyet ve güvenlik bakımından Hazar'da bulunan enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınmasını sağlayan projeler arasında daha ucuz ve kolay olmasına rağmen, ABD'nin ısrarıyla İran'ın tüm bölgesel projelerden dışlanması sonucu Tahran yönetimi alternatif enerji alanları arayışlarını artırarak uluslararası sistemin önemli aktörleri olan Türkiye, Hindistan, Japonya, Çin ve Kore gibi ülkelerle enerji alanında işbirliğini geliştirmiştir. Böylece İran, dünya ekonomik sisteminin önemli aktörlerinden biri olan Japonya'nın da en önemli petrol tedarikçisi haline gelebilmiştir. Böylece İran hükümeti kendi kurduğu enerji işbirliği ilişkileri vasıtasıyla üzerindeki ABD baskısını hafifletmeye çalışmıştır.⁵⁵⁶

Öte yandan, ABD'nin Azerbaycan'da üs sahibi olabileceği ilk kez Haydar Aliyev iktidarı döneminde gündeme gelmiş ve New York Times gazetesinde yayımlanan bir haberde Azerbaycan ile ABD arasında NATO'nun Barış için Ortaklık Programı kapsamında bir askerî ilişki bulunduğu yorumu yapılmıştır. ABD'nin Azerbaycan'da olası bir askerî üsse sahip olması,

⁵⁵⁵RAMANI Samuel, *Three Reasons the U.S. won't Break with Azerbaijan over its Violations of Human Rights and Democratic Freedoms*, Washington Post, 20 January 2016, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/01/20/3-reasons-the-u-s-wont-break-withazerbaijan-over-its-violations-of-human-rights-and-democratic-freedoms/?utm_term=.0174632f9f55 (Erişim Tarihi: 30.01.2019)

⁵⁵⁶KOCAMAN Muhammed Emin, (2018), Hazar Havzası'nda Enerji Güvenliği ve Enerji Jeopolitiği, *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3 (Sf. 152-171), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/614774>

bu ülkeyi Amerika karşıtı olan komşuları İran ve Rusya ile ilişkilerinin bozulmasına neden olacağından dolayı Azerbaycan hükümeti ABD'nin bu teklifini kabul etmemiştir.⁵⁵⁷ Zaten İran devlet yetkilileri de Azerbaycan topraklarını kullanarak kendisine yönelik bir tehlike yaranaacağı anda derhal geri karşılık vereceklerini açıkça beyan etmişlerdir.⁵⁵⁸

11 Eylül 2001 terör saldırılarının ardından ABD hükümeti bölgedeki ulusal çıkarlarını daha geniş bir biçimde ele almak için Azerbaycan politikasında değişime gitmiştir. Haydar Aliyev Azerbaycan'ın, ABD ile işbirliği yapmaya hazır olduğunu açıkça beyan etmiş ve ABD'nin Afganistan'a müdahalesinde kendi hava sahasını ABD'ye açmasının yanı sıra Azerbaycan'ın lojistik üs olarak kullanılmasına izin verilmesi iki ülke arasında ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan'ın ABD yardımlarını almasını engelleyen yasanın yürürlüğünün durdurulması da söz konusu olmuştur.⁵⁵⁹

2000'li yıllarda Güney Kafkasya İran açısından “milli güvenlik riski” taşıyan bölge olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeni İran'ın nükleer programından kaynaklanan sorunun şiddetlenmesi ve Batılı ülkelerin askeri ve siyasal açıdan İran'ı hedef almaları olmuştur.⁵⁶⁰ Bu dönemde ABD tarafından İran'ı çevrelemeye yönelik uyguladığı politikalar İran'ın güvenlik krizi yaşamasına neden olmuştur. 2004 yılının Mart ayında ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in daveti üzere Azerbaycan Savunma Bakanı Safar Abiyev ABD'ye gitmiş ve Azerbaycan'daki askeri hava alanlarının modernize edilmesi ve Amerikan birliklerinin Azerbaycan'da konuşlandırılması gibi konular masaya yatırılmıştır. Bu aşamada Azerbaycan tarafı, ABD'nin Afganistan'a müdahalesinde lojistik bakımdan destek olma isteğine olumlu yanaşmasına rağmen, Azerbaycan'a üs kurma talebine olumsuz yanıt vermiştir. Azerbaycan üzerinden İran'ın işgale uğrayacağı söylentileri İran'ın da Azerbaycan'a ilgisini artırmış ve kuzeyden gelecek bir tehdidi engellemek amacıyla İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi 2004 yılının Ağustos ayında Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. İlham Aliyev görüşme sırasında yaptığı açıklamada iki ülke halklarının birbirine daha yakın olacağını ve iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlayacağını ifade etmiştir.⁵⁶¹ Mayıs 2005'te İlham Aliyev'in İran ile

⁵⁵⁷No Military Partnership With Azerbaijan, New York Times, (5 Şubat 1999), A 26

⁵⁵⁸BLANK Stephen, (2013), Azerbaijan's Security And US Interests: Time For A Reassessment, *Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies*, s. 43

⁵⁵⁹YILDIRIM Zafer, (2012), U.S. Foreign Policy towards Azerbaijan: From Alliance to Strategic Partnership, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol. 11, No. 4, s. 3. Erişim adresi; <http://alternatives.yalova.edu.tr/article/view/5000150701/5000136844> (Erişim Tarihi: 15.01.2021).

⁵⁶⁰ASLANLI Araz, (2010), “Qlobal Siyasetde Qafqaz”, Analitik Bakış, Azerbaycan Cumhurbaşkanına Bağlı Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin Yayını, sayı 4, s. 19.

⁵⁶¹MƏHƏMMƏDİ Məsiğa, 2018, *age.*, s. 241

topraklarından herhangi bir ülkeye müdahaleye izin verilmeyeceğini taahhüt eden belgeyi imzalamasının ardından, iki ülke arasındaki ilişkileri rahatlatmıştır. İlham Aliyev'in İran ile böyle bir anlaşma yapmasının nedeni Azerbaycan topraklarını büyük güçlerin mücadele alanı haline getirmek istememesiydi.⁵⁶²

2005 yılında İran'da Ahmedî Nejat'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi Washington yönetiminin İran'a yönelik uyguladığı politikanın sertleşmesine neden olmuştur. İran nükleer krizinin uluslararası kamuoyunun gündemine getirilmesi sonucu İran üzerinde baskılar artmış ve İran güvenlik krizleri yaşamıştır. Bakü yönetimi tarafından İran ile ilgili resmi düzeyde yapılan açıklamalarda Azerbaycan'ın İran'a karşı uygulanacak herhangi bir planın parçası olmayacağını söylemesine rağmen İran hükümeti Azerbaycan'ın yaptığı açıklamalara hep şüphe ile yanaşmıştır. Nitekim 2007 yılında ABD-Azerbaycan askeri ilişkileri daha da geliştirilerek iki ülke arasında bir "Askerî İşbirliği Planı" imzalanmıştır.⁵⁶³

Ancak bir noktada, Kafkasya coğrafyasına ABD'nin müdahale etme ihtimalinden kaygılanan İran yönetimi, politika değişimine gitmiş ve ABD'nin karşısında yer alan küresel ve bölgesel aktörler ile ilişkilerini geliştirmiştir. Tahran yönetimi, ABD'nin Hazar Havzası'nda artan varlığının yanı sıra Azerbaycan'ının ABD ile gelişen ilişkileri sonucu bölgesel güç dengesinde oluşan değişimi kendine yönelik tehdit olarak algılayarak, ABD ve bölgedeki ortağı olan Azerbaycan'a karşı Rusya ile stratejik açıdan yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Tahran yönetimi, enerji alanında bölgenin önemli bir aktörü olan Rusya ile ilişkilerini geliştirerek 1995 yılında Hazar'da petrol arama ve sondaj çalışmalarını konusunda Rusya ile bir işbirliği antlaşması imzalamıştır.⁵⁶⁴ Yine İran hükümeti bölge ülkeleri ile işbirliği yolları aramakla ve ilişkilerini iyi düzeyde kurmak yoluyla ABD'nin bölge üzerindeki nüfuzunu azaltmayı amaçlamıştır. Ancak bütün bu çabalara rağmen BM Güvenlik Konseyi'nde nükleer sorunu nedeniyle İran'a yönelik uygulanan yaptırımlar Rusya tarafından veto edilmemiştir. Bundan başka anlaşma gereği Moskova'nın Tahran'a vereceği S-300 füzeleri BM yaptırımları nedeniyle uzun süre teslim edilmemiştir.⁵⁶⁵ Ancak 2016 yılında İran'a karşı uygulanmış olan yaptırımların büyük

⁵⁶²WEİTZ Richard, (2014), *Azerbaijan's Regional Role: Iran and Beyond, Azerbaijan and Its Neighbourhood in 2003-2013, Reforms, Development and Future Perspectives*, Strateji Araştırmalar Merkezi, SAM Yayınları, Bakü, s. 193.

⁵⁶³MARDANOV Samir, (2012), Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan'da algısı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Strateji Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 228*.

⁵⁶⁴GRESH Geoffrey, (2006), *Coddling the Caucasus: Iran's Strategic Relationship with Azerbaijan and Armenia, Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 1, No. 1, s. 7.

⁵⁶⁵DURSUNOĞLU Alptekin, *İran Rusya Ortaklığında Neler Oluyor?* Yakın Doğu Haber, 02 Haziran 2018, http://www.ydh.com.tr/YD549_iran-rusya-ortakliginda-neler-oluyor-.html (Erişim Tarihi: 08.02.2021).

bölümünün kaldırılmasının ardından Rusya, İran ile daha yakın ticari ve ekonomik ilişkiler geliştirmiş, iki ülke arasında ticaret hacmi %80'den fazla artmış ve taraflar arasında 10 milyar dolarlık askeri donanım ve silah tedariki anlaşması imzalanmıştır.⁵⁶⁶

2013'te Ruhani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra İran merkezi hükümeti dış politikada pragmatist bir çizgi sergilemiş ve nükleer müzakerelerde anlaşma yoluna giderek ABD'nin İran'a yönelik sert yaklaşımını yumuşatmasını sağlamıştı. ABD Başkanı Barack Obama'nın Hasan Ruhani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle bağlı kendisini kutlamış ve Eylül ayında ikili arasında telefon görüşmesi gerçekleşmiştir. Bu olay ABD ile İran arasında İslam Devrimi sonrası bozulmuş olan ilişkilerin yumuşamasına neden olmuştur. Bu dönüşümün etkisiyle, Azerbaycan-İran ilişkilerindeki gerilim karşılıklı iş birliğine evrilmiş ve ticaret hacmi yükselmiştir. İlham Aliyev ile Hasan Ruhani'nin, 2014 yılının Ocak ayında Davos'ta gerçekleşen Dünya Ekonomik Forumu'ndaki görüşmeleri iki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir ivme kazandırmış ve İlham Aliyev 9 Nisan 2014'te İran'a bir resmi ziyaret gerçekleştirmiştir. Ruhani ise 2014 yılının Kasım ayında Azerbaycan'a iadeye ziyarette bulunmuştur. Aliyev, Ruhani ile görüşmesi esnasında iki ülke ilişkileri konusunda şu ifadeleri dile getirmiştir; "Bizim ülkeler arasında çok güzel siyasi ilişkiler mevcuttur. Üst düzey temsilcilerimizin görüşmeleri, uluslararası örgütlerde birbirimize verdiğimiz destek ve temaslarımızın devamı aramızdaki siyasi ilişkilerin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir."⁵⁶⁷

Azerbaycan-İran ilişkilerinde yaşanan yakınlaşmanın esas nedeni ABD'nin İran ile ilişkilerinin normalleşmesiydi. İran'ın ABD'den algıladığı tehdidin azalması ve İran-ABD ilişkilerinde yumuşama yaşanması sonucu Tahran yönetimi işbirliğini öne çıkaran politikalar izleyerek Azerbaycan'ın İran ile geliştirdiği ilişkilerinde daha rahat davranmasına imkan sağlamıştır. İran-ABD arasında uzun yıllardır devam eden kriz İran ve P5+1 ülkeleri arasında imzalanan "Ortak Kapsamlı Eylem Planı" (Joint Comprehensive Plan of Action-JCPOA) ardından yumuşama dönemine gerilmiştir. Ancak Obama, Kongre'ye gönderdiği mektupta nükleer anlaşmada varılan işbirliği hariç, İran'ın takip ettiği bazı politikaların ABD dış politikasına, ekonomisine ve ulusal güvenliğine yönelik bir tehdit oluşturduğunu söylemeye devam etmiştir. İran, dolayısıyla nükleer anlaşmaya uygun hareket etmesine rağmen Ortadoğu'da izlediği politikaları, Hizbullah'a verdiği destek ve balistik füze çalışmaları

⁵⁶⁶MAJIDYAR Ahmad, *Iran, Russia Discuss Ways to Boost Military Cooperation*, Middle East Institute, 20 October 2017, <https://www.mei.edu/publications/iran-russia-discuss-ways-boost-military-cooperation> (Erişim Tarihi: 08.02.2021).

⁵⁶⁷NECİYEV Elçin, GASIMLI Teymur, agm., s. 18

nedeniyle ABD çıkarlarına aykırı bölgesel dış politika yürütmekteydi.⁵⁶⁸ Bu nedenle Barak Obama'nın Amerikan Kongresi tarafından 2006 yılında kabul edilen ve süresi sona eren İran Yaptırımlar Yasası'nı on yıl daha uzatması ve İran'ın olağanüstü hal durumunu bir yıl süre için yenilemesi, iki ülke arasında bazı sorunların devam ettiğini gösteriyordu.⁵⁶⁹

Bu dönemde Suriye sorununun çözümüne yönelik Türkiye, Rusya ve İran arasında geliştirdikleri işbirliği de ABD'nin etkisini Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde sınırlandırmaya yönelik bir adım olarak görülmektedir. 28 Mart 2018 tarihinde Azerbaycan'a resmi bir ziyarette bulunan İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani konuşmasında, İran-Rusya-Azerbaycan arasında yapılan üç taraflı görüşmelerin tarafların çıkarlarına uygun olduğunu ve bu işbirliğinin devam edeceğini söylemiştir.⁵⁷⁰ Ruhani bölge ülkelerinin kendi aralarında iyi geçindiğine ve bölge dışı aktörlerin bölgeye nüfuz etmesinin arzu edilmeyen bir durum olduğuna işaret etmiştir.

Trump yönetiminin 2018 yılında İran'la yapılan nükleer anlaşmadan çekildiğini açıklamış ve eski yaptırımları yeniden uygulamaya başlamıştır. Bu olay İran'ın bölge devletleri ile işbirliği yollarını aramasına daha büyük ivme kazandırmıştır. ABD'nin nükleer anlaşmadan çekilmesi ve Kasım Süleyman'ının öldürülmesi gibi olaylar İran ile ABD arasında gerginliğinin devam edeceğine işaret ediyordu. ABD Başkanı'nın Ulusal Güvenlik Danışmanı olan John Bolton 24 Ekim 2018 tarihinde Bakü'ye gelmiş ve ziyaret sonrası yaptığı açıklamada Azerbaycan'ı işaret ederek, "İran petrol ihracını sıfıra indirmek için en yüksek baskıyı göstermeyi amaçlıyoruz. Ancak biz biliyoruz ki, İran petrolü alan bazı ülkeler ve yakınlarda ziyaret ettiğim, İran'a bitişik olan ülkeler bundan kesinlikle imtina edemezler" ifadesini kullanmıştır.⁵⁷¹

Azerbaycan Kasım Süleyman'ının öldürülmesiyle ilgili resmi bir açıklama yapmamış ancak; İran'a yönelik olası bir müdahale sonucu bölgede oluşabilecek kaos durumundan en

⁵⁶⁸Obama: Iran not Following 'Spirit' of Deal, The Hill, 01 April 2016, <https://thehill.com/policy/national-security/274954-obama-iran-has-followed-letter-but-not-spirit-of-nukedeal> (Erişim Tarihi: 29.05.2021).

⁵⁶⁹Obama Extends National Emergency on Iran, Press TV, 14 January 2017, <https://www.presstv.com/detail/2017/01/14/506083/us-iran-obama-jcpoa-national-emergency> (Erişim Tarihi: 03.01.2021).

⁵⁷⁰Prezident Həsən Ruhani: Rusiya-İran-Azərbaycan Üç tərəfli Əməkdaşlığı Xalqlarımızın Mənafeyinə Uyğundur, Azərbaycan Devlet İnformasiya Agentliyi, 29 Mart 2017, https://azertag.az/xeber/Prezident_Hesen_Ruhani_Rusiya_Iran_Azerbaycan_uchterefli_emekdasligi_xalqlarimiz_minafeyine_uygundur-1046299 (Erişim Tarihi: 29.03.2021).

⁵⁷¹Amerika Anti-İran Koalisiyası Qura Bilmədi; Boltondan Səfər Sonrası Açıqlamalar, Müsavat gazetesi, 2 Noyabr 2018, http://musavat.com/newspaper/pdf/2-noyabr_1264 (Erişim Tarihi: 30.01.2020).

fazla Azerbaycan'ın etkileneceğini ve Savaş durumunda Güney ile Kuzey arasında mevcut olan akrabalık ilişkilerinden dolayı en çok göç alacak ülke kendisinin olacağını bildirmiştir.⁵⁷² Bu nedenle Azerbaycan tarafı Süleyman'ın öldürülmesi sonucu ABD ile İran arasında meydana gelen gerilim sürecinde bekleme pozisyonunda yer almış ve olayın barış yoluyla çözülmesini istediğini belirtmiştir. Savaşın birçok sosyal ve ekonomik sorunu beraberinde getireceğinden dolayı Bakü yönetimi soruna yönelik tarafsızlığını korumuş ve bölgede yükselen tansiyonun bir an önce hafifletilmesinden yana olduğunu ifade etmiştir. Süleyman'ın Karabağ Savaşı'nda Ermenileri desteklemesi nedeniyle Azerbaycan kamuoyunda Süleyman'ın şahsına yönelik tartışmalar mevcuttur.⁵⁷³

3.6.3. Azerbaycan – İsrail İlişkilerine Yönelik İran'ın Tepkisi

Azerbaycan'da yüzyıllardır yaşayan Yahudilerin bu ülkede eşit vatandaşlar olarak kabul edilmesi ve antisemittik yaklaşımlarla karşılaşmış olmaması, İsrail devleti tarafından olumlu değerlendirilmiş ve Azerbaycan'da yaşayan Yahudiler İsrail devletiyle ikili ilişkilerin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Azerbaycan'daki Aşkinazi Yahudilerinin lideri Gennadiy Zelmanovich, SSCB döneminde diğer cumhuriyetlerde Yahudilere yönelik baskıcı yaklaşımların Azerbaycan'da görülmediğini ve Yahudiler'in Azerbaycan'da hiçbir sorun yaşamadıklarını ifade etmiştir.⁵⁷⁴ Azerbaycan'da bulunan Yahudilerin kendi dinî kurumları, gazeteleri, medyası, okulları ve sivil toplum kuruluşları faaliyet göstermiş ve bu kuruluşlar aracılığıyla İsrail'in Azerbaycan'ın dostu olduğunu bildirmişlerdir. Azerbaycan gazeteleri ve televizyonlarında İsraili siyasi uzmanlar konuk olarak çıkarılarak uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeleri analiz ediyor, hatta zaman zaman Azerbaycan'daki İsrail medyasının gücü ve etkisi Rus, Türk ve İran destekli medyanın önüne bile geçebiliyordu.⁵⁷⁵

Bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan'ın bölgenin önemli iki aktörü olan Rusya ve İran tarafından çevrelenmesi ve bu bölgesel güçlerin Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ın yanında yer almaları Azerbaycan iktidarını farklı partner arayışlarına itmiştir. Böylece teknoloji

⁵⁷²TALIBLI Məhəmməd, *ABŞ-İran Qarşılıqlı Təsirləri*, Azadlıq gazetesi, <https://www.azadliq.info/231692.html>, (Erişim Tarihi: 19.01.2021).

⁵⁷³*İran Kaşfiyyatı Azərbaycanda Çox Ciddi Fəaliyyət Göstərir; İsraili Siyasi Ekspertdən Xəbərdarlıq*, Türküstan.Info, 10 Ocak 2020, <https://turkustan.info/2020/01/10/iran-k%9%99sfıyyatı-az%9%99rbaycanda-cox-ciddif%9%99aliyy%9%99t-gost%9%99rır-israilli-siyasi> (Erişim Tarihi: 10.01.2020)

⁵⁷⁴ ÖZDAŞLI Esmə, KODAMAN Timuçin, (2016), *age*, s. 114

⁵⁷⁵KERİMOĞLU Yavuz, (2017), Azerbaycan'da *İsrail Algısı ve Etkisi*, İNSAMER, Erişim adresi; http://insamer.com/tr/azerbaycanda-israil-algisi-ve-etkisi_713.html (03.09.2021)

ve savunma sanayisi açısından gelişmiş olan İsrail Azerbaycan için önemli bir seçenek olmuştur. Ortadoğu ve Kafkasya bölgesinde İran'ın yayılması ve etki alanının genişlemesi her iki ülke açısından da bir tehdit olarak algılanması Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin giderek gelişmesine ve stratejik ortaklık düzeyine ulaşmasına neden olmuştur. Kendi güvenliğinin sağlanması, enerji kaynaklarının elde edilmesi ve komşu ülkelerle yaşanan sorunlar gibi konular her iki ülkenin dış siyasetinin ortak noktalarıdır. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra her iki ülkenin de karşılaştıkları savaş durumu İsrail ve Azerbaycan'ın dış politika algılamalarında benzerlik teşkil etmiştir.⁵⁷⁶

Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin temelleri Ebulfez Elçibey döneminde atılmıştır. İran ve Rusya'ya karşı güç kazanabilmek, dış politikada yaşadığı sorunların üstesinden gelmek ve Karabağ Savaşını çözmek amacıyla Elçibey yönetimi farklı müttefik arayışlarında bulunmuştur. Böylece ABD yönetimini etkileme kapasitesine sahip, ekonomik ve silah sanayisi bakımından gelişmiş ülkeler sırasında yer alan İsrail ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. 1990'larda İsrail ile çok iyi ilişkilere sahip olan Türkiye de bu devletin Azerbaycan ile yakınlaşmasına yardım etmiştir. Nitekim Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanıyan ilk devletlerden biri de İsrail olmuş ve iki ülke arasında 1992 yılında diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir. İsrail devleti 1992 yılından başlayarak Azerbaycan'a füze sistemleri ve çeşitli silahlar göndermiş ve İsrailli iş adamları iletişim, telekomünikasyon, medya ve hava yolları gibi Azerbaycan'ın stratejik alanlarına yatırımlar yapmışlardır.⁵⁷⁷ Ocak 1993'te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey, İsrail Büyükelçisi adayı ile yaptığı görüşmede Azerbaycan için İsrail ile olan ilişkilerin öncelik teşkil ettiğini ve çok önemli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷⁸ 1993 Şubat ayında İsrail Bakü'de resmen büyükelçilik açmış, ancak Azerbaycan yönetimi İran'ın baskılarını hafifletmek ve Karabağ sorununda İslam dünyasının desteğini almak amacıyla mali sıkıntıları gerekçe göstererek 2022 yılına kadar İsrail'de büyükelçilik açmamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 2023 yılının Ocak ayında Muktar Mammadov'u İsrail Büyükelçisi olarak atamış, böylece iki ülke arasında 30 yıldır süren ikili ilişkilerde Azerbaycan ilk kez İsrail'e büyükelçi göndermiş oldu.⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ ÖZDAŞLI Esmе, (2017), İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya, *Bilig dergisi*, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/807319> (21.09.2021) s. 5

⁵⁷⁷ ÇALIŞKAN Burak, (2018), *agm*, s 7

⁵⁷⁸ ÖZDAŞLI Esmе, KODAMAN Timuçin, (2016), *age.*, s. 121

⁵⁷⁹ Azerbaycan İsrail'e İlk Kez Büyükelçi Atadı, *Reuters*, (11.01.2023), Erişim adresi; <https://www.voaturkce.com/a/azerbaycan-israil-ilk-kez-buyukelci-atadi/6914143.html>

Haydar Aliyev dönemi ile birlikte Azerbaycan-İsrail ilişkilerinde "stratejik ortaklık" dönemi başlamıştır. 22 Ekim 1995 tarihinde Haydar Aliyev, BM'in 50. Yıl dönümüyle bağlı Amerika'da yapılan törene katılmıştır. Burada Aliyev, İsrail Başbakanı İshak Rabin ile görüşme gerçekleştirerek Azerbaycan'ın uluslararası arenada İsrail'in desteğine ihtiyaç duyduğunu bildirmiş ve İsrail'in Karabağ sorununda Azerbaycan'dan yana olmasını istemiştir.⁵⁸⁰ ABD'de faaliyet gösteren Ermeni lobisinin etkisine dikkat çeken Aliyev, Rabin'den Azerbaycan adına ABD devlet yetkilileri ile konuşmasını rica etmiştir. Aliyev, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesine rağmen henüz hem Rusya ve İran'ın Ermenistan'ı desteklediğini belirtmiş ve İsrail'in desteğini beklediklerini ifade etmiştir.⁵⁸¹ 1997 yılında ABD'yi ziyaret eden Aliyev, Yahudi lobisinin temsilcileriyle görüşerek benzeri isteği yeniden dile getirmiştir. Haydar Aliyev'in amacı Yahudi lobisi vasıtasıyla Avrupa ülkelerinde ve ABD'de faaliyet gösteren Ermeni lobisinin gücünü dengelemektir.⁵⁸²

Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkilerinin geliştirmesi Tahran yönetimi tarafından endişeyle karşılanmıştır. Azerbaycan Dış İşleri Bakanı Hasan Hasanov, 5 Mart 1996 tarihinde İran Dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayeti ile yapılan görüşmede İran'ı Ermenistan'a yönelik Azerbaycan tarafından uygulanmış ablukayı kırarak Erivan'a destek vermekle eleştirirken; İran Dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayeti ise Azerbaycan'ın ABD ve İsrail gibi İslam ülkelerine düşmanca bir tutum sergileyen devletlerle yakın ilişkiler kurduğunu belirtmiştir.⁵⁸³

İsrail üst düzey yetkililerinin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği ilk ziyaret İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu tarafından 29 Ağustos 1997'de yapılmıştır. Görüşme esnasında İran'ın bölgede oluşturduğu tehditler tartışılmış ve istihbarat alanında iki ülke arasında işbirliğinin geliştirilmesi kararına varılmıştır.⁵⁸⁴ 1997 yılında Azerbaycan İslam Partisi üyelerinin İran için casusluk faaliyetlerinde bulduklarının ortaya çıkması sonucu İslam partisi kapatılmış ve bu olay Azerbaycan ile İran arasında gerginliğe neden olmuştur. Azerbaycan'la İsrail arasında İran'a yönelik istihbarat faaliyetlerinin artmasından dolayı Netanyahu'nun Bakü ziyareti tepki doğurarak Azerbaycan-İran ilişkilerinde krize yol açmıştır. Ziyaret sonrası İran devlet radyosu bir bildiri yayınlarak, Azerbaycan yönetiminin işgalci İsrail başbakanını ülkesinde

⁵⁸⁰ÖZDAŞLI Esme, KODAMAN Timuçin, (2016), age., s. 128

⁵⁸¹ABADI Jacob, (2002), Israel's Quest for Normalization with Azerbaijan and the Muslim States of Central Asia, *Journal of Third World Studies*, Vol. 19, No. 2, s. 12

⁵⁸²KHALIFAZADEH Mahir, (2012), *Israel and Azerbaijan: To Counteract Iran, Central Asia and the Caucasus*, Vol. 13, No. 3, s. 74.

⁵⁸³ÖZDAŞLI Esme, KODAMAN Timuçin, (2016), age., s. 129

⁵⁸⁴KHALIFAZADEH Mahir, (2012), agm., s. 73

ağırlayarak bölgedeki İslam devletleriyle olan bağlarını istikrarsızlaştırdığını ve tehlikeli bir oyun oynadığını belirtmiştir.⁵⁸⁵

İsrail'in işgal ettiği Filistin topraklarında yüz binlerce Müslüman'ın ölümüne ve milyonlarca insanın mülteci konumuna düşmesine yol açması konusunda Azerbaycan devleti uluslararası toplantılarda İsrail'in Filistin'e yönelik olumsuz politikalarını eleştirmiş, ancak Azerbaycan'ın bu tavrı iki ülke arasındaki ilişkilerine zarar vermemiştir. Azerbaycan'ın Filistin'e olan desteği söylem düzeyinde kalmış ve İsrail ile ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir. Böylece İsrail yönetimi, dünya kamuoyundaki İslam karşıtı imajını değiştirmek amacıyla Müslüman olan Azerbaycan devletiyle olan yakın ilişkisini kullanmaya devam etmiştir.⁵⁸⁶ Haydar Aliyev ile İsrail Büyükelçisi Eitan Naeh Ekim 2001'de yaptıkları görüşmenin ardından 11 Eylül olaylarından sonra uluslararası terörizme karşı aynı cephede yer aldıklarını ortak bir bildiri yayınlamalarıyla ilan etmişlerdir.⁵⁸⁷

2002 sonrası Türkiye'de yeni iktidara gelen Adalet ve Kalkınma partisi dış politikada değişime giderek Türk dış politikasında "Komşularla Sıfır Sorun" şeklinde formüle edilen dış politika uygulamaya başlamıştır. Bu politika gereği Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yumuşama yaşanmış ve Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılmasını da içeren Protokoller imzalanmıştır. Bu durum Bakü-Ankara ilişkilerinde düşük düzeyli bir gerilime yol açmış ve Bakü yönetimi Ankaranın bu tavrına karşılık bölgesel ittifak ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Karabağ sorununun çözümünde Rusya'ya güvenmeyen, Türkiye konusunda da tereddüde düşen Azerbaycan hükümeti, askeri ve teknik açıdan gelişmiş bir ülke olan İsrail ile ilişkilerinin stratejik düzeye ilerlemesini tercih etmiştir. 2009 yılında Davos'da gerçekleşen toplantıda dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail Başbakanı'na karşı "oneminute" çıkışı ve ardından 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara olayı, Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Tel Aviv ile Ankara arasındaki ilişkiler bozulsa da İsrail-Azerbaycan ilişkileri gelişmeye devam etmiş ve İsrail devleti, silah ticaretinde Türkiye'yi kaybetmiş olsa bile 2012 yılından itibaren Azerbaycan ile daha fazla yakınlaşarak Azerbaycan'a büyük oranda silah satmaya başlamıştır. İlham Aliyev'in iktidarı döneminde 2009 yılından itibaren İsrail-Azerbaycan ilişkileri hızla gelişerek Tel Aviv ile Bakü arasında askeri

⁵⁸⁵İSMAYIL Elnur, *Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı*, Bilgesam, Ocak 2013,

http://www.bilgesam.org/incele/1101/-azerbaycan-israil-stratejik-ortakligi/#.WkT5JIV1_IU (Erişim; 27.12.2021).

⁵⁸⁶ ÇALIŞKAN Burak, agm., s. 7

⁵⁸⁷ BOURTMAN, I. Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace, *Middle East Quarterly*, Vol. 13, No. 3, Summer 2006, <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace>, (Erişim Tarihi: 28.12.2021).

yönde işbirliği kurulmuştur. Bu durum İran-Azerbaycan ilişkilerini doğal olarak olumsuz etkilemiştir.⁵⁸⁸

29 Haziran 2009'da Başkan Şimon Peres'in Azerbaycan'a yaptığı ziyaret iki ülke ilişkilerini daha üst bir düzeye taşımış ve güvenlik, ekonomik ve diplomasi alanlarında işbirliğinin güçlendirilmesi ve genişletilmesi, insansız hava aracı ve askeri amaçlı üretim konularında bir takım anlaşmalar imzalanmıştır.⁵⁸⁹ İran ise, Peres'in ziyaretini gerekçe göstererek, danışma amacıyla Bakü'deki büyükelçisini geri çağırmıştır. İsrail'le ilgili sert bir dil kullanan Ahmedî Nejat, Aliyev'in Müslümanların baş düşmanı ve Siyonizm'in başının ziyaretini bir an önce iptal etmesi çağrısında bulunmuştu. İlham Aliyev ise, Ahmedî Nejat'ın egemen bir devletin iç işlerine karışmaması ve tavsiyelerde bulunmaktan kaçınması gerektiği yönünde sert bir açıklama yapmıştır.⁵⁹⁰ İsrail ve Azerbaycan arasında 2009 yılından itibaren çok sayıda üst düzey ziyaret gerçekleştirilmiş, ancak Türkiye ve diğer Müslüman ülkelerden gelen tepkiler nedeniyle Azerbaycan hükümeti ikili ilişkileri kapalı şekilde sürdürmüştür. 2009 yılında Wikileaks tarafından yayınlanan bir kriptoda İlham Aliyev'in İsrail'le Azerbaycan arasındaki ilişkiler hakkında söyledikleri şu sözleri yer alıyordu: "Bizim İsrail ile ilişkilerimiz buz dağına benzemektedir. Bu ilişkilerin 10'dan 9'u su altındadır."⁵⁹¹ Bu haber hakkında İsrail yorum yapmayı reddederken, Azerbaycan haberi yalanlamış ve İran ile Azerbaycan'ın arasını bozmaya yönelik bir iftira olarak nitelemiştir. Azerbaycan'ın İsrail ile iyi ilişkiler kurmasının nedenlerini şöyle sıralaya biliriz;

1 - ABD'deki İsrail lobisinin büyük etkiye sahip olması ve Ermeni Lobisi karşısında Azerbaycan'ı destekleyerek önemli bir avantaj sağlaması;

19 - İsrail'den son model silahlar alarak kendi askeri kapasitesini geliştirmek ve Ermenistan'a karşı Karabağ savaşında kullanmak istemesi;

20 - Bölgede İran'ı dengelemeyi arzulaması;

İlham Aliyev iktidarı İsrail lobisi vasıtasıyla ABD ve Avrupa ülkelerinde Karabağ Savaşı nedeniyle Azerbaycan'a karşı örgütlü bir propaganda yürüten Ermenistan lobisinin

⁵⁸⁸GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, agm., s. 21

⁵⁸⁹KHALIFAZADEH Mahir, (2012), agm., s. 61

⁵⁹⁰ZAMEJC Anna, *The Blooming Friendship Between Azerbaijan and Israel*, RFE/RL, 9 March 2010, https://www.rferl.org/a/The_Blooming_Friendship_Between_Azerbaijan_And_Israel/1978312.html (Erişim Tarihi: 29.12.2021).

⁵⁹¹ORAN Baskın, *Kardeş Azerbaycan'ın son kazığı*, Erişim adresi: <http://www.radikal.com.tr/radikal2/kardes-azerbaycanin-son-kazigi-1084424/>, (08/04/2021)

faaliyetini etkisizleştirmeyi hedeflemiştir. Ermeni diasporası ABD’de oldukça güçlü bir etkiye sahiptir ve Azerbaycan’a yönelik uygulanacak politikalarda Amerikalı karar alıcılar üzerinde baskı kurabilmektedir. Nitekim Azerbaycan halkının Karabağ Savaşı sırasında Ermeni katliamlarına maruz kalmasına rağmen Amerika Birleşik Devletleri yönetimi 1992 yılında Dağlık Karabağ Savaşı’nın başlamasından Azerbaycan devletini sorumlu tutmuş ve Azerbaycan'a yönelik askeri ve ekonomik yardımları yasaklamıştır. Daha sonraki dönemde de ABD'de bulunan Ermeni diasporasının faaliyeti sonucu, Azerbaycan’ın Amerika Birleşik Devletleri ile geliştirmeye çalıştığı pozitif ilişkiler olumlu sonuçlanmamıştır. İsraili politikacılar ise ABD’deki Yahudi lobisinin Azerbaycan’a karşı Ermeni diasporası tarafından yürütülen olumsuz algıyı engelleyebileceğini Bakü’ye iletmiştir. Azerbaycan bu teklifi olumlu karşılamış ve ABD'deki Yahudi lobisinin Ermeni diasporasına karşı Azerbaycan için önemli bir müttefik olduğunu kabul etmiştir. Böylece Azerbaycan yönetimi, ABD’de faaliyet gösteren Yahudi lobileri ile görüşerek onların aracılığıyla kendine yönelik itibarını artırmaya ve ABD'deki Ermeni diasporasına karşı avantaj elde etmeye çalışmıştır.⁵⁹²

ABD’deki Yahudi lobi kuruluşlarının en önemlisi olan AIPAC ile Azerbaycan hükümet yetkilileri arasında zaman zaman görüşmeler yapılmış olsa da AIPAC’ın Bakü’ye ABD'deki Ermeni diasporasının etkisini kırmayı vaat etmesine rağmen ABD hükümeti Azerbaycan’a uyguladığı silah satışı yasağını kaldırmamış ve diğer yaptırımlar konusunda somut bir adım atmamıştır. Buna rağmen Yahudilerin Amerika'da faaliyet gösteren ve en güçlü lobisi olan AIPAC, Azerbaycan’ın ABD’deki değerli dostu ve müttefiki gibi kabul görülmeye devam etmiştir.⁵⁹³ ABD Büyük Yahudi Örgütü Başkanı Harold Tanner 13 Şubat 2006 tarihinde Bakü’ye yaptığı ziyareti sırasında İlham Aliyev ile görüşmüş ve Azerbaycan’ın stratejik, ekonomik ve siyasi açıdan önemli bir ülke olduğunu vurgulamıştır. İlham Aliyev görüşme esnasında, Amerikan-Yahudi cemaati liderlerine Tel Aviv’de ticaret bürosu açma sözü vermiştir.⁵⁹⁴

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan’ın en büyük silah tedarikçilerinden biri olan Türkiye devleti 2010 yılına kadar Bakü’ye önemli miktarlarda silah ve askerî teçhizat sağlamıştır. Ancak 2010 yılından sonra Azerbaycan’ın ihtiyaç duyduğu silahların büyük bir

⁵⁹²ÖZDAŞLI Esmé, agm., s. 7

⁵⁹³İSMAIL Elnur, (2013), Israel and Azerbaijan: The Evolution of a Strategic Partnership, *Israel Journal of Foreign Affairs*, VII: 1, s. 71.

⁵⁹⁴KASIM Kamer, (2013), *İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, Kafkasya’nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan*, (Der. Çağrı Erhan), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 140.

kısmı İsrail tarafından karşılanmaya başlanmış ve bu da İran tarafından sert bir tepkiyle karşılanmıştır. İsrail devleti 2012 yılında Azerbaycan'a satışı öngörülen stratejik silahlar olan radarlar, uydu sistemleri ve insansız hava araçlarından oluşan 1,6 milyar dolarlık bir silah antlaşmasını hayata geçirmiştir. 2012 sonrası dönemde Azerbaycan, Hindistan'dan sonra İsrail'den en çok silah alan ikinci ülke olmuştur. Azerbaycan ve İsrail'in yaptıkları bu anlaşma iki ülke arasında askeri işbirliğinin giderek artmakta olduğunun en önemli göstergesiydi.⁵⁹⁵

Azerbaycan'ın İsrail'den silah almasından ana nedeni Ermenistan'a karşı yürütülecek olan savaşta silah sıkıntısı yaşamamak içindi. Nitekim Azerbaycan'ın İsrail'den aldığı son model silahlar oldukça etkili olmuş ve Azerbaycan'ın silah üstünlüğü Karabağ savaşında Ermenistan'ı dezavantajlı konuma getirmiştir. Azerbaycan ikinci Karabağ Savaşı'nda kullandığı silahların yüzde 60'ını İsrail'den almıştı. Ermenistan devleti ise İsrail'in Azerbaycan'ı insansız hava aracı ve diğer silahlarla donatılmasını protesto ederek Tel Aviv'deki büyükelçisini Dışişleri Bakanlığına geri çağırmıştı.⁵⁹⁶

2012 yılında İsrail ve Azerbaycan arasında gerçekleşen yüksek hacimli silah ticaretinin ardından İran Dış İşleri Bakanlığı da, aynı Tahran'daki Azerbaycan Büyükelçisini geri çağırmış ve İran devletinin bu durumdan rahatsızlık duyduğunu Büyükelçiye iletmıştır. Buna karşılık olarak Bakü yönetimi İsrail ve ABD büyükelçiliklerine saldırı hazırladıkları, İran devleti için ajanlık yaptıkları ve Azerbaycan'a ihanet içinde oldukları iddiaları ile 22 Azerbaycan vatandaşını tutuklamıştır.⁵⁹⁷

2015 yılından başlayarak İsrail Azerbaycan'ın silah ithal ettiği ülkeler arasında ilk sırada gelmiştir. Bu silahların yardımıyla 2016 Nisan'ında meydana gelen Ermenistan-Azerbaycan çatışması sırasında Azerbaycan Ermenistan'ın savunma hattını kırmayı başarmış ve bazı stratejik merkezleri ele geçirmiştir. Bu başarı sonucu Azerbaycan devleti İsrail ile olan ilişkilerini daha da geliştirmiş ve aynı yıl Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, İsrail ile 5 milyar dolarlık güvenlik, istihbarat ve silah antlaşması imzalamıştır. MOSSAD'a yakınlığıyla bilinen "Debka" adlı internet sitesinde yayınlanmış bir makalede, Azerbaycan ve İsrail arasındaki yakınlaşmadan bahsedilmiştir. Makalede, Azerbaycan'ın, İsrail'den aldığı insansız hava

⁵⁹⁵BOZ Hakan, *İran'ın Azerbaycan'daki Asimetrik Savaşı*, Erişim adresi; http://21yyte.org/tr/yazi6384-Iranin_Azerbaycandaki_Asimetrik_Savasi.html, (Erişim tarihi: 17.04.2021)

⁵⁹⁶Artan Azeri-İsrail İlişkileri Üzerine, Erişim adresi;

<http://www.sde.org.tr/print.aspx?pageID=0&columnID=196&newsID=0>, Erişim tarihi: (19.04.2021)

⁵⁹⁷İSMAIL Elnur, *Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı*, Bilgesam, Ocak 2013,

http://www.bilgesam.org/incele/1101/-azerbaycan-israil-stratejik-ortakligi/#.WkT5JIVl_IU (Erişim Tarihi: 27.12.2021).

araçlarıyla sürekli silahlandığı ve iki ay içerisinde Azerbaycan tarafından 60 civarında insansız hava aracının satın alınacağı bilgisini paylaşmıştır.⁵⁹⁸

Azerbaycan ve İsrail arasında gelişen bu ilişkiler, Ermenistan'ı rahatsız etmiş ve ülke içinde İsrail karşıtlığını yükseltmiştir. İran açısından Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin gelişmesi ve bu iki devletin askeri anlamda yakınlaşması bölgede İran'ın güvenliğine karşı bir tehdit oluşturmuştur.⁵⁹⁹ İran hükümeti İsrail ile yapılan silah anlaşmasından tedirgin olduğunu belirtmek amacıyla Azerbaycan'ın Tahran'daki Büyükelçisi Cavanşir Ahundov'u Dış İşleri Bakanlığı'na tekrar çağırarak açıklama istemiş; cevabında ise Büyükelçi Ahundov, Azerbaycan'ın askeri alanda gereken ihtiyaçlarını karşılamak için anlaşma yaptığını ve İsrail'den satın alınan silahların İran'a yönelik değil, gelecekte olası bir Karabağ savaşında Ermenistan'a karşı kullanılacağını ifade etmişti.⁶⁰⁰

Açıkçası Azerbaycan tarafı İsrail'i, İran'a karşı bir denge unsuru olarak değerlendirmektedir. Ermenistan ile savaşın çıkacağı ihtimalini sürekli olarak masada tutan Azerbaycan için gelişmiş silah teknolojisini sahip olması ve askeri gücünü artırması kaçınılmaz olmuştur. Anlaşıldığı üzere Türkiye'nin askeri teknoloji bakımından Azerbaycan'ın tüm ihtiyacını karşılayamaması ve Rusya'nın Ermenistan'dan yana tavır alması Bakü yönetimini açısından Tel Aviv ile ilişkilerini geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Kısaca, İsrail'in Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmasının nedenlerini şöyle sıralayabiliriz;

- 1) İran'a karşı istihbarat faaliyetleri için Azerbaycan topraklarından yararlanmak istemesi;
- 2) Azerbaycan'dan uygun fiyatlara doğal gaz ve petrol tedarik etmeyi amaçlaması;
- 3) Azerbaycan gibi Müslüman bir devlet ile dost olduğunu göstererek İslam dünyası ve Müslümanlar ile iyi geçindiğini göstermeyi arzulaması;

Ortadoğu'da birbirine rakip olan İsrail ve İran'ın güvenlik kaygıları nedeniyle birbirini çevreleme stratejisi gütmeleri sonucu rekabet alanı Trans Kafkasya'ya da taşmış ve Azerbaycan bu rekabetin merkezinde yer almıştır.⁶⁰¹ Soğuk Savaş döneminde Arap ülkelerine yönelik çevreleme politikasını uygulayan İsrail, Soğuk Savaş sonrası dönemde İran'a yönelik aynı politikayı uygulamak amacıyla Kazakistan ve Azerbaycan gibi ülkeler ile ilişkilerini

⁵⁹⁸İsrailin Azerbaycanla Sensasion Hərbi Tərəfdaşlığı, Yeni Müsavat gazetesi, 27.10.2011, 21.06.2021)

⁵⁹⁹ÇALIŞKAN Burak, agm., s. 11

⁶⁰⁰ÖZDAŞLI Esmе, KODAMAN Timuçin, (2016), age., s. 156

⁶⁰¹KARADAĞ Sinem, (2021), agm., s. 53

geliştirmeye çalışmıştır.⁶⁰² Dolayısıyla İsrail, İran'ın nükleer güce ulaşmasını engellemek ve İran'ı kuşatmak amacıyla Güney Kafkasya'ya ilgi göstermekte ve İran'ı çevreleme politikasını gerçekleştirmek için Azerbaycan ile ilişkilerine büyük önem vermektedir.⁶⁰³

İsrail'in Azerbaycan topraklarından yararlanarak İran'a karşı askeri ve istihbarat faaliyetlerinde bulunması konusu Azerbaycan-İran ilişkilerinde sürekli olarak derin krizlere neden olmaktadır.⁶⁰⁴ 1996 yılının Mart ayında İran Dışişleri Bakanı Ali Ekbar Velayeti'nin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ali Hasanov ile görüşmesi sırasında Azerbaycan hükümetinin İsrail ajanlarına bölgeye yayılması için şart sağladığından dolayı İran devletinin tedirgin olduğunu bildirmiş ve buna tepki olarak İran'ın Ermenistan ile ilişkilerinin geliştirilmesinde İran devletinin haklı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁵ Nitekim İran ile İsrail ve ABD arasındaki gerginlik arttıkça, İran Bakü'ye yönelik baskısını artırmış, Bakü'yü ABD ve İsrail ile işbirliği yaparak kendisine yönelik eylemde bulunmaması konusunda sürekli uyarılmıştır.⁶⁰⁶

İki ülke arasında 2005 yılında imzalanan karşılıklı saldırmazlık paktı gereğince İran'a karşı Azerbaycan topraklarının asla kullanılmayacağı konusunda çok sayıda güvence verilmiştir.⁶⁰⁷ Azerbaycan'ın tüm bu çabalara rağmen, Tahran Bakü'yü İsrail ile sıcak ilişkilerine endişeyle yaklaşmış ve İsrail'in Azerbaycan'daki faaliyetlerini kendine yönelik bir tehdit olarak algılamıştır. Bazı verilere göre İran, Azerbaycan topraklarındaki İsrail vatandaşlarına suikast düzenlemek maksadıyla özel eğitimle donatılmış silahlı çeteleri devreye sokarak Azerbaycan'a karşı medyada enformasyon savaşına girişmiştir.⁶⁰⁸ İran Cumhurbaşkanı Ahmedî Nejat'ın İsrail'in haritadan silinmesi konusunda yaptığı açıklamalar Tel Aviv yönetiminin İran'a yönelik çevreleme politikasını yoğunlaştırmasına neden olmuştur.

İsrail'in İran'ı Azerbaycan üzerinden çevreleme stratejisi, İran-Azerbaycan ilişkilerini giderek daha fazla germiştir. İsrail ve Azerbaycan devletlerinin İran'a yönelik ortak güvenlik

⁶⁰²ÖZDAŞLI Esmé, *Yeni Büyük Oyunda Yeni Perde: İsrail-Kazakistan ilişkileri Üzerine Bir İnceleme*, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 10 Nisan 2014, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/israil/2014/04/10/7534/yeni-buyuk-oyunda-yeni-perde-israil-kazakistaniliskileri-uzerine-bir-inceleme>, (Erişim Tarihi: 25.12.2021).

⁶⁰³GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, agm., s. 17

⁶⁰⁴ASLANLI Araz, (2010), agm, s. 31.

⁶⁰⁵CORDESMAN Anthony, HASHIM Ahmed S.: age., s.143

⁶⁰⁶*Commander Urges Azerbaijan to Respect Islamic Rules*, Arab Today (UK), 10.08.2011, Erişim adresi; http://www.arabstoday.net/en/index.php?option=com_content&view=article&id=21867:commander-urgesazerbaijan-torespect-islamic-rules-&catid=43:arab-world, (06.04.2012)

⁶⁰⁷BLANK Stephen, (2005), *New Military Trends in the Caspian*, Central Asia-Caucasus Analyst, Vol. 6, No 11, p 11

⁶⁰⁸KARIMOV Reshad, MAKİLİ Kamal, *Aliyev and Hüseyin Tabak*, Caucasus International, C. 2, S. 1, 2012, s.

kaygısı, hızlanarak artmış ve aralarında askeri işbirliğine giderek karşılıklı çıkar ilişkilerini esas almışlardır. İsrail'in Kafkasya bölgesinde İran'a en yakın olan istihbarat ağını Azerbaycan'da kurmasına karşılık olarak İran hükümeti Ermenistan'la ilişkilerini geliştirerek, Ermenistan'da güçlü bir istihbarat ağı oluşturmuştur.⁶⁰⁹

İngiltere'de yayınlanan "The Times" Gazetesi'nin muhabirinin Bakü'de "Şimon" kod adlı bir MOSSAD ajanıyla yaptığı görüşmede İsraili istihbaratçı, Bakü'yü İsrail istihbaratının gri bölgesi ve sıfır noktası olarak tanımlamıştır.⁶¹⁰ ABD'nin ünlü "Foreign Policy" dergisi ise 28 Mart 2012 tarihli sayısında Azerbaycan'ın, İran sınırına yakın bir arazide İsrail'e bir hava üssü verdiği haberini ortaya atmıştır.⁶¹¹ 2012 yılında Azerbaycan üzerinden İsrail'in İran'daki nükleer tesislere saldırı yapacağı iddiası, Azerbaycan-İran ilişkilerini bir hayli germiş ve MOSSAD'ın Hazar Denizi ile İran sınırında gözetleme yaptığını ve elektronik dinleme cihazları kurarak Azerbaycan'da istihbarat faaliyetlerinde bulunması İran medyası tarafından kamuoyuna bildirilmiştir. Azerbaycan devleti ise bütün bu iddiaları kesinlikle kabul etmemiştir. Fakat İran yönetimi bu durumu kendisine karşı ciddi bir tehdit olarak değerlendirmeye ve Azerbaycan'ı uyarmaya devam etmiştir.⁶¹²

2011 – 2012 yıllarında Azerbaycan yönetimi İran istihbaratına ve Hizbullah'a maledilen bazı terör eylemleriyle karşılaşmıştır. 2012 yılında İsrail Büyükelçiliklerine karşı Tiflis'de ve Bakü'de terör saldırıları gerçekleştirilmiştir. Böylece Gürcistan ve Azerbaycan'ın Batı ülkeleri ve İsrail ile ilişkileri iç güvenliklerine yönelik tehdit oluşturmuştu. Azerbaycan istihbaratı bu saldırıların İran'dan geldiğini dile getirmesine rağmen, İran devleti bu olayların arkasında olmadığını vurgulamıştır.⁶¹³ İran'ın nükleer çalışmalarını engellemeye çalışan İsrail de İran'a yönelik suikast ve casusluk faaliyetleri gibi örtülü operasyonlara başvurmuştur. Ocak 2012'de İran'lı nükleer fizikçi Mustafa Ahmedî Roşan suikast sonucu katle yetirilmiştir. İran hükümeti bu olayın MOSSAD tarafından yapıldığını belirtmiş, İran Meclisi Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Komitesi Üyesi Esmail Kovsari ise Azerbaycan'ın MOSSAD ve CIA için

⁶⁰⁹BOZ Hakan, (2012), *İsrail'in Beka Stratejisi ve Azerbaycan*, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, http://www.21yyte.org/tr/yazi6529-Israilin_Beka_Stratejisi_ve_Azerbaycan.htm, (Erişim tarihi: 19.04.2021)

⁶¹⁰SİNGER Medical, *Israel Intelligence Monitoring Iran from Azerbaijan*, The Jewish Press, 12.02.2012, <http://www.jewishpress.com/news/global/israeli-intelligence-monitoring-iran-from-azerbaijan/>

⁶¹¹ ORAN Baskın, *Kardeş Azerbaycan'ın son kazığı*, agm.,

⁶¹²VATANKA Alex, (2013). *Tangle in the Caucasus*, Erişim adresi; <https://www.mei.edu/publications/tangle-caucasus> (22.09.2021)

⁶¹³BAL İdris, (2006), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara: AGAM yayınları, 3. Baskı, s 433.

önemli merkezlerden biri haline geldiğini iddia ederek Bakü'yü suçlatmıştır.⁶¹⁴ Bu olaylarla ilgili Tahran yönetimi, Azerbaycan'ın Tahran'daki Büyükelçisi Cavanşir Ahundov'u tekrar İran Dışişleri Bakanlığına çağırarak protesto notası vermiş ve İsrail istihbarat servisi MOSSAD'ın Azerbaycan'la olan ilişkisinden endişelendiğini ifade etmiştir.⁶¹⁵ Böylece, İran hükümeti 2012 yılının şubat ayında, Azerbaycan'a iki nota vermiştir. Bunlardan birincisi MOSSAD ajanlarının Azerbaycan topraklarında faaliyet göstermesi, ikincisi ise İsrail'de eğitim görmüş suikastçi timlerin İranlı bilim adamlarını hedef almasıyla ilgiliydi.⁶¹⁶

İlham Aliyev 9 Nisan 2014 tarihinde İran'ı ziyaret ederek Azerbaycan-İran ilişkilerinde gerilimi giderilmeye çalışılmıştır. 23 Nisan 2014 tarihinde, İran-İsrail ilişkilerinde gerilimin devam ettiği bir dönemde, İsrail Dışişleri Bakanı ve aynı zamanda İsrail Başbakan Yardımcısı olan Avigdor Liberman Bakü'yu ziyaret etmiş ve yaptığı açıklamada İran'a yönelik yaptırımların süreceğini ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı Elmar Memmedyarov ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşen Liberman, İsrail-Filistin sorununun çözümünde Azerbaycan'ın arabulucu olmasını uygun bulmuştur.⁶¹⁷

24 Ağustos 2014 tarihinde İsrail nedeniyle Bakü ile Tahran'ı yeniden karşı karşıya getiren diğer bir gelişme yaşandı. Nitekim Tahran'ın güneyinde bulunan Natanz nükleer enerji santraline yaklaşan İsrail yapımı bir İHA İran Devrim Muhafızları tarafından düşürülmüş ve İran Genelkurmay Başkan Yardımcısı Tuğgeneral Masoud Jazayeri olayla ilgili açıklama yaparak, İHA'nın İran sınırının kuzeyinde eski bir Sovyet ülkesinden havalandığını söylemiştir. Bu açıklama, Azerbaycan üzerinde şüpheleri artırmış ve İsrail İHA'larının Azerbaycan tarafından da kullanıldığı dikkate alındığında kastedilen ülkenin Azerbaycan olduğuna işaret ediyordu. Jazayeri, sözü giden ülkenin ismini açıklamadığını bildirmiş; ancak bu ülkenin İran'a karşı hatalarında ısrar etmesine devam edeceği takdirde ülkenin ismini açıklayacağını söylemiştir. İran yönetimi bu insansız hava aracının İsrail'e ait olduğunu ve Nahcivan bölgesinden kalkarak İran'da uranyum zenginleştirme tesislerini izlerken düşürdüklerini açıklamıştır. Bu konuda İran medyası Azerbaycan'a yönelik çok sert ithamlarda bulunmuştur.

⁶¹⁴Iran has proof Azerbaijan aids Mossad, CIA agents: MP, Press TV, Şubat 2012; Erişim adresi, <http://edition.presstv.ir/detail/228055.html> (12.03.2021)

⁶¹⁵KAZIMOV Seymur, *Azerbaijan Dismisses Iran's "Mossad" Claims*, Eurasia review, 21.02.2012, Erişim adresi; <http://www.eurasiareview.com/21022012-azerbaijan-dismisses-irans-mossad-claims/> (04.02.2021)

⁶¹⁶ORAN Baskın, *Kardeş Azerbaycan'ın son kazığı*, agm.,

⁶¹⁷CAFERSOY Nazım, *Liberman'ın Bakü Ziyareti ve İran'a Müdahale Konusu*, Erişim adresi; <http://nazimcefersoyy.blogspot.com.tr/2014/12/libermann-baku-ziyareti-ve-irana.html> (12.02.2021).

İHA'nın İsrail yapımı olduğunu kamuoyuna göstermek için İran Devlet Televizyonu Hermes 450 tipi bir dronun kısa videosunu yayınlamıştır.⁶¹⁸

İran devleti Azerbaycan'ı Yahudilerle işbirliği yapmakta suçlarken, Azerbaycan devleti de İran'ı Ermenilere destek vermekte suçlamaktadır. Bakü yönetimi İsrail ile kurulmuş olan yakın ilişkilerinin herhangi bir devleti hedef almadığını, İran'ın ise Ermenistan'a sağladığı desteğin Müslüman katliamına yol açtığını belirtmiştir. İran yönetimi ise İsrail ajanlarının Azerbaycan'da rahat bir şekilde faaliyet gösterdiklerini, Azerbaycan topraklarını İran'ı izlemek için kullandıklarını ileri sürerek, Bakü-Tel Aviv ilişkilerinin ulaştığı düzeyden duyduğu derin rahatsızlığını dile getirmiştir.⁶¹⁹

İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani İran'a karşı olası bir saldırıyı engellemek amacıyla bölge ülkeleri ile daha aktif bir ilişki kurmaya başlamış ve bu bağlamda Kasım 2014'te Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunmuştu. Görüşmelerin ardından taraflar birbirlerinin toprak bütünlüklerine ve bağımsızlığına yönelecek tehditlere imkân vermeme konusunda anlaşarak İran ve Azerbaycan arasında dostluk ve işbirliğini içeren bir beyanname imzalamışlardı.⁶²⁰

MOSSAD'ın Azerbaycan'da geniş bir biçimde faaliyette bulunması İran'ı çok rahatsız ettiğinden, Tahran yönetimi kendi ajanlarını Azerbaycan dahilinde MOSSAD'ın faaliyetiyle ilgili istihbarat toplamak amacıyla bu ülkeye göndermiştir. Azerbaycan'da, İran adına casusluk faaliyetinde bulunan iki kişinin tutuklanması ise iki ülke arasında yeni bir gerginlik yaratmıştı. Bu aşamada İran Genelkurmay Başkanı Hasan Firuzabadi, konuyla ilgili konuşmasında Azerbaycan vatandaşlarını damarlarında İran kanı dolaşan İranlı, Azerbaycan'ı ise Aran olarak tanımlamıştır. Firuzabadi Azerbaycan'ın, Müslüman dünyası ile iyi ilişkiler geliştirmesi ve İslam'ın yasalarına uyması gerektiğini ifade ederek İsrail ile ilişkilerinin ilderletilmesini eleştirmiştir. İran yayın organlarında Azerbaycan ile ilgili benzer haberlerin yayılmasının ardından İran'ın o dönemki Bakü Büyükelçisi Mehmet Bağır Behrami, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na çağırılmış ve Firuzabadi'nin kullandığı ifadelerinden dolayı İran'a bir nota verilmiştir.⁶²¹

⁶¹⁸Iran: Israel Downed Drone Took off from a Neighbouring Country, Alwatan Voice, 29 August 2014, <https://english.alwatanvoice.com/news/2014/08/30/584656.html> (Erişim Tarihi: 12.02.2022);

⁶¹⁹Azerbaycan İsrail'den 1,6 milyar dolarlık Silah Satın Alacak, Haber Sol, 28 Şubat 2012, Erişim: <http://haber.sol.org.tr/dunyadan/azerbaycan-israilden-16-milyar-dolarlik-silah-satin-alacak-haberi-52093> (06.01.2021)

⁶²⁰MƏHƏMMƏDİ Məsiəğa, (2018), age., s. 247

⁶²¹ASIRLI Ehtiram, Azerbaycan-İran ilişkilerini Etkileyen Faktörler, Kafkassam, 16 Aralık 2016, <https://kafkassam.com/azerbaycan-iran-iliskilerini-etkileyen-faktorler.html> (Erişim Tarihi: 05.01.2021).

Öte yandan, Azerbaycan'ın petrol – doğal gaz konusunda zengin bir ülke olması nedeniyle de İsrail Güney Kafkasya ülkelerinden en çok Azerbaycan'a önem vermektedir.⁶²² İsrail devleti Arap komşularıyla sorun yaşadığından dolayı yıllarca petrol ve doğalgaza ulaşım sıkıntısı çekmiş ve doğal gaz- petrol gibi zenginliklere sahip olan Azerbaycan'ı bu konuda kendisi için önemli bir tedarikçi olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden enerji tedariki konusu Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin en önemli alt başlıklarından biri olmuştur. İsrail devletinin isteğiyle Azerbaycan petrol şirketleri 1992 yılından itibaren İsrail'e tankerlerle petrol taşımaya başlamışlardır. Orta doğu petrollerine alternatif oluşturması açısından İsrail, Azerbaycan'ın BTC projesini desteklemiş ve bu projenin gerçekleşmesinde İsrail devletinin ve Yahudi lobisinin büyük katkısı olmuştur.⁶²³

2016 yılında İsrail'in ithal ettiği petrolün %24'ü Azerbaycan tarafından sağlanmış, hatta sonraları bu oran %40'lara kadar ulaşmıştır.⁶²⁴ İsrail devleti yılda 80 milyon varil petrol tüketiyor ki, bununda yaklaşık yüzde 50'sini Azerbaycan'dan ithal etmektedir.⁶²⁵ Daha sonradan Doğu Akdeniz'de zengin gaz sahaları keşfeden İsrail, doğal gaz ihtiyacını karşılamak için sondaj çalışmalarına başlamış ve 2012 yılından itibaren Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR İsrail devletinin izniyle bu bölgede süren sondaj çalışmalarına katılarak "Aşdod" bölgesinden %5'lik bir pay elde etmiştir. Böylece SOCAR Hazar haricindeki ilk projesini yürürlüğe koymuştur.⁶²⁶ Bazı uzmanlara göre yakın dönemde İsrail'in enerji ihracatçısı konumuna gelebilecek olması, İsrail'in Azerbaycan'a enerji açısından olan bağımlılığını ortadan kaldıracak ve böyle bir durumda ülkeler arasında ortak çıkarlar değil İsrail'in kendi menfaatleri ön plana geçecektir.⁶²⁷ Öte yandan ilişkilerde bir başka boyut olarak son yıllarda birçok İsrail vatandaşı Azerbaycan'ı turistik amaçla ziyaret etmişlerdir. Bakü, 2019 yılında İsrail vatandaşlarının en çok ziyaret ettiği on şehir arasında yer almıştır.

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan tarafı İsrail'den silahlar aldığını açıkça belirtmiştir. İsrail ise Azerbaycan'ı "İsrail'in Lübnan'ı" olarak nitelendirerek İsrail'in bölgedeki varlığının İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı güvenlik amacıyla oluşturduğunu ifade etmiştir. Azerbaycan tarafı Azerbaycan-İran sınırında üçüncü bir ülkenin varlığıyla ilgili

⁶²²GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, *agm.*, s.19

⁶²³ GASIMLI Musa, (2015), *age*, 345,

⁶²⁴GÖKSEL Oğuzhan, (2015), *Beyond Countering Iran: A Political Economy of Azerbaijan-Israel Relations*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42:4, s. 664-665.

⁶²⁵ÖZKAN İslam, *Azeri-Ermeni çatışmasında İsrail'in rolü*, Duvar gazetesi, (21 Ekim 2020) Erişim adresi; <https://www.gazeteduvar.com.tr/azeri-ermeni-catismasinda-israilin-rolu-makale-1502214>, (21.11.2021)

⁶²⁶ABBASOV Shahin, Azerbaijan: SOCAR to Use Israel Oil Field as Proving Ground, *Eurasianet*, Mayıs 2012.

⁶²⁷ÇALIŞKAN Burak, *agm.*, s 13

iddiaları reddetmiş, ancak bu açıklama İran tarafını tatmin etmemiştir. İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan 2 Ekim 2021 tarihinde yaptığı açıklamada İsrail'in Azerbaycan'da faaliyet göstermesi konusunda şöyle demiştir: "Siyonist rejimi unsurlarının sınırlarımızın yakınında bulunmasını asla hoş karşılamadığımızı Bakü yönetimine iletmişiz."⁶²⁸ Bundan başka Dış İlişkiler Stratejik Konseyi Başkanı Kemal Harrazi, Azerbaycan'ın İsrail gibi yabancı bir ülkeden güvenlik satın alma yanılmasıyla bir an önce kurtulması gerektiğini ifade etmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, İran'ın İsrail'e ilişkin Azerbaycan devletine yönelik iddialarının asılsız iftiraldan öteye gitmediğini vurgulamış ve kesin bir dille reddederek Azerbaycan'ın egemen bir devlet olduğunu, iç ve dış politikasında dayatmalara boyun eğmeyeceğini söylemiştir.⁶²⁹

Yani özetle, İran, Azerbaycan'ın İsrail ile askeri işbirliğini kendi ulusal güvenliğine karşı bir tehdit olarak algılamış ve kabul edilemez bulmuştur. İran hükümeti, Bakü, Tel Aviv ve Ankara'nın stratejik ittifakına tepki olarak Rusya ve Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmiş ve böylece İran ile Azerbaycan stratejik olarak karşı kamplarda yer almışlardır.⁶³⁰

3.6.4. Azerbaycan – Türkiye İlişkilerine Yönelik İran'ın Tavrı

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra Moskova yönetimi Azerbaycan'ın dilsel ve kültürel açıdan yakın olduğu Türkiye ile ilişkilerini engellemek için farklı politikalar uygulamış ve bunlardan biri alfabe değişikliği olmuştur. Uzun yıllar boyunca Azerbaycan'da Arap alfabesi kullanılmış; ancak, 1929 yılının 1 Ocak tarihinden itibaren Azerbaycan Hükümeti Latin alfabesinin bütün devlet idare ve kurumlarında kullanılmaya başlanması konusunda yasa tasarısı onaylamıştı. Ancak daha sonra, Moskova'nın talimatıyla 1 Ocak 1940 tarihinde Kiril alfabesine geçme kararı alınmış ve Latin alfabesinin kullanılması yasaklanmıştı. Sovyet Hükümeti'nin uyguladığı diğer bir politika ise "isim değiştirme politikası" olmuştur. Yeni ulus oluşturma politikası uygulayan SSCB hükümeti, farklılıkların öne çıkmasını amaçlayarak Türk kökenli uluslara yeni isimler vermiştir. Bu süreçte Azerbaycan'da Türk isimlerinin kullanılması yasaklayarak, Azeri kimliğinin öne çıkartılması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanı

⁶²⁸TÜRKOĞLU Ahmad Jawid , İran'daki Düşünce Kuruluşlarının İran-Azerbaycan Gerilimine Bakışı, *İRAM*, https://iramcenter.org/irandaki-dusunce-kuruluslarinin-iran-azerbaycan-gerilimine-bakisi/?send_cookie_permissions=OK (Erişim 09.10.2021)

⁶²⁹HASANOĞLU Eldar,(2021), agm, s 6

⁶³⁰İSMAYIL Elnur, agm., s 5

sıra Azerbaycan Türklerinin diğer Türkler ile bağlarının koparılması gereği Azerbaycan ile Türkiye arasında ilişkiler bu dönemden itibaren tamamen kesilmiştir.⁶³¹

Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın Türkiye ile sıcak ilişkiler kurmasının temel nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Aynı dil ve kültürü paylaşmaları;
- 2) Türkiye'nin Batı'ya doğru açılan bir kapı ve transit ülke olması;
- 3) Uluslararası arenada Azerbaycan'a diplomatik alanda destek vermesi;
- 4) NATO üyesi olarak askeri alanda Türkiye'den yararlanmak istemesi;
- 5) Bölgede Rusya ve İran'ı dengelemek amacıyla farklı alanlarda Türkiye ile ilişkilerin geliştirmesi;
- 6) Nahçıvan'ın enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında İran'ın bypass edilmesi;

Bu nedenleri sırayla inceleyeceğiz;

1 – Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını 9 Kasım 1991 tarihinde tanıyan ilk ülke olmuş, ekonomik ve siyasi bakımdan da Azerbaycan'ın uluslararası sisteme entegre edilebilmesinde büyük katkılarda bulunmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal Rusya'nın da baskısıyla Karabağ Savaşı'nın başlarında bağımsızlığına yeni kavuşmuş Azerbaycanlılar hakkında şöyle diyordu:" Azerbaycanlılar, Anadolu'daki Türk halklarından daha çok İran'daki Azerilere yakındır. Onlar Şii, biz Sünni'yiz".⁶³² Ancak Ermenilerin 26 şubat 1992'de Azerbaycanlılara yönelik yaptıkları Hocalı katliamının ardından, Türkiye'de Azerbaycan'a destek amaçlı protesto eylemleri yapılarak Türk askerinin Azerbaycan'a gönderilmesi istenilmişti. Türkiye'deki muhalif partiler de Azerbaycan'a yeterince destek verilmediğini ifade ederek iktidarı eleştirmişlerdi. Ancak dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, Azerbaycan'ın herhangi bir askeri yardım talebinin olmadığını söyleyerek, askeri müdahaleye karşı çıkmıştı. Nahçıvan'ın statüsünün korunmasıyla ilgili 1921 Kars Antlaşması

⁶³¹LAÇİNER Sedat, DEMİRTEPE Turgut, (2004), Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations, *The Review of International Affairs*, Vol. 3, No. 3, s. 444.

⁶³²YILDIRIM Atakan, *Karabağ'da İran'ın Ermenistan'a Yardımı mı, Azerbaycan'ın İran'a Vefasızlığı mı?* Erişim adresi; <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2016/04/19/1052631/karabağ-da-iran-in-ermenistan-a-yardımı-mı-azerbaycan-in-iran-a-vefasızlığı-mı> (Erişim; 10.09. 2021)

gerekçe gösterilerek gerektiğinde askeri müdahalede bulunulması konusu Türkiye kamuoyunda büyük destek bulmuştu.⁶³³

Ermeniler tarafından Kelbecer'in işgal edilmesinin ardından Türkiye Hükümeti, Ermenistan ile mevcut sınırlarını kapatmaya karar vermiştir.⁶³⁴ Türkiye'nin Azerbaycan'a sınırlı da olsa verdiği destekler ve Karabağ Savaşından dolayı Ermenistan ile sınırlarını kapatması iki ülke ilişkilerinin temellerini atmasını sağlamıştır. Günümüzde Türkiye, şüphesiz Azerbaycan'ın bir numaralı stratejik ortağıdır. Azerbaycan ve Türkiye, şu anda askeri, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanlardaki projelerle bağlantılı iken, "Bir Millet, İki Devlet" sloganı iki halk arasındaki bağları tasvir etmektedir.⁶³⁵

2 - Aynı kültürün ve etnik kimliğin bir parçası olmasının yanı sıra Türkiye'nin Batı'ya açılan bir kapı olması ve Batı ile ilişkilerini sağlaması Azerbaycan için önemli rol oynamaktadır.⁶³⁶ Azerbaycan dış politikasında Batı yönlü siyaseti tercih etmesi ve bu politikanın bir sonucu olarak İran'ın tarihi rakibi olan Türkiye'nin Kafkasya bölgesinde nüfuzunun giderek artması açıkçası İran'ın çıkarlarına uygun değildi.⁶³⁷ 1994 yılında yapılan Yüzyılın Anlaşması'ndan İran'ın yanı sıra Rusya'nın da dışlanmasına rağmen Türkiye'nin tartışmasız anlaşmaya dahil edilmesi bölgesel güçler olan İran ve Rusya'nı tedirgin etmiştir. Ancak Haydar Aliyev denge politikası gereği İran ve Rusya'nı yatıştırmaya yönelik politikalar izlemiş ve bu iki komşu ülkeye de Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının kullanılması için pay tanımıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde enerji iş birliği oldukça önemli olmuş, doğalgaz ve petrol akışını sağlayan iki önemli boru hattı Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden Türkiye ile bağlamıştır. Böylece, Hazar Denizi'nden çıkarılan doğalgaz ve petrolün Avrupa pazarlarına ulaşmasında Türkiye'nin rolü çok önemli olmuştur.⁶³⁸

Azerbaycan enerji kaynaklarının 2000'li yıllardan itibaren uluslararası pazarlara Türkiye üzerinden taşınmaya başlanması İran, Rusya ve Türkiye arasındaki bölgesel rekabete yeniden hız kazandırmıştır. Hazar enerji kaynaklarının İran üzerinden taşınmasının daha az

⁶³³KASIM Kamer, (2011), *age*, s. 96

⁶³⁴AYDIN Mustafa, (2002), *Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne*, Olgular, Belgeler, Yorumlar, (Ed. Baskın Oran) (Cilt II 1980-2001), İletişim Yayınları, Ankara, s. 404.

⁶³⁵RZAYEVA Gulmira, (2011), *Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri Son 20 İldə: Uğurlar və İmkanlar*, (Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Son 20 Yılda: Başarılar ve Fırsatlar), *Baku, Center For Strategic Studies (SAM) and Azerbaijan-Turkey Business Association (ATİB)*, s. 83.

⁶³⁶ŞAHBAZOV Atamalı, (2018), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Hərbi Diplomatiya*, Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, *National Security and Military Sciences*, No.2 (4), s. 98.

⁶³⁷MƏHƏMMƏDİ Məsiğa, 2018, *age.*, s. 230

⁶³⁸RZAYEVA Gulmira, *agm.*, s. 83.

masraflı olmasına rağmen Türkiye, ABD yaptırımlarının etkisiyle İran'ın bypass edilmesinde önemli rol oynamıştır. Böylece Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkilerin gelişmesi İran'ın bölgedeki nüfuz alanının daralmasıyla sonuçlanmış ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki artan etkisi hem ekonomik hem de güvenlik bakımından İran için bir endişe kaynağına dönüşmüştür. Azerbaycan enerji kaynaklarının İran'ı bypass ederek Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara taşınması İran tarafından olumsuz karşılanmıştır. İran Türkiye'nin gaz tedarikinde Rusya'dan sonra ikinci sırada olmasına rağmen Türkiye, İran' ait doğal gazın ve petrolün uluslararası piyasalara taşınmasını sağlayacak projelerde yer almamıştır. Doğu-Batı enerji nakil hattının güçlendirilmesi amacıyla 20 Şubat 2019 tarihinde Bakü'de Enerji Bakanları'nın katılımı ile "Güney Gaz Koridoru Danışma Kurulu 5. Bakanlar Toplantısı" düzenlenmiştir. Bu toplantıya tepki olarak Tahran tarafından İran doğal gazının Ermenistan ve Gürcistan üzerinden geçerek Avrupa'ya taşınmasına ilişkin İran-Ermenistan arasında işbirliğinin geliştirileceği açıklanmıştır.⁶³⁹

3 - Azerbaycan gibi küçük bir devletin Türkiye gibi bölgesel güç olan bir komşusunun uluslararası arenada himayesine ihtiyacı olduğu aşikardır. 90'lı yılların başında Azerbaycan'ın Ermenistan ile yaşadığı sorunlarda uluslararası arenada Azerbaycan'a diplomatik destek yalnızca Türkiye tarafından verilmiştir.⁶⁴⁰ Türkiye ilk kez Karabağ sorununu Avrupa Güvenlik İşbirliği Konferansı'na getiren devlet olmuş ve Azerbaycan'ı bu konuda desteklemiştir. Bunun dışında farklı uluslararası örgütlerde Türkiye Azerbaycan'ın yanında olmuş ve enerji, ekonomi ve diğer uluslararası projelerde Azerbaycan'ın yer almasını desteklemiştir. Erdoğan 26 Şubat 2020 tarihinde Hocalı Katliamının 28. yıl dönümü münasebetiyle yaptığı açıklamada, "Karabağ Azerbaycan kadar bizi de ilgilendirmektedir. Bizim amacımız bu sorunu Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözmektir"⁶⁴¹ demiş ve ayrıca, Hocalı katliamını yapanları bir kez daha lanetlediğini ifade etmiştir.

4 – Azerbaycan ve Türkiye arasındaki askeri işbirliği de yoğun biçimde devam etmektedir. Bunlardan birisi Nahcivan'daki 5. Ordu'nun geliştirilmesine yönelik Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan protokoldür. İki ülke arasında yapılan anlaşmalar gereği, Türk

⁶³⁹ASLANLI Araz, Paşinyan'ın Tahran Ziyareti ve İran-Ermenistan İlişkileri, *Anadolu Ajansı*, 18 Mart 2019, Erişim: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/pasinyan-in-tahran-ziyareti-ve-iran-ermenistan-iliskileri/1421441> (18.08.2021).

⁶⁴⁰ŞAHBAZOV Atamalı, (2018), *agm*, s. 98.

⁶⁴¹Prezident İlham Əliyev: *Türkiyə Dünya Miqyasında Azərbaycanca ən Böyük Dəstək Verən Ölkədir*, Yeni Azərbaycan gazetesi, http://www.yeniazerbaycan.com/Gundem_e52397_az.html (Erişim Tarihi: 26.02.2020).

Silahlı Kuvvetleri, Azerbaycan'ın NATO'ya entegrasyonunun sağlanması amacıyla eğitim ve müşavirlik hizmetleri de vermektedir.⁶⁴²

Öte taraftan, Bakü yönetimi, İran yakıtının Dağlık Karabağ'a daha önceden kurulmuş olan transit kara yolu ile taşınmasını yasadışı olarak değerlendirmiş ve 9 Eylül 2021 tarihinde Ermeni şehirleri Goris ve Kapan arasındaki yolun sınır bölümünde bir Azerbaycan polis karakolu belirlenerek buradan geçen her İranlı sürücünden 100 ila 260 dolar arasında yol vergisi talep etmeye başlamıştır. Azerbaycan tarafının Erivan'a petrol taşıyan iki İranlı şoförü tutuklaması ve Azerbaycan ile Nahçıvan arasında Ermenistan-İran sınırını kullanarak yol inşa etmek planı yeniden gerginliğe neden olmuştur. Bu sebepten dolayı İran Hükümeti 30 yıl aradan sonra ilk kez, 1 Ekim 2021 tarihinde Nahçıvan sınırında İran Kara Kuvvetleri'nin dört tümeni ve bir hava tugayına bağlı zırhlı araçlar, topçu birimleri ve saldırı uçakları, bunların yanında "Khordad-3" olarak adlandırılan orta menzilli hava savunma sistemlerini de kullanarak "Haibar Fatihleri" adlı büyük ölçekli bir askeri tatbikat gerçekleştirmiştir. Buna cevap olarak Bakü ve Ankara, 5 Ekim 2021'de İran sınırlarına yakın Azerbaycan topraklarında "Yok Edilemez Kardeşlik-2021" adlı "misilleme" amaçlı ortak askeri manevralar düzenlemiştir.⁶⁴³

5 - 1997 yılının 5 Mayıs tarihinde Türkiye ile Azerbaycan arasında "Stratejik Ortaklık Deklarasyonu" imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Türkiye'den Ermenistan'a hiçbir mal ihraç edilmeyecek, Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili olarak Türkiye Ermenistan'ı kınayacak, Azerbaycan'ın Hazar'dan çıkardığı petrol Türkiye üzerinden pazarlanacaktır.⁶⁴⁴ Bu tür farklı alanlarda anlaşma imzalanması sonucu Türkiye'nin Azerbaycan'da nüfuzu daha da artmış ve Azerbaycan tarafı da bundan yararlanarak Türkiye vasıtasıyla bölgede İran'ı dengelemek amacı gütmüştür.

6 - İran ile ilişkilerinde Azerbaycan'ın dikkat etmesi gereken hassas noktalardan biride Nahçıvan'ın eksklav durumunda olmasıdır. Nahçıvan'ın ihtiyaç duyduğu doğal gaz ve elektrik tedarikinin İran üzerinden sağlanması Azerbaycan'a karşı İran'ın elini güçlendirmektedir. Bu nedenle Azerbaycan İran'ın hassas olduğu noktalarda daha temkinli yaklaşmak zorundadır. İran'ın tekel durumunu ortadan kaldırmak ve Azerbaycan'ın karşılaştığı bu olumsuz durumu

⁶⁴²ASKERZADE Aygün, (2009), NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri Siyasi İş Birliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları, *Karadeniz Araştırmaları dergisi*, Sayı: 20, s. 5.

⁶⁴³*Druzhba Azerbaydzhanaya i Turtsii grozit v zorvat Yuzhny Kavkaz*, (Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dostluk Güney Kafkasya'yı patlamakla tehdit ediyor), 06.10.2021, Erişim adresi;

<https://uz.sputniknews.ru/20211006/druzhba-azerbaydzhanaya-i-turtsii-grozit-vzorvat-yujnyy-kavkaz-20800117.html>

⁶⁴⁴DEMİR Ali Faik, (2004), *Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya Yönelik Dış Politikası*, İstanbul, DER Yayınları, s. 724.

hafifletmek amacıyla Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunan Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 25 Şubat 2020 tarihinde bir araya gelmişlerdi. Azerbaycan-Türkiye Yüksek Seviyeli Stratejik İş Birliği Konseyi'nin 8.si yapılmış ve iki ülke arasında Nahçıvan ile ilgili bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Kars-Nahçıvan demir yolu yapılarak Bakı-Tiflis-Kars Demir Yolu Hattı'na birleştirilmesine ve Nahçıvan ile Iğdır arasında 160 kilometrelik bir doğal gaz hattının inşasına karar verilmiştir.⁶⁴⁵

Rusya'nın aracılığıyla Azerbaycan ile Ermenistan arasında 10 Kasım 2020 tarihinde varılan Ateşkes Anlaşması'nın 9. Maddesi'ne göre Ermenistan'ın Azerbaycan ile Nahçıvan cumhuriyeti arasında bir bağlantı sağlamasına izin vermek ve bunun güvence altına alınmasından Rusya'nın sorumlu olması düzenlemesi getirilmiştir. Anlaşmadan önce Azerbaycan Nahçıvan'a erişmek için İran topraklarını kullanmaktaydı. Bu değişikliklerle İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkisi azalacak ve Türkiye'nin Nahçıvan ile demiryolu bağlantıları kurulması suretiyle bölgedeki etkisi daha da güçlenecektir.⁶⁴⁶ Bu durum ise İran'ın endişelenmesi için yeterli olmuştur.

Nitekim İranlı yetkililer Azerbaycan'ın bölgenin jeopolitiğini değiştirmek istediğini ileri sürerek bu ülkeye yönelik eleştirilerde bulunmuş ve Türkiye yardımıyla İran ile Ermenistan sınırında yer alan Sünik ili üzerinden kara yoluyla Türkiye ve Nahçıvan arasında bağlantı kurulmasını istemesini, bölgeye zarar verecek bir proje olarak değerlendirmişlerdir. İran Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) Kara Kuvvetleri Komutanı Muhammed Pakpur konuyla ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "İslam Cumhuriyeti'nin stratejilerinden biri komşu ülke sınırlarının değiştirilmesini engellemektir. Bölgede oluşabilecek herhangi bir jeopolitik değişiklik bizim tarafımızdan iç güvenliğimize yönelik bir tehdit olarak algılanacaktır."⁶⁴⁷

Bütün bunların ötesinde Türkiye'nin Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmasının nedenlerini ise şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Aynı etnik, dil ve kültürü paylaşmaları;
- 2) Azerbaycan'ın doğal gaz ve petrol gibi enerji kaynaklarına sahip olması;

⁶⁴⁵ Əliyevlə Ərdoğan Mətbuat Konfransı Keçirdi, Azerbaycan 24 gazetesi, 25 Fevral 2020,

<https://www.azerbaycan24.com/eliyevle-erdogan-metbuat-konfransi-kecirdi-video/> (Erişim Tarihi: 26.02.2020)

⁶⁴⁶ *Revayate bazıgarane mahalli az tevafoqe Garabakh; İran, Torkiye ve Rusya che miguyand ve chera Tehran moztareb ast?* (Yerel aktörler dağlık Karabağ anlaşması, İran, Türkiye ve Rusya hakkında ne diyor ve Tahran neden endişeli?), 3 Aralık 2020 <https://www.bbc.com/persian/world-features-55109250>

⁶⁴⁷ TÜRKOĞLU Ahmad Jawid, age, s 8

3) Azerbaycan'ın Asya'da bulunan Türk dünyasına açılan bir kapı olması.

Şimdi bunları da biraz detaylandıralım.

1 - Sovyetler Birliği'nin çökmesinin ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasının ardından İran ile Türkiye arasında Azerbaycan üzerine bir nüfuz mücadelesi ile bir bölgesel rekabet başlamıştır. İran, Azerbaycan ile dini ve kültürel bağlarını vurgularken, Türkiye dil konusuna vurgu yapmış ve Batı yönlü laik milliyetçiliği güçlendirmek için bir Türk etnik kimlik projesi fikrini canlandırmaya çalışmıştır. Pantürkizm, din dışı bir siyasi ideoloji olup Türk dilinde konuşan halkların birleşmesini ve Türk kültürünün toplumsal hayatın her alanına yayılmasını savunmaktaydı. Böylece Şii dini geleneklerine ve İran'ın kültürel mirasına kullanılacak bir araç olarak Pan-Türkizm fikri bu dönem Türk politikasının bir unsuru olmuştur.⁶⁴⁸

2 - Türkiye enerji ihtiyacının büyük kısmını yurt dışından karşılamaktadır. SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan, doğal olarak Türkiye'nin enerji alanındaki ana ortaklarından biri haline gelmiştir. Dağlık Karabağ bölgesinde 44 gün süren askeri çatışmaların ardından Rusya'nın arabuluculuğu ile yapılan ateşkes sonrasında Azerbaycan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ'ın bazı bölgelerini ve Ermeni güçlerinin kontrolündeki yedi bölgeyi (rayonu) geri alabildi. Bunun ardından ise Türkiye Ulaştırma Bakanı Adil Kara İsmailoğlu, Türkiye'nin doğusundaki Kars ve Iğdır illerini Nahçıvan'a bağlayan demiryolu projesi için zemin haritalamasının bitmek üzere olduğunu bildirmiş ve bunun yanında Türkiye ile Azerbaycan arasında Nahçıvan üzerinden bir doğal gaz boru hattı inşa etme anlaşması imzalanmıştır. Böylece Nahcivan geçişinin Türkiye'ye doğrudan gaz aktarımını sağlayarak İran'ın pahalı gazına alternatif kaynak olacağı bildirilmiştir. İran ile Türkiye arasında 1996 yılında imzalanan sözleşmeye göre, Türkiye her 1000 metreküp İran doğal gazı için 490 dolar ödemekte idi. Ancak aynı miktarda gazın Azerbaycan'dan Nahcivan yoluyla Türkiye'ye geçmesi halinde 335 dolara mal olacağı öngörülmüştür.

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da Bakü'de düzenlenen zafer geçidinde yaptığı konuşmada "Bugün dünyadaki tüm Türkçe konuşan ülkeler için gurur ve zafer günüdür"⁶⁴⁹ demiş ve Nahçıvan Geçidi'nin açılmasının Türkçe konuşan ülkeler üzerinde

⁶⁴⁸POURGHOLİ Mohsen, agm., s 13

⁶⁴⁹KARLIDAĞ İlgin, *Negah Erdogan be Nahçevan; Torkiye ve royaye ettehadе keshvarhaye torkzeban (Erdoğan'ın Nahcivan'a bakışı; Türkiye ve Türkçe konuşan ülkelerin birlik hayali)*, 30 Şubat 2021, Erişim adresi; <https://www.bbc.com/persian/world-features-55842830>

olumlu bir psikolojik etki yaratacağını, bu yolun Türkiye, Kafkaslar ve Orta Asya’da ticarete büyük ilerleme sağlayacağını ifade etmiştir.

3 - Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Türkiye, Orta Asya ve Kafkasya devletleriyle dinî, tarihî, dil ve kültürel bağlarından dolayı, kendisini bu bölgenin potansiyel lideri olarak görmüştür. Batılı devletler de bölgenin Batı’yla yakınlaşabilmesi ve bölgede Rusya ile İran nüfuzunun kırılması amacıyla Türkiye’yi Orta Asya ve Kafkasya devletleri için bir model ülke olarak sunmuşlardı. Türkiye’nin Orta Asya’yla ilişkileri açısından Azerbaycan’ın bir köprü rolü oynaması bu ülkeyi Türkiye için ayrı bir öneme taşımıştır. Rusya ise tam tersine bu bölgeyi kendi nüfuz alanı olarak gördüğü için “Yakın Çevre” politikasını uygulayarak kendisini bölgedeki istikrarın tek garantörü olarak sunmuştur.⁶⁵⁰ Tarihteki bu karşılıklı dengeleri dikkate alarak Azerbaycan’ın Zengezur koridoru üzerinden Nahçıvan’ı Azerbaycan’ın ana kısmıyla bağlama planı Türkiye’den Kafkasya ve Orta Asya’ya direkt geçişi sağlamak için müsait bir ortam sağlayacak olduğundan, bu koridor "Büyük Turan" projesinin ilk ayağı olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, Türkiye’nin Güney Kafkasya’daki askeri-politik konumunun güçlenmesi ve Asya’ya çıkış yolu elde etmesi İran hükümeti tarafından kendi nüfuz alanının daralması anlamında değerlendirilmiştir.⁶⁵¹ Bu nedenle İran Hükümeti, Türkiye’nin Kafkasya’da etkisini azaltmak amacıyla Ermenistan ve Rusya ile sıkı işbirliğine gitmiştir. Bazı uzmanlar, Türkiye’nin Kafkasya bölgesindeki güçlenen varlığının, Suriye ve Libya’da Türkiye ile zaten sorun yaşayan bir ülke olan Rusya’ya karşı yeni bir cephenin oluşmasına yol açacağını düşünmüşlerdir.⁶⁵²

İran’a göre de, ABD ve Batı, Türkiye üzerinden Azerbaycan’a yerleşmektedir. Bunun yanı sıra Malatya Kürecikte NATO’ya ait dünyanın en gelişmiş uyarı sisteminin konuşlandırılmış olması da İran’ın gözünde Türkiye üzerinden kendisine yönelik olası bir saldırının yapılacağı ihtimalini artırmaktadır. Son zamanlarda Türkiye’nin her ne kadar İran ile ilişkilerinde gelişmeler yaşansa da Türkiye’nin bir NATO üyesi olması, onun her an tehdit oluşturabilecek bir komşu devlet olarak nitelendirilmesine sebebiyet vermektedir. Türkiye’nin içinde yer aldığı projelerden İran’ın kolayca dışlanması sağlayan diğer bir faktör Türkiye’nin NATO üyesi olmasıdır. Türkiye’nin Kafkasya’daki etkinliği İran’ın bölgeye yönelik jeopolitik

⁶⁵⁰POURGHOLİ Mohsen, 'Govmiyetgerayi der Azerbaycan, Maheyyet ve Emelkard' agm., s. 4

⁶⁵¹*Druzhiba Azerbaydzhana i Turtsii grozitivzorvat' Yuzhniy Kavkaz, (Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dostluk Güney Kafkasya'yı patlamakla tehdit ediyor), 06.10.2021, SPUTNİK News,*

<https://uz.sputniknews.ru/20211006/druzhiba-azerbaydzhana-i-turtsii-grozit-vzorvat-yujnyy-kavkaz-20800117.html>

⁶⁵²*Chera Torkiye az Azerbaycan hemayet mikonad?, (Türkiye Azerbaycan'ı neden destekliyor?), BBC Persian 30 Eylül 2020 <https://www.bbc.com/persian/world-features-54348307>,*

kaygılarını artırmakta ve Türkiye'nin bu bölgede çok etkin olmasını istememektedir. Bunun nedeni İran'ın Türkiye'yi çoğu zaman bölgede NATO ve Amerika'nın bir temsilcisi olarak algılamasıdır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin gittikçe artan etkinliğinin bölgedeki Türk milliyetçiliğini daha da körükleyeceğini ve bunun İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında yankı bulabileceği gerçek olduğundan İran bu konuya hassas yaklaşmaktadır. Nitekim İran hükümeti Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini engellemek amacıyla Ermenistan'la özel ilişki kurmuş ve bu ülkeyi Türkiye'nin Kafkasya'ya açılmasına tam karşıt gelecek bir tampon bölge olarak nitelemiştir.

Türkiye'nin ekonomik ve siyasi yükselişi, Bakü'yü destekleme faaliyetleri de, İran'da yaşayan birçok Azerbaycan Türkünü etnik-dilsel ve kültürel köklerini yeniden keşfetmeye ve Türk miraslarına yönelik tutumlarını bir gurur kaynağı olarak yeniden düşünmeye zorlamıştır. Son 25 yılda çok daha fazla İran Türkü kültürel mirasının farkına varmaya ve bununla gurur duymaya başlamıştır.⁶⁵³ Bu durum açıkça İran tarafından kendi bekası açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır.

1995 yılı Ağustos ayında İran devletine yakınlığıyla bilinen "Keyhan" gazetesinde İran'ın Kafkas bölgesine yönelik uyguladığı dış politikası, Karabağ meselesi ve bölgede dengelerin korunmasıyla ilgili tutumu üzerine resmi düzeyde önemli analizler yapılmıştır. Burada Türkiye'yi dengelemek için İran'la Rusya'nın işbirliği yapması gerektiği yönde tavsiyelerde bulunulmuş ve Rusya'nın İran ile işbirliği yapması halinde bölgede Rusya'ya yönelik hissedilen mevcut Müslüman kininin azalacağı ifade edilmiştir.⁶⁵⁴

İran için bölgede Rusya'nın hâkimiyeti ve mevcut statükonun korunması daha faydalı görülmektedir. Böylece İran; Türkiye, İsrail, ABD ve diğer güçlerin bölgesel etkisini engelleme hususunda stratejik hedeflerine ulaşmış olacaktır.⁶⁵⁵ Güney Kafkasya'nın Batı'nın bir nüfuz alanı haline dönüşmesinin karşısını almak isteyen Tahran hükümeti, Rusya'nın Kafkasya'daki etkinliğini açıkça desteklemiş ve Rusya'nın gerek Kuzey Kafkasya'da gerek Gürcistan'daki faaliyetlerine bazen açıkça bazen de gizli bir şekilde destek vermiştir. Çeçenistan ve Gürcistan'da yaşanan savaşlarla ilgili İran'ın Rusya'nın yanında tavır alması bu desteğin göstergelerinden biridir.⁶⁵⁶

⁶⁵³SAJİN Vladimir, (2021), agm, s 11

⁶⁵⁴ABDOLLAHZADEH Ezzat: *Relations Between Iran, Azerbaijan and Armenian Republics*, Kayhan gazetesi, (5 Ağustos 1995), 12, <http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/FPolitics/950805XX FP01.html>

⁶⁵⁵KHALIFAZADEH Mahir, agm, s 4

⁶⁵⁶ARI Tayyar, (2004), *İran, Irak, ABD*, İstanbul, Alfa Yayınları, s. 328

İran'ın Ermenistan'ı Azerbaycan'a karşı desteklemesi ve Kafkasya'yı Rusya'nın nüfuz alanı olarak görmesi, bu ilişkinin Moskova-Erivan-Tahran ittifakı olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanmış ve buna karşılık Azerbaycan Batı eğilimli bir dış politika izlemiştir. Bu durum ise Tahran yönetimi tarafından ciddi bir tedirginlikle izlenmesine yol açmıştır. Neticede İran-Rusya-Ermenistan koalisyonuna karşı olarak, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-ABD arasında güvenli bir işbirliği sistemi kurulmaya başlamıştır. Böylece, İran ve Azerbaycan, bölgede oluşan rakip koalisyon üyelerine dönüşmüşlerdir. İki devlet arasındaki rekabet, bölgesel jeopolitik gelişmelerde kendini daha açık bir şekilde göstermiş, özellikle de Hazar enerji kaynakları için mücadelede doruk noktasına ulaşmıştır.⁶⁵⁷ Tahran yönetimi, bölgede ABD ve Türkiye'nin etkisini sınırlandırmayı amaçlayarak, Güney'den Kuzey'e doğru oluşturduğu İran-Ermenistan-Rusya hattı ile Batı'dan Doğu'ya devam eden ABD-Türkiye-Azerbaycan hattını kesmeye çalışmaktadır.

3.6.5. Azerbaycan-İran İlişkilerinde Hazar'ın Statüsü İle İlgili Mevcut Anlaşmazlık

Avrupa ile Asya arasında, stratejik bir konumda bulunan Hazar Denizi, zengin enerji kaynaklara sahip olması nedeniyle bölgesel ve küresel güçler olan Türkiye, Rusya, İran ve ABD arasındaki jeopolitik rekabetin odağına dönüşmüştür. Bu devletler bölgedeki nüfuzlarını artırarak Hazar Denizi'nde bulunan petrol ve doğalgaz kaynaklarından daha çok pay almayı amaçlamışlardır.

Hazar Denizi, yaklaşık 371.000 kilometre karelik bir alanı kapsayan tuzlu bir su kütesidir. Hazar Denizi'nin kanal ya da nehir şebekesi dışında başka denizler ile başka bir doğal bağlantısı yoktur. Ancak Volga ve Don nehirleri vasıtasıyla Baltık Denizi ile Karadeniz'e bağlantısı mevcuttur. Hazar Denizi'nin genişliği batıdan doğuya 210 kilometre ile 490 kilometre arasında değişmekte, kıyıları ise kuzeyden güneye yaklaşık 1.200 kilometre uzunluğundadır.⁶⁵⁸

Hazar Denizi'nin diğer önemli bir gelir kaynağının balıkçılık olmasının yanı sıra dünyadaki siyah havyar ihtiyacının büyük bir bölümü de buradan karşılanmaktadır. Fakat petrol ve doğalgaz kaynaklarının aşikâr olmasıyla Hazar Denizi daha fazla önemli hale gelmiştir.

⁶⁵⁷NASİBLİ Nasib, (1999), *agm*, s 8

⁶⁵⁸ÇOLAKOĞLU Selçuk, (1998), *Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu*, s. 107, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3108/42978>

Hazar Denizi'nde 10 milyar metreküplük doğalgaz rezervlerinin yanı sıra tahminen 200 milyar varillik petrol olduğu tahmin edilmektedir. Bu denizde bulunan petrol ve doğalgaz miktarı dünya doğalgaz rezervlerinin yaklaşık %9'una, petrol rezervlerinin ise yaklaşık %16'sına tekabül etmektedir. En büyük ve zengin hidrokarbon yatakları, Hazar Denizi'nin güneyinde, Türkmenistan'daki Per-Balkhan bölgesiyle Azerbaycan'ın Apşeron yarımadası arasındaki dar bir şerit üzerinde 200.000 kilometrekarelik bir alanda bulunmaktadır.

En büyük petrol rezervine sahip olan kıyı devleti İran İslam Cumhuriyetidir. Fakat petrol yataklarının Hazar Denizi'nin derin kısmında olmasından dolayı Tahran yönetimi, Hazar Denizi kıyısındaki petrol yataklarının işletilmesini henüz gerçekleştirememiştir.⁶⁵⁹

Hazar Denizi'yle bağlı İran ile Sovyetler Birliği arasında üç kez ikili antlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaları şöyle sıralayabiliriz;

1 -26 Şubat 1921 tarihli Moskova Dostluk Antlaşması; Bu Antlaşma'nın 11. Maddesi'nde deniz üzerinde bütün İran ve Sovyet gemilerinin seyrüsefer hakkına sahip oldukları ifade edilmiş; ancak Hazar Denizi üzerindeki her iki devletin egemenlik haklarıyla ilgili bir konuya değinilmemiştir.

2 -27 Ağustos 1935 tarihli Kuruluş, Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması; Bu anlaşmada Hazar Denizi'nin bir "Sovyetler Birliği-İran Denizi" olduğundan söz edilmiş ve 10 millik balıkçılık bölgesi kurulmuş; ancak iki devlet arasında resmî bir sınır belirlenmemiştir.

3 -25 Mart 1940 tarihli Tahran Antlaşması; Bu anlaşmada Hazar Denizi'nin on millik su alanındaki balıkçılık haklarının kıyıdaş devletlerin bayrağını taşıyan gemilere ait olduğu belirtilmiştir.⁶⁶⁰

Söz konusu antlaşmalar İran ile SSCB arasında ne ortak kullanıma dair ne de sınırı belirleyen herhangi bir hüküm içermemiş, bu nedenle de Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü belirlemek mümkün olmamıştır. Hazar iki ülke arasında Condominion prensibine göre bir ortak mülk olarak görülmüştür. Ancak 1921 ve 1940 yıllarında SSCB ile İran, yaptıkları iki taraflı anlaşmalarla kara sınırlarının kesiştiği noktalardan bir doğru hatt çizerek Hazar'ı aralarında paylaşmışlardır.⁶⁶¹ 1935'te Stalin'in emri doğrultusunda bir uygulama yapılmıştır. Bu nedenle

⁶⁵⁹GÖKAY Bülent, (1998), *Caspian Uncertainties: Regional Rivalries And Pipelines*, s 53, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/perception/issue/49037/625567> (20.09.2021)

⁶⁶⁰ÇOLAKOĞLU Selçuk, (1998), *agm*, s. 109,

⁶⁶¹KOÇGÜNDÜZ Leyla M, (2010), *Hazar Bölgesi Enerji Politikaları, Dünya Çatışmaları, Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, (Ed. Kemal İnât, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman), Nobel Yayınları, Ankara, s. 491.

SSCB'nin dağılmasının ardından Hazar'ın hukuksal statüsü, paylaşımı ve doğal kaynaklarının kullanımını sorunu ortaya çıkmıştır.⁶⁶²

1970'te Sovyet Cumhuriyetleri olan Kazakistan, Azerbaycan, Rusya ve Türkmenistan; Hazar Denizi'ni iç idari sınırları çerçevesinde "eşit uzaklık" ilkesine göre kendi aralarında paylaşmışlardır.⁶⁶³ Bu paylaşımında Sovyet Rusya'sına 64.000 kilometrekare, Sovyet Kazakistan'ına 113.000 kilometrekare, Sovyet Türkmenistan'ı ile Sovyet Azerbaycan'ına 80.000'er kilometrekarelik alanlar düşmüştür.⁶⁶⁴ Böylece, her bir Sovyet Cumhuriyeti kendi kontrolündeki alan dâhilinde petrol ve doğalgaz arama ve işletme çalışmaları çerçevesinde her türlü araştırma faaliyetinde bulunmak üzere münhasır otonom haklara sahip olmuşlardır.⁶⁶⁵

SSCB'nin dağılması sonrasında dört bağımsız devlet ortaya çıkmış ve Hazar Denizi havzasının enerji kaynakları üzerinde toplam beş devletin hakkı söz konusu olmuştur.⁶⁶⁶ Bağımsızlıklarını yeni kazanan bu devletler, Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi gerektiğini savunmuş ve böylece Hazar Denizi'nin hukuki statüsü tartışma konusu haline gelmiştir. 1993 yılında kıyıdaş devletlerin başkanları, SSCB döneminde yapılan Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere göre bölünmesini öngören Moskova Anlaşması'nı ayrı ayrı imzalamışlardır.⁶⁶⁷ Buna istinaden Hazar'da İran'ın payı % 12 olarak devam ettirilmiş oluyordu.

Sovyet sonrası dönemde Hazar havzasında oluşan jeopolitik değişim yeni aktörler ortaya çıkarmış ve bu aktörlerin bölgeye yönelik uyguladığı politikalar birbirinden farklı olmuştur. Yeni jeopolitik değişimin ardından ortaya çıkan Azerbaycan'ın, Batılı şirketler tarafından Hazar havzasında kendi sektöründe bulunan kaynakların çıkartılması ve işletilmesi yönünde politikalar izlemesine karşın, İran tam tersine bölge dışındaki aktörlerin Hazar havzasına gelebilmesini engellemek doğrultusunda politikalar izlemiştir. Her iki ülkenin bölgeye yönelik birbirinden farklı politikalar izlemesinden dolayı Hazar'ın statüsü konusunda da farklı görüşleri savunmuşlardır. Nitekim 2018 yılına kadar Hazar'ın hukuki statüsü konusunda kıyıdaş devletler farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Azerbaycan Hükümeti

⁶⁶²ŞİR Aslan Yavuz, (2008), Hazar'ın Statüsü, Jeopolitiği ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri, *Global Strateji Dergisi*, cilt:3 Sayı: 12, s. 121

⁶⁶³KEPBANOV Y, (1998).The new legal status of the caspian sea is the basis of regional cooperation and stability. *Perceptions*, 2 (4), 14

⁶⁶⁴YUSIFZADE K, (1994). *The status of the Caspian Sea*, SOCAR, s. 2

⁶⁶⁵ÇOLAKOĞLU Selçuk, (1998), agm., s. 116

⁶⁶⁶BREZEZNİSKİ Zbigniew, (2005), *Büyük Satranç Tahtası, Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Stratejik Gereklilikler*, (Çev. Yelda Türedi), İnkılap Kitabevi, İstanbul, s. 135.

⁶⁶⁷CROSSİANT C, CROSSİANT M. (1996-97). Hazar Denizi statüsü sorunu: İçeriği ve yansımaları. *Avrasya Etütleri*, cilt 3, sayı 4, s 29

Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesini desteklerken, İran yönetimi Hazar'ın "Condominiun" prensibine göre ortak mülkiyette bir göl olduğunu veya daha sonradan kıyıdaş beş ülke arasında %20 prensibine göre paylaşılması gerektiği gibi tezler ileri sürmüştür. Hazar konusu üzerinde tartışmalar İran-Azerbaycan ilişkilerinde çatışma alanı olarak kabul edilen ve işbirliğini engelleyen bir meseleye dönüşmüştür. 90'lı yıllarda bölge dışı güçlerin Azerbaycan vasıtasıyla bölgeye gelmesi ise Hazar'ın bölüşümü konusunda Rusya ve İran'ın daha fazla birlikte hareket etmelerini sağlamıştır.⁶⁶⁸

1937 yılında Sovyetler Birliği petrol sanayi üretiminin %76'sını Azerbaycan petrol sanayisi oluşturuyordu. SSCB dağıldıktan sonra Azerbaycan, sahip olduğu enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması doğrultusunda yeni çalışmalar başlatmıştır. Böylece, ilk adım olarak Eylül 1992'de Azerbaycan petrolünün çıkarılması ve işletilmesi amacıyla Azerneft ve Azerkimya Şirketleri birleştirilerek Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (The State Oil Company of the Azerbaijan Republic - SOCAR) kuruldu. Bu dönemde Azerbaycan'da eski Sovyet teknolojisi kullanılmasından dolayı, petrol üretiminin artırılması mümkün değildi. Sovyet teknolojisinin yetersizliği ve eski olması üretime olumsuz yansiyarak azalmalara neden olmuştu. Nitekim Azerbaycan'daki petrol üretimi 1980 yılında 14,7 milyon ton iken 1990'da 12,5 milyon ton gerilemiştir.⁶⁶⁹ Bundan başka Azerbaycan petroleri halen Sovyetler Birliği döneminde oluşturulan transit yollarıyla taşınmaktaydı.⁶⁷⁰ Bağımsızlıktan sonra da Azerbaycan kendi imkanlarıyla toparlanmakta zorlandı. Bu dönemde dünya dev petrol şirketlerinin gözü bu coğrafyaya, özellikle de Azerbaycan petrolerine çevrilmişti.

1991 yılında SSCB'nin dağılması sonucu Rusya, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından Hazar Denizi'nin önemi giderek artmaya başlamış ve önceleri yabancı petrol şirketlerine kapalı olan Hazar denizi Batılı petrol şirketlerine açılmıştır. Gerçi 1990'da ABD şirketi Azerbaycan sahasında faaliyettedir. Hazar'da bulunan enerji rezervlerinin çıkartılması için modern teknolojilerin kullanılması ve yeni projelerin geliştirilmesi gerekiyordu. Bu tür teknolojileri elde etmek için Azerbaycan henüz yeterli ekonomik kaynaklara sahip değildi ve bu yüzden 1993 yılında Azerbaycan hükümeti dünyada faaliyet gösteren büyük petrol şirketleri ile işbirliği yapmak isteğinde

⁶⁶⁸HƏSƏNOV Əli, (2016), *Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasətinin Əsasları*, Zərdabi LTD MMC yayınları, Bakı, s. 379.

⁶⁶⁹ARAS Osman N., (2006), Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 30, s. 41.

⁶⁷⁰MEHERREMOVA Nergiz, (2015), *Azerbaycan'ın Enerji Politikasının Uluslararası İlişkilerdeki Konumuna Etkisi*, (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bakü. s. 43

bulundu. Başta Amerikan petrol şirketleri Exxon, Pennzoil, Amoco ve Unocal olmak üzere Japon petrol şirketi Itochu, İngiliz petrol şirketleri Ramco ve British Petroleum (BP), ve Suudi petrol şirketi olan Delta Nimir Hazar Denizi'nde adeta yatırım yarışına girmişlerdi.⁶⁷¹

Böylece Azerbaycan dünyaca ünlü petrol şirketlerinin katılımıyla Eylül 1994'te Bakü'de "Asrın Anlaşması" olarak bilinen petrol anlaşmasını imzaladı.⁶⁷² Bu anlaşmanın ardından Hazar'ın statüsüyle ilgili tartışmalar iyice alevlenmeye başladı ve 12 Ekim 1994'te Rusya, Hazar'ın statüsüne aydınlık getirmek için kıyıdaş ülkelerinin liderlerini Moskova'da gerçekleştirecek olan toplantıya davet etti. Toplantıda Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması kararlaştırılmış ve Hazar'da petrol arama projelerinde örgütün üyelerine veto yetkisi verilmesi öngörülmüştür. Ancak Azerbaycan bu şartı kabul etmemiş ve kendi deniz havzasında yapacağı anlaşmalar ile ilgili kıyıdaş devletlerin veto kullanması hakkına itiraz etmiştir. Haydar Aliyev, Moskova'da dönemin Rusya Başbakanı Viktor Çernomirdin ile görüşmesi esnasında Çernomirdi'nin Asrın Anlaşması'nı tanımadıklarını ifade etmesine rağmen Azerbaycan Parlamentosu 15 Kasım 1994'te anlaşmayı onaylamıştır. Ardından, Haydar Aliyev, %5'lik bir pay teklif ederek İran'ı anlaşmaya dahil etmek istemiş, ancak ABD'nin İran'ın anlaşmaya katılmasına karşı çıkmasından dolayı %5'lik hisse ABD şirketi Exxon'a verilmiş ve böylece İran Asrın Anlaşması'nda yer almamıştır.⁶⁷³ Fakat Azerbaycan'ın Batılı petrol şirketleri ile daha sonra yaptığı bir anlaşmada İran'ın NICO şirketine "Şahdeniz" doğalgaz ve "Talışdeniz" petrol yataklarından %10'luk pay verilmiştir.⁶⁷⁴

Rusya ve İran hidrokarbon ihracatçıları olarak dünyada ilk sıralarda yer almakta ve Hazar bölgesindeki yeni kaynakların Batılı devletler tarafından çıkartılmasını kendi ekonomik çıkarlarına zarar verecek bir durum olarak değerlendirmektedirler. Bu yüzden Rusya ve İran da Hazar bölgesinde Batılı sermaye ve yatırımın gerçekleşmesinden endişe duymuşlardır. Bunun nedeni Rusya ve İran'ın, ABD ve Avrupa'nın teknolojik ve ekonomik üstünlüğü ile rekabet edebilecek durumda olmamalarıdır. Böylece İran hükümeti Hazar'da bulunan enerji kaynakları ve petrolü üzerindeki jeopolitik mücadelede aktif bir rol oynamış ve Batılı sermayenin bu bölgeye akışını engellemeye çalışmıştır. Kafkasya bölgesinde artan Batı, özellikle de ABD etkisi hem Rusya hem de İran tarafından millî çıkarlara yönelik bir tehdit olarak algılanmış ve

⁶⁷¹BÖLÜKBAŞI Süha, (1999), *Hazar Denizi Petrolleri ve Bölge Ülkeleri Arasında Uyuşmazlık*, Ankara: İmge Yayınları, s. 221

⁶⁷²ARAS Osman N, (2008), *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, Derin Yayınları, İstanbul, s. 52

⁶⁷³ASLAN Yasin, (1997), *Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye*, Berikan Yayınevi, Ankara s. 22

⁶⁷⁴GASIMLI Musa, (2015), *age*, ss. 586-587.

bu iki devleti aralarında güç birliği yapmaya itmiştir. Bunun yanı sıra bu iki ülkenin Hazar'ın enerji kaynaklarının bölüşülmesi konusundaki bakışları da çoğunlukla örtüşmüştür.⁶⁷⁵ İran'ın Moskova büyükelçiliğinde yapılan bir Rus-İran yuvarlak masa toplantısında, İran tarafından oturuma katılan Elahe Kulaye adlı bir kadın milletvekili konuşmasında "İran ve Rusya Hazar'da bulunan petrol platformlarının üstlerinde Amerikan bayrağı görmek istemiyorlar"⁶⁷⁶ ifadelerini kullanmıştır.

17 Şubat 1992'de Tahran'da Hazar'ın statüsünü belirlemeye yönelik ilk 5'li toplantı yapılmış, ancak bundan olumlu bir sonuç alınamamıştı. İkinci toplantı Kasım 1996'da Aşgabat'ta Dışişleri Bakanları düzeyinde gerçekleştirilmiş ve farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu toplantıda ülkelerin sunduğu görüşleri şöyle sıralayabiliriz;

1- Azerbaycan Hazar'ın sınır gölü yaklaşımı çerçevesinde ulusal sektörlere bölünmesini istemiştir,

2- Kazakistan tarafı uluslararası hukuka uygun olarak deniz karasuları ve münhasır ekonomik bölgelerinin (MEB) oluşturulmasını önermiştir,

3- Rusya tarafı Hazar'ın 40-50 yıllık sektörlere bölünerek geri kalanının diğer kıyıdaş devletlerle ortak kullanılmasını savunmuştur.

Toplantıda, taraflar ileri sürülen görüşler üzerinde bir uzlaşa sağlayamamış; ancak Hazar'ın statüsü belirleninceye kadar mevcut statükonun korunması yönünde bir ortak bildiri kabul edilmiştir.⁶⁷⁷

İran ve Rusya ilk başta "Göl" tezini ileri sürerek Hazar meselesini 1921 ve 1940 yıllarında SSCB ile İran arasında yaptığı anlaşmalarına göre çözmeye çalışmıştır. Ancak, 1996'da kıyıdaş ülkeler ve Rusya görüşünü değiştirerek Azerbaycan'ın tezlerine yaklaşmıştır. Nitekim Rusya 1996 yılında düzenlenen Aşgabat toplantısında özel su havzası yaklaşımını ortaya koymuştur. 1998'de ise Kazakistan ve Rusya arasında Hazar'da bölgesel sınırları belirleyen bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmanın imzalanmasının ardından Türkmenistan ve İran anlaşmayı tanımayacaklarını ilan etmiş ve Hazar'ın bölgesel sınırlarının belirlenmesi için beş ülkenin birlikte karar vermeleri gerektiğini açıklamışlardır. Ayrıca Türkmenistan,

⁶⁷⁵NASİBLİ Nasib, (1999), *age*, s 9

⁶⁷⁶Roundtable: Iran Russia Cooperation in Central Asia and the Caucasus, *Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies*, 2001, cilt 6, sayı 8,136-172.

⁶⁷⁷OĞAN Sinan, (2001), Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılmayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 152.

Serdar ve Kepez sahalarının hangi ülkeye ait olduğunun belirlenmesine kadar Hazar'da boru hattı çalışmalarına karşı olduğunu açıkça belirtmiştir.⁶⁷⁸

Dolayısıyla, 1991 yılından itibaren 2018 yılına kadar dönemde 5 ülke arasında Hazar'ın hukuki statüsüyle bağlı bir belirsizlik mevcuttu. Kıyıdaş devletlerin 27 yıl boyunca Hazar'ın statüsü konusunda anlaşamadıklarının nedeni Hazar'ın bir "deniz" mi yoksa bir "göl" mü olduğuna ilişkin farklı görüşlere sahip olmalarıydı. "Deniz" yoksa "Göl" olmasına ilişkin bir tespit yapılması, Hazar Denizi'nin hukuki statüsünde farklı sonuçlara yol açacaktı. Hazar'ın bir "deniz" olarak tespit edildiği takdirde, deniz alanlarının hukuki statüsünü düzenleyen uluslararası sözleşme hükümleri geçerli olacaktı. Hazar'ın bir "göl" olarak kabul edildiği durumda ise kıyıdaş devletler, çok taraflı bir antlaşmayla deniz alanını ve kaynaklarını uygun gördükleri şekilde paylaşacaklardı. İran ve Rusya yönetimi başlarda Hazar'ın bir "göl" olduğu görüşünü savunsalar da diğer üç devletten bu görüşe tam destek gelmemiştir. Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın Hazar'da bulunan enerji kaynaklarını kullanabilmeleri için önce Hazar'ın statüsüyle ilgili anlaşmazlıkların çözüme kavuşması gerekmektedir. Böylece ilk olarak Hazar'ın bir deniz mi yoksa bir göl mü olduğu hukuki açıdan belirlenmeli idi. Ancak Hazar'a bu ülkeler arasında Hazar'ın göl ya da deniz olduğu konusunda ihtilaf çıkmış ve net bir sonuca varamamışlardı. Hazar'ın bir göl olduğu tezini savunan Rusya; Azerbaycan ve Kazakistan ile 2001 ve 2003 yıllarında anlaşmalar yaparak kendi aralarındaki sorunları çözmüşlerdi. Ancak, Haziran 2000'de yapılan ECO (Ekonomik İşbirliği Örgütü) Zirvesi'nde İran tarafı Hazar'ın %20 prensibi ile bölünmesini ya da beş kıyıdaş ülkenin ortak kullanımını savunmaya devam etmiştir.⁶⁷⁹ Böylece, İran en az kıyı uzunluğuna sahip olması nedeniyle kendisinin %12 olan payı beş kıyıdaş devlet arasında eşit paylaşım yapıldığı halde %20'ye çıkacaktır. İran'ın ileri sürdüğü görüşe itiraz eden ilk ülke Kazakistan olmuştur. Böyle bir durumda Hazar kıyılarının üçte birine sahip olan Kazakistan'ın da payı İran'la eşit olarak %20 olacaktır.⁶⁸⁰

Kıyıdaş devletler arasındaki uyuşmazlıklar, deniz yatağının ne şekilde sınırlandırılacağından ve hangi devletin neye sahip olacağından kaynaklanmaktaydı. Beş kıyıdaş devletin Hazar'ın bölünmesiyle ilgili görüşleri şunlardır:

⁶⁷⁸AVCI Erkan, (2014), *Hazar'ın Statü Sorunu ve Sahildar Devletlerin Komuya Yaklaşımları*, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü (USBED). s. 14.

⁶⁷⁹ARAS Osman N., (2008), *age*, s. 199

⁶⁸⁰HIDRALI Darhan, (2014), *Kazakistan'ın Hazar Politikaları, Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, (Ed. Okan Yeşilot), Yeditepe Yayınları, İstanbul s. 266.

1 – **İran'ın görüşü**; SSCB ile İran arasında yapılan anlaşmalardaki ülke arasında herhangi bir sınır çizilmesi öngörülmemiştir. Her iki devlet Sovyet döneminden önce yani Çarlık Rusya'sı zamanı kabul edilen Astara-Hasankulu hattını gayrı-resmi sınır olarak kabul etmişlerdi ve bu da İran'a Hazar Denizi'nde %12'lik bir alana sahip olmak imkânı veriyordu.⁶⁸¹ Sovyetler birliği döneminde "Astara-Hasangulu" hattı hukuki açıdan olmasa da, İran ile SSCB arasındaki sınır çizgisi olarak kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Azerbaycan kendi deniz sınırlarını oluştururken "Astara-Hasangulu" hattının aynı sınır çizgisi olarak kalmasını önerdiği halde İran tarafı durumu değiştirmeye karar vermiştir. İran tarafı deniz yatağının yaklaşık %12'sini kontrol etmesine rağmen, bundan feragat ederek, ilk etapta beş kıyıdaş devletin ortak egemenliğinde olması gerektiği fikrini savunmuştur.⁶⁸² İran esasen Hazar'ın ya 5 ülke arasında yüzde 20 esasına göre paylaşılmasını ya da ortak kullanılmasını istemiştir. 1921 ve 1940 Antlaşmaları Hazar Denizi'nde bulunan enerji kaynaklarının bölüşülmesine dair hiçbir husus içermemekteydi. Bu iki anlaşma sadece Hazar'da balıkçılık ve ulaşım konularını ele almış, Hazar'ın tabanının ve deniz yüzeyinin ortak kullanımını öngörmüştür. Ama deniz, 1935'te Stalin'in emriyle fiilen ikiye bölünmüş ve bu uygulama SSCB yıkılmaya kadar devam etmiştir. Dolayısıyla SSCB yıkıldıktan sonra deniz sınırlarının belirlenmesi, kaynakların paylaşımına ilişkin bir düzenleme yapılması ihtiyacı hasıl oldu.⁶⁸³

İran Hükümeti'nin Hazar'ın hukuki statüsüne dair tutumu şöyle özetlenebilir:

1) Hazar'ın kıyıdaş devletleri yeni bir yasal sistem konusunda ortak bir görüşü kabul edene kadar, Hazar Denizi'nin İran ve Rusya'nın 1921 ve 1940 anlaşmalarına dayanan eski yasal statüsü geçerli olmalıdır. İran Hükümeti Hazar'ın beş kıyıdaş devletlerinin rızası olmaksızın bazılarının kendi aralarında paylaşılmasının kabul edilemeyeceğini ve kıyıdaş ülkelerin SSCB ve İran arasında yapılan 1921 ve 1940 antlaşmalarıyla bağlı olmaları gerektiğini bildirmiştir.

2) Hazar Denizi'nin yeni yasal statüsü, kıyıdaş devletlerin uzun vadeli, detaylı ve her şeyi kapsayan çıkarlarını gözetmelidir.

⁶⁸¹ARI Tayyar, *İran, Irak, ABD*, age., s. 328

⁶⁸²FRAPPIAND Carlo, (2014), GARİBOV Azad, *The Caspian Sea Chess board: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis*, EGEA, s. 134.

⁶⁸³TERZİOĞLU Süleyman Sırrı, (2008), *Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Sayı 5, s. 23-40.

- 3) Kıyıdaş ülkeler kendi siyasetlerini uygulamak için askeri güç kullanmamalı ve silahlanmaktan kaçınmalıdır.
- 4) Bölge dışı ülkeler Hazar Denizi'nde hiçbir rol oynamamalı ve kıyıdaş olmayan devletlerin askeri güçleri Hazar'da bulunmasına izin verilmemelidir.
- 5) Sınırların belirlenmesi, eşitliğe dayanmalıdır.
- 6) Kararlar oybirliğiyle alınmalıdır.⁶⁸⁴

İran, Hazar'ın özünde bir göl olduğunu, zenginliklerin beş kıyıdaş devlet tarafından tek taraflı bir şekilde değil, eşit bir şekilde bölünerek 5 ülkenin birlikte kullanması gerektiğini ifade etmiştir. İran tarafının sunduğu bu teze göre, Hazar'ın su yüzeyi ve deniz yatağı kıyıdaş devletler arasında beş eşit parçaya bölünecek ve İran'ın %12'lik hissesi %20'e çıkarılacaktır. Böylece Türkmenistan ve Azerbaycan Hazar'daki kendi paylarını güneyde İran'a verecek, bunun yerine ise kuzeyde Kazakistan'dan pay alacaklardı. Bu yolla Hazar'ın Azerbaycan hissesine ait Araz-Alov-Şark platformları İran'ın kendi sınırlarına dahil edilecektir.⁶⁸⁵

Öte yandan İran hükümeti, Hazar'ın bir göl olduğunu savunarak kıyıdaş ülkelerin birlikte ortak kullanılması gerektiğini ve hiçbir ülkenin tek taraflı kullanım hakkının olmadığını belirtmekteydi. Nitekim İran, Rusya ile işbirliği yaparak 1995 yılının Kasım ayında iki ülke Hazar'ın statüsü konusunda ortak bir bildiri yayınladılar. Bu bildiride Hazar'da bulunan tüm kaynakların uluslararası hukuk çerçevesinde, bütün kıyıdaş devletlerin katıldığı kararlar doğrultusunda kullanılması öngörülmüştür. Bundan başka İran ve Rusya, kıyıdaş devletlerin tek başına Hazar'ın kaynaklarından yararlanmalarını kabul etmeyeceklerini ilan etmişlerdir. Ayrıca İran tarafı, Hazar'dan çıkarılan petrol ve doğal gazın uluslararası pazarlara ulaşmasında en güvenli, en kısa ve en düşük maliyetli güzergahın İran üzerinden geçtiğini bildirerek, Basra Körfezi'nden kolay bir şekilde dünyanın her noktasına taşınmasını önermiştir. İran hükümeti Bakü-Ceyhan projesinin çok pahalı ve gerçeklikten uzak olduğunu iddia etmiştir.⁶⁸⁶ Bakü-Ceyhan boru hattının Türkmen gazını ve Tengiz petrolerini de taşıyacak hâle getirilmesi, Rusya ve İran tarafından eleştirilerek büyük çevre sorunlarına yol açacağını savunmuşlardır.

⁶⁸⁴JANUSZ Barbara, (2005), *The Caspian Sea: Legal Status and Regime Problems*, *Royal Institute of International Affairs*, C. 5, S. 2 s. 7.

⁶⁸⁵USLU Kamil, (2006), *Hazar Bölgesi Enerji Kaynaklarının Ekonomik ve Uluslararası Boyutu*, *Marmara üniversitesi, İ.İ.B.F dergisi*, cilt 21, sayı 1, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3653>

⁶⁸⁶MOUSAVİ Seyyed Rasoul, (2005), *The Geopolitics of Caspian Oil: An Overview of Cooperation and Conflict*, *Amu Darya -The Iranian Journal of Central Asian Studies*, sayı 18, s 171

İran kendi propagandasında dünya ülkelerini Hazar'da, özellikle de Azerbaycan'a ait sektörde çok az petrol rezervi bulunduğu inandırmaya çalışmıştır.⁶⁸⁷

Ancak İran'ın yürüttüğü propaganda ABD ve Batı'nın İran'ı dışlama politikasının neticesinde engellenmiştir. İran Hükümeti Azerbaycan'a ait sektörlerinde Batılı şirketlerle yapılan anlaşmaya dahil olmak istemiş, ancak ABD'nin itirazları sonucu petrol üretim anlaşmalarından çıkarıldığından dolayı Hazar'ın statüsüyle ilgili radikal değişikliklere gitmiş ve Hazar'ın ortak kullanımı görüşünü savunmuştur. Bu görüşe göre Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkelerin her biri %20'lik paya sahip olmalıydı.⁶⁸⁸

İran Hükümeti ABD ve diğer Batılı petrol şirketlerinin Hazar'da söz sahibi olmasını engellemek amacıyla Hazar'da denizde bulunan enerji kaynaklarının kıyıdaş ülkeler arasında eşit bölünmesinden yana olduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁹ ABD karşıtı bir dış politika uygulayan İran Hükümeti bölgede dengeleri korumak için Rusya'yla işbirliğine gitmekten yana bir tavır sergilemiş ve ABD'nin Hazar'da bulunan enerji kaynaklarının dağıtımıyla ilgili işleri kontrol etmesini engellemek için Hazar tabanının beş kıyıdaş ülke arasında paylaşılması, ancak su kitlesinin ortak kullanımı fikrini savunmakta ısrarcı olmuştur. 1998 yılının sonunda Hazar'a kıyıdaş ülkelerin liderleri arasında düzenlenen toplantıda Rusya Hazar'a yönelik politikasını yeniden değiştirmiş ve Hazar'ın sektörel bazda bölüşülmesi tezini savunarak Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan ile daha paralel düşünmeye başlamıştır.⁶⁹⁰

Rusya, esasında Hazar'ın kendine ait olan sektöründe önemli miktarda enerji kaynakları tespit ettikten sonra Hazar politikasında değişikliğe giderek 1998 yılının Haziran ayında Kazakistan ile, 2001 yılının Ocak ayında ise Azerbaycan ile deniz tabanı varlıklarının orta hat çizgisine göre paylaşımında anlaşmıştır.⁶⁹¹ Tahran yönetimi ise, Rusya'yı bu politik değişiminden dolayı sert bir şekilde eleştirmiş ve onu BM'ye şikâyet etmiştir. İran Hükümeti, 1940 tarihli Tahran Antlaşması'na göre kıyıdan itibaren on millik mesafe dışındaki tüm alanların ortak kullanıma tabi tutulmasını önermiştir.⁶⁹² İran ve Türkmenistan 1982 BMDHS'ne

⁶⁸⁷NASİBLİ Nasib, (1999), agm., s 11

⁶⁸⁸ ARI Tayyar, (2004), age., s. 328

⁶⁸⁹WHITLOCK Eugene, 2003, Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region, *International and Security Affairs*, Berlin, s. 97

⁶⁹⁰*Ever More Perilous Isolation -America's And Russia's New Friendship Could Leave Iran Stranded*, Economist Journal, 00130613, Mayıs 2002, s. 363

⁶⁹¹JALİLİ Ali A, *The Strategic Partnership of Russia and Iran. From Parameters*, Winter 2001, s. 103.

<http://strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/parameters/articles/01winter/jalali.pdf> (Erişim Tarihi: 05.02.2021).

⁶⁹²NASİBLİ Nasib, (1999), agm., s 9

uygun olarak Hazar Denizi'nin paylaşımını öngören Tahran Antlaşması'nı imzalayarak Hazar Denizi'nin kuzeyinde ortaya çıkan Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan antlaşmasına karşı bir işbirliği içine girmişlerdir.⁶⁹³ İran, 8 Temmuz 1998 tarihinde Türkmenistan ile yayınladığı ortak bildiri ile Hazar Denizi'nin tabanını "eşit uzaklık" ilkesine göre bölen Rusya ve Kazakistan Antlaşması'nı reddetmiştir. Tahran yönetimi, Hazar Denizi'nin beş kıyıdaş devletin tümünün ortak rızası olmaksızın paylaşılamayacağını bildirmiş ve kıyıdaş devletler kendi aralarında Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü belirleyecek yeni bir antlaşma imzalayana kadar SSCB ile İran arasındaki 26 Şubat 1921 tarihli Moskova Dostluk Antlaşması ve 25 Mart 1940 tarihli Tahran Antlaşması'na bağlı olmaları gerektiğini savunmuştur.⁶⁹⁴

İran Hükümeti Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan arasında 2001 ve 2003 yıllarında imzalanan ikili anlaşmaları kabul etmediğini belirtmiştir. Enerji kaynaklarının Azerbaycan'ın dış politikasının şekillenmesinde önemli bir role sahip olması nedeniyle ülkenin ulusal çıkarları açısından enerji güvenliği meselesi önemli yer almış ve İran'ın Hazar Denizi'nin statüsü konusunda ilgili ortaya koyduğu tavrı, Azerbaycan hükümeti tarafından bir güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır. Öte yandan Hazar'ın deniz hukukunun uygulanması halinde de İran'ın egemenlik kaybına uğrayacak ve ortak kullanım hakkını ya da %20'lik eşit paylaşım hakkını kaybedecek olması açıktır. O yüzden İran hükümeti Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında uzlaşmaya karşı çıkmış ve Hazar statüsü konusunda beş taraflı bir anlaşma yapılması gerektiğini savunmuş, diğer ülkeler arasında yapılmış olan anlaşmaları da kabul etmemiştir.⁶⁹⁵

İran'ın Hazar'da beş ulusal sektör tezine karşı çıkmasının ana nedeni ise, bölgede kendi nüfuzunu artırmak isteği ve Batılı devletlerin Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde siyasi ve ekonomik varlığının ortaya çıkmasını istememesi idi. İran'ın, 1994'te yapılan "Yüzyılın Anlaşması"ndan dışlanması da bu ülkenin Hazar Denizi'nin ortak kullanımına ilişkin tutumunu etkilemişti.⁶⁹⁶

Hazar Denizi'nin bölünmesi meselesinde İran'ın uyguladığı siyasetin iki temel amaca yönelikti. Bunlardan biri, Hazar Denizi'nde Batı ülkelerinin jeo ekonomik, jeostratejik ve askeri katılımına fırsat vermemek, diğeri ise Hazar Denizi'nde kendi jeopolitik konumunu güçlendirmek olmuştur. Dolayısıyla, Hazar'ın "göl" veya "deniz" olarak kabul edilmesi İran'ı ilgilendiren temel konu değildir. İran'ı endişe duyduğu mesele bölgede aktifleşmiş Batı

⁶⁹³TERZİOĞLU Süleyman Sırrı, (2008): *agm.*, s. 40.

⁶⁹⁴ÇOLAKOĞLU Selçuk , (1998), *agm.*, s. 112

⁶⁹⁵ŞİR Aslan Yavuz, (2008), *agm.*, s. 126.

⁶⁹⁶CROISSANT, C. M, CROISSANT, M. P, (1997). *agm.*, s. 34

devletlerinden kaynaklanan "potansiyel tehlikelerin" önlenmesi ve İran'ın jeostratejik güvenliğinin sağlanmasıdır. Basra Körfezi ve diğer kara bölgelerinin zengin ve daha gelişmiş enerji kaynaklarına ve hazır üretim altyapısına sahip olması nedeniyle Hazar'daki ekonomik çıkarları Tahran için zaten ikinci planda görülmüştür.⁶⁹⁷ Dolayısıyla İran bu ısrarıyla Hazar'ı hukuken nispeten belirsiz bir konumda tutmak istemiş olmakla birlikte, Batılı yatırımların bölgeye girişini engelleyerek bölgenin dünya enerji üretimi ve dağıtımında söz sahibi olmasını engellemek istemektedir.⁶⁹⁸

2 – **Azerbaycan'ın görüşü;** SSCB'nin çöküşünün ardından Azerbaycan, petrol ve enerji politikası uygulayarak ekonomik gelişimini sağlamak için her kıyıdaş devlet Hazar Denizi'nin hukuki statüsü net bir şekilde belirlenene kadar kendi bölgesinde bulunan enerji kaynaklarını işletebilme hakkına sahip olduğu görüşünü ileri sürmüştü. Azerbaycan tarafı, İran ile Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşmaların sadece balıkçılık ve denizcilik konularını kapsadığını ve Hazar'da bulunan enerji kaynaklarının kullanımı ile ilgili hiçbir anlaşmanın mevcut olmadığını belirtmiştir.⁶⁹⁹

Hazar'ın statüsüyle ilgili İran ile Azerbaycan arasında görüş farklılığı, Hazar'ın fiziki olarak deniz mi yoksa göl mü olduğu tartışmasından kaynaklanıyordu. Azerbaycan, ilk zamanlar statü konusunda Hazar'ın sınır oluşturan bir göl olduğunu ileri sürmüştü ve kıyıdaş ülkeler arasında bölünmesini istemiş; ancak İran ve Rusya'nın Hazar'daki mevcut kaynakların ortak kullanımını önermeleri tezini kabul etmeyerek görüşünü zamanla değiştirmiştir. Yani Azerbaycan tarafı Hazar'ın bir "göl" olduğunu kabul etmiş ancak "ortak egemenlik" fikrine karşı çıkmıştır. Azerbaycan Hazar'ın statüsüyle ilgili görüşünü değiştirerek beş kıyıdaş devlet arasında taksim edilmesi gerektiğini savunmuş ve deniz dibi ile su alanının da tamamen kıyıdaş devletlerin egemenlik alanlarına bölünmesini istemiştir. Böylece Azerbaycan, egemenlik ilkelerine dayalı olarak her kıyıdaş devletin kendine ait alanda devlet mevzuatını uygulayabilmesini savunmuştur.⁷⁰⁰ Ayrıca Azerbaycan, Hazar'a "deniz" statüsü vererek 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (BMDHS) uygulanmasını da peşinen reddetmiştir. Çünkü Hazar'ın bir deniz olarak değerlendirilmesi durumunda kıyıdaş devletler, 12 millik

⁶⁹⁷ƏLİYEV Anar, (2009), *Sahilyanı Dövlətlərin Xarici Siyasəti, Tarix və Onun Problemləri*, Cilt. 1, Sayı. 2 s. 198.

⁶⁹⁸ŞAHİNOĞLU Elhan, (2010), *Hazar'ın Statüsü Konusunda Neden Bir Türü Mutabakata Varılamıyor?* Erişim adresi; <https://www.21yhte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/hazarin-statusu-konusunda-neden-bir-turlu-mutabakata-varilamiyor>

⁶⁹⁹GÖKÇE Mustafa, Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 3 s.186 (29.12.2011).

⁷⁰⁰ÇOLAKOĞLU Selçuk , 1998, agm., s. 109

karasularına, münhasır ekonomik bölgeye ve 200 millik kıta sahanlığına da sahip olacaklardır.⁷⁰¹

Azerbaycan'la İran arasında Hazar'ın statüsüyle ilgili olarak 23 Temmuz 2001 tarihinde iki devlet arasında ciddi bir kriz yaşandı. Azerbaycan'a ait olan ve petrol araması için İngiliz petrol şirketi BP'ye tahsis edilmiş Geofizik-3 adlı sivil bir gemi Hazar'ın Azerbaycan'a ait olan Araz-Alov-Şark sektöründe arama ve sondaj işleri yaparken, İran Hükümeti bu girişime sert tepki göstermiş ve İran'a ait askeri gemiler ile İran askeri uçakları bu alanda sondaj işlerinin durdurulmasını sağlamışlardı.⁷⁰² Böylece Azerbaycan'a ait sivil gemi Azerbaycan karasularına çekilmiş, bu olayın ardından Türkiye ve ABD hükümetleri İran'a sert tepki göstermişlerdir. Hatta Türkiye devleti kendi jetlerini Bakü semalarında uçurarak İran'a Azerbaycan'ın arkasında olduğu mesajını vermiştir. Hazar konusunda ve enerji boru hatları noktasında İran'ın gösterdiği tavır ve tutum Azerbaycan ile İran arasında ilişkilerin iyice gerilmesine neden olmuş ve iki devlet birbirilerine yönelik karşılıklı ithamlarda bulunmuşlardır. Bu olaydan sonra Novruz Memmedov ve Araz Azimov gibi Azerbaycan devlet yetkilileri İran'a yönelik ciddi suçlamalar dile getirmişlerdi. Bu yetkililer İran'ın Azerbaycan'ın güçlenmesinden endişe duyduğunu, İran'ın Hazar'da Azerbaycan'ın haklarını gasp etmeye çalıştığını ve İran gizli servisinin Azerbaycan'da İran'a meyilli olan dini gruplar için milyonlarca dolar harcadığını iddia etmişlerdir. Bunun mukabilinde ise İran Yasama Konseyi Sekreteri görevinde bulunan Muhsin Rızai, Azerbaycan Hükümeti'nin konuya sorumlu bir şekilde yaklaşması gerektiğini söylemiş, aksi takdirde İran milletinin "Kuzey Azerbaycan'ın anavatana yeniden katılmasını isteyeceğini" dile getirmiştir. Yüksek düzey bir devlet yetkilisi tarafından böyle bir açıklama yapılması İran Hükümeti'nin Azerbaycan'a yönelik olumsuz tutumunu gözler önüne sermiş ve iki devlet arasındaki ilişkiler iyice bozulmuştur.⁷⁰³

Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan ile yaptığı antlaşmalarla Hazar Denizi'nin kuzey kesimiyle ilgili oluşan uzlaşmayı kabul etmiş oldu. Nitekim 2003 Mayıs'ında Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan arasında Hazar Denizi'nin tabanını "eşit uzaklık" ilkesine göre bölen bir antlaşma imzalanmıştır. Böylece üç taraflı bir anlaşmayla, Hazar'ın kuzey kısmındaki tabanının

⁷⁰¹ ABDULLAYEV Cavid , (1999), *Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazarın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu*, s. 275 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auhfd/issue/42683/514694>

⁷⁰² *Iran is Accused of Threatening Research Vessel in Caspian Sea*, New York Times, 25 Temmuz 2001, Erişim adresi; A10.<https://www.nytimes.com/2001/07/25/world/iran-is-accused-of-threatening-research-vessel-in-caspian-sea.html>

⁷⁰³ FRANTZ Douglas, *Iran and Azerbaijan Argue Over Caspian's Riches*, New York Times, 30 Ağustos 2001, Erişim adresi; s.4<https://www.nytimes.com/2001/08/30/world/iran-and-azerbaijan-argue-over-caspian-s-riches.html>

bölünmesi resmî hâle dönüşmüştür.⁷⁰⁴ Bu yaklaşıma göre Hazar beş kıyıdaş ülke arasında bölünecek ve İran %13,8, Türkmenistan %18,4, Rusya %18,7, Azerbaycan %19,5, Kazakistan ise %29,6'lık bir paya sahip olacaklardı.⁷⁰⁵

3 – **Kazakistan'ın görüşü;** İlk başlarda Azerbaycan gibi Kazakistan da Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi görüşünü savunarak ortak mülkiyet önerisine sıcak bakmamıştır. Kasım 1996'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev bir araya gelerek Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesiyle ilgili ortak bir bildiri yayınlamışlardır.⁷⁰⁶ Ancak Kazakistan tarafı 1998'den itibaren konuyla ilgili Azerbaycan'dan farklı bir tutum sergilemiş ve 9-10 Şubat 1998'de Rusya ile Kazakistan arasında Hazar Denizi'nin tabanını “eşit uzaklık” ilkesine göre bölen ve üzerindeki su ve hava kütlelerini ortak kullanıma açık bırakan bir uzlaşma metni kabul edilmiş, 6 Temmuz 1998'de Moskova'da imzalanarak antlaşmaya dönüştürülmüştür.⁷⁰⁷ Ancak Azerbaycan, Hazar Denizi'nin su kütlelerinin ve üzerindeki hava sahasının da ulusal sektörlere bölünmesi gerektiğini savunarak bu antlaşmaya katılmamıştır.⁷⁰⁸ 2001 yılında ise Azerbaycan-Rusya ve Azerbaycan-Kazakistan anlaşmalarıyla Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan arasında bir uzlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmalar sonucunda denizaltı yataklarında her ülkeye “orta hat” üzerinde egemenlik hakkı tanınmış, su yüzeyi kaynaklarının ise ortak kullanıma açık olduğu kabul edilmiştir.⁷⁰⁹ Güney kıyıdaşlar olan İran ve Türkmenistan ise bu anlaşmaya karşı çıkmışlar ve Hazar'ın eşit kullanılması tezini savunmuşlardır.

4 – **Rusya'nın görüşü;** Rusya Hazar'ın statüsüyle ilgili “ortak egemenlik” fikrini ileri sürmüştür. Bunun nedeni Batılı devletlerin bölgedeki siyasi ve ekonomik nüfuzunu engellemek ve Hazar Denizi'nin enerji kaynakları üzerinde söz sahibi olmaktı. İran da Rusya ile aynı tutumu sergileyerek Hazar Denizi'nin hukuki statüsü konusunda “ortak egemenlik” görüşünü savunmuştur. Ortak egemenlik tezinin tarafları olan İran ve Rusya Hazar'ın bir “göl” olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. 90'lı yılların başında Hazar'ın statüsüyle ilgili Rusya devleti de kendi

⁷⁰⁴LEE Yusin, (2005), *Toward a New International Regime for the Caspian Sea*, May s. 43, Erişim adresi; https://www.researchgate.net/publication/290584242_Toward_a_New_International_Regime_for_the_Caspian_Sea

⁷⁰⁵USLU Kamil, (2006), agm, s 7

⁷⁰⁶DİON Richard R, *Long view of Caspian oil export options tilts to Kazakhstan-China*, *The Oil and Gas Journal*(Vol. 97, Issue 23), PennWell Publishing Corp. June 7, 1999, s.81

⁷⁰⁷ ÇOLAKOĞLU Selçuk, agm., s. 111, 8

⁷⁰⁸KOCAMAN Muhammed Emin, (2018), *Hazar Havzasının Hukuki Statüsü*, s. 112, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esam/issue/32819/387714>

⁷⁰⁹ LEE Yusin, (2004), Policies of Five Caspian Coastal States: Do Concerns about Relative Gains Play Any Role? *Global Economic Review*, Cilt: 33, Sayı: 3, s. 101-104.

bakış açısını belirterek Azerbaycan'ın 1994'te Batılı petrol şirketlerinin oluşturduğu bir konsorsiyumla (AİOC) Yüzyılın Anlaşması'nı imzalamasının ardından Hazar'ın hukuki statüsüyle ilgili sorunu gündeme getirmiş ve diğer kıyıdaş devletlerin razılığı olmadan tek bir kıyıdaş devlet tarafından Hazar'ın doğal kaynaklarının işletilemeyeceğini ileri sürmüştür. Böylece kıyıdaş ülkelerin farklı görüşleri savunmasından dolayı Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi konusu, 1994'ten itibaren uluslararası bir soruna dönüşmüştür.⁷¹⁰

Rusya, Hazar'ın bir "deniz" olarak değerlendirilmesi görüşünü de kabul etmemiş ve Hazar'ın suni kanallar ile Karadeniz'e ve Baltık Denizi'ne bağlandığını belirterek, bu yapay kanalların uluslararası hukukun objesi olamayacağını ve Hazar'ın statüsüyle bağlı 1982 BMDHS'nin uygulanmasının mümkün olmayacağını savunmuştur. Rusya'nın, Hazar'ın bir "deniz" olarak değerlendirilmesi görüşüne itiraz etmesinin nedeni kendi kontrolünde olan yapay kanalların uluslararası transit yolu statüsü almasıyla ilgilidir. Hazar'ın "deniz" olarak değerlendirilmesi durumunda Rusya, uluslararası su yolları rejimini Volga-Baltık ve Volga-Don kanallarında da uygulamak zorunda kalacaktı. Böylece, Hazar Denizi'ne kıyıdaş diğer devletler de transit geçiş hakkına sahip olarak bu kanalları ücretsiz kullanabilecekti.⁷¹¹

Bundan başka Rusya Hazar'ın beş kıyıdaş devlet arasında bir sınır gölü olarak ulusal sektörlere bölünmesini de kabul etmemiş ve buna gerekçe olarak bölünmenin doğal çevreye zarar vereceği fikrini savunmuştu. Böylece Rusya Hazar Denizi üzerinde kontrolünü devam ettirmek istemiştir.⁷¹² Hazar'ın beş ulusal sektöre bölünmesi sonucu Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya bölgesindeki etkinliği zayıflayacaktır. Bu yüzden Rusya ortak egemenlik görüşünü savunarak, Batı'nın bölgede gelişen siyasi ve ekonomik nüfuzunun önüne geçmeye çalışmıştır. 20 Eylül 1994'te Bakü'de imzalanan Yüzyılın Anlaşması'ndan sonra Rusya Hükümeti Hazar'ın hukuki statüsü sorununu BM'ye taşımış ve Azerbaycan'ın tutumunu kınayarak herhangi bir kıyı devletinin Hazar'a yönelik tek taraflı bir eyleminin kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir.⁷¹³

Rusya 1996 yılında her kıyı devleti için 45 millik münhasır ekonomik bölge (özel su havzası) önerisini ileri sürmüştü, ancak Azerbaycan tarafı kendine ait petrol yataklarının 45 millik bölgenin dışında bulunmasından dolayı bu teklifi kabul etmemiştir. 1998'de Rusya-Kazakistan, 2001'de Rusya-Azerbaycan ve Kazakistan-Azerbaycan arasındaki ikili anlaşmalardan ve

⁷¹⁰ ÇOLAKOĞLU Selçuk, *agm.*, s. 108, 8

⁷¹¹ DİON Richard R, (1998). Cutting up the caspian. *The World Today*, 54 (3), s. 81

⁷¹² TERZİOĞLU Süleyman Sırrı, (2008), *agm.*, s. 33

⁷¹³ KRAMER Muller H. (1997), *Relations with Turkey and the Caspian basin countries*. Londra: The MIT Press. s.191.

2003'te Rusya-Kazakistan-Azerbaycan arasında Deniz yatağından “orta hat” esasına göre yararlanmayı öngören üçlü anlaşmadan sonra kuzey kıyıdaş devletler arasında bir uzlaşmaya varılmış oldu. Hazar'ın %64'lük kesiminin dibi 2003 yılında Kazakistan, Rusya ve Azerbaycan arasında yapılan üçlü anlaşma ile üç ülke arasında paylaşılmış, buna göre Azerbaycan ise %18, Rusya %19, Kazakistan %27'lik pay almışlardı.⁷¹⁴

Kısacası özetlersek; 1993 – 2003 yılları arasında Rusya Federasyonu Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi konusunda beş farklı öneri sunmuştur. Bunlar:

- 1) Rusya'nın ilk kez önerdiği tez 1993 yılında kıyı şeridinden itibaren 10 mil ya da 20 milin ötesindeki su kütlesi ve deniz tabanının ortak kullanılması olmuştur. Rusya deniz tabanının Condominion prensibi çerçevesinde ortak kullanılmasını savunmuştur.
- 2) Rusya 1996 yılında tezini değiştirerek Hazar Denizi'nin 45 mil kıyı şeridi dışında ortak kullanımı (özel su havzası) fikrini ileri sürmüştür. Rusya her kıyıdaş devletin 45 millik münhasır ekonomik bölgeye sahip olmasını ve 45 milin ötesinde bulunan rezervlerin ise beş kıyıdaş devletin ortak kullanımına açık olmasını önermiştir.
- 3) Rusya Hazar Denizi'ni, 1998 yılında Kazakistan ile imzalanan antlaşmaya kadar “özel bir su havzası” olarak nitelendirmiş ve Hazar Denizi'ne 1982 BMDHS'nin uygulanmasının doğru olmadığını belirtmiştir. Rusya Kazakistan ile 1998'de anlaşarak Hazar Denizi'nin tabanını “eşit uzaklık” (medianline) ilkesine göre bölmüş ve su alanını ortak kullanıma bırakmıştır. Bu antlaşmada Hazar Denizi üzerinde kıyıdaş devletlerin sahip olacakları ulusal sektörler konusuyla ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.
- 4) 2003 yılında Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan ile antlaşma imzalamış ve Hazar'ın tabanı “eşit uzaklık” ilkesine göre bölünmüştür. Bu antlaşmada Hazar Denizi ulusal sektörlere bölünerek münhasır ekonomik bölgenin uzunluğu devletlerin kıyıları boyunca orantısal olarak hesaplanmıştır.
- 5) 2018 Moskova ve Aktau görüşmeleri yeni bir formül öngördü. 12 Ağustos 2018'de Kazakistan'ın Aktau şehrinde düzenlenen zirvede beş ülke arasındaki mevcut anlaşmazlıklar önemli ölçüde çözülerek Hazar'ın hukuki statüsünü belirleyen bir anlaşma metni imzalanmıştır.

⁷¹⁴ABİLOV Shamkhal, (2013), Hazar'ın Hukuki Statüsü, *Hazar Raporu*, s. 65

24 maddeden oluşan anlaşma metninin beş maddesi önemli hükümler içermektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Hazar'a kıyıdaş ülkeler 15 deniz mili genişliğinde karasularına sahip olacaktır.
- 2) Karasularının bittiği yerden sonraki 10 deniz mili genişliğindeki alanda kıyıdaş ülkeler balık avlama bölgesine sahip olacaktır.
- 3) Kıyıdaş ülkeler, kendi karasularında yetkilendirme ve bilimsel araştırma yürütme konusunda özgür olacaktır.
- 4) Kıyıdaş ülkeler, Hazar'ın tabanına boru hatları ve denizaltı kablolar çekme hakkına sahiptirler.
- 5) Kıyıdaş ülkeler dışında hiçbir ülkenin Hazar'da herhangi bir silahlı güç bulundurma hakkı yoktur.⁷¹⁵

Hazar'a kıyıdaş ülkeler, Hazar'ın statüsü konusunda karma bir uzlaşmaya varmışlardır. Yani Hazar, tam olarak ne deniz ne de göl olarak tanımlanmıştır. Hazar'ın tabanının 5 ülke arasında taksim edilmesinde “göl” tanımlaması yapılarak orta çizgi ve eşit uzaklık esasına göre beş egemenlik alanına bölünmüş, Hazar'ın su yüzeyinin taksim edilmesinde ise “deniz” tanımlaması yapılarak BMDHS'nin deniz hukuku çerçevesinde 15 deniz mili genişliğinde karasuları, buradan sonraki 10 mil ise her kıyıdaş ülkenin münhasır balıkçılık bölgesi olarak ilan edilmiştir. Belirlenen sınırı geçmemek şartıyla kıyıdaş ülkeler Hazar'ın tabanı, su yüzeyi ve hava sahasında egemen kabul edilmişlerdi. Su yüzeyinde münhasır balıkçılık bölgesinden sonraki alan ise ortak kullanıma açık alan olarak değerlendirilmiştir. Anlaşma imzalandıktan sonra İran, doğal kaynakların paylaşımı konusunda sorunların çözülmesinin ve Hazar'ın tabanındaki paylaşımın bu anlaşmaya yapılacak ek anlaşmalarla mümkün olacağını belirtmiştir.⁷¹⁶

5 – Türkmenistan'ın görüşü; Türkmenistan Hazar'ın hukuki statüsüyle ilgili net bir görüş ortaya koymamış, genelde esnek ve belirsiz bir tutum içerisinde bulunmuştur. 1997 yılına

⁷¹⁵GÜLYÜZ Yasin, (2020), Yeni Büyük Oyun'un Bir Cephesi: Hazar Bölgesi'nde Enerji Rekabeti, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, s. 17 Erişim; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1229475>,

⁷¹⁶OYOZİ Q. *Caspian Summit Fails to Resolve Issues between Iran and Nearest Neighbors*, Radio Free Europe / Radio Liberty, August 2018. <https://www.rferl.org/a/qishloq-ovozi-caspian-summit-fails-toresolve-issues-iran-turkmenistan-azerbaijan/29436013.html>

kadar Türkmenistan, Rusya ve İran'a yakın bir çizgide tutum sergilemiş ve kıyıdaş ülkelerin sahip olacakları 45 millik münhasır ekonomik bölgenin dışındaki alanın 5 ülkenin ortak kullanımına tahsis edilmesi gerektiğini savunmuştur. Türkmenistan daha sonra görüşünü değiştirmiş ve Hazar'ın idari paylaşımının eşit uzaklıkta olan orta bir hat çizilmeyle gerçekleşmesi tezini savunmuştur.⁷¹⁷ Türkmenistan devleti Hazar'da Azerbaycan tarafından işletilen bölgeler üzerinde egemenlik haklarının kendisine ait olduğunu belirterek kendi çıkarları açısından İran'a yakın bir konumda kalmayı tercih etmiştir.⁷¹⁸ Türkmenistan, Azerbaycan'ın kıyı şeridinden 45 mil ötede yer alan Azeri ve Çıracak petrol sahalarının kime ait olduğu konusunda anlaşmazlık yaşamışlardır.⁷¹⁹ 1998 yılında Türkmenistan Hazar'a ilgili tutumunu değiştirmiş ve İran ile yayınladığı ortak bir bildiriye Hazar Denizi'nin tabanını "eşit uzaklık" ilkesine göre bölen Rusya - Kazakistan Antlaşması'nı reddetmiştir. Türkmenistan da İran gibi Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü belirleyecek yeni bir antlaşma imzalanana kadar SSCB ile İran arasında akdedilmiş olan antlaşmaların geçerli olacağını savunmuştur.⁷²⁰

Türkmenistan, 2003 yılında Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan arasında imzalanmış antlaşmaya itiraz etmiş ve buna tepki vererek İran ile 1982 BMDHS'ne uygun olarak Hazar Denizi'nin paylaşımını öngören Tahran Antlaşması'nı imzalamıştır.⁷²¹ Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Azeri-Çıracak petrol sahalarının hangi ülkeye ait olmasından kaynaklanan bir sorun meydana gelmiştir. Bu durumda Türkmenistan, yaşanan anlaşmazlığın çözümü konusunda İran'ın desteğini almak için İran ile ortak bir tutum sergilemiştir. Bundan başka Türkmenistan, kıyılarına 65 mil uzaklıkta bulunan Serdar/Kepez petrol sahası üzerinde tek taraflı egemenlik iddiasında bulunmuştur. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un vefatının ardından iktidarı devralan Gurbangulu Berdimuhammedov'un döneminde Türkiye'nin arabuluculuğuyla Azerbaycan-Türkmenistan ilişkilerini normalleşmeye başlamıştır.⁷²²

Hazar Denizi Kıyıdaş Ülke Devlet Başkanları toplamda 5 toplantı yapmış ve sonuncu toplantıda yekûn kararı vererek Hazar beş ülke arasında bölmüşlerdi. Hazar Denizi Kıyıdaş Ülke Devlet Başkanları birinci Zirvesi 2002 yılında Türkmenistan'da düzenlenmiş ve deniz

⁷¹⁷ÇOLAKOĞLU Selçuk, *agm.*, s. 113

⁷¹⁸OLSON Robert, (2002), Turkey-İran Relations 2000-2001: The Caspian, Azerbaijan and Kurds, *Middle East Policy*, Cilt: 9, Sayı: 2, s.118

⁷¹⁹NUGMAN, G. (1998). Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü, *Avrasya Etütleri*, Sayı 13, Ankara. s. 88

⁷²⁰ÇOLAKOĞLU Selçuk, *agm.*, s. 114

⁷²¹TERZİOĞLU, S.S. (2008), *Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri*, OAKA, s. 42

⁷²²PRITCHİN Stanislav, *Azerbaydjan i Turkmeniya gotovı zabit o protivoreçiyah (Azerbaycan ve Türkmenistan çelişkileri unutmaya hazır)*, https://www.ng.ru/dipkurer/2011-05-30/9_nabucco.html, 30.05.2011

yatağı, denizalanı ve toprak altının hukuki rejimini belirlemek amacıyla bir ‘‘Çalışma Grubu’’ oluşturulmuştur.⁷²³

Hazar Denizi Kıyıdaş Ülke Devlet Başkanları ikinci Zirvesi 2007 yılında Tahran’da yapılmış, ancak Hazar’ın statüsüyle ilgili herhangi bir çözüm teklifi getirilmemiştir. Bu zirvede daha çok Hazar boru hatları güzergahları ve Hazar’ın güvenlik meselesi üzerinde durulmuştur. Zirve sonuç bildirgesinde yer almış maddeleri şöyle sıralayabiliriz;

- 1- Hazar’ın hakimiyetinin yalnız beş kıyıdaş devlete ait olması,
- 2- Bir kıyıdaş devletin silahlı güçlerini diğer kıyıdaş devletlere karşı kullanmamayı taahhüt etmesi,
- 3- Kıyıdaş devletlerin topraklarını başka devletlere askeri üs olarak kullandırmamayı taahhüt etmeleri,
- 4- Her kıyıdaş devletin Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması (NPT) çerçevesinde ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı’nın (UAEA) nezaretinde araştırma, kalkınma ve gelişme maksadıyla barışçıl amaçla nükleer teknoloji elde etmesi ve kullanılmasının öngörülmesi.⁷²⁴

Hazar Denizi Kıyıdaş Devlet Başkanları üçüncü Zirvesi 2010 yılında Bakü’de gerçekleşmiştir. Ancak bu Zirve de statü sorununa çözüm getirememiş ve Hazar’ın güvenliği ve korunmasından beş kıyıdaş devlet sorumlu tutulmuştur.

Hazar Denizi Kıyıdaş Devlet Başkanları dördüncü Zirvesi 2014 yılında Rusya’nın Astrahan şehrinde düzenlendi. İlham Aliyev zirvede yaptığı açıklamada, "Hazar’a kıyıdaş ülkelerin silahlı kuvvetlerinin bölgedeki faaliyetleri diğer kıyıdaş ülkeler için güvenlik şartlarının temin edilmesi prensibine göre gerçekleştirilmelidir"⁷²⁵ fikrini seslendirmiştir. Bu zirvede varılmış sonuçları şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Kıyıdaş devletin askeri gücü dışında başka bir gücün bulundurulmaması ve Hazar havzasında mevcut askeri gücün dengeli olması,

⁷²³O’LEAR Shannon, (2004), *Resources and conflict in the caspian sea. (The Geopolitics of Resource Wars)*, Routledge, 9 (1), s. 175

⁷²⁴ ARAS Osman N., (2008), *age*, s. 207

⁷²⁵*Hazar’a Kıyısı Olan Ülkeler Bakü’de Toplandı*, Anadolu Ajansı, 25 Ocak 2017, <https://www.haberler.com/hazar-a-kiyisi-olan-ulkeler-baku-de-toplandi-9196662-haberi/> (Erişim Tarihi: 15.08.2021).

- 2) Kabul edilen 15 deniz mili ülke egemenlik alanına 10 mil daha artırılarak her ülke için toplam 25 mil balıkçılık alanı belirlenmesi,
- 3) Belirlenen alanın dışında kalan bölgenin ortak kullanıma açık alan olarak kabul edilmesi.

Hazar Denizi Kıyıdaş Devlet Başkanları beşinci Zirvesi 2018 yılında Kazakistan'ın Atyrau (Aktau) şehrinde gerçekleştirildi. Devlet başkanlarının katılımı ile gerçekleşen zirvede deniz dibinin bölünmesi üzerinde mutabakata varılmış ve nihai imzalar atılarak Hazar'ın hukuki statüsünde bir anlaşmaya varılmıştır.⁷²⁶

Hazar'ın Statüsü ile ilgili faaliyet gösteren Çalışma Grubu 2002 - 2018 yılları arası, yani on altı yılda elliden fazla toplantı yapmış ve 12 Ağustos 2018 tarihine kadar Hazar Denizi'nin kullanımını ve paylaşımıyla ilgili "ortak kullanım" ve "sektörel paylaşım" gibi iki önemli öneri söz konusu olmuştur. Sonuçta 12 Ağustos 2018 tarihinde Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme Kazakistan'ın Astana kentinde imzalanmıştır. Sözleşmede Hazar Denizi'nde açık denize geçiş, biyolojik çeşitliliğin korunması, seyrüsefer serbestisi, toprak altının işletilmesi, balıkçılık faaliyetleri, askerî dengenin korunması ve kaynakların paylaşımına ilişkin hükümler yer almıştır. Bu anlaşmaya göre Hazar'ın deniz yüzeyi, deniz hududu ve kaynakların kullanımını gibi esaslara göre paylaşılmış, ancak Hazar'ın toprak altı bölgeleri farklı alanlara bölünmüştür. 5 kıyıdaş ülke arasında yapılan Hazar Denizi Sözleşmesi sonucu dünyanın en büyük iç su oluşumu göl ya da deniz olarak tanımlanmamış, bunun yerine Hazar Denizi'ne "özel hukuki statü" tanınmıştır.⁷²⁷ 2018 yılında yapılmış anlaşmada varılan sonuçları şöyle sıralayabiliriz;

- 1) Kıyıdaş devletler Hazar'ı göl veya deniz değil, "kıtalararası su kütlesi" olarak tanıdıklarını beyan etmişler,
- 2) Hazar alanı ve tabanının altındaki kaynaklarıyla ilgili tüm haklar beş kıyıdaş devlete aittir,
- 3) Sözleşmede 1982 BMDHS'ye doğrudan atıf olmamış; ancak deniz alanı 1982 BMDHS'dekine benzer düzenlemelere tabi tutulmuştur. Kıyıdaş devletlerin egemenliği

⁷²⁶Xəzərin Hüquqi Statusu Haqqında Konvensiya İmzalandı, Azadlıq gazetesi, 12 Avqust 2018, <http://www.azadliq.az/xeber/252405/xezerin-huquqi-statusu-haqqinda-konvensiya-imzalandi> (Erişim Tarihi: 16.08.2021).

⁷²⁷KAHRAMAN Firdes Şeyda, MERDAN Ali Samir, (2020), Hazar Denizinin Hukuki Statüsü, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Cilt, 11, Sayı 21, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1180603>

altında bulunan deniz alanı kendi karasuları ve münhasır balıkçılık bölgesi olarak belirlenmiş ve ulusal sektörler üzerinde egemen ve münhasır haklarını kullanabileceklerdir.

- 4) Deniz tabanı ve toprak altındaki kaynakları, beş kıyıdaş devlet arasında paylaşılacağı öngörülmüştür. Taraflar, deniz yatağı ve yüzeyini “eşit uzaklık” ilkesi üzerinden değil, farklı şekilde düzenlemiş ve böylece deniz yatağı ile denizalanı farklı bir hukuki rejimine tabi tutulmuştur. Bu bağlamda karasuları ile balıkçılık bölgelerinin dışında kalan ortak denizalanı "uluslararası su alanı" olarak kabul edilmiş, deniz yatağı ise 5 kıyıdaş ülke arasında bölgelere ayrılmıştır.⁷²⁸
- 5) Sözleşmenin 6., 7. ve 8. maddelerine göre her ülkenin iç suları olan kendi deniz alanı 15 deniz mili ve balıkçılık bölgesi olarak 10 deniz mili olacak, 25 milin ötesindeki alan ise ortak kullanıma açık bölge olarak kabul edilmiştir. Sözleşmesi'nin 7. maddesi ile karasularının 15 mil mesafede olacağını belirlenmesi, denizcilik endüstrisinin gelişiminde, sınır hattındaki belirsizliğin giderilmesinde ve doğal kaynakların kullanımında olumlu bir adım olmuştur.
- 6) Ortak kullanıma açık bölgede bulunan kaynaklar, kıyıdaş devletler tarafından ortaklaşa kullanılacaktır.⁷²⁹
- 7) Sözleşme'nin 8. maddesinin 1. fıkrasında kıyıları karşı karşıya veya bitişik olan devletlerin deniz altındaki kaynakların ve yatağının paylaşımının, ilgili devletler arasında yapılacak bir antlaşmayla çözüleceği öngörülmüştür.
- 8) Sözleşmede, Hazar Denizi'ne kıyısı olmayan devletlerin Hazar Denizi'nde askerî faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır. Azerbaycan ve Kazakistan ile işbirliği içerisinde olan NATO ve üyesi devletlerin Hazar Denizi'nde askerî gemi veya birlik görevlendirmesi sözleşmenin üçüncü devletlere ait askerî gemilerin bulunması yasağına göre mümkün olmamıştır.⁷³⁰
- 9) Hazar Denizi'nde güvenlik ve istikrarın sağlanması sorumluluğu toplu olarak kıyıdaş devletler tarafından üstlenmesi taahhüt edilmiştir.⁷³¹

⁷²⁸ALİYEVA S. (2018). Caspian sea status. The long-awaited convention. *Think Bridge*, s. 20 Erişim adresi; http://prismua.org/wp-content/uploads/2018/10/ETB_4_2018_en-2.pdf (11.12.2021)

⁷²⁹AMANZHOLLOVA Z. (2018), Caspian sea legal status: From disassociation to collaboration. *The Astana Times*, s. 2. <https://astanatimes.com/2018/08/caspian-sea-legal-status-from-disassociation-to-collaboration/>

⁷³⁰LEGUCKA A. (2018). Establishing the legal status of the Caspian sea. *The Polish Institute Of International Affairs*, 116 (1187), s. 2

⁷³¹MÜLLER D, BETANELİ K. (2018). The New Convention on The Legal Status of The Caspian Sea: New Opportunities and New Challenges. *Fresh fields Bruckhaus Deringer*, Erişim adresi;

2018 yılında yapılan sözleşme, 1991-2018 yılları arasında, 27 yıl boyunca Hazar Denizi ile ilgili biriken tüm sorunları çözebilme potansiyeline sahip olmamış, içeriğinde geniş kapsamlılık ve belirsizlik söz konusu olmuştur. Sözleşmede taraf devletlerin ulusal sektörlere sahip olacakları öngörülmesine rağmen, bu konunun belirlenmesiyle ilgili bir usul ortaya konulmamıştır. Günümüzde Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesiyle ilgili kıyıdaş devletler arasında görüşmeler devam etmektedir.

3.6.6. İran Devletinin Azerbaycan Türklerine Karşı Uyguladığı Politikalara Yönelik Azerbaycan Hükümeti'nin Tepkisi

SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması, Tahran yönetimi İran'da yaklaşık 20 milyon Azerbaycan Türkünün yaşaması nedeniyle kendisine yönelik somut bir tehdit olarak algılamıştır. SSCB'nin çöküşünün ardından Kafkasya ve Orta Asya'da Türk milliyetçiliği kapsamında belirgin bir siyasal hareketlilik doğmuş ve bölgede yeni bir Türklük olgusu kendini göstermiştir. Azerbaycan'ın bölgede güçlü bir ülke haline gelmesi, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık eylemlerinin artmasına neden olacağı endişesi doğrultusunda İran hükümetini tedirgin etmiştir. İslam Devrimi sonrası İran devleti ülke dahilinde yaşayan Azeriler, Kürtler, Araplar, Beluciler, Türkmenler, Gilekler, Lorlar ve diğer milli azınlıkları Şiilik Mezhebi altında birleştirmeye çalışarak bir "Şii İranı" bilinci oluşturmaya amaçlamıştır. Böyle bir durumda yeni kurulan Azerbaycan devleti İran için ciddi bir tehdit olarak algılamış ve İran'da yaşayan Türkler İran'ın toprak bütünlüğü bağlamında bir güvenlik sorunu haline gelmiştir.⁷³² Azerbaycan bağımsız olduktan sonra, İran sınırları dahilinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin de bağımsızlık talebinde bulunmasıyla İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik etnik bir sorun yaratabileceği korkusu Tahran yönetimini Azerbaycan ile ilişkilerinde dikkatli olmaya itmiştir.⁷³³

Nitekim bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan'dan gelen bu milliyetçi dalga kısa sürede İran'ın içlerine yayılarak İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik ciddi bir sorun yaratmıştır. O dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 7 milyonluk nüfusunun bağımsızlık

http://knowledge.freshfields.com/en/Global/r/3848/the_new_convention_on_the_legal_status_of_the_caspian_sea (03.03.2022)

⁷³²GÜNGÖRMÜŞ Gamze, (2004). Ortadoğu'da Güvenlik Algılaması ve Dahili Risk Faktörlerinin Etkisi, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı:8, s 16

⁷³³ BOZ Hakan, (2011), *agm*, s 11

kazanması, İran topraklarında yaşayan 20 milyon Azerbaycan Türkünü bağımsızlığa kavuşmağa tahrik edebileceği için İran devleti açısından ciddi bir tehdit algısına yol açmıştır.⁷³⁴ Türklük olgusunu potansiyel bir tehdit olarak algılayan İran yönetimi, her tür Türkçü harekete karşı çıkmış ve bu bağlamda Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya bölgesinde etkinliğini azaltmaya gayret etmiştir. Azerbaycan, elde ettiği ekonomik yükseliş trendine rağmen, İran'la ilişkilerde saldırgan bir tavır sergilemekten çoğunlukla kaçınarak, ABD ve Batıyla ilişkilerini İran'ı rahatsız etmeyecek boyutta tutmuş ve Güney Azerbaycan kartını koz olarak kullanmaktan çekinmiştir.⁷³⁵

1990'lı yılların başında "The Economist" dergisinde İran Hükümeti'nin Azerbaycan'da meydana gelen siyasi gelişmelere yönelik tutumu şöyle yorumlanmıştır: "İran'da yaşayan toplumun yaklaşık üçte biri etnik Azerbaycan Türkleridir. Bu nedenle İran yönetimi Azerbaycan'ın zayıf, yıpranmış ve dağınık kalarak İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için ilham kaynağı olmamasını istemektedir."⁷³⁶ İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan toplum arasındaki ilişkileri kısıtlamak amacıyla 1993 yılında İran Hükümeti, İran vatandaşlarının Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarıyla evlenmesini yasaklayan bir karar kabul etmiş ve bunun yanı sıra Azerbaycan'ın kültürel iş birliği alanındaki teklifine soğuk yaklaşarak, Nahcivan'daki İran başkonsolosluğuna mukabil olarak Tebriz şehrinde bir Azerbaycan Konsolosluğu'nun açılması talebini olumsuz karşılamıştır.⁷³⁷

Kısacası, kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkması, İran'da büyük bir tedirginliğe yol açmış, özellikle Ebulfez Elçibey dönemindeki "Güney Azerbaycan", "Vahid Azerbaycan" ülkü ve söylemleri İran Hükümeti'ni oldukça rahatsız etmiştir. Eski SSCB topraklarında Türk Cumhuriyetleri'nin ortaya çıkması 1990'lı yılların başlarında İran'ı güvenlik politikalarını değiştirmeye zorlamıştır. Azerbaycan devlet başkanı Ebulfeyz Elçibey'in Ermenistan'ı ve İran'ı Azerbaycan topraklarını işgal etmiş "düşman devletler" olarak

⁷³⁴RENCBER Meksud, (1378-2000), *Molahezat Emniyeti Der Siyaset-e Hareci Cumhuri-e İslami, (İslam Cumhuriyeti'nde Dış Politika ile İlgili Güvenlik Görüşleri)*, Tahran, Mutaleat-e Rahbordı, s.212

⁷³⁵KESKİN Arif, İran'ın Kafkasya politikası, *Circassian Center*, Erişim adresi;

<http://circassiancenter.com/tr/iranin-kafkasya-politikasi-2/>

⁷³⁶AZERI-WARY, *Economist Journal*, 11.6.1993, 329, 7836.

⁷³⁷NESİBLİ Nesib, (2000), agm, s 71.

tanımlaması İran devletini endişelendirmiş ve bağımsız Azerbaycan devletinin varlığını direkt kendi bekasına yönelik bir tehdit olarak algılamasına yol açmıştır.⁷³⁸

İran bu tehdit karşısında iki yönlü bir politika izleyerek bir taraftan Şii ideolojisi ile Azerbaycan'ı etki altına almaya çalışmış, diğer yandan ise Azerbaycan'ı zayıf ve güçsüz bir devlet gibi tanıtarak Azerbaycan'ın İran'daki Türk nüfus üzerindeki etkisini sınırlandırmak istemiştir. İran, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kendi sınırları dahilinde bulunan yoğun Türk nüfusunun olmasından dolayı etnik bir tehlike olarak algılayarak Ermenistan'la ilişkilerini geliştirmiş ve Azerbaycan'ın Güney Kafkasya bölgesinde artan etkisinin önünü almayı amaçlamıştır.⁷³⁹

1992 senesinde Türkiye'nin girişimleriyle on "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi" gerçekleştirilmiştir.⁷⁴⁰ İstanbul'da yapılan Türk Dilli Halklar Konferansı'nda 31 Aralık gününün "Dünya Azerbaycanlılarının Hemrelik (Birlik) Günü" olarak kutlanması kararı alınmış ve bu yolla dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan Azerbaycanlılarla bağ yaratmak, onlar arasında birlik ve beraberlik havası kurmak hedeflenmiştir. Azerbaycan Hükümeti'nin bu girişimi ise İran Merkezi hükümetinin yeterince endişe duymasına yol açmıştır. İktidarda bulunan Yeni Azerbaycan Partisi'nin bir üyesi, ülkenin adının "Kuzey Azerbaycan" olarak değiştirilmesini hükümete sunarak "Güney Azerbaycan" diye adlandırılan kuzey İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığa kavuşturulmasının gereğini vurgulamıştır. Bu olay İran hükümetinin sert tepkisine neden olmuş ve Azerbaycan Hükümeti'ni böyle bir adım atmaması doğrultusunda uyarmıştır.⁷⁴¹

2007 yılının Nevruz Bayramı'nda Azerbaycan Siyasi Mahpuslarını Müdafie Komitesi (ASMEK), yaptığı açıklamada, İran'da medeni ve siyasal haklar konusunda faaliyet gösteren Azerbaycanlı Türklerin hapsedildiklerini ifade etmiş ve Culfa, Urmiye, Erdebil ve Zencan'da hapsedilmiş Azerbaycanlı aktivistlerin listesini yayınlamıştır. Bu açıklamada, Zencan Üniversitesi'nin İslâm Cemiyeti adı altında faaliyette bulunan Azerbaycanlı Türk teşkilatının da

⁷³⁸AKDEVELİOĞLU Atay, (2003), İran'ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası, *Stradigma Dergisi*, Sayı:10. s 15

⁷³⁹VELİYEV Emil, (2007), '*Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Güney Kafkasya Politikası*', (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, s 68 Erişim adresi; <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/78557/208169.pdf?sequence=1> (13.06.2021)

⁷⁴⁰TÜRK KONSEYİ (Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi),<https://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>

⁷⁴¹ ORAN Baskın, agm., s 7

21 Şubat Dünya Anadili Günü mitinglerine katıldıkları gerekçesiyle soruşturuldukları ifade edilmiştir.⁷⁴²

Öte yandan İran devleti ülke dahilinde bulunan Azerbaycan Türklerinin ülke dışındaki Türk dilli toplumlar ile temasını kısıtlamak amacıyla uydu televizyon kanallarının yayınlanmasına yasak getirmiştir. ABD’de yayınlanan Güney Azerbaycan Televizyonu (GünAzTv) adlı kanal TÜRKSAT uydusu üzerinden bir dönem yayınlanmış ve İran’da çanak antenle bu yayımlar rahatlıkla izlenebilmiştir. İran bu durumu kendi güvenliğine karşı bir tehdit unsuru olarak algılamış ve Türkiye’den GünAzTv’yi TÜRKSAT’tan çıkarmasını istemiştir. Böylece İran Hükümeti kendi sınırları dahilinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nde yaşayan Türkler ile kültürel bağlarının gelişmesini engellemeyi amaçlamıştır.⁷⁴³

3.6.7. İran Devleti'nin Komşu Ükelere "Rejim İhracı Politikası"na Yönelik Azerbaycan Devleti'nin Tavrı

İran’ın güvenlik politikası çerçevesinde araç olarak kullandığı yöntemlerden birinin de din faktörü olduğunu söyleyebiliriz. İran nüfusunun %90’ını Şiiilerin teşkil etmesi ve yakın komşuları olan Irak’ta %60, Azerbaycan’da %75, Bahreyn’de ise %70 Şii nüfusun olması, bunun yanı sıra Lübnan’da Şiiilerin en büyük mezhepsel grup olarak faaliyet göstermeleri, Afganistan, Suriye, Hindistan, Pakistan, Kuveyt ve Suudi Arabistan’da Şiiilerin yaşaması, İran’ın Şii mezhebini bir politik araç olarak Müslümanların yaşadığı bölgelerde kullanmasını kolaylaştırmıştır.⁷⁴⁴ Bu bağlamda İran bölgesel bir güç olarak dış güçlerin müdahalesini dengeleyebilecek bir bölgesel özerkliğin koşullarını oluşturmak amacıyla etrafında bulunan Şii nüfuslu devletlerde nüfuz sahibi olmayı hedeflemiştir.⁷⁴⁵ Kısacası, İran’ın dış politikada uyguladığı Şii yönlü siyasetin bölgede dış güçlere karşı denge kurabilmek için olduğunu söyleyebiliriz.

⁷⁴²SARIKAYA Yalçın, (2007), *İran’da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları*, (Gazi üniversitesi, Uluslararası ilişkiler anabilim dalı, doktora tezi), Ankara, s207 Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/207257%20(2).pdf (23.05.2021)

⁷⁴³HABİBLİ Gültekin, (2013), age., s. 61

⁷⁴⁴DENİZ Yıldırım, (2016), Ortadoğu’daki Çatışmalara Devletlerin ve Devlet dışı Aktörlerin Etkileri, *TESAM Akademi Dergisi*, 3(1), s. 136.

⁷⁴⁵OKUMUŞ Ahmet, (2014), *Kavramların Stratejisi, Stratejinin Kavramları: Stratejik Derinlik 'in Felsefi-Kavramsal Arka Planı*, İstanbul: Küre Yayınları s.42.

1990 yılında henüz SSCB'nin mevcut olduğu dönemde Azerbaycan'da yüksek dini eğitim almış 16 kişi bulunmaktaydı. Bu kişiler Taşkent İslam Enstitüsü'nde ve Buhara'daki Mir Arap Medresesi'nde eğitimini tamamlamış ve Kafkas Müslümanları Dini İdaresi'nde ya da Bakü'deki camilerde görev yapmaktaydılar. 1992 yılına kadar SSCB devlet başkanı Gorbaçov'un uyguladığı "Perestroyka ve Glasnost" politikası döneminde Azerbaycan'da 17'si cami derneği olmak üzere 54 dini cemiyet kayda geçirilmişti. Bu dönemde resmi faaliyet gösteren 162 din görevlisi bulunmaktaydı. Bunlardan 100 tanesi camilerdeki imam, diğer 62 tanesi ise kilise ve sinagoglardaki din görevlileriydi.⁷⁴⁶ Azerbaycan'da faaliyet gösteren dini teşkilatlar arasında tek ideolojik-siyasi Azerbaycan İslam Partisiydi. Bu parti AHC içerisinde faaliyet gösteren bir grup insan tarafından 1991 yılında İran yönlü bir dini parti olarak kurulmuştu.⁷⁴⁷

20 Ağustos 1992 tarihinde Azerbaycan'da "Dini İtikat Azatlığı Hakkında" yasa çıkarılmıştı. Bu yasaya göre, dini cemiyetlerin ve kurumların faaliyetleri devletten bağımsız hale getirilmiş ve yasanın 18. Maddesi'ne göre, cemiyetlerin ve dini kurumların sahip oldukları mal varlıkları ve finans kaynakları yapılan bağış ve yardımlardan ibaret olacaktı. Bu yasaya göre, farklı dini görüşleri yaymak herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutulmayacaktı. Böylece, ülke vatandaşlarının yanı sıra yabancılar da Azerbaycan'da dini faaliyet göstermek fırsatı kazanmaktaydı. Yasanın 8. Maddesi'nde Azerbaycan'da faaliyet gösteren dini cemiyetlerin ülke dışında bulunan merkezlere bağlı olma hakkı veriliyordu. Yasanın 24. Maddesi'nde ise yurt dışındaki eğitim kurumlarında din eğitimi almak amacıyla Azerbaycan'dan öğrenci göndermeye izin veriliyordu.⁷⁴⁸

Ülke dahilinde din adamı yetiştirme imkânı sınırlı olduğundan dolayı Azerbaycan vatandaşları din eğitimi almak için yabancı ülkelere gitmekteydi. İran'ın Kum şehrinde dini eğitim almaya giden öğrenciler burada aldıkları eğitim ile ülkelerine geri dönerek dini hizmet vermekteydiler. Bu merkezlerde eğitimini bitirerek Azerbaycan'a geri dönen din adamları sadece din işleri ile değil, siyasallaşmış bir din anlayışı ile donatılmaktaydı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki ilk yıl sınırlar açıldı ve her iki taraftaki yüzlerce aile aktif olarak birbirini ziyaret etmeye başladı. Başlangıçta, İran Hükümeti Şiiliği, bağımsızlığını yeni kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yaymayı umarak sınırın her iki

⁷⁴⁶İMAMBEYLİ Vügar, (2014), *Azerbaycan 'da İslam: Yeniden Canlanma ve Kurumsallaşma Sorunları*, Azerbaycan 'da Din ve Kimlik, Küre Yayınları, İstanbul s. 151.

⁷⁴⁷İMAMBEYLİ Vügar, age., s. 147

⁷⁴⁸HASANOV Behram, (2011), *age*, s. 201

tarafındaki temasları memnuniyetle karşıladı. Ancak kısa süre sonra Azerbaycan'ın dini propagandaya açık olmadığını fark ederek, 1992 yılı sonunda temasları azaltmak amacıyla engeller koymaya başladı. Azerbaycan Hükümeti, İran'ın Azerbaycan'daki dindarlar üzerindeki etkisini dini öğretilerin Şii Müslüman gruplar arasında yaygınlaştırılması yoluyla kullanmaya çalışmasını endişe ile karşılamış ve İran'ın bu tür faaliyetlerde bulunmasını Azerbaycan'a yönelik "örtülü" bir tehdit olarak değerlendirmiştir.⁷⁴⁹

Sovyetler döneminde Azerbaycan'da 70 yıl boyunca dinin yasaklanması nedeniyle Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandığı ilk yıllarda ülkede az sayıda din adamlarının olmasından dolayı bu alanda sıkıntı yaşanmıştır. Haydar Aliyev Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı olduğu dönemde bu konuda İran'dan yardım istemiştir. Daha sonralar ise İran'ın gönderdiği din adamları aracılığıyla Azerbaycan'ın iç işlerine karıştığı iddiasında bulunarak İran yönetiminden din adamlarının Azerbaycan'daki faaliyetlerinin kısıtlanmasını talep etmiştir. 1993 yılında Haydar Aliyev, İran Cumhurbaşkanı Rafsancani ile görüşmesinde, Azerbaycan'ın laik bir devlet olduğunu bildirmiş ve bazı İranlı din adamlarının Azerbaycan'a gelerek propaganda yürütmeleri ikili ilişkilere zarar verdiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra her iki devletin kendine özgü yönetim şekli ve yaşam prensipleri olduğunu vurgulayarak ülkelerin birbirinin iç işlerine karışmayı kabul edilemez olduğunu söylemiştir.⁷⁵⁰

Azerbaycan, dünyadaki ikinci büyük Şii topluluğu olmasıyla beraber İran devletiyle bazı ortak tarihi ve kültürel değerlere sahiptir. Bu yüzden Azerbaycan İslâmî devrim ihracı için en uygun bölge olarak görülmüş ve bu hedefine ulaşmak için İslâmî Şii değerleri ve fikirleri kapsamında Azerbaycan'da propaganda yürütülmüştür. İran hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'da yaşayan Türk nüfusu üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak amacıyla "Şii" mezhebi açısından Azerbaycan üzerinde etkili olmak istemiştir. İran devleti Azerbaycan'da dine meyilli olan gençlerin İran'ın Kum, Meşhet ve diğer şehirlerinde dini eğitim almaları ve Şiiliğin Azerbaycan'da yayılması için destek sağlamaktadır. Bundan başka Azerbaycan dahilinde faaliyet gösteren Şii yönlü gruplar ve örgütler İran devleti tarafından finansal destek alarak İran yönlü Şiilik propagandası yürütmüşlerdir. 1997 yılında Azerbaycan'ın devlet yetkilileri Azerbaycan'da faaliyet gösteren İslâm Partisi'nin İran için casusluk yaptığını ileri sürmüş ve bu parti aracılığıyla İran'ın Azerbaycan'da iktidarı değiştirmek istediğini iddia etmişlerdi. İran'ın komşu ülkelere "rejim ihracı politikası"

⁷⁴⁹SAJIN Vladimir, *age*, s 15

⁷⁵⁰ "Azerbaycan" gazetesi, 12 Ekim 1999.

çerçevesinde, Azerbaycan'da İslâmcı bir hareket geliştirmeye çalışması Azerbaycan Devleti tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır.⁷⁵¹

1994 yılında imzalanan Asrın Antlaşması ile Azerbaycan dış politikasında Batıya yaklaşmayı tercih etmiştir. Bu dönemde İran yanlısı söylemlerini İsrail ve Batı karşıtlığı üzerinden oluşturan İslam Partisi'nin 1995 yılı sonbaharında Azerbaycan'da yapılacak parlamento seçimlerine katılması devlet tarafından engellenmiştir.⁷⁵² Azerbaycan güvenlik servisi tarafından İslam Partisi tarafından yasadışı yollarla İran'a eğitim almak için gönderilen yirmi kişi sınırda yakalanmıştır. Bu olayın ardından İslam Partisi'ne mensup dokuz kişi gözaltına alınmıştır. 1997 yılının Nisan ayına kadar Azerbaycan istihbaratı tarafından İran için casusluk faaliyeti yürüten on üç kişi tespit edilmiş ve tutuklanmıştır.⁷⁵³ İslam Partisi'nin üst düzey yöneticilerinin Nisan 1997'de yargılandığı davada mahkeme parti liderlerinin İran adına casusluk girişimlerinde bulduklarını açıklamıştır. Bu açıklamanın ardından Azerbaycan-İran ilişkilerinde kriz yaşanmıştır.⁷⁵⁴ İslam Partisi toplamda 50 bin taraftarı olan siyasi bir oluşum olduğundan parti liderlerinin tutuklanması toplumun hiçbir kesiminden tepki çekmemiştir.⁷⁵⁵

1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra birçok dini teşkilatlar ülkede oluşan güç boşluğunu fırsat bilerek misyoner faaliyetlerine başlamış ve zamanla kuramsallaşmışlardı. 1996'da Azerbaycan basınında toplumun yabancı dini cemiyetlerin ülkedeki faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık konusunda haberler yapılmış ve Şeyhülislam Allah Şükür Paşazade, bunlar için tedbir alınması konusunda Haydar Aliyev ile görüşmüştür. Yabancıların dini alanda faaliyetleri devlet açısından da tehlikeli görüldüğü için kısa bir zamanda tedbirler alınmış ve yabancıların ülkede dini faaliyetler gerçekleştirmesinin önünü açmasını sağlayan 1992 yılında kabul edilen yasa ortadan kaldırılmış; yabancı uyruklu vatandaşların Azerbaycan'da dini faaliyetlerini yasaklayan bir madde eklenmiştir. Bundan başka ülkede faaliyet gösteren bütün dini cemaatler zorunlu bir şekilde şeyhülislamlığa bağlı olarak faaliyet yürütmeleri gerekiyordu. Bu yasa değişikliğinden sonra dini cemiyetlerin yeniden Adalet Bakanlığına resmi kayıt yapmaları gerekli hale gelmiştir. Yabancı uyruklu kişilerin kontrolündeki dini kurumlar kayıtlar sırasında kapatılmış ve bu kişiler sınır dışı edilmiştir. Resmî açıklamalara göre, kayıt yenilemeden önce 1996 yılında Azerbaycan'daki

⁷⁵¹SULEYMANOV Emin, DİTRYCH Andrey, (2007), Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood, *Middle East Policy*, Cilt 14, Sayı: 2, s. 112.

⁷⁵²YUNUSOV Arif, (2004), *Azerbaycan'da İslam*, Zaman Yayınları, Bakı s. 193

⁷⁵³“Azerbaycan” gazetesi, 9 Temmuz 1999.

⁷⁵⁴“Ayna” gazetesi, 18 Nisan 1997

⁷⁵⁵HASANOV Behram, *age.*, s. 198

İslam cemiyetlerinin sayısı 178 iken, kayıt yenilendikten sonra 1998 yılında bu sayı 120'ye gerilemiştir.⁷⁵⁶

Azerbaycan'da yaşanan gelişmeler, şeyhülislamlığın dini cemaatler üzerinde etkisiz olduğunu göstermiş ve bu nedenle dini cemiyetler ile ilgilenmesi için merkezi devlet tarafından 2001 yılında "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi" adlı bir resmi kurum oluşturulmuştur.⁷⁵⁷ 2002 yılında "Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi" tarafından Azerbaycan'da otuz medreseden yirmi ikisi kapatılmıştır. 2002 yılında Azerbaycan'da dini örgütler ile ilgili yeni yasa tasarısı kabul edildikten sonra İran yönlü birçok dini örgütler yasa dışı faaliyet gösterdikleri gerekçesiyle devlet tarafından kapatılmıştır. Azerbaycan devleti tarafından yapılan açıklamada, kapatılan medreselerin Azerbaycan'ın geleceği için tehlike kaynağı oldukları ve altı seneden fazla süredir yasalara uygun çalışmadığı bildirilmiştir.⁷⁵⁸

İran, televizyon kanalları aracılığıyla da Azerbaycan'a yönelik dini faaliyetlerini sürdürmekteydi. İran'ın 1992 yılında kurduğu SeherTv kanalı bu tür faaliyetler gerçekleştiriyordu. SeherTv kanalı Azerbaycan'daki vatandaşlara ve İran dışında yaşayan Azeri dilli topluma yönelik programlar yapıyor ve böylece Azerbaycan'da yaşayan Müslümanların İran ile bağlarının güçlendirilmesini ve İran İslam Devrimi'ni sınırların dışına taşımayı amaçlıyordu.⁷⁵⁹ SeherTv, Azerbaycan merkezi hükümetinin etnik ayrımcılık siyaseti uyguladığı yönünde suçlamalarda bulunuyor, "Talış'ın Sesi" (Tolişi Sedo) gazetesinde çalışan Elman Guliyev ve Novruzeli Memmedov adlı kişilerin vatana ihanet ve İran için ajanlık suçlarından 6 ve 10 yıl hapis cezalarına çarptırılmalarını haksız bularak bu kişilerin sadece Talış oldukları için tutuklandığı ve Azerbaycan hükümeti tarafından Talış etnik azınlıklarına yönelik ayrımcılık politikası uygulandığı ifade ediyordu.⁷⁶⁰

Azerbaycan'daki MOSSAD faaliyetlerine karşılık Tahran yönetimi, Azerbaycan İslam Partisi ve "Seher" televizyon kanalı gibi unsurlar üzerinden geliştirdiği ilişkilerle Bakü'de

⁷⁵⁶HÜSEYNLİ Gabil, (2001), Azerbaycan 'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler, *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 198

⁷⁵⁷SAMEDOV Elsever, (2014), *Azerbaycan Cumhuriyeti 'inde Din ve Devlet işleri: Yasal ve Kurumsal Çerçeve*, Küre Yayınları, İstanbul s.205

⁷⁵⁸HASANOV Behram, *age.*, s. 210

⁷⁵⁹*Beynəlxalq Səhər Telekanalının Azəri Xidməti*, Səhər TV, <http://orgın.azeri.sahartv.ir/haqqimizda-128#sthash.MRnZhZqG.dpuf> (Erişim Tarihi: 20.07.2021).

⁷⁶⁰*İran Azerbaycana Qarşı İnformasiya Muharibesi Aparir*, Gunaz TV, 4 Temmuz 2008, <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/axiv/iran-azerbaycana-qarsi-informasiya-muharibesi-aparir-49804> (Erişim: 20.07.2021).

beşinci kol faaliyetlerini yürütmekte idi.⁷⁶¹ Azerbaycan Hükümeti, Seher-2 televizyonunun Azerbaycan'a yayını ve izinsiz iletimini durdurması için İran'a çağrıda bulunmuş ve Azerbaycan dilinde yapılan yayınların, ülkenin güney bölgelerini istikrarsızlaştırmayı amaçlandığını, Azerbaycan karşıtı propaganda içerdiğini ve İran Hükümetinin Azerbaycan'ın iç işlerine karıştığını ifade etmiştir. İran devlet yetkilileri ise Seher-2 TV kanlının programlarında sadece "kendi pozisyonunu" ifade etmesi ve özel bir istasyon olması nedeniyle yayınların devletin kontrolünün dışında olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁶² İran devletinin Şiilik üzerinden Azerbaycan'da etkili olma girişimleri Azerbaycan yönetiminde büyük bir rahatsızlık oluşturmuş ve İran'la bağlantılı olduğu düşünülen "Seher" kanalı çalışanlarına ve Azerbaycan İslam Partisi üyelerine yönelik baskı yapılarak bunların bazıları tutuklanmıştır.⁷⁶³ Bunun üzerine İran yönetimi "Bakü'de İranlı gazetecilerin tutuklanmasının uluslararası normlara aykırı olduğunu ve serbest bırakılmaları gerektiğini" bildirerek Azerbaycan'a nota vermiştir.⁷⁶⁴

İran Hükümeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde dini propaganda yapmak amacıyla İran'da eğitilmiş din adamlarını kullanmaya çalışmıştır.⁷⁶⁵ İran'daki her Ostan'a (İl) gönderilen ve İran devriminin manevi lideri olan Velayeti-fakih'in bir temsilcisi de Bakü'ye atanmıştır.⁷⁶⁶ İran tarafından Azerbaycan'a gönderilen din adamları faaliyet gösterdikleri süreçte Kuran'ı, dini kitapları ve broşürleri yaymış, camiler ve dini merkezler tesis etmiş, bunun yanı sıra İran'ın Kum ve Meşhet şehirlerinde bulunan kutsal Şii mabetlerine dini geziler düzenlenmişlerdir. Bunun yanı sıra İran Üniversitelerinde eğitim almak için Azerbaycanlı gençlerin İran'a gitmesi sağlanmıştır. Azerbaycan nüfusunun 75%'nin Şii mezhebinden olması İran'ın dini açıdan bu ülkeye etki yapmasını kolaylaştırmıştır.⁷⁶⁷

İran Hükümeti 1990'ların başından itibaren Azerbaycan'daki Şii gruplara sosyal proje finansmanları ve eğitim bursları sağlayarak, ayrıca öğrenci ve dini personel değişim programlarıyla, onlara ekonomik ve siyasi destekte bulunmuştur. Azerbaycan'daki İslami ve Kültürel İlişkiler Örgütü, İran Kültür ve İslam Rehberliği Bakanlığı tarafından finanse edilerek

⁷⁶¹Azerbaycan'da İran Bağlantılı Terör Girişimi Önlendi, The First News, 22.02.2012, <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120222121054907.html>

⁷⁶²Azerbajjani Foreign Minister Urges Iran To End Broadcasts Into Southern Azerbaijan, http://www.hri.org/news/balkans/rferl/2003/03-10-27_rferl.html#23

⁷⁶³Son Həbslər, İran-Azərbaycan Münasibətlərinin Gərginləşdiyinə İşarədir, Musavat gazetesi, 20.02.1012

⁷⁶⁴İran, Azerbaycan'a nota verdi, Vatan gazetesi, 21.02.2012, <http://haber.gazetevatan.com/iran-azerbaycana-nota-verdi/432428/30/Haber>

⁷⁶⁵CORNELL Svante, (2006), The Politicization of Islam in Azerbaijan, *Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies*, p.42.

⁷⁶⁶NASİBLİ Nasib, (1999), Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present, *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 19.

⁷⁶⁷GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, *agm.*, s23

yönlendiriliyordu. Bu örgüt, Sovyetler Birliği döneminde gerilemiş Şii Azerbaycan toplumunun dini duygularını yeniden canlandırmayı ve Şii gruplar üzerindeki nüfuzunu pekiştirmeyi amaçlıyordu. Azerbaycan'ın güneyinde yer alan illerde Şii mescitleri ve grupları çokluk teşkil ettiğinden İran, İslam Devrimi'ni yayma amacıyla Azerbaycan'ın esasen İran sınırına yakın güney bölgeleri olan Neftçala, Saatlı, Lenkeran, Masallı, Salyan, Celalabad ve Sabirabad'da yoğunlaşmıştır. İran'a sempati duyan ve orada eğitim alan Azerbaycanlı ruhaniler, ülkenin güney bölgesindeki mescitlerde Şiiliği yaymak amacıyla dini propaganda yapıyorlardı.⁷⁶⁸

Şii ideolojisi etkisi altında farklı zamanlarda ve Azerbaycan'ın farklı illerinde dini örgütler kurulmuştur. Bu örgütlerden biri 1993 yılında Tariyel Ramazanov isimli bir kişinin liderliğinde kurulmuş olan “Vilayeti-fekih” isimli bir dini örgüt olmuştur. Milli Güvenlik Bakanlığı'nın açıklamasına göre sözü edilen örgüt İran'dan destek alıyor ve Hizbullah'la yoğun ilişkileri bulunuyordu. 2000 yılına kadar faaliyet gösteren bu örgüt Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanlığı'nın müdahalesiyle faaliyetini durdurmuş, Tariyel Ramazanov ve bazı arkadaşları ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. Bunun yanı sıra, Yardımlı'nın Telavur ve Arus köylerinde “İmami” adında dini bir cemiyet kurulmuş, ancak 2001 yılında Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanlığı'nın müdahalesiyle o da kapatılmıştır. Cemiyet üyeleri İran'a kaçmış ve Azerbaycan'a karşı propagandalarına devam ederek bazı radyo kanallarında Azerbaycan devletini tanımadıklarını ve Azerbaycan'da İslam devleti kurmak istediklerini açıklamışlardı. Bundan başka Hizbullah'ın bir kolu olduğu iddia edilen, Masallı'nın Boradigah köyünde 1999 yılında kurulan “Derviş” cemiyeti, Yardımlı'nın Yeddioyma ve Mahmudavar köylerinde kurulmuş “Hüseyniyye” adlı dini örgütü, Masallı, Lenkeran ve Astara bölgelerinde 2000'lerin başında kurulan “Ensari okulu” ve “Doktor Zöhtabi okulu” örnek olarak gösterilebilir.⁷⁶⁹

Azerbaycan'daki yasal olmayan Şii hareketin önderi ve Bakü'deki Cuma Mescidi'nin imamı olan İlgar İbrahimov 2003 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İlham Aliyev'e karşı bazı eleştirel ifadeler kullanmıştır. Seçimlerin ardından İlgar İbrahimov, İlham Aliyev'e karşı bir cephe oluşturmak amacıyla insanları kendi etrafında toplamasından dolayı beş yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir. İbrahimov'un Azerbaycan'daki diğer din adamlarından farkı, onun dini eğitim değil, Polonya'da insan hakları ve demokrasi alanında eğitim alması ve bunu İslami değerlerle birleştirmeye çalışmasıydı.⁷⁷⁰

⁷⁶⁸CORNELL Svante E, (2006), *age* s. 44.

⁷⁶⁹YUNUSOV Arif, (2004), *age*, s. 218- 221

⁷⁷⁰CORNELL Svante E., (2006) *age.*, s. 58

İmamiler, İran'ın desteği ile Azerbaycan'ın güney bölgelerinde faaliyet gösteren gruplardan biriydi. Bu örgütün üyeleri Azerbaycan Devlet Güvenlik Kurumları tarafından takip edildiklerini anladıklarında Azerbaycan devlet sınırlarını aşarak İran tarafına geçmiş ve faaliyetlerini oradan devam ettirmişlerdir. İran'ın Erdebil şehrinden "İmamiler Danışır" (İmamiler Konuşuyor) isimli bir radyo programı yayımlayarak Azerbaycan'ın Apşeron Yarımadası'na yayın yapmaya başlamışlardı. İmamilerin amaçları ile ilgili yaptığı açıklamalarda örgütün liderlerinden olan Evezağa İmanullayev İslam dışında herhangi bir otorite tanımadıklarını ve gelecekte Azerbaycan'ın güney bölgelerinde İslam toplumu kurmayı hedeflediklerini söylemiştir.⁷⁷¹ Azerbaycan'ın güney bölgelerinde İmamilere benzer diğer gruplar da faaliyet yürütmekteydi. Seid Dadaşbeylinin lideri olduğu "İmam Mehdi'nin Kuzey Ordusu" isimli silahlı bir grup bunlardan birisiydi. Bu örgüt de zor kullanmak yoluyla iktidara gelmeyi ve Şeriat kanunları çerçevesinde bir yönetim oluşturmayı amaçlıyordu. Ocak 2007'de Seid Dadaşbeylinin yakalanarak yargıya teslim edilmiştir. 'ƏİQüds' (El Kudüs) teşkilatı sözü edilen örgüte finansal destek sağlamış ve üyelerinin faaliyetlerini daha etkili yürütebilmek, İran istihbaratı ve SEPAH'tan teknik ve askeri eğitim almak amacıyla belirli aralıklarla İran'ın Kum şehrine gitmişlerdir.⁷⁷² Azerbaycan devletinin iddiasına göre İran istihbaratı ile ilişkilerinin olması bu örgütlerin ortak yanlarıdır.

Amerikan TV kanalı Fox-11'in 14 Kasım 2011 tarihinde CIA verilerine dayanarak yayınladığı haberde İran istihbarat servisinin, 2012 yılında Azerbaycan'da bir siyasi cinayeti ve iki saldırı gerçekleştirmeye hazırlandığı iddia edilmiştir. Plana göre, bu olaylar Azerbaycan dahilinde panik ve kargaşaya neden olacak ve kamuoyunda devlete karşı protestolar başlayacaktı. Yeni Müsavat Gazetesi'nde yayınlanmış habere göre de Hizbullah'ın Tebriz Genel Sekreteri Hüccetül İslam Ruhullah Behceni Azerbaycan'da yapılması planlanan darbe planının en önemli aktörlerinden biriydi.⁷⁷³

Azerbaycan'da İran yönlü din adamlarının baskı altına alınmasında dolayı İran'ın yüksek resmi makamlardan ziyade Hizbullah'ın İran kolu olan Ensari örgütü Azerbaycan'a yönelik tehditlerde bulunmuştu. 3 Kasım 2011 tarihinde "Hizbullah Ensari"nin Tebriz Genel Sekreteri Behceni tarafından yapılan açıklamada, Azerbaycan hükümetinin İslam karşıtı tavır sergilemeye devam etmesi durumunda Tebriz'deki başkonsolosluğun faaliyetlerini

⁷⁷¹HASANOV Behram, *age.*, s. 224

⁷⁷²ŞABANOV Gündüz, (2010), Azerbaycan'da Dini Radikallığın İntişarı Realdırımı? *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, Analitik Baxış*, Sayı: 2, s. 28.

⁷⁷³ABŞ İlham Əliyevi Devirmək Planının Üstünü Açdı, Yeni Müsavat gazetesi, 16.11.2011,

durdurmakla tehdit etmişti.⁷⁷⁴ İran'ın Ali Ruhani Meclisi üyesi Ayetullahül-üzma Makarim Şirazi, 21 Ocak 2011 tarihinde yaptığı Cuma hutbesinde Azerbaycan hükümetinin mescitleri yıktığını ve buradaki insanlara saldırdığını iddia ederek Azerbaycan ile ilgili sert sözler söylemişti.⁷⁷⁵ Tebriz'deki Ayetullah Taliqani Mescidi'nde "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İslamcılıkla Tanışması" konulu konferans düzenlenmişti. Konferansta konuşma yapan Mehdi Nelbendi, Azerbaycan'ın Siyonist ve Vehabi görüşlere verdiği destekten rahatsızlık duyduğunu ifade etmiş ve Azerbaycan'ın iki asırdır İran'dan ayrı kalması, bu ülkenin İslam karşıtı politikalar yürütmesine neden olduğunu dile getirmiştir.⁷⁷⁶

2012 yılında Azerbaycan'ın devlet kanalı olan AzTv, İran'ın özel istihbarat birimi "Sepah" ve "Hizbullah" teşkilatının üyelerinin Azerbaycan'da Milli Güvenlik Kurumu tarafından düzenlenen bir operasyonla göz altına alındığını duyurmuştur. Bu operasyonun 2008 yılında Azerbaycan Milli Güvenlik Kurumu tarafından düzenlenmiş olmasına rağmen kamuoyunun dört yıl sonra bilgilendirilmesi ilginçtir.⁷⁷⁷

Öte yandan, Eurovision Şarkı Yarışması'nın 2012 yılında Azerbaycan'da düzenleneceği daha bir yıl öncesinden belliydi. Ancak, o dönemde bu konuyla ilgili İran tarafından herhangi bir açıklama yapılmamıştı. 2012 yılına gelindiğinde ise İran Parlamentosu Milletvekili Muhammed Keremirad konuyu gündeme getirerek Azerbaycan'da yaşayan çoğu nüfusun Şii olduğunu vurgulamış ve bu yarışmanın ahlaki değerlere uygun olmadığını ifade ederek Batı tarafından kurulan bu tuzağa düşülmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁷⁸ Bu konuşmaya tepki olarak Azerbaycan tarafı İran'ı ülkenin iç işlerine müdahale etmekte suçlamıştır.⁷⁷⁹ Bundan başka İranlı din adamları Avrupa'dan Azerbaycan'a gelecek olan eşcinsellerin Bakü sokaklarında protesto yapacakları yönünde propagandalar yapmaya başlamıştı. 2012 yılında Azerbaycan istihbaratı tarafından kuzey bölgeleri olan Qax, Zaqatala, Şeki ve Quba gibi şehirlerde Eurovision şarkı yarışmasını engellemek amacıyla İran istihbaratı Sepah ile ilgili

⁷⁷⁴ *İrandan gələn təhdidlərin sirri*, Bizim Yol gazetesi, 03.11.2011, Erişim adresi; <http://www.bizimyol.az/index.php?mod=news&act=view&nid=53734>

⁷⁷⁵ *İran Ayətullası Azərbaycanı Hədələdi*, Azadlıq gazetesi, 21 Oktyabr 2011, Erişim adresi; <https://www.azadliq.org/a/24367056.html> (Erişim Tarihi: 18.01.2021).

⁷⁷⁶ *Təbriz məscidlərində Azərbaycan əleyhinə silsilə tədbirlər davam edir*, APA, 31.10.2011, Erişim adresi; <http://www.apa.az/az/news.php?id=239734> (06.02.2022)

⁷⁷⁷ ALI İbrahim, *Azərbaycan- İran geriliminin perde arkası*, Dünya Bülteni, 24.02.2012, Erişim adresi; <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=198904>

⁷⁷⁸ *İran-Azərbaycan İlişkileri Hakta Rapor*, Kafkazinfo, <https://qafqazinfo.az/news/detail/iran-azerbaycanmunasibetleri-ile-bagli-hesabat-21-sehife-22645>, (Erişim Tarihi: 20.05.2020).

⁷⁷⁹ *İran ile Azerbaycan Arasındaki Gerginlik Azalıyor*, BBC News Azerbaycan, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2012/06/120625_iran_azerbaijan, (Erişim Tarihi: 20.05.2020).

olduğu tespit edilen ve terör eylemi gerçekleştirmeyi planlayan Recep Abbasov adlı şahsın lideri olduğu kırk kişilik bir grup göz altına alınmış ve yargılama sonucu suçlu bulunarak hapis cezasına çarptırılmışlardı.⁷⁸⁰

Bunun ötesinde Azerbaycan hükümetinin dinle bağlı yaşadığı sorunların başında gelen olaylardan biri de Hicap olaylarıdır. Azerbaycan'ın Eğitim Bakanı Mısır Merdanov, 2010 yılının Kasım ayında okul öğrencilerinin derslere üniformayla gelmesinin zorunlu olduğu yönünde karar almıştır. Bu kanun gereği başörtülü kız öğrencilerin başörtülerini çıkararak üniforma sistemine geçmeleri talep edilmişti. Devletin bu tür talebinden dolayı bazı bölgelerde ülke çapında protestolar düzenlenmiştir.⁷⁸¹ İlk büyük çaplı protesto Eğitim Bakanlığı karşısında 10 Aralık 2010 tarihinde yapılmıştır. Protestoya yaklaşık 200 kişi katılmış, polisle çatışmaların yaşanmasından dolayı 20 kişi tutuklanmış, daha sonra serbest bırakılmışlardır.⁷⁸² İkinci büyük çaplı protesto yine Eğitim Bakanlığı karşısında 6 Mayıs 2011 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Protestoya katılan 100'e yakın vatandaş, bakanlık karşısında "Başörtüsüne serbestlik" sloganları atmış, polisin sert müdahalesi sonucu ise taraflar arasında kavga çıkmıştır. Kavga esnasında yaralananlar olmuş, tutuklanana karşı ise bu kez cinayet davası açılmıştır.⁷⁸³ Üçüncü protesto dalgası yine de Eğitim Bakanlığı önünde 5 Ekim 2012 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Protestoya katılan 200'den fazla muhafazakâr vatandaş ellerindeki sopalarla "Başörtüsüne serbestlik" sloganları atmaya başlamıştı. Olaylar polisin sert müdahalesi sonucu bastırılmış ve 35 kişi tutuklanmıştır.⁷⁸⁴ Hicap olayları, muhafazakâr vatandaşların devletin kararlarına ne denli uydunun ve eğitimde seküler değerlerin onları ne kadar kızdırabileceğinin net göstergedir.

Bakü'de Şii mezhebinin eskiden beri en güçlü olduğu bölgelerden biri de Nardaran olmuştur. Azerbaycan devleti tarafından bu bölgenin sıkı denetim altında tutulmasının nedeni burada yaşayan nüfusun dindar olması ve dini eğitim almak için İran'ın onlara destek vermesi olmuştur. Azerbaycan'ın Nardaran kasabasında faaliyet gösteren "Müslüman Birliği Hareketi"

⁷⁸⁰*Mehkeme 'Eurovision-2012'de terror toretmekde teqsirlendirilen deste uzvunun muracietini temin etmeyib*, Musavat gazetesi, 13 Kasım 2018, <https://www.azadliq.az/xeber/277808/mehkeme-eurovision-2012de-terror-toretmekde-teqsirlendirilen-desteuzvunun-muracietini-temin-etmeyib/> (Erişim Tarihi: 11.11.2021).

⁷⁸¹*Gence, Masallı, Lenkeran ve Nardaranda Hicap Yasağına Karşı İtirazlar Oldu*, Azadlıq Radyosu, <http://www.azadliq.org/content/article/2258013.html>, (Erişim Tarihi: 13.12.2020).

⁷⁸²*Eğitim Bakanlığı Karşısında Hicap Protestosu*, Azadlıq Radyosu, <http://www.azadliq.org/content/article/2244300.html>, (Erişim 20.05.2020).

⁷⁸³*Dindarlara Cinayet Davası Açıldı*, Azadlıq Radyosu, 19.05.2020 <http://www.azadliq.org/content/article/24093013.html>,

⁷⁸⁴*Bakü'de Hicaba Serbestlik: Kanlı Protesto*, Musavat, http://musavat.com/news/olke/bakida-qanli-hicabaazadliq-aksiyasi_134101.html, (Erişim Tarihi: 20.05.2020).

de Azerbaycan devletine karşı açıkladığı eleştirel fikirlerinden dolayı 26 Kasım 2015 tarihinde yaşanan kanlı olaylar ile gündeme gelmiştir. Kasabada bulunan hareket lideri Taleh Bağırzade'nin hükümetle ilgili yaptığı açıklamaları devleti rahatsız etmiş ve hakkında adli takibat başlatılmıştır. Nitekim Polislerin Nardaran'a müdahalesi sonucu olaylar büyümüş ve polisin yürüttüğü operasyon sırasında çatışma yaşanmış, neticede 2 polis ve 4 sivil ölmüştür. Taleh Bağırzade ve 14 taraftarı tutuklanmış ve bu şahıslara yönelik, hükümete karşı darbe girişimi, üst düzey devlet memurlarına terör saldırısının planlanması, ülkede şeriat devleti kurulması girişimi, Anayasa'nın zor yoluyla değiştirilmesi ve halkı isyana teşvik suçlamalarıyla dava açılmıştır.⁷⁸⁵ Olayların sorumlusu olan Taleh Bağırzade'nin on yıl Kum şehrinde dini eğitim alması ve daha sonra Necef'te yaşaması, olaylar üzerindeki İran şüphesini artırmıştır. Olaylardan sonra İran Parlamento Başkanı Ali Laricani, "Nardaran'da yaşanmış olayın İran ile hiçbir bağlantısı yoktur ve bizim Bakü ile ilişkilerimiz dostluk üzerine kurulmuştur" diye bir açıklama yapmıştır. İranlı yetkililerin Nardaran Olayları "Azerbaycan'ın dahili işidir" gibi açıklamaları olsa da, bölgede yaşanan gelişmeler ve Bağırzade'nin ilişkileri, bu konuda farklı yorumların yapılmasına neden olmuştur.⁷⁸⁶ İran Parlamentosu Güvenlik Komisyonu'nun başkanı Mansur Hegigetpur, Laricani'nin açıklamasına karşın konuyla ilgili bir değerlendirme yaparak Azerbaycan tarafını kınamış ve tutuklanan kişileri savunarak şöyle demiştir: "Azerbaycan devleti bir yandan Şii'lere karşı şiddet kullanmakta, diğer yandan eşcinsellere özgürlük verilmektedir. Bakü yönetiminin yaptığı bu tür eylemler çok kötü sonuçlanacak".⁷⁸⁷

Nardaran olaylarının ardından 4 Aralık 2015 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in inisiyatifiyle "Din Özgürlüğü" hakkındaki kanunda değişiklikler yapılarak 21. Madde'nin 3. Fıkrası'na yeni bir düzenleme getirilmiştir. Düzenlemede şöyle deniliyordu: "Yalnız Azerbaycan vatandaşları İslam dinine ait ayin ve merasimler yapabilirler. Yabancı bir ülkede dini eğitim almış Azerbaycan vatandaşlarının İslam dinine ait merasimler yapması yasaktır". Aynı maddenin 7. Fıkrası'nda ise "İbadethaneler dışında, dini simgelerin gösterilmesi

⁷⁸⁵İçişleri Bakanlığı ve Baş Savcılık Nardaran Olaylarıyla İlgili Açıklama Yaptı, Musavat gazetesi, http://musavat.com/news/olke/din-ve-bash-prokurorluq-nardaran-hadisesi-ile-bagli-melumat-yaydi-6-olu-2-yarali_307691.html, (Erişim: 15.12.2021)

⁷⁸⁶Laricani: İran'ın Nardaran'da Yaşananlar ile İlişkisi Yok, Trend, 1 Aralık 2015, <https://tr.trend.az/news/politics/2463738.html> (Erişim Tarihi: 02.08.2021).

⁷⁸⁷ALİZADE Nazrin, EROL Mehmet Seyfettin, (2021), *İran'ın Güney Azerbaycan Eksenli Azerbaycan Stratejisi*, cilt 5, sayı 1, s 17, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1554637> (27.03.2021)

ve toplum içerisinde dini sloganların atılması yasaktır. Dini bayraklar yalnız dini kurumların ve ibadethanelerin kapalı alanlarına asılabilir” şeklinde bir düzenleme yapılmıştır.⁷⁸⁸

İran’ın Azerbaycan’da dini propaganda yürütmesinin nedenlerinden biri de Türkiye’nin Azerbaycan üzerinde etkisini azaltma isteğidir. Bölgede “Şii milliyetçiliği” ne dayanarak dini eksenli politika uygulayan İran devletinin çıkarları stratejik ve ideolojik açıdan Türkiye’nin bölgedeki çıkarlarıyla çatışmaktadır. Orta Asya ve Kafkasya’da Türkiye’nin etkili olmasını ve Azerbaycan’ın güçlenmesini kendisine karşı tehdit olarak algılayan İran Hükümeti bu durumdan tedirgin olmakta ve bunu engelleyecek politikalar üretmektedir.⁷⁸⁹ İran devleti Azerbaycan’ı Türkiye’nin kontrolüne bırakmamak için Azerbaycan’a dini kitaplar ve din adamları gönderip, dini içerikli dergilere finansman desteğinde bulunmuş ve böylece kendi etki alanını oluşturmak istemiştir.⁷⁹⁰

SSCB’nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan ve laik bir devlet sistemini benimseyen Azerbaycan hükümetinin, dini içerikli propagandalara karşı önleyici politikalar geliştirmesine rağmen, son yıllarda Meşhet, Kerbela ve Kum gibi Şiiiler arasında “kutsal topraklar” sayılan şehirleri ziyaret eden Azerbaycanlıların sayısında artış görülmektedir. Bu durumu göz önünde bulundurduğumuzda İran’ın Kafkasya’daki Şii gruplara yönelik salgıladığı Şii ideolojisinin Azerbaycan toplumunda etkili ve nispeten başarılı olduğu söylenebilir. 2017 yılı verilerine göre, diğer yıllara kıyasla İran topraklarında bulunan ve Şii mezhebinin kutsal toprakları sayılan Kum ve Meşhet şehirlerine giden Azerbaycanlı ziyaretçilerin sayısında yüzde 33’lük bir artış olmuştu. Bu durum Şii ideolojinin Azerbaycan toplumunda hızlı bir canlanma sürecine girdiğini göstermektedir. İran’ın kültürel ve Şiiilik temelli stratejilerle Azerbaycan toplumuna nüfuz etmesiyle Türkiye’nin Azerbaycan’daki etkisini boşa çıkarmayı ve Azerbaycan’ı kendi bekası için bir tehdit olmaktan çıkarmayı amaçladığı söylenebilir.⁷⁹¹

⁷⁸⁸Din Serbestliği Üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununda Değişiklikler Yapılması Hakkında, Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, <http://e-qanun.az/framework/31521>, (Erişim: 20.05.2021).

⁷⁸⁹YILDIZ Yavuz Gökcalp, (2000), *Global Stratejide Ortadoğu, Krizler, Sorunlar ve Politikalar*, İstanbul, Der Yayınları, s.162.

⁷⁹⁰ AKDEVELİOĞLU Atay, (2003), agm., s 13

⁷⁹¹PAMUK Hüseyin, *İran’ın Kafkaslarda Nüfuz Arayışı*, 08.03.2019, Erişim adresi; <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-kafkaslarda-nufuz-arayisi/1412713> (11.11.2021)

3.6.8. İran'ın Ermenistan'la Geliştirdiği İşbirliğine Karşı Azerbaycan'ın Tepkileri

1991 yılının Eylül ayında Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra 25 Aralık 1991'de İran İslam Cumhuriyeti Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak resmen tanımış ve Rusya'dan sonra Ermenistan ile siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda yakın ilişkiler kuran ikinci ülke olmuştur.⁷⁹² İki ülke arasındaki siyasi ilişkileri 2 Şubat 1992 tarihinde bu ülkelerin Dışişleri Bakanlarının imzaladığı anlaşmalar ile başlamıştır. İlk etapta her iki ülkede büyükelçiliklerin açılması ve İran'dan Ermenistan'a doğal gaz verilmesiyle ilgili kararlar alınmıştır.⁷⁹³ Ermenistan Dışişleri Bakanı Rafi Hovanisyan başkanlığındaki bir heyet 9 Şubat 1992 tarihinde Tahran'ı ziyaret etmiş, İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti başkanlığındaki heyet ise 2 hafta sonra Erivan'a gitmiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın 1992 yılının Kasım ayında imzaladığı bir kararla Erivan'da İran-Ermenistan İlişkilerini Geliştirme Komisyonu oluşturulmuş ve İran Ermenilerinden olan Levon Aharonyan'ın başkanlığında bir İran-Ermenistan Ticaret Birliği kurulmuştur. Bu kurum Ermenistanlı ve İranlı iş adamlarının sorunlarını çözmek üzere çalışma planları hazırlamış ve her iki kurumun temel amacı, Azerbaycan'ın ekonomik potansiyelinin güçlenmesinin önünü almak ve Türkiye'nin bölgedeki etkinliğinin artmasının şeklinde belirlenmiştir.⁷⁹⁴ 1992 yılının Şubat ayında İran ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulmuş ve çok sayıda ekonomik anlaşma imzalanmış; bundan iki ay sonra ise İran, Ermenistan'a doğalgaz satmayı kabul etmiştir. Böylece Türkiye ve Azerbaycan tarafından kuşatılmış olan Ermenistan İran'ın yardımıyla enerji kaynaklarına ulaşabilmiştir.⁷⁹⁵

Karabağ Savaşı nedeniyle Türkiye, Ermenistan ile sınırlarını kapatmış, bu durumda İran ile ilişkilerini geliştirmesi Ermenistan için jeopolitik bir zorunluluk haline gelmiştir. Batı ve Doğu yönlerinden bloke edilen Ermenistan, kendisine uygulanan blokajı aşmak için İran ile yakınlaşmaya başlamış ve dış politikasında İran'a özel bir önem vermiştir. İran'ın da uluslararası sistemden izole edilerek benzeri bir durumda olması Ermenistan'ın bu politikasını başarılı kılmış ve İran, Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesine olumlu yaklaşmıştır. 1994 yılında Aras Nehri üzerinde yapılan köprü'nün faaliyete geçmesi iki ülke arasında ticaretin

⁷⁹²ARİF Emin, (2004), *age* s. 227.

⁷⁹³CABBARLI Hatem, (2012), Ermenistan'ın İran Politikası, *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 146

⁷⁹⁴BAYBURTYAN Vahan, (1998), Hay-İranagan Haraberutyunnere Hayasdani Angahutyanyan Zerk Berumis Hedo, (Ermenistan'ın bağımsızlık kazanmasının ardından yapılmış İran – Ermenistan anlaşmaları) *The Countries and Peoples of The Near and Middle East XVII*, Erivan s.11.

⁷⁹⁵WHITLOCK Eugene, (2003), *age*, s.19

gelişmesine olumlu katkıda bulunmuş ve 1995 yılında Ermenistan ile İran arasındaki ticaret hacmi 5 milyon dolara ulaşarak en üst seviyeyi görmüştür. 1996 yılında ise ticaret hacmi daha da artarak toplamda 200 milyon dolara yükselmiştir. 1996 yılının Aralık ayında İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hasan Habibi, Erivan'ı ziyaret etmiş ve iki ülke arasında kültürel ve ekonomik alanlarda işbirliğini öngören 12 yeni anlaşma imzalanmıştır.⁷⁹⁶

İran'ın Ermenistan'la geliştirdiği sıkı işbirliği, ticaret ve enerji konularında kurduğu ilişkiler Azerbaycan devletini fazlasıyla endişelendirmiştir. İran'ın, Birinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'a yaptığı silah yardımı, Azerbaycan ve Türkiye'nin uyguladığı ekonomik ambargo karşısında direnebilmek için Ermenistan'a büyük destek sağlamıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan-Ermenistan çatışması süresince İran Ermenistan'a silah ve enerji bakımından lojistik destek de vermiştir.⁷⁹⁷ İran ile Ermenistan arasındaki yakın ilişkiler Azerbaycan Hükümetini rahatsız etmiş ve 12 Ağustos 1999 tarihinde Haydar Aliyev, Doğu Azerbaycan Valisi Yahya Mohammadzadeh ile görüşmesi sırasında şunları söylemişti: "Topraklarımızın yüzde yirmisini işgal etmesine rağmen, uzun yıllar boyunca, İran'ın Ermenistan ile arasındaki yakın ekonomik ilişkileri bizi fazlasıyla üzüyor".⁷⁹⁸

1990'ların başında İran ile Ermenistan arasında gerçekleştirilen resmi temaslar Hatemi'nin Erivan'ı ziyaret etmesiyle Cumhurbaşkanlığı düzeyine yükselmiştir. Tahran ve Erivan arasında kurulan Hükümetler arası Komisyon'un çalışmaları sonucunda üzerinde mutabık kalınan ulaşım, ekonomi, enerji üretimi ve doğal gaz alımı konularında bazı anlaşmalar imzalanmıştır. İran ile Ermenistan arasında geliştirilen yoğun ilişkiler 2000'li yıllarda da devam etmiştir. İran'da Ermenilerin sözde soykırım gününü anmasına müsaade edilirken, merkezi hükümet 1 Mayıs 2000 tarihinde İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Kuzey Azerbaycan halkına destek olmak amacıyla Karabağ olaylarıyla ilgili miting düzenlenmesine izin vermemiştir.⁷⁹⁹

İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Muhammed Hüseyin Adel ise Ermenistan'a yaptığı ziyaret esnasında Ermenistan'ın bölgede önemli bir aktör olduğunu ve İran'ın Ermenistan'a özel bir önem verdiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Ermenistan-İran ikili ilişkilerinde Transit enerji hattı projesinin önemine vurgu yapmış ve İran doğalgazını, Ermenistan üzerinden

⁷⁹⁶CABBARLI Hatem, (2012), agm, s. 153

⁷⁹⁷ARİF Emin, (2004), *age*, s. 229.

⁷⁹⁸FARHAD Bayat, (2005), *Haydar Aliyev'in İran İslam Cumhuriyeti hakkındaki görüşleri*, Bakü, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği. s 17.

⁷⁹⁹MUROVDAĞLI Ekrem, (2000), İran İslam Cumhuriyetinde Ermeni Sesi, *Stratejik Analiz*, s. 62.

dünyaya pazarlamayı öngördüklerini açıklamıştır. İran Maliye Bakanı 23 Ocak 2001 tarihinde Erivan'da Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan tarafından kabul edilmiş ve Ermenistan-İran ilişkilerinin geliştirilmesi için devlet komisyonları Erivan'da çalışmalar sürdürmüşlerdir. Aynı dönemde Ermenistan Hükümeti de Ermenistan'ı İran'a bağlayan tek devletlerarası yol olan Meğri-Kaçaran otoyolunun seyrinin daha da kolaylaştırılması için İran'a üç kilometrelik tünel yapımı önerisinde bulunmuştur.

2003 yılında İran'ın Doğu Azerbaycan eyaletinde oluşturulan "Aras Serbest Ekonomi Bölgesi" iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin daha da gelişmesi açısından önemli rol oynamıştır. 2009 yılında İran'ın Tebriz kenti ile Ermenistan'ın Megri kenti arasındaki doğal gaz boru hattı birleştirilerek Ermenistan enerji ihtiyaçlarının önemli bir bölümü İran tarafından karşılanmaya başlanmıştır.⁸⁰⁰ 2009 yılının Nisan ayında Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın İran'a düzenlediği ziyareti sırasında Ermenistan ile İran arasında 470 km'lik demiryolu hattının inşası konusunda bir anlaşma imzalanmış; bunun yanı sıra serbest ticaret rejiminin oluşturulması, ortak bankacılık faaliyetleri, Aras Nehri üzerinde ortak Hidro Elektrik Santral inşası için sermaye ayrılması, petrol ürünlerinin nakli için boru hattının yapılması, ihracatın geliştirilmesi ve sigorta alanında işbirliğine ilişkin diğer anlaşmalar da akdedilmiştir.⁸⁰¹

İran'ın Ermenistan ile ilişkilerinin geliştirmesinin temel nedenleri şöyle özetlenebilir:

- 1) İran'ın Batı ve ABD'de etkili olan Ermeni diasporasının yardımından yararlanmak istemesi;
- 2) İran'ın Ermenistan'ı güçlendirerek Azerbaycan'ı zayıflatmak istemesi ve bu yolla Ermenistan vasıtasıyla Azerbaycan'ı dengelemeyi amaçlaması;
- 3) Azerbaycan'ın, enerji alanında gerçekleştirilen projelerden Ermenistan ve İran'ın dışlanması sonucu bu iki ülke arasında bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi;
- 4) Azerbaycan yönetiminin Türkiye, İsrail ve Batı yanlısı politikalar yürütmesi sonucu İran hükümetinin Ermenistan ile sıkı iş birliği kurmaya başlaması;

⁸⁰⁰Ermenistan ve İran enerji iş birliğini arttırıyor, <http://enerjienstitusu.com/2011/05/31/ermenistan-ve-iran-enerji-isbirligini-arttiriyor/>, 31.05.2011

⁸⁰¹CABBARLI Hatem, (2012), agm, s.147-174.

5) Hatemi döneminde, "Medeniyetler Arası Diyalog" tezine uygun olarak Ermenistan ile ilişkilerin daha ileri götürülmek istenmesi;

6) İran'ın sahip olduğu enerji kaynaklarının Ermenistan topraklarından geçirerek Avrupa'ya sevkinin amaçlanması.

Bunları aşağıda detaylarıyla incelemeye çalışacağız.

1 - İran, ABD ve Avrupa'daki Ermeni diasporasının kendisine küresel politikalarda bazı yardımlar sunabileceğine inanmaktadır. Ayrıca Ermeni diasporasının yardımıyla onların Avrupa ve ABD'deki lobi faaliyetlerinden yararlanmak da istemektedir.⁸⁰² Amerika ve Avrupa'da faaliyet gösteren güçlü Ermeni lobisinden faydalanmak için İran Hükümeti Ermenistan'la ilişkilerini iyi komşuluk ve stratejik partner düzeyinde tutmaya gayret etmektedir.⁸⁰³ Tahran yönetimi İran'a yönelik uygulanan uluslararası yaptırımları hafifletmek için iyi organize olmuş ve dünyanın farklı bölgelerinde bulunan Ermeni diasporasının desteğini alarak, buldukları ülkelerin parlamentolarını etkileme gücünü kullanmayı murat etmektedir. Birçok bakımdan İran'ın dış politik hareket alanını daraltmaya çalışan ABD hükümeti ise, Ermenistan'ın İran ile olan bu ilişkilerini görmezden gelmiştir. ABD tarafının bu tür bir politik yaklaşım sergilemesinin nedeni ülkede yaşayan güçlü Ermeni lobisinin varlığından kaynaklanmaktadır. Ermeni lobisi başarılı bir biçimde organize olarak ABD seçimlerini etkileme ve seçilen başkanların Ermenistan'a yönelik izleyeceği politikaları yönlendirme kapasitesine sahiptir. Washington yönetimi bölgenin diğer aktörü olan Türkiye'nin İran ile enerji alanındaki ilişkilerine müdahale ettiği halde aynı politik tavrı Ermenistan-İran ilişkilerinde sergilememektedir.⁸⁰⁴

2 - İran, Azerbaycan'ın dengelenmesi yönünde Ermenistan ile farklı alanlarda ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. İran Hükümeti Güney ve Kuzey Azerbaycan'da artan birleşme eğilimlerine karşın Ermenistan ile işbirliğine gitmiştir. Dolayısıyla İran'ın amacı Ermenistan'ı güçlendirerek İran'da yaşayan yaklaşık 30 milyon Türk için Azerbaycan'ı zayıf ve güçsüz olarak tanıtabilmektir. Türkiye ve Rusya'nın örtüşen çıkarları, İran'ın mevcut konumu ve Karabağ sorunu bölgede oluşan güç konfigürasyonlarını etkilemektedir. Tahran yönetimi, Kafkasya bölgesinde Azerbaycan'ın ekonomik bir güç olarak kontrol dışı

⁸⁰²VELİYEV Emil, (2007), *age*, s 68

⁸⁰³GÜL Nazmi, EKİCİ Gökçen, (2002), Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklıya Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı. 22, s.40.

⁸⁰⁴ŞEKER Şevket, İran ve Güney Kafkasya: Pragmatist Bir Dış Politika, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15.02.2021 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1506278>

yükselmesini istememektedir. Bu gelişmeyi engellemek için İran merkezi hükümeti Bakü ile sorun yaşayan Erivan'ı güçlendirerek denge sağlama amacı gütmektedir. Nitekim 1994'te Azerbaycan ve Türkiye tarafından Ermenistan'a ambargo uygulanmasının ardından İran yönetimi Ermenistan'a gıda ve enerji arzını daha da artırmıştır.⁸⁰⁵ Ermenistan'ın bölgede Azerbaycan ve Türkiye tarafından izole edilmesi sonucu Ermenistan hükümeti kendi güvenliği açısından İran ve Rusya ile daha yoğun ilişkiler kurma yoluna gitmiştir.⁸⁰⁶ Tahran ve Erivan arasında ilişkiler o denli sıcağı ki, İran temsilcisi 14 Mart 2008 tarihinde BM Genel Kurulu'nun 62. toplantısında düzenlenen "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarındaki Son Durum" başlıklı oturuma katılmamıştır. Bu olay Ermenistan'ın İran için ne kadar önemli olduğunu göstermekteydi.⁸⁰⁷

3 - Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılacak projelerin Ermenistan'ı ve İran'ı dışlayarak çizilmiş olmasından dolayı İran Ermenistan ile alternatif bir enerji projesi oluşturulmuştur. Azerbaycan'ın enerji alanında gerçekleştirdiği projelerden Ermenistan'ın tam şekilde, İran'ın ise kısmen dışlanması bu iki ülke arasında bölgesel işbirliğini artıran bir etken olmuştur. Ermenistan BTC ve BTE projelerinden dışlandığından dolayı doğal gaz ihtiyacını karşılamak için İran ile bir boru hattı projesi gerçekleştirmeyi karara almıştır. İki ülke arasında ticaretin kolaylaşmasını sağlayan diğer bir etken 1994'te Aras Nehri üzerinde köprüünün açılması olmuştur. 1995 yılının başlarından itibaren ise İran, Yüzyılın Anlaşması'ndan dışlanması ve duyduğu kırgınlık nedeniyle Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmiştir. Ermenistan ile ticaret hacmi Ermenistan Başbakanı Herand Bagratian'ın 1995 yılının Mayıs ayında Tahran'a yaptığı ziyareti sırasında iki ülke arasında 10 ticaret anlaşması imzalanmış ve İran'la Ermenistan arasında bir doğal gaz boru hattı inşası, bunun yanı sıra İran'dan Ermenistan'a doğalgaz ve elektrik satışının başlatılması öngörülmüştür. İran'ın Ermenistan ile dostça bir politika izlemesi Azerbaycan halkı arasında İran'a olan güveni zedelemiştir.⁸⁰⁸ 1996 yılında ulaşım kolaylığı nedeniyle ticaret hacmi artarak yaklaşık 178,1 milyon dolara ulaşmıştır; ancak 1997 yılında tekrar zayıflayarak 107,7 milyon dolara inmiştir. Ermenistan ekonomisinin yapısal zayıflığından dolayı iki ülke arasındaki ticaret

⁸⁰⁵GRESH Geoffrey, (2006), *age*, s. 7.

⁸⁰⁶GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, *age.*, 28

⁸⁰⁷YILMAZ Hüseyin R., (2012), *Bloklar Arası Gerilimin Yeni Cephesi: Azerbaycan-İran, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV)*, No. 201254, s. 4.

⁸⁰⁸TAROCK Adam, (1997), *Iran and Russia in Strategic Alliance, Third World Quarterly*, Vol 12, No 2, p. 212
Erişim adresi; <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/11220675.pdf> (07.11.2021)

dengesi İran lehine gelişme göstermiştir. İran'ın Ermenistan'a yaptığı ihracat 63 milyon dolar, Ermenistan'dan yaptığı ithalat ise 40 milyon dolar düzeyinde gerçekleşmiştir.⁸⁰⁹

İran'ın bölge devletleriyle geliştirdiği ekonomik ilişkiler aracılığıyla gücünü artıracak politikalar izlemesinin nedenlerinden biri de 2006'da BTC ve BTE gibi önemli projelerin faaliyete geçerek Azerbaycan'a bölgesel güç yarışında ekonomik bakımdan avantaj sağlamasıydı. İran, verdiği doğal gaz karşılığında Ermenistan'dan elektrik enerjisi almaktadır. İki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre yılda en fazla 2,3 milyar metreküp gaz verilmesi kararlaştırılmasına rağmen bu rakama ulaşamamıştır. 2015 yılında İran, Ermenistan'a sadece 360 milyon metreküp gaz ihraç etmiştir.⁸¹⁰ İsrail'in desteği ve etkisiyle gerçekleşen BTC projesine alternatif olarak İran hükümeti 2004'te Ermenistan'a doğal gaz akışını sağlayacak bir proje ile karşılık vermiştir. Bu proje 2007 yılının mart ayında tamamlanarak Ahmedî Nejat ve Koçaryan tarafından törenle açılmıştı. Bu proje son on beş yılda iki ülke arasında gerçekleştirilen en büyük projeydi.

4 – 1992 yılında Azerbaycan'da hakimiyete gelen Elçibey iktidarının Türkiye, İsrail ve Batı yanlısı politika yürütmesi karşılığında, İran hükümeti Ermenistan ile işbirliği yoluna gitmeyi tercih etmiştir. Azerbaycan İsrail ile ilişkilerini geliştirdikçe Tahran yönetimi de Bakü'nün bu adımına tepki olarak Erivan ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. İsrail'in İran'ı çevreleme amacı güderek Azerbaycan topraklarını kullanmasını kendisine tehdit olarak algılayan Tahran yönetimi Azerbaycan'ı zayıflatmak için Ermenistan ile yoğun şekilde yakınlaşmıştır. Azerbaycan sahip olduğu kaynaklar ve kurduğu ittifaklar vasıtasıyla gücünü artırmaya çalışmaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye ve Batı yönlü dış politikaları tercih etmesi, İran'ı bölgede ABD ve Türkiye'nin etkisini sınırlandırmaya yönelik politikalar izlemek zorunda bırakmıştır. Bu amaçla İran merkezi hükümeti Ermenistan ve Rusya ile ittifak kurma yoluna yönelmiştir. 1997 yılında Rusya'nın İran üzerinden Ermenistan'a 1 milyar dolar tutarında silah göndermesi bu ittifak girişiminin en açık göstergelerinden biridir. 1997 yılının Eylül ayında Ermenistan Dışişleri Bakanı Aleksander Arzumanyan, İran'a yaptığı ziyaretinde Türkiye ve İsrail arasındaki yakın iş birliğinin bölge için çok tehlikeli olduğunu ifade etmiş ve Azerbaycan'ın bu iş birliğine katılması halinde durumun daha da kritik bir noktaya geleceğini

⁸⁰⁹CABBARLI Hatem, (2012), agm, s. 155.

⁸¹⁰RZAYEVA Gülmira, (2018), Sanksiyalardan Sonra Enerji Sahesinde Azerbaycan-İran Ömökdaşlığı, *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Mərkəzi*, Bakı s. 73.

söylemiştir. Böylece Ermenistan Dışişleri Bakanı bölgede barış ve istikrarın sağlanması için İran, Rusya ve Ermenistan arasındaki üçlü iş birliğinin önemli olduğunu savunmuştur.⁸¹¹

İran Türkiye'nin bölgedeki pozisyonu dengelemek ve Türkiye'nin Kafkasya'ya doğru ilerlemesini engellemek amacıyla Ermenistan'ı tampon bölge olarak kullanmaya çalışmaktadır. Ermenistan'ı destekleyen İran'ın amacı, hem kuzey sınırlarından gelebilecek olan Türk etkisinden korunmak hem de Azerbaycan'ı istikrarsız ve güçsüz kılmaktır. Öte yandan İran, Türk dünyası ve Türkiye arasında bir tampon bölge konumunda olan Ermenistan vasıtasıyla Türk dünyasının bütünleşmesini engellemek için uğraşmakta; bunun yanında ayrıca Güney Kafkasya'da Türkiye ve müttefiki olan ABD'nin yayılmasının karşısını almaya çalışmaktadır. Öte yandan İran, Ermenistan'a verdiği destekle bu ülkenin Türkiye ile ilişkilerinin normale dönmesine engel olmaya çalışmakta ve dolayısıyla bu ülkenin Batı kampına kaymasına mâni olmakta, bu yolla da ABD tarafından çevrelenmesinin önünü almaya uğraşmaktadır.⁸¹²

5 – İran, Hatemi döneminde, "Medeniyetler Arası Diyalog" tezine uygun olarak Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmiştir. Ermenistan'ın Hristiyan kimliğe sahip olması İran'ın bu ülkeye ilgi göstermesini sağlayan diğer bir faktör idi. İran'a göre bu durum İslam'ın ve Hristiyanlığın uyum içerisinde olabileceğini kanıtlayan bir alan olması bakımından önemlidir. Böylece İran, ABD'nin kendisine yönelik uyguladığı çevreleme politikalarını da engellemeyi amaçlıyordu.

6 – İran sahip olduğu enerji kaynaklarını Ermenistan topraklarından geçirerek Avrupa'ya sevk etmeyi de amaçlamaktaydı. Bu nedenle 1994 yılında "Asrın Anlaşması"nda İran'a pay verilmemesine karşılık olarak İran Hükümeti Ermenistan ile petrol boru hatlarını içeren bir anlaşma imzalamıştır.⁸¹³ İran'ın amacı Ermenistan topraklarını transit yolu olarak kullanmak ve böylece kendi enerji kaynaklarını Avrupa'ya sevk edebilmektir. Enerji alanında Rusya'ya bağımlı olan Ermenistan da bu alanda çeşitliliği sağlamak için İran ile 2004 yılında başlayan Meghri-Tebriz doğal gaz boru hattı görüşmeleri 2008 yılının aralık ayında tamamlamıştır. 142 km'lik uzunlukta olan Meghri-Tebriz boru hattı yılda 2,3 milyar metreküp doğal gaz taşıma kapasitesine sahiptir.⁸¹⁴ 26 Mayıs 2005 tarihinde Ermenistan Başbakanı

⁸¹¹Chronology; *The Iranian Journal of International Affairs*, 1997, IX, 1, 155

⁸¹²MİKAIL Elnur Hasan, (2012), ABD'nin Kafkasya Politikasının Güvenlik Boyutu, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, Cilt 4, No:2, s. 88.

⁸¹³FİKRET Ertan, (2005), *İran Ermenistan hattı gerçekleşiyor*, Erişim adresi; <https://hyetert.org/2005/04/05/iran-ermenistan-hatti-gercekleliyor/> (28.07.2021)

⁸¹⁴ABILOV Shamkhal, (2010), *The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic, but Strategic Partnership*, *USAK YEARBOOK*, Vol. 3, s. 323

Andranik Markaryan Parlamento’da basın mensuplarına yaptığı açıklamada, BTC aracılığıyla bölgesel güç denkleminde dahil olan aktörlerden dolayı bölgede güç dengeleri bozulduğunu ve bu nedenle Meghri-Tebrizdoğal gaz boru hattının BTC’ye alternatif bir proje olacağını söylemiştir.⁸¹⁵

Ermenistan Azerbaycan karşıtı faaliyetler yürütürken kamu diplomasisinden, medya araçlarından, sivil toplum kuruluşlarından ve İran’da yaşayan Ermenilerin imkânlarından da istifade etmektedir.⁸¹⁶ Azerbaycan ve Türkiye ile sınırı olan Ermenistan’ın askeri-siyasi müttefiki Rusya ile sınıra sahip olmadığından dolayı İran’ı “yaşam odası” olarak görmektedir. Dolayısıyla İran aracılığıyla Yakın Doğu’ya, Orta Asya ve Çin’e yol bulan Ermenistan için İran’la ilişkilerinin zayıflaması ya da kopması, onun bu bölgede tamamen tecrit olunması anlamına gelecektir.⁸¹⁷

3.6.9. İran’ın Karabağ Sorunundaki Tutumuna Yönelik Azerbaycan’ın Tepkileri

SSCB’nin dağılmasıyla beraber Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlık kazanması İran’da yaşayan Azeri Türkeri’nin milli birlik hissini uyanmasına sebep olmuş ve Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkmasıyla beraber bu milliyetçi tutum daha da belirginleşmiştir. Yanı sıra İran İslam Cumhuriyeti devletinden Karabağ’dan çıkarılmış Müslümanlar için yardım talep edilmiş ve Karabağ’da şehit olanlar için yas törenleri düzenlenmiştir.⁸¹⁸ Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra iktidarların değişmesine rağmen Karabağ sorunu dış siyasetin en önemli ögesi olarak kalmış, dolayısıyla bu sorunu çözmek ve göçmenlerin kendi yurtlarına geri dönmesini sağlamak Azerbaycan dış siyasetin temel amacı olarak ortaya konulmuştur.⁸¹⁹

Esasında Karabağ sorununu çözmek için ilk olarak devreye giren devlet, İran olmuştur. Bu amaçla 7 Mayıs 1992 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ve vekaleten Azerbaycan Cumhurbaşkanı yetkilerini kullanan Yakup Memmedov, İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Rafsancani’nin daveti üzerine Tahran’da bir araya gelerek ateşkes antlaşması imzalamışlardı. Anlaşmaya varmalarına rağmen bir gün sonra 8 Mayıs’ta Karabağ’da

⁸¹⁵ VELİYEV Emil, (2007), age., s. 88.

⁸¹⁶ ASLANLI Araz, *Paşinyan’ın Tahran Ziyareti...*, agm, s 3

⁸¹⁷ TALİPLİ Süphan, *Güney Kafkasya Nato ...*, agm, s 5

⁸¹⁸ GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET Reza M, (2004), agm, s 9

⁸¹⁹ YILMAZ Reha, (2010), Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. Sayı 2, s. 69-93, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/802119> (Erişim 18.04.2022)

bulunan Ermeni silahlı grupları Şuşa'yı işgal etmişlerdir. Yakub Memmedov bu olayı şöyle açıklıyordu: "Havaalanında olduğum zaman, Şuşa'nın işgal edildiği ile ilgili Rafsancani'ye haber verdim ve bunun nasıl yapıldığına dair Ter-Petrosyan'dan bilgi almasını rica ettim. Rafsancani Levon Ter-Petrosyan'ı telefonla arayarak Farsça ondan neden böyle bir olayın meydana geldiğini sordu. Ter-Petrosyan Şuşa'nın işgal edilmesi konusunda hiçbir bilgiye sahip olmadığını bildirerek şehrin azat edilmesi için elinden geleni yapacağını bildirdi. Ne yazık ki, sonraki olaylardan dolayı Şuşa'nın geri alınması mümkün olmadı".⁸²⁰ Şuşa'nın işgal edilmesinden on gün geçtikten sonra Ermenistan'da İran büyükelçiliği açılması Azerbaycan'ın İran'a olan güvenini daha da sarsmıştır.⁸²¹

İran, Azerbaycan ile Ermenistan arasında barışı sağlayarak bir yandan uluslararası kamuoyunun gözünde barışa hizmet eden bir güç olarak prestij kazanmak, diğer yandan iç kamuoyunda İranlı Azerilerin memnuniyetini kazanmak istemiştir. Aynı zamanda İran Kafkasya bölgesinde kendi nüfuzunu artırmak için Karabağ sorununu çözmeye yönelik adımlar atarak barışı sağlamak amacıyla Tahran'da taraflar arasında iki defa görüşmeler düzenlenmiştir. Ancak bu görüşmeler Azerbaycan için olumsuz sonuçlanmıştır. Her iki görüşmede de İran'ın aracılığıyla ateşkes yapılmasına rağmen Ermeniler ateşkesi ihlal ederek birinci seferinde Hocalı katliamı gerçekleştirmişler, ikincisinde ise Şuşa ve Kubatlı şehirlerini işgal etmişlerdir. Bu olaylar sonucunda Azerbaycan'da zaten mevcut olan İran aleyhtarlığı daha da artmıştır.⁸²² Böylece İran, bölgesel güç olmasına rağmen Karabağ savaşında belirleyici bir aktör olamamıştır.

1993 yılının Nisan ayında, Ermeniler Dağlık Karabağ sınırları dışında bulunan Kelbecer bölgesini de işgal etmiştir. BM, Rusya ve ABD işgali sona erdirmek için diplomatik girişimlerde bulunmalarına rağmen bunu sağlayamamışlardı. Bu olaydan sonra Türkiye Ermenistan'la sınırlarını kapatmış ve Ermenilere baskı oluşturarak müdahalede bulunacağı mesajı vermiştir. Ancak Rusya'dan "üçüncü dünya savaşı çıkar" tehdidiyle karşı karşıya kalınca geri adım atmıştır.⁸²³ İran ise, Ermenistan'la tüm yolları açmış ve farklı alanlarda iş birliği yürütmüştür.⁸²⁴ İran Hükümeti, Azerbaycan'ın zaferinin İran'da yaşayan Azerbaycan

⁸²⁰İSMAYILOV Vüqar,(2018), agm, s 5.

⁸²¹RUİNTAN Kəmalə, (2010), agm, s. 142.

⁸²²NESİBLİ Nesib, (2003), age, s 38

⁸²³İŞYAR Ömer Göksel, (2008), Avrasya'da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekler, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt 3, Sayı 6 s. 126.

⁸²⁴İŞYAR Ömer Göksel, (2008), agm., s. 198

Türklerine ilham vereceğinden endişelendiği için, Karabağ sorunundaki tutumunu yavaş yavaş Ermenistan'ı desteklemekten yana değiştirmişti.⁸²⁵

1993 yılında BM Güvenlik Konseyi Ermeni ordularının Azerbaycan'ın işgal edilmiş bölgelerinden koşulsuz olarak geri çekilmesini talep eden 822, 853, 874 ve 884 numaralı dört kararı onaylamıştır. Fakat bu kararların hiçbiri uygulanmamış ve Ermenistan'a yönelik herhangi bir BM yaptırımına yol açmamıştır.

1994 yılından başlayarak Ermenistan ile Azerbaycan arasında ateşkes anlaşması imzalandıktan sonra çatışmayla ilgili müzakereler Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından kurulan Minsk Grubu çerçevesinde yürütülmüştür. 1997 yılında ise Minsk Grubu'nun formatına ABD, Rusya ve Fransa'dan oluşan "üçlü" ortak eş başkanlık sistemi getirilmiştir.⁸²⁶

Öte yandan, İran'ın Karabağ konusundaki tutumu ve Ermenistan tarafından işgal edilmiş topraklarda ticari ve enerji konusunda iş birliğinin yürütülmesi Azerbaycan'ı çok rahatsız etmiştir. İran merkezi hükümeti Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı konusunda tarafsız olduğunu resmi olarak açıklamıştır. Ancak Tahran Hükümeti Karabağ çatışması boyunca İran'da yaşayan Azerbaycanlıların baskı yaptığı dönemlerde Ermeni aleyhtar bir söylem kullanmıştır.⁸²⁷ Tahran ve Tebriz'de düzenlenen gösterilerde Ermeniler tarafından Karabağ'da yaşayan Müslümanlara zulmedildiği ve Karabağ'da mevcut Şii cami ve türbelerin Ermeniler tarafından harabe haline getirildiği vurgulanmıştır. İran Hükümeti'nin bu duruma sessiz kalması ise ülke içinde yaşayan Azerbaycan Türkleri tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Karabağ meselesi Güney Azerbaycan'da öğrencilerin, aydınların ve şairlerin en öncelikli meselesi haline gelmiş ve Tebriz, Tahran gibi şehirlerde İran'ın Ermeni yanlısı politikalarını protesto eden gösteriler düzenlenmiştir.⁸²⁸

1993 yılında Dr. Cevat Heyet başta olmak üzere "Varlık" dergisi yazarlarının teşebbüsüyle iş adamları, bilim adamları ve yazarlar tarafından İran İslâm Cumhuriyeti'nin Ali dini lideri Ayetullah Hameney'e imzalanmış açık bir mektup gönderilerek İran devletinin

⁸²⁵BROWN Michael E., (1996), *The International Dimensions of Internal Conflict*. Cambridge, Mass.: The MIT Press. http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/1806/international_dimensions_of_internal_conflict.html

⁸²⁶GÖKÇE Mustafa, (2011), Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Nations*, C. 6, S. 1 s. 1145.

⁸²⁷WHITLOCK Eugene, (2003), age, s. 19

⁸²⁸KESKİN Arif, (2006), agm, s. 97

Karabağ sorununun çözülmesi için gösterdiği ilgiden ve mültecilere yapılan yardımdan dolayı teşekkür etmişlerdir. Bunun yanı sıra Bosna Müslümanlarına olduğu gibi Karabağ Müslümanlarına da yardım amacıyla “Azerbaycan Haftası” ilan edilmesi istenmiştir.⁸²⁹ Dr. Cevat Heyet aynı yılda Karabağ sorununun çözülmesi ve Azerbaycan topraklarının Ermenilerin işgalinden kurtulmasına yardım etmesi için öğrenci olduğu zaman bizzat tanıdığı Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e mektupla müracaat etmiştir. Bu mektup "Varlık" dergisinde yayınlanmış ve bir kopyası da İran Dışişleri Bakanı Ali Ekbar Velayeti'ye gönderilmiştir. Bu mektup, İran basınında sert tepkilerle karşılanmış ve bazı kesimler Dr. Cevat Heyet'i eleştirerek onu laik bir devletten yardım ummakla suçlamışlardır.⁸³⁰

İran Hükümeti Azerbaycan ile tarihi ve kültürel yakınlığı bulunmasına, Müslüman bir ülke olmasına, Tahran ve Tebriz'de “İran'ın Ermeni yanlısı” politikalarını protesto eden gösteriler düzenlenmesine rağmen Ermenistan'ı üstü kapalı şekilde desteklemeye devam etmiştir.⁸³¹ İran Dışişleri Bakanlığı'nın bir yandan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediklerini açıklaması ve Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarını kınadıklarını beyan etmesi, ama diğer yandan bu çatışmada Dağlık Karabağ'daki Ermenilerle işbirliği yapması İran dış politikasındaki çelişkiyi ortaya koymuştur. İran'a göre bu sorunun çözümsüz kalması, Azerbaycan'ı zayıf göstererek İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a mevcut sempatisini olumsuz yönde etkileyebilecekti.⁸³² Karabağ sorununun çözümsüz kalması, İran'a göre hem Azerbaycan'ı zayıflatacak hem de İran'a yakınlaşmasını sağlayacaktı. İran sınırları dahilinde yaşayan Türk etnik faktörü, İran ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerde büyük bir etkiye sahip olduğundan İran'ın, güçlü bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasının kendi içindeki Türk azınlığında kimlik arayışının uyanmasına yol açabileceğinden endişe duyarak, Karabağ çatışmasında Ermenistan'ı fiilen destekleyerek Azerbaycan'ı zayıf göstermeye çalıştığı söylenebilir.⁸³³

İran Karabağ bölgesine komşu olduğundan ve bu topraklardaki gerginlik ve savaş, kuzeybatı sınırlarının güvenliğini doğrudan etkilediğinden, bu durum İran'ı konuya hassas

⁸²⁹GÖKDAĞ Bilgehan A, HEYET Reza M, *agm.*, s 13

⁸³⁰SÜPHANDAĞLI M., *Dert Menşeyinden Derman Ummayın*, Yol gazetesi, Ağustos 1994

⁸³¹BAYIR Emre, ASLANLI Araz, (2001), *Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası, Stratejik Analiz*, Cilt 2, No. 18, Ekim s.52

⁸³²KESKİN Arif, *İran'ın Karabağ Siyasetinin 5 yüzü*, Erişim adresi; <https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-karabag-siyasetinin-5-yuzu/> (12.10.2020),

⁸³³SHAFFER Brenda, (2000), *agm*, s. 450.

yanaşmaya zorlamıştır.⁸³⁴ İran'ın Ermenistan'ı fiili destekleme politikasını benimsemesinin nedeni cazip ve güçlü bir Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasının kendi toprakları dahilinde bulunan Türk azınlığının kimlik mücadelesinin yükselmesine yol açabileceğinden duyduğu endişeydi. Bu politikaya karşı Türklerin yoğun halde yaşadığı eyaletlerden seçilmiş İranlı milletvekilleri, Tahran'ın Erivan ile ilişkilerini en aşağı düzeye indirmesini amaçlayan kampanyalar başlatmış ve Ermenistan'a karşı protestolar düzenlemişlerdi. Ayrıca, yerel halk arasından da birçok Azerbaycan Türkü, Ermenistan ile mücadelesinde Azerbaycan Cumhuriyetinin yanında olduklarını ifade ederek İran'ın Ermenistan'a olan desteğini protesto etmişlerdi. İran'daki Azerbaycan Türkçesiyle çıkan yayınlar da Karabağ sorununa özel bir ilgi göstererek Azerbaycanlılara yönelik yapılan zulme karşı dayanışma içinde olduklarını pek çok kez beyan etmişlerdi. Erdebil ilinin İmamı olan Ayetullah Musavi-Ardabeli Cuma hutbelerinde sık sık Karabağ sorunundan bahsetmiş ve diğer İran'lı din adamlarından farklı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ni destekleme konusunda daha istekli olduğunu göstermiştir.⁸³⁵

6 Eylül 1993 tarihinde, insani yardımları konusunda İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bir protokol imzalanmıştır. Böylece, İran hükümeti Ermenistan'ın saldırısı sonucunda mülteci ve zorunlu göçmen olan Azerbaycanlılara yaptığı insani yardımı artırarak savaş mağdurlarına yardım etmek için Azerbaycan'da bir mülteci kampı inşa etmiş ve yıllarca onların temel ihtiyaçlarının karşılanmasında yardımcı olmuştur. Bu dönemde İran'ın yardımları Azerbaycan'a ciddi katkı sağlamıştır. Ayetullah Humeyni'ye bağlı "İmdad" örgütü Azerbaycanlı zorunlu göçmenlere yardımda bulunmak için bazı faaliyetlerde bulunmuş, bunun yanı sıra İran devletine bağlı "Hilal-ı Ahmar" ("Kızılay") örgütü Bilesuvar, İmişli ve Saatlı bölgelerinde çadır kamplar kurarak burada yaşayan göçmenlere temel ihtiyaç yardımları ve yiyecek sağlamıştır.⁸³⁶

29 Haziran - 2 Temmuz 1994 tarihleri arasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev İran'ı ziyareti sırasında Haşimi Rafsancani ile görüşmeler yapmış ve ikili işbirliğini derinleştirmeye yönelik çeşitli alanlarda anlaşmalar imzalamışlardır. Bunun yanı sıra İran İslam Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı Vilayeti ile yapılan görüşmelerden sonra Tahran yönetimi,

⁸³⁴KALEDZHI Vali, *Vosem Printsipov Dobrososedstva. Politika Irana v Otnoshenii Nagorno-Karabakhskogo Konfliktı, (İyi Komşuluğun Sekiz İlkesi. İran'ın Dağlık Karabağ Çatışmasına İlişkin Politikası)* <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/vosem-printsipov-dobrososedstva-politika-irana/>(Erişim21.10.2021).

⁸³⁵SHAFFER Brenda, (2000), s. 467.

⁸³⁶SEFEROV Rehman, İBADOV Adalet, (2007), Ermenistan'ın Karabağ'ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan'da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi*, Sayı 18, s.160

Dağlık Karabağ sorununa yönelik tutumunu netleştirmesi amacıyla Ermenistan'ın işgalci ve saldırgan politikalarını kınayan bir bildiri yayınlamıştır. Haşimi Rafsancani'nin Bakü'yü ziyaret ettiği sırada ise Ermeni birlikleri İran ile sınırı olan Zengilan bölgesini işgal etmiş ve bunun sonucunda bölgede bulunan nüfus Ermeni askerlerinden kurtulmak için Aras nehrini geçerek İran'a geçmek zorunda kalmışlardı.⁸³⁷

1990'ların ilk yarısındaki Karabağ krizinin en başından itibaren İran Hükümeti, Karabağ bölgesini ve çevresindeki rayonları Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının bir parçası olarak tanımıştır. Bu pozisyonu ise son otuz yılda değiştirmemiştir.

İran toplumu çeşitli etnik gruplardan oluşmasından dolayı Tahran hükümeti bölgede her türlü ayrılıkçı etnopolitik harekete karşı çıkmış ve bu nedenle Ermenistan ve Rusya ile iyi ilişkilerin mevcut olmasına rağmen Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını hiçbir zaman tanımamıştır. İran, Karabağ'da, Artsakh Cumhuriyeti'nin varlığını ve burada yaşayan Ermeniler tarafından yapılan referandumun sonuçlarını kabul etmeyerek sorunun barış yoluyla çözülmesinin taraftarı olduğunu belirtmiştir.

Bununla birlikte, İran, 1990'ların başından itibaren Azerbaycan halkına, özellikle Nahçıvanlılara gaz, elektrik ve temel ihtiyaç maddelerini temin etmiş ve Karabağ savaşı sırasında mülteci olan binlerce Azerbaycanlıya ev sahipliği yapmıştır. 1993 yılının haziran ayında Tebriz kentinde düzenlenmiş bir mitinge katılan İran dini lideri Hamaney halka seslenerek "Ermenistan hükümeti ve Karabağ Ermenileri bölgede yaşayan Müslümanlara zulüm uygulamaktadır" ifadelerini kullanmıştır.⁸³⁸

2001 yılında düzenlenen Minsk Grubu Key West görüşmeleri esnasında ABD tarafı Karabağ sorununun çözülmesi için bir teklifte bulunmuştu. ABD'nin önerisine göre, Ermenistan'ı Dağlık Karabağ toprakları ile birleştiren "Laçın koridoru" ve bunun karşılığında Ermenistan'ı İran'a bağlayan Meghri bölgesinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyetini Azerbaycan ile birleştirecek alternatif bir koridor kurulmalıydı. İran hükümeti, bu durumu kuzey sınırlarında bir tehdit oluşturacağını ileri sürerek bu öneriye itiraz etmiştir. İran'ın bu teklife itiraz etmesinin nedeni bir yandan, Ermenistan ile İran arasındaki ilişkileri kesintiye uğratabilecek olması, diğer taraftan ise bu yaratılan koridor vasıtasıyla iki Türk devleti olan Türkiye'nin Azerbaycan ile ve ardından Orta Asya ile direkt bağlantı kurmasına olanak sağlayacak olması idi. Fransa ve Rusya

⁸³⁷Azerbaycan-İran münasibetleri, *Heydər Əliyev İrsi*, 24.06.2008, Erişim adresi; <http://lib.aliyevheritage.org/print.php?lang=az&page=7586806>, (21.10.2021)

⁸³⁸KALEDZHİ Vali, *agm.*, s 9.

Key West görüşmeleri sürecinde İran'ın da arabuluculuk çalışmalarında aktif rol alması gerektiğini dile getirmiş; ancak ABD tarafı bu öneriyi kabul etmemiştir.⁸³⁹

2016 yılının Eylül ayında Tahran'daki Ararat Spor Kompleksi'nde 800'ü aşkın sporcunun katıldığı spor müsabakalarına ilk kez sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin sporcuları kendi bayraklarıyla katılmışlardır. Düzenlenen etkinliğe İran tarafından Tahran valisi Murtaza Mutemeddin, eski İstihbarat Bakanı Ali Yunusi ve İran'ın Ermenistan Büyükelçisi Seyid Kazım Sajjadi gibi resmi yetkililer, Ermenistan tarafından ise milletvekilleri katılmışlardır. İran hükümetinin sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin sporcularının kendi bayraklarıyla müsabakalara katılmasına sessiz kalması Azerbaycan iktidarı tarafından eleştirilmiş ve İran'ın bu olaya izin vermesinin ikili ilişkilere zarar vereceği bildirmiştir.⁸⁴⁰

26 Şubat 2019 tarihinde Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan İran'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Paşinyan, Tahran'ın "Ararat" Spor Kompleksinde Ermeni toplumu ile görüşerek fotoğraf çektirmişti. Paşinyan'ın çektiği fotoğrafın arka planında Ermenice, "Karabağ Ermenistan'dır nokta" yazılı pankartın bulunması ve bu duruma İran'ın sessiz kalması Azerbaycan'ın tepkisine neden olmuştu.⁸⁴¹

Paşinya'nın İran'da Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve Ali Dini Rehber Ali Hamaney ile görüşmelerindeki sıcak görüntüler İran medyasında geniş yer bulmasından dolayı bazı kesimler arasında itirazlara neden olmuştur. Urmiye Milletvekili Hadi Bahadiri ise, yaptığı açıklamalarda, "Karabağ Azerbaycan ve İslam toprağıdır. İran sınırları dahilinde ülkenin resmi politikasıyla uyuşmayan böyle bir olayın meydana gelmesine neden izin verildiğini Mecliste Dışişleri Bakanı'na soracağız"⁸⁴² demiştir. Türk kökenli milletvekillerinden Nadir Gazipur ve Ruhullah Hazretpur Talaiyye de Dış işleri Bakanlığına soru önergesi vermişlerdir. Bakanlık, Azerbaycan Büyükelçiliği'ne gönderdiği açıklamada Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygıyla yanaştıklarını ve açılan pankartı kınadıklarını ifade etmiştir.⁸⁴³

⁸³⁹İŞYAR Göksel Ömer, (2004), *age*, s.657

⁸⁴⁰*Güney Azerbaycan, İran'da Türkleri kızdıran etkinlik sözde dağlık Karabağ bayrakları açıldı*, Erişim adresi; <http://www.turkbakis.com/guney-azerbaycan/iran-da-turkleri-kizdiran-etkinlik-sozde-daglikkarabag-bayraklari-acildi-h1469.html>(Erişim Tarihi: 09.01.2022)

⁸⁴¹*İranda Nikol Selfisi: Tahran'dan Bakıya şok Sürpriz*, Axar gazetesi, 28 Fevral 2019, <https://axar.az/news/siyaset/353478.html>(Erişim Tarihi: 02.03.2021).

⁸⁴²*Tebriqli Traktör Sazi taraftarlarından 'Karabağ bizimdir' sloganı*, SPUTNİK NEWS, <https://tr.sputniknews.com/20190302/tebriz-traktor-sazi-taraftar-karabag-bizimdir-slogani-1037959643.html>

⁸⁴³*Tebriqli Traktör Sazi taraftarlarından 'Karabağ bizimdir' sloganı*, agm.,

1970 yılında Tebriz’de kurulmuş "TractorSazi" futbol takımı Azerbaycan Türklerinin milli ve kültürel değerlerinin seslendirildiği ve İran’ın Azerbaycan Türklerine yönelik uyguladığı baskı politikalarına karşı itirazlarını dile getirildiği bir platforma dönüşmüştür. TractorSazi taraftarları 1 Mart 2019 tarihinde Paşinyan’ın gezisi sırasında yaşananlara tepki olarak stada "Karabağ Azerbaycan’dır" yazılı bir pankart asmışlardı. Görevliler müdahale ederek pankartı indirmeye çalışmış; ancak taraftarların geri adım atmamasından dolayı müdahale başarısız olmuştur.⁸⁴⁴

Bunula birlikte, İran devletinin farklı üst düzey yetkilileri zaman zaman Karabağ topraklarının Ermenistan tarafından kontrol edilmesine sıcak bakmış ve bu konuda düşüncelerini farklı toplantılarda dile getirmişlerdir. 15 Aralık 2019 tarihinde Erivan şehrinde "Kafkas-Hazar Bölgesinin Yerli Halkları Bilimsel Gerçekler ve Sahteleşmeler Işığında" konulu bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansa İran, Ermenistan, Gürcistan ve Rusya’dan toplam kırk beş uzman katılarak konuyla ilgili görüşlerini dile getirmişlerdi. İran tarafından konferansa katılan Salar Seyfeddini’nin yaptığı açıklamalar İran’ın bölgedeki çıkarlarıyla ilgili Ermenistan-İran ilişkilerinin ulaştığı boyutu göstermesi bakımından ve Karabağ etrafındaki son olayların incelenmesi açısından dikkat çekiciydi. Seyfeddin’i bölgedeki devletlerin birbiriyle aralarında çeşitli çatışma konuları olduğu halde, bölgedeki tüm devletlerle iyi ilişkilere sahip olan ülkenin yalnız İran olduğunu belirtmiş; diğer yandan Azerbaycan’a yönelik İran’da bir güvensizliğin hâkim olduğunu, ayrıca İran yönetiminde bulunan yetkililerin çoğunun iki ülke arasında güçlü ilişkilerin olmasına rağmen Azerbaycan’ın verdiği sözlere güvenmediklerini dile getirmişti. Seyfeddin’i konuşmasında, Karabağ’daki statükodan İran’ın hiçbir rahatsızlık duymadığını beyan etmiş ve bölge Azerbaycan kontrolüne geçmiş olsa İsrail ve ABD’nin denetimine gireceğini belirtmişti.⁸⁴⁵

Azerbaycan’ın işgal edilmiş topraklarına Aras Nehri üzerinden köprülerin yapılması Azerbaycan tarafında rahatsızlık uyandıran diğer bir olaydır. Azerbaycan Milletvekili Fazıl Mustafa konuyla ilgili tepkisini dile getirerek, Ermenistan-İran ilişkilerine alternatif olarak

⁸⁴⁴ ASLANLI Araz, (18 Mart 2019), agm, , s 3

⁸⁴⁵ *İran Ermenistanı Tam Dəstəkləyir. Yaxşı ki, Qarabağda Nəzarət Onlardadır Yoxsa...İran’dan şok Açıqlama*, TURKUSTAN.INFO, 15 Aralık 2019, <https://turkustan.info/2019/12/15/iran-erm%c9%99nistani-tam-d%c9%99st%c9%99k1%c9%99yir-yaxsi-kiqarabagda-n%c9%99zar%c9%99t-onlardadir-yoxsa-irandan-sokaciqlama/?fbclid=IwAR1js4n5Kz383hagHAOAbDnEqtlrKRBFbZcPgzpHtg332JE1yrmvE-07ANs> (17.12.2021)

Azerbaycan'ın İsrail'le askeri alanda işbirliğini daha çok geliştirmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁶

15 Şubat 2020'de düzenlenmiş Münih Güvenlik Konferansı'nda Nikol Paşinyan ile İlham Aliyev ikili oturum gerçekleştirmişlerdi. Oturumda her iki liderin birbirinden farklı seslendirilen görüşleri Karabağ sorununun çözüme kavuşmasının ne kadar uzak olduğunu göstermekteydi. Aliyev Karabağ'ı Azerbaycan'ın tarihsel toprakları ve bölünmez bir parçası olduğunu ifade etmesine karşı Paşinyan, Karabağ'ın Atatürk, Lenin ve Stalin arasında yapılmış gizli bir anlaşma sonucu Azerbaycan'a verildiğini söylemiştir. Aliyev, Karabağ'ın başkentinin Hankendi olmasını, bölgenin eskiden beri Ermenistan'a ait olmadığını bir sübutu olduğunu dile getirmiş, Stepanakert adının ise Bolşevik komiseri olan Stepan Şaumyan'a atfen kullanıldığını, bunun da tarihsel açıdan oldukça yeni olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁷

Bunun ardından, 2020 yılının Eylül ayının son günlerinde 2. Karabağ Savaşı başlamış ve 44 gün devam etmiştir. Bu savaş sırasında Azerbaycan kuvvetlerinin İran'la sınır oluşturan topraklarını tekrar ele geçirmesi Aras Nehri'nin İran yakasında yaşayan İran Türkleri tarafından coşku ile karşılanmıştır. Bilhassa tarihi Hudaferin köprüsünün içinde bulunduğu bölgenin Ermenistan'dan geri alınması İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri tarafından sevinçle karşılanmıştır.⁸⁴⁸

3.7. Azerbaycan-İran Ekonomik İlişkileri

Uluslararası sistemde devletler etkilerini artırmak için kapasitelerini yükseltmek istemektedirler. Bir ülkenin ekonomik çıkarları onun uluslararası konumunu belirlemede önemli rol oynamaktadır. Devletler coğrafi ve politik güç arayışının yanı sıra aynı zamanda ekonomik güç için de çabalarlar. Ekonomik açıdan güçlü olan devletler askeri güçlerini de artıracak ve askeri kapasitesini geliştiren devletler bölgesel ve küresel güç denkleminde

⁸⁴⁶MUSTAFA Fazil, *İsrail Hərbi Əməkdaşlığı Gücləndirməyi Təklif Edir: İran Bizi Çox Çətin Vəziyyətdə Qoyur*, Strateq.az, 25 Nisan 2020, Erişim adresi; https://strateq.az/siyaset/427914/fazil-mustafa-israill%c9%99-h%c9%99rbi-%c9%99m%c9%99kdasligigucl%c9%99ndirm%c9%99yi-t%c9%99klif-edir.html?fbclid=IwAR1K73AjpgvU3Bil1OH-_rMpd7wTR6vXNzxLQ9nJAZXO9XvepBwkouz_mz3o (25.04.2020)

⁸⁴⁷*Münxen Təhlükəsizlik Konfransı Çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi ilə Bağlı Panel Müzakirələr Keçirilib*, Yeni Azərbaycan gazetesi, 16 Şubat 2020
http://www.yeniazərbaycan.com/Video_e625_az.html (Erişim Tarihi: 17.02.2021)

⁸⁴⁸*Arazın O Tayındakı Azərbaycan Türkleri Qarabağdakı Uğurlu Əməliyyatlardan Danışılar*, <https://www.facebook.com/GunazTv/videos/859536128157563>, (Erişim Tarihi: 04.11.2021)

ağırlıklarını artırmış olacaklardır. Hem İran hem de Azerbaycan geliştirdikleri ekonomik ilişkilerle bölgede güçlerini artırmak peşindedirler. Kafkasya bölgesi tarihsel olarak doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yerleşmiş, Avrupa, Asya ve Orta Doğu arasında “kara köprüsü” rolünü oynamıştır. İran hem güçlü bir ideolojiye sahip olmasıyla hem de devlet geleneği bakımından Kafkasya’nın ve Orta Doğu’nun baş aktörlerindedir. İran, bulunduğu konumu açısından stratejik konuma sahip olan bir ülkedir. Çeşitli enerji ve su kaynaklarının ortasında bulunması jeopolitik açıdan İran’ı önemli kılmaktadır.⁸⁴⁹

1979 sonrası süreçte İran’ın uluslararası sistemde edindiği konum, uluslararası sistemin başat gücü olan ABD ile sorunlar yaşamasına neden olmuş ve uluslararası sistem tarafından tecrit edilerek ekonomik yaptırımlarla karşı kaşıya kalmıştır. Maruz kaldığı kötü durumu atlatmak için Tahran yönetimi, bölge ülkeleri ile iş birliği imkanlarını olumlu değerlendirmektedir. İran’ın Azerbaycan ile ilişkilerinin gündemini belirleyen temel parametreler siyasi nitelikli olmasına rağmen, ekonomik ilişkiler bundan bağımsız şekilde gelişmektedir. 1990’ların ilk yarısına kadar Azerbaycan’ın İran’a petrol ve petrol ürünleri ihracat etmesinde dolayı İran-Azerbaycan arasındaki ticari ilişkiler Azerbaycan’ın lehine gelişmiştir. Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu’nun verilerine göre 1992-2018 yılları ithalat ve ihracat rakamları İran ile Azerbaycan arasındaki ticari ilişkilerin dalgalı bir seyir izlediğini göstermektedir. 1999 yılına kadar Azerbaycan’ın İran’a yaptığı ihracat rakamları ithalat rakamlarından yüksek olmuş; ancak bu yıldan 2003 yılına kadar Azerbaycan’ın İran’a yaptığı ihracatında ciddi azalma gerçekleşmiş ve oranlar İran’ın lehine dönmüştür. 2003 yılında İlham Aliyev’in Azerbaycan’da yönetimi devralmasıyla İran ile olumlu gelişmeler yaşanmış ve bu da iki ülke arasındaki ticareti olumlu etkilemiştir. Bu yıldan itibaren ticaret hacmi çarpıcı bir yükselişe girerek 2010 yılına kadar Azerbaycan’ın İran’a yaptığı ihracatı ithalatını aşmıştır. 2004 yılından başlamak üzere 2008 yılına kadar Azerbaycan-İran ithalat-ihracat hacmi en verimli dönemini yaşamıştır. 2008 yılında meydana gelen İran nükleer krizi iki ülke arasındaki ticari ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. 2011-2018 yılları arası ticaret dengesi yeniden İran lehine dönmüştür.⁸⁵⁰

⁸⁴⁹NİCHOL Jim, (2011), Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implication sfor U.S. Interests, *Congressional Research Service (CRS Report for Congress)*, s 6

⁸⁵⁰LOTFİ Tavakol, GOLMOHAMMADİ Vali, SARMADİ Hamid, (2016), Political Consideration and Development of Economic Relations, Economic Cooperation Capacities of Iran and the Republic of Azerbaijan, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 7, No. 3, s. 74

İran ekonomisinin gelişmiş ülke ekonomilerine benzememesinin nedeni doğal kaynaklara bağımlı bir ekonomiye sahip olmasıdır. Öncelikle İran ekonomisi üzerinde merkezi planlama hakimdir. Ülkenin önemli büyük ölçekli işletmeleri ve enerji kaynakları devletin mülkiyetindedir. Ülkenin merkezden uzak kırsal bölgelerinde ise tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. Ülke GSYH'nin %45'i sanayi alanından, %44'ü hizmet alanından ve %11'i ise tarım alanlarından oluşmaktadır.⁸⁵¹ 1979 İslam devriminin ardından İran merkezi hükümeti ekonomide değişiklikler yaparak ülkeye girecek olan yabancı sermaye yasaklamış ve ülke dahilinde faaliyet gösteren şirketleri, bankaları ve çiftlikleri devletleştirilmiştir. Böylece, İran ekonomisinde tek boyutlu bir düzen oluşmuştur. 12 Kasım 1985 tarihinde kabul edilen bir yasa ile yabancıların ülkede ticari faaliyetlerde bulunma yasağı karşılıklılık şartına bağlı olarak kaldırılmış ve bazı düzenlemeler yapılarak İran ekonomisi dünya ekonomik sistemine katılmıştır. Böylece, özel sektörün ekonomide ağırlık kazanmasını sağlamak ve yabancı sermayenin ülkeye girmesini kolaylaştırmak için 1993 yılında "Serbest Bölgeler Kanunu", 2002 yılında ise "Yabancı Yatırımı Teşvik Kanunu" yürürlüğe konulmuştur.⁸⁵²

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk olarak ticari ilişkilerini İran ile geliştirmiştir. İran ilk yıllarda Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkilerinde ön planda olmasının iki nedeni vardı.

- 1 - İran'ın Azerbaycan ile uzun bir sınıra sahip olması,
- 2 - Azerbaycan ekonomisinin Sovyet sonrası döneme hızlı geçiş yapamaması.

İran uzun süre boyunca Azerbaycan'ın en önemli dış ticaret ortaklarından birisi olmuş ve Azerbaycan'ın İran TIR'larına (transit nakliyatına) daha fazla ayrıcalık tanınması zaman zaman Türkiye tarafından eleştirilmiştir.⁸⁵³ İran ile Azerbaycan arasında ilk ticari anlaşmalar olarak, 1993 yılının Temmuz ayında "Ulaştırma Alanında Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti Arasında Memorandum" ve "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile İran İslam Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Uluslararası Taşımacılık Sözleşmesi" imzalanmıştır. 1993 yılında İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin Azerbaycan ziyareti sırasında İran İslam Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı arasında Ticaret İşbirliği Anlaşması, İran İslam Cumhuriyeti Merkez Bankası ile Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası arasında Bankacılık Anlaşması, Nahcivan bölgesi üzerine İran İslam Cumhuriyeti ile

⁸⁵¹İran Ülke Bülteni, DEİK, Şubat 2015, <https://www.deik.org.tr/ulke-bultenleri-iran-ulke-bulteni-subat-2015>, (Erişim Tarihi: 22.05.2021)

⁸⁵²İran İslam Cumhuriyeti Ülke Profili, 2015, s. 9.<https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-profil-2020.pdf>

⁸⁵³525-ci gazetesi, 18 Eylül 2002

Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Eğitim, Bilim ve Ekonomi Alanında İşbirliği Anlaşması, İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Karşılıklı Ticaret Sözleşmesi, İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Ulaştırma Alanına İlişkin Anlaşma, Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı ve İran İslam Cumhuriyeti Sanayi Bakanlığı arasında İşbirliği Niyet Protokolü, Transit Taşımacılık Anlaşması ve İran İslam Cumhuriyeti Ekonomi ve Maliye Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı arasında Ekonomik İşbirliğine İlişkin Niyet Protokolü gibi önemli anlaşmalar imzalanmıştır.⁸⁵⁴

1996 yılının Ekim ayında Bakü'de İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Sözleşmesi", 2002 yılının Mayıs ayında ise Tahran'da İran İslam Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında "Gümrük Konularında İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Sözleşmesi" imzalanmıştır. Bunun yanı sıra İran İslam Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında "Karma Ekonomik Komisyonu" oluşturulmuştur.⁸⁵⁵ İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi'nin 2003 yılının Nisan ayında Azerbaycan'ı ziyareti sırasında Astara-Bakü otoyolunun yapımı, İran'ın Nahcivan bölgesine doğalgaz vermesi, Azerbaycan-İran ilişkilerinin geliştirilmesi ve enerji alanında iki ülkenin iş birliği konuları üzerinde durulmuştur. Harrazi ayrıca Azerbaycan'ın kalkınma projelerine mali destek sağlamak amacıyla karşılıksız olarak 2 milyon ABD doları yardımda bulunacaklarını açıklamıştır.⁸⁵⁶

Bağımsızlığının ilk yıllarında Ermenistan sınırının kapalı olması ve Rusya ile yaşanan sorunlardan dolayı Azerbaycan bilhassa Türkiye ve İran ile ticaret yapmak zorunda kalmıştır. Diğer devletlerden önce Azerbaycan ekonomisine ilgi gösteren İranlı iş adamları olmuştur. İki ülke ticaretinin gelişmesinde avantaj sağlayan etkenler ülkeler arasındaki işgücü, coğrafi yakınlık, kültürel ve dil yakınlığı idi. 1991-2016 yılları arasında İran ile Azerbaycan arasında 120 resmi anlaşma imzalanmıştır ki bunlardan 40'ı ekonomik içerikliydi.⁸⁵⁷ İki ülke arasında "Kuzey-Güney Taşıma Koridoru"ndan yapılan ticareti canlandırmak amacıyla gümrük vergisi karşılıklı olarak yüzde 50 oranında indirim yapılmasına dair anlaşma imzalamıştır. İran Azerbaycan ekonomisindeki yerini güçlendirmek için hidro enerji geliştirme teknolojisi, araba

⁸⁵⁴ *Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasında imzalanan belgelerin listesi*, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi, (02.02.2012).

<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/31094/GultekinHABIBLitez.pdf?sequence=1>

⁸⁵⁵ *İran Azerbaycan Respublikası için etimadlı qonşu ve şerikdir*, 10 Mart 2011, (02.02.2012).

<http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/en/download/article-file/791458>

⁸⁵⁶ ASLANLI Araz, HESENOV İlham, (2005), *age.*, s. 242-243

⁸⁵⁷ CAMALOV Elvin, Azerbaycan'la İran Arasında Dörd Sənəd İmzalanıb, *Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi*, 21 Nisan 2016, <https://azertag.az/xeber/944848> (Erişim Tarihi: 13.02.2022).

üretim sanayisi ve ilaç geliştirme fabrikaları gibi farklı sektörlerde 700'ü aşkın şirket aracılığıyla 3,1 milyar dolara ulaşan ve gittikçe artan sermayeli yatırımlarda bulunmuştur. Astara yakınlarındaki sınırda yeni bir karayolu ulaşım terminalinin inşası görüşülmüş ve Bakü-Astara otoyolunu Erdebil-Astara-Reşt otoyoluna bağlayacak sınırda yeni bir karayolu köprüsünün inşası konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁸⁵⁸

Ancak ABD yönetimi 1999 yılında nükleer programın geliştiren Tahran yönetimine karşı ekonomik ambargo uygulamaya başlamış ve uluslararası sistemin başat gücünün İran'a yönelik uyguladığı dışlama politikası sistemin diğer aktörlerinin politikalarını da etkilemiştir. 2005 yılında İran Cumhurbaşkanı seçilen Ahmedî Nejat'ın İsrail'e ve ABD'ye yönelik ifade ettiği sert söylemler İran'a yönelik ambargoların artmasına neden olmuş ve İran ile Azerbaycan arasında mevcut ithalat-ihracat rakamları bu süreçle birlikte düşmeye başlamıştır. İran'ın, Azerbaycan'dan gelen ürünlerde kısıtlamaya gitmesinden dolayı 2009 yılında ihracatta sert düşüş olmuştur. 2008 yılında Azerbaycan'ın İran'a yaptığı ihracatı 355.647 milyon dolar iken, 2009 yılında 90.130 milyon dolara gerilemiştir. 2009'dan sonra toparlanmasına rağmen 2012'den sonra Azerbaycan'ın İran'a ihracatında yeniden ciddi düşüş olmuştur. 2014 yılında ise bir önceki yıla göre %100'e yakın bir gerileme gerçekleşmiştir. 2015 yılının Temmuz ayında İran nükleer krizinin çözümüyle ilgili yapılan anlaşma sonucu İran'a yönelik uluslararası yaptırımlar gevşetilmiştir. Bu da Azerbaycan ile İran arasında ticaret hacmini yeniden artırmış ve olumlu etkiler yaratmıştır. İki ülkenin ticaret hacmi 2015 yılında 124 milyon doları geçmiş, 2016 yılında 211 milyon olmuş, 2017 yılında 257 milyon doları geçmiş, 2018 yılında ise 446 milyon dolara ulaşmıştır. İki ülke ticaret hacmindeki yükselişin rakamlarına bakıldığında İran lehine dengesiz bir durum olduğu gözlenmiştir. 2019 yılının Ağustos ayında Azerbaycan Ekonomi Bakanı Şahin Mustafayev Tahran'a resmi ziyarette bulunmuş ve İran Finans ve Ekonomi Bakanı Farhad Dejpasand ile toplantı sonrası yaptığı açıklamada geçen yılın aynı zamanına göre Azerbaycan ve İran arasındaki ticaret hacminin 2,2 kat arttığını bildirmiştir. Dejpasand, son altı ayda Azerbaycan'daki aktif olan İranlı şirket sayısının %34'ten fazla arttığını açıklamıştır.⁸⁵⁹

⁸⁵⁸İLGAR İlgar, *Kakova rol' Irana v post konfliktnom ustroystve na Yuzhnom Kavkaze? (Güney Kafkasya'da çatışma sonrası düzende İran'ın rolü nedir?)* Erişim adresi; <https://pressunity.org/archives/8843> (01.20.2021)

⁸⁵⁹Iran-Azerbaijan 6-Month Trade More Than Doubled, *Tehran Times*, 3 August 2019, <https://www.tehrantimes.com/news/438877/Iran-Azerbaijan-6-month-trade-more-than-doubled> (10.10.2021)

Azerbaycan ile İran arasında ekonomi alanındaki mevcut ilişkileri maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Taşımacılık sektöründe iş birliği;
- 2) Petrol ve doğal gaz sektöründe işbirliği;
- 3) Petrol dışı sektörlerde işbirliği;
- 4) Enerji alanında işbirliği;
- 5) Turizm alanında işbirliği;
- 6) Ticaret sektöründe işbirliği;

Bu işbirliği alanlarını teker teker detaylandırılım.

1 -İran'ın bölge ülkeleriyle taşımacılık alanında işbirliği yapmak istemesinin iki nedeni vardı. Biri, İran ürettiği enerji kaynaklarını uluslararası pazarlara taşımak için bölgedeki nakliyat yollarını kullanması, diğeri ise, bölge ülkeleri ile iktisadi işbirliği geliştirerek ekonomik alanda nüfuz sahibi olmaktır.⁸⁶⁰ Azerbaycan'ın ulaşım yolları İran mallarının kuzeyde Gürcistan ve Rusya'ya ulaşmasına imkan vermektedir. Bu nedenle İran, Gürcistan'a ve Rusya'ya ulaşmak için Azerbaycan transit yolunu kullanmak zorundadır. Dolayısıyla, Azerbaycan Kuzey-Güney taşımacılık koridorunun önemli bir halkasını oluştururken, İran için de yaşamsal önem arz etmektedir. Azerbaycan'ın Basra Körfezi'ne çıkışı İran üzerinden gerçekleştiğinden dolayı İran da Azerbaycan için önemli transit taşıma yolu olarak görülmektedir. Azerbaycan'ın jeopolitik konumu, onu Kuzey-Güney ve Doğu-Batı ulaşım koridorlarını merkezi haline getirmiştir. Azerbaycan, Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına, İran üzerinden ise Basra Körfezi'ne ulaşmaktadır. Doğu-Batı ulaşım koridoru Çin'den başlayarak Orta Asya, Güney Kafkasya, Türkiye, Avrupa ve İngiltere'ye kadar uzanarak elli sekiz devleti kapsamaktadır. 30 Ekim 2017 tarihinde faaliyete geçirilen Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demir yolu hattı bu projenin bir kısmını teşkil etmektedir. Doğu-Batı rotasına alternatif yaratmak için bölgesel rekabetin önemli aktörlerinden olan Rusya ve İran, Hindistan ile birlikte bir Kuzey-Güney taşımacılık güzergahı oluşturmuşlardı. Azerbaycan 2001 yılında bu projeye katılarak Rusya ile İran arasında kara bağlantısını sağlamıştır. Kuzey-Güney rotası Hindistan'ın Cevahir lal Nehru Limanından başlayarak İran'ın Bandar Abbas limanı ve Kazvin-Astara güzergahından Azerbaycan'ın Astara-Yalama güzergahına, oradan da Rusya'nın Samur-Moskova-St.Petersburg-Buslovskaya güzergahını geçerek Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de

⁸⁶⁰VƏLİYEV Cavid, (2018), *Üç tərəfli və Çox tərəfli Formatlarda Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: Əsa sİstiqamətlər və İmkanlar*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, s.39

sonlanacaktır. Bu projenin amacı Hindistan, İran ve diğer Körfez ülkelerinin ürettiği malları Azerbaycan vasıtasıyla Rusya'ya ve oradan Kuzey ve Batı Avrupa ülkelerine ihraç etmektir.⁸⁶¹

İran'ın Astara şehri ile Azerbaycan'daki Astara şehirleri arasında demir yolu hattı Kuzey-Güney projesinin bir parçasıdır. Bu hatt Gazvin-Reşt demir yolunun devamı ve İran demiryollarını Azerbaycan demiryollarına bağlamaktadır. Kuzey Avrupa ve Hint Okyanusu'nun birleştirilmesi bu demir yolunun hayata geçirilmesi ile sağlanacaktır. İran İslam Cumhuriyeti Demir yolu Genel Müdürü Abbas Nazari, Astara demir yolu hattıyla ilgili açıklama yaparak Azerbaycan'ın bu proje için 60 milyon dolar harcadığını, İran'ın da Astara-Reşt garları için 500 milyon dolarlık yatırım yapacağını belirtmiştir. 2018 yılında faaliyete başlayan demir yolundan başka bir de transit taşımacılık için başka bir yol da yapılmaktadır. İran'ın Astara bölgesinin valisi Hasan Rüstamzade Azerbaycan tarafının İran sınırına kadar olan yolu tamamladığını, İran'ın da gerekli çalışmaları tamamlayacaklarını söylemiştir.⁸⁶² Azerbaycan-İran arasında taşınacak malın hacmi Kuzey-Güney Nakliyat Hattı'nın tamamlanmasıyla 600 bin tondan 5 milyon tona kadar artacak, bu da Azerbaycan ile İran arasındaki ticaret hacminde ciddi artışlara neden olacaktır. Bundan başka iki ülke arasındaki 500 milyon dolar civarında olan ticaret hacminin de hızlı bir şekilde artması beklenmektedir.⁸⁶³

Nahcivan-Çulfa-Tebriz-Tahran-Meşhet ekspres tren seferleri İran-Azerbaycan arasında iş birliğini artıracak diğer bir projedir. 29 Aralık 2017 tarihinde ilk seferini yapan tren İran ile Azerbaycan arasında önemli bir köprü rolünü oynamaktadır. Demir yolunun açılış merasimi iki tarafın üst düzey yetkililerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Yıllık 12 bin yolcu taşınması öngörülen demir yolu 1858 kilometrelik mesafe arasında ulaşımı daha da kolaylaştıracaktır. Bu hattın gelecekte Bakü-Tiflis-Kars demir yolu ile birleştirilmesi bölge taşımacılığına büyük katkı sağlayacaktır.⁸⁶⁴

2 – Azerbaycan'ın toplamda 7 milyar varil petrol rezervlerine sahip olduğu tahmin edilmektedir. Azerbaycan petrol rezervi bakımından dünya sıralamasında 19. sırada yer alarak

⁸⁶¹ ASLANLI Kenan, İran-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, *İran Araştırmaları Merkezi*, Aralık 2017, Erişim adresi; <https://iramcenter.org/iran-azerbaycan-ekonomik-iliskileri/> (Erişim Tarihi: 27.02.2021).

⁸⁶² *Ticarət Üçün Astaradan Tranzit Yolu Tikiləcək*, Aznews, <https://www.aznews.tv/ticar%c6%8ft-ucun-astaradan-tranzit-yolu-tikil%c6%8fc%c6%8fk/> (05.05.2020).

⁸⁶³ HÜMBƏTOV Mahir, (2018), *Azərbaycan ilə İran Arasında Nəqliyyat və Tranzit Sahəsində Əməkdaşlıq, Azərbaycan-İran Əməkdaşlığı: Əsas İstiqamətlər və İmkanlar*, (Ed. Cavid Vəliyev və Məsiəğa Məhəmmədi) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, s. 63

⁸⁶⁴ VƏLİYEV Cavid, (2018), age., s. 38

10 milyonluk nüfusuna göre orta ölçekli bir petrol üreticisi konumundadır.⁸⁶⁵ Azerbaycan 1994 yılının Eylül ayında Batılı şirketler ile petrol ve doğal gaz üretimi, işletilmesi ve taşınması konusunda "Asrın Anlaşması"nı imzalamıştır. 15 Eylül 2017 tarihinde imzaladığı yeni bir anlaşma ile bu anlaşmayı 2050 yılına kadar uzatmıştır.⁸⁶⁶ SOCAR'ın 1994'te yapılan anlaşmada Azeri-Çıraq-Güneşli petrol yataklarının işletilmesine yönelik %11,6 olan payı 2017'de yapılan anlaşmayla %25'e yükseltilmiştir.⁸⁶⁷ Bakü – Tiflis – Ceyhan Petrol Boru Hattı projesini hayata geçirmekte Azerbaycan'ın amacı sahip olduğu petrol kaynaklarını dünya piyasalarına ulaştırılmaktı. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'den geçen petrol boru hattın maliyeti ise 3 milyar dolar, toplam uzunluğu ise 1768 km'dir.⁸⁶⁸ Bu boru hattının yapımı 18 Eylül 2002 tarihinde başlamış, 2006 yılının Temmuz ayında ise kullanıma açılmıştır. Boru hattı Azerbaycan petrolünü Akdeniz'de Ceyhan limanına taşıyarak gemilerle batı pazarlarına ulaştırmaktadır.⁸⁶⁹ Bu proje Azerbaycan'ın Batı'ya daha çok yaklaşmasını sağlamış ve Batı ile farklı alanlarda ilişkilerinin gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir.⁸⁷⁰

2020'de BP tarafından sunulan "Statistical Review of World Energy" raporuna göre Azerbaycan'ın sahip olduğu doğal gaz rezervleri 2.8 trilyon kübik metredir.⁸⁷¹ Azerbaycan'ın en önemli doğal gaz yatakları Hazar Denizi'ndeki Şah Deniz sahasında bulunmaktadır. Bundan başka Zafer-Mashal, Şafak-Asiman, Nahçıvan, Babek, Umid ve Abşeron gibi diğer doğal gaz yatakları mevcuttur.⁸⁷² Azerbaycan'ın ürettiği doğal gazın Batı'ya taşınması için Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) ile Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı projesi gerçekleştirilmiştir. Bu projenin maliyeti 2,3 milyar dolar, yıllık taşıma kapasitesi 30 milyar metreküp, hattın uzunluğu

⁸⁶⁵İŞYAR Ömer G. (2010), *Azerbaycan ve Dış Politikası; Orta Asya ve Kafkasya'da Rekabetten İşbirliğine*, (Der. Tayyar Arı), MKM Yayıncılık, Bursa, s. 69

⁸⁶⁶*Asrın Anlaşması 2050'ye Kadar Uzatıldı*, SOCAR, 15 Eylül 2017, <http://www.socar.com.tr/kurumsal-iletisim/haberler/2017-haberler/2017/09/15/asrin-anlasmasi-2050-yekadar-uzatildi>! (Erişim Tarihi: 30.01.2021).

⁸⁶⁷*Bakıda Azəri, Çıraq və Günəşli Yataqları Üzrə Yeni Sazişin İmzalanması Mərasimi Keçirilib*, Yeni Azerbaycan gazetesi, http://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e36469_az.html (Erişim Tarihi: 30.01.2021).

⁸⁶⁸BAĞIRZADE Elşen, (2014), *Azerbaycan-Türkiye Ortak Ekonomik Projelerinin Stratejik Önemi ve Bölgesel Yansımaları, Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, (Ed. Okan Yeşilot), Yeditepe Yayınları, İstanbul s. 205.

⁸⁶⁹ İŞYAR Ömer G., (2010), *age.*, s. 71

⁸⁷⁰KASIM Kamer, (2011), *age.*, s. 29.

⁸⁷¹*Statistical Review of World Energy 2020*, 69th edition, s. 32. Erişim adresi: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf> (12.04.2022)

⁸⁷²*Azerbaycan'ın Enerji Görünümü*, Hazar Strateji Enstitüsü Enerji ve Ekonomi Araştırmaları Merkezi, 2014, <https://docplayer.biz.tr/5425603-Azerbaycan-enerji-gorunumu-gorunumu-hazar-strateji-enstitusu-enerji-veekonomi-arastirmalari-merkezi-www-hazar-org.html> (Erişim Tarihi: 01.02.2021).

ise 930 kilometredir. Bu hat BTC boru hattından sonra Azerbaycan'da gerçekleştirilen ikinci boru hattıdır.⁸⁷³

29 Haziran 1994 tarihinde Haydar Aliyev'in İran'ı resmi ziyareti sırasında Azerbaycan ile İran arasında ilk enerji anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, İran'dan Nahcivan'a doğal gaz gönderilmesi için Hoy-Çulfa doğal gaz boru hattının kurulması öngörülmüştür.⁸⁷⁴ Anlaşma, Muhammed Hatemi ile İlham Aliyev tarafından Ağustos 2004'te Bakü'de imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Anlaşmaya esasen İran tarafı 25 yıl boyunca günlük 1 milyon metreküp doğal gazı Azerbaycan'ın Astara sınır kapısından alarak Nahcivan'a ihraç edecektir. Bu antlaşmanın gerçekleştirildiği ve Azerbaycan'dan İran'a yıllık yaklaşık 400 milyon metreküp gaz tedarikinin sağladığı görülmektedir.⁸⁷⁵

Doğal gaz ve petrol rezervlerinden sağlanan gelirler İran ekonomisinin temel dayanağıdır. Dünya petrol rezervleri sıralamasında İran 4. sırada yer alarak Venezüella, Suudi Arabistan ve Kanada'dan sonra gelmektedir.⁸⁷⁶ İran, dünya petrol rezervlerinin %9.10'una, dünya doğal gaz rezervlerinin %17'sine sahiptir. İran'ın rezerv bakımından en önemli doğal gaz kaynağı Basra Körfezi'nde bulunan Güney Pars'ta yer almaktadır. Güney Pars sahasında yaklaşık 14 trilyon metreküp doğal gaz bulunmaktadır. Ülkenin diğer doğal gaz rezervleri ise Kuzey Pars, Kish, Lavan, Firdevs ve Gülşen sahalarıdır. İran yeni sahalarda araştırmalar yaparak 2011 yılında Serdar-i Cengel, Madar, Firuz Bve Hayyam sahalarda doğal gaz bulmuştur.⁸⁷⁷

İran ekonomisinin en önemli kısıtlayıcısı İran'ın nükleer faaliyetlerinden dolayı ona karşı uygulanan ekonomik ambargodur. İran'ın nükleer güç elde etmekte amacı hem kendisine yönelik tehdit olarak gördüğü İsrail'e karşı kendi güvenliğini sağlamak, hem de bölgedeki rakipleri olan Türkiye ve Mısır'a karşı gücünü artırmaktır. 2010 yılının haziran ayından itibaren BM, ABD ve Avrupa Birliği İran'a yönelik yaptırımlar uygulamasının ardından İran ekonomisi krize sürüklenmiştir. AB'nin İran'a petrol ambargosu uygulamasının yanı sıra ABD'nin de İran'ın petrol ürünlerine yaptırım uygulaması sonucu bu ülkenin bütçe gelirleri büyük ölçüde

⁸⁷³BAĞIRZADE Elşen, (2014), age., s. 205.

⁸⁷⁴ ASLANLI Araz, HESENOV İlham, (2005), age., s. 233.

⁸⁷⁵*Azərbaycandan İrana Tədarük Edilən Qazın Həcmi Açıqlandı*, Azadlıq gazetesi, 18 Ocak 2015, <http://www.azadliq.az/xeber/1063/az%C9%99rbaycandan-irana-t%C9%99daruk-edil%C9%99n-gazinh%C9%99cmi-aciqlandi/> (Erişim Tarihi: 04.03.2021).

⁸⁷⁶ÖZTÜRKER Harun, (2012), İran Ekonomisinin Genel Özellikleri, *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 40, s. 92.

⁸⁷⁷AKHUNDZADE Emin, (2014), ÖZKAN Seray, İran'ın Enerji Görünümü, *Hazar Strateji Enstitüsü Enerji ve Ekonomi Araştırmaları Merkezi*, s. 3.

azaltmıştır. Bundan başka Mart 2012'den itibaren İran'ın dünya ile ekonomik ilişkiler kurmasını sağlayan ve bankacılık sistemine aracılık eden SWIFT (The Society for World Wide Inter Bank Financial Telecommunication) de İran'ın bankacılık faaliyetlerine aracılık etmekten vaz geçmiştir.⁸⁷⁸

2015 yılında Avusturya'nın başkenti Viyana'da P5+1 ülkeleri arasında Ortak Kapsamlı Eylem Planı imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre İran nükleer silah yapmamayı garanti etmiş ve 16 Ocak 2016'da bazı istisnalar dışında İran'a yönelik uygulanan yaptırımlar kaldırılmıştır. İran'ın anlaşmayı ihlal etmesi durumunda ise tüm yaptırımların yeniden yürürlüğe gireceği belirtilmiştir.⁸⁷⁹ Yaptırımların kaldırılması sonucu İran'ın petrol üretiminde artış meydana gelmiş ve Aralık 2015'te günlük petrol üretimi 3.3 mb/d (bir petrol üretim birimi, günde bin varil petrol üretildiği anlamına gelir) seviyesinden 2017 yılının Ocak ayında 4.3 mb/d seviyesine yükselmiştir. Sonraki sekiz ay içinde petrol üretimi %3,7 artarak 2017 yılının Ağustos ayında 4.46 mb/d seviyesine yükselmiştir. Böylece 2005 yılında petrol yaptırımlarından önce 4.14 mb/d olan günlük 330,000 varil ile maksimum üretim seviyesini aşmıştır. 2016 yılında petrol fiyatlarının düşük olmasına rağmen İran'ın petrol ve doğal gaz ihracat gelirleri %66 artmıştır. 2015 yılının Nisan ayından 2016 yılının Mart'ına kadarki dönemde 33,56 milyar dolardan, 2016 yılının Nisan ayından 2017 yılının Mart'ına kadar 55,75 milyar dolara yükselmiştir.⁸⁸⁰

2017 yılının Ocak ayında Donald J. Trump'ın ABD Başkanı seçilmesinin ardından ABD-İran ilişkilerinde yeniden sorunlar yaşanmaya başlamıştır. ABD'nin İran'ı zayıflatacak girişimlerde bulunmasına nedeni İran'ın Rusya ile kurduğu ittifaklar ve Ortadoğu bölgesinde artan etkisiydi. Donald Trump selefi Barack Obama döneminde İran'la imzalanan nükleer anlaşmaları tanımayacağını beyan etmiştir. Uygulanan yeni yaptırımlar sonucu İran'ın günlük petrol ihracatı 3,9 milyon varilden 1 milyon varilin altına düşmüş ve İran ekonomisi ciddi şekilde sorun yaşamıştır.⁸⁸¹

⁸⁷⁸KARAGÖZLÜ Ümit, ABD Ambargolarının İran Ekonomisine Etkisi, *MADUNİYET, Üç Aylık Ortadoğu İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, Ocak 2019, s. 102-103.

⁸⁷⁹*İran Ülke Bülteni*, DEİK, Ekim 2017 <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf> (Erişim Tarihi: 22.05.2021).

⁸⁸⁰HABİBİ Nader, Nükleer Anlaşmadan iki yıl Sonra İran Ekonomisi, *MADUNİYET, Üç Aylık Ortadoğu İncelemeleri Dergisi*, Cilt:1, Sayı, 1, Ocak 2019, s. 119

⁸⁸¹KARAGÖZLÜ Ümit, *İran Ekonomisinin Yapısal Sorunları*, *MADUNİYET, Üç Aylık Ortadoğu İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Nisan 2019, s. 89.

İran ekonomisi büyük oranda enerji sektörüne bağımlı olduğundan uygulanan yaptırımlardan dolayı diğer sektörlerin gelişimi de zayıf kalmış ve bu durum ülke ekonomisinde enflasyonun ve işsizliğin artmasına neden olmuştur. İran'ın enerji kaynakları bakımından zengin bir ülke olması bu ülkede "Hollanda Hastalığı" denen durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Enerjinin bütün gelişmiş ülkeler için temel ham madde olması, İran'ı Japonya, Çin ve Hindistan gibi gelişmiş ülkeler ile ilişkilerinde önemli bir katalizör haline getirmişti. Ancak ABD İran'ı dışlayarak, petrol ihracatını engellemiş ve diğer ülkelerle entegre olmasına karşı çıkmıştır. Bunun yanı sıra İran tarafından Hamas, Hizbullah ve Irak'taki çeşitli Şii gruplara yapılan ekonomik yardımlar ülkenin kırılğan ekonomisinin yapısal sorunlarının devam etmesine ve daha da zayıflamasına neden olmuştur.⁸⁸² İran maruz kaldığı izolasyon nedeniyle bölge devletleri ile farklı alanlarda ilişkiler geliştirmeye çaba harcamıştı.

İran ve Azerbaycan ekonomilerinin dikkat çeken özelliği doğal gaz ve petrol gibi kaynaklara bağımlı bir ekonomik yapılarına sahip olmalarıdır. Dünya petrol rezervleri sıralamasında Azerbaycan 7 milyar varille yirminci sırada, İran ise 157 milyar varille dördüncü sırada gelmektedir.⁸⁸³ Doğal gaz rezervleri bakımından İran, dünyada Rusya'dan sonra ikinci yerde, Azerbaycan ise yirmi dördüncü sıradadır.⁸⁸⁴ Azerbaycan'ın İran'la kıyaslanamayacak ölçüde daha kısıtlı rezervlere sahip olmasına rağmen, İran'a yönelik uygulanan ekonomik ambargolar ve İran'ın uluslararası sistemden tecrit edilmiş olması, Azerbaycan'ın Gürcistan ve Türkiye gibi bölge ülkeleri üzerinden geçen Doğu-Batı enerji koridorunda elini güçlendirmiş ve onu Avrupa enerji tedarikinin bir parçası haline getirmiştir.

Öte yandan İran tarafından Azerbaycan'daki petrol sektörüne de ciddi yatırımlar yapılmıştır. 90'lı yıllarda İran, Azerbaycan doğal kaynaklarının üretimine katılmaya çalışsa da Azerbaycan'daki konsorsiyumlarda yer alan büyük Batılı şirketlerin bu duruma olumsuz yanaşması nedeniyle İran'ın çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Haydar Aliyev küresel ve bölgesel dengeleri gözetken bir dış politika uygulayarak 4 Haziran 1996'da Azerbaycan'a ait Şahdeniz sahasındaki arama ve üretim faaliyetlerinde Rusya'nın Lukoil ve İran'ın NIKO petrol şirketlerine konsorsiyumda %10'luk bir hisse verilmiştir.⁸⁸⁵ Ayrıca İran Milli Petrol şirketi

⁸⁸²HABİBİ Nader, Ocak 2019, agm., s. 128

⁸⁸³Ülkelere Göre Dünya Petrol Rezervleri, Erişim adresi; <http://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-petrol-rezervi.html> (10.02.2021).

⁸⁸⁴Ülkelere Göre Dünya Doğal Gaz Rezervleri, Erişim adresi; <http://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html> (10.02.2021)

⁸⁸⁵RZAYEVA Gülmira, (2017), *Azərbaycan Respublikasının Enerji Diplomatiyası Xarici Siyasətinin Tərkib Hissəsi Kimi, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi Yayınları, s. 776

NİKO'nun tankerleri Hazar Denizi yoluyla Kazakistan, Türkmənistan ve Azərbaycan ham petrolünü İran sahillərinə ulaşırmaktadır. Bunun karşılığında İran, bu ölkələr adına Basra Körfezi'nden aynı miktarda petrol ihracı yapmaktadır. Azərbaycan enerji kaynakları BTC ve BTE boru hatları vasıtasıyla uluslararası pazarlara taşınmaktadır. Rusya, 2008 yılında Gürcistan'a müdahale ettiğİ dönemde BTC ve BS petrol boru hatlarından petrol nakli durdurulmuş ve Azərbaycan, petrol ihracını NİKO vasıtasıyla gerçəkleştrirmiştr.⁸⁸⁶ Gürcistan Cumhurbaşkanı Mihael Saakaşvili ile Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 6 Mart 2012 tarihinde birlikte yaptıkları ortak açıklamada, BTE, BTC ve BS petrol ve doğal gaz projelerinin enerji güvenliğine ve ölkelerinin gelişimine büyük katkı sunmasının yanı sıra bölgesel dengeleri köklü bir biçimde değıştirdiğini ifade etmişlerdi.⁸⁸⁷

3 – Diğər yandan Azərbaycan hökuməti petrol üretimine bağımlılığİ azaltmaq amacıyla petrol dışı sektörlərə yatırım yapmakta ve İranlı řirketlər de bu sektörlərə ilgi göstermektedirler. 21 Nisan 2016'da Bakü'de Azərbaycan Ekonomi Bakanı şahin Mustafeyev'in katılımı ile iki ölkə arasında otomobil ve ilaç sektörlerinde ortak projelerin hayata geçirilmesi için Azersun Holding (MMC), Azərbaycan Yatırım şirketi (ASC), Sumqayıt Kimya Sanayi Parkı ile İran'ın "Darou Pakhsh" ve "Iran Khodro" şirketleri arasında dört anlaşma imzalandı. MMC, ASC ve "Darou Pakhsh" arasında imzalanan anlaşma gereğİ yeni ortak bir kurum oluşturulmuştur. Söz konusu üç şirketin bu girişimin maliyetlerini karşılamaı ve 52 farklı türde ilaç üretiminin gerçəkleştririlmesi öngörölmüştü.⁸⁸⁸ Iran Khodro şirketi ile Azevrocar (MMC) şirketi arasında yapılan anlaşmaya göre de şirketler otomobil ve yedek parça üretme konusunda anlaşmışlardır.⁸⁸⁹ İlham Aliyev 6 Ağustos 2016'da İran'a gerçəkleştrirdiğİ resmi ziyarette Hasan Ruhani ile birlikte yaptıkları basın açıklamasına da, bu anlaşmaların iki ölkə arasında işbirliğinin iyi bir örneğİ olduğunu beyan etmişlerdi. Aliyev her yıl 10 binden fazla otomobil üretileceğini söylemiş ve iki ölkə arasında şimdiye kadar böyle bir işbirliğinin olmadığını ve bu anlaşmanın ikili ilişkilerde yeni bir sıçrama anlamına geldiğini ifade

⁸⁸⁶ *Amerikanın Sanksiyaları Ölkəmizə də Çatdı*, Musavat gazetesi, 3 Ekim 2010, http://musavat.com/news/gundem/amerikanin-sanksiyalari-olkemize-de-catdi_86307.html (Erişim: 04.03.2022).

⁸⁸⁷ MEHDİYEV Ramiz, (2017), *İlham Aliyev; İnkişaf Məqsədimizdir, Çıxışlar, Nitqlər, Bəyanatlar, Müsahibələr, Məktuplar, Məruzələr, Müraciətlər*, Azərneşr, Bakı s. 89.

⁸⁸⁸ *Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında 52 Adda Dərman Preparatları İstihsal Olunacaq*, Trend, 21 Nisan 2016, http://www.scip.az/index.php?option=com_content&view=article&id=379:sumqay-t-kimya-s-naye-park-nda52-adda-d-rman-preparatlar-istehsal-olunacaq&catid=10&Itemid=235&lang=az (Erişim Tarihi: 26.02.2022).

⁸⁸⁹ *Azərbaycan və İran Birgə Dərman və Avtomobil İstihsalı Üzrə Sənədlər İmzalayıblar*, Trend, 21 Nisan 2016, <https://az.trend.az/business/economy/2522987.html> (Erişim Tarihi: 26.02.2022).

etmiştir.⁸⁹⁰ Şirketteki hisselerin %75'i MMC'ye, %25'i ise İran Khodro'ya ait olurken; Dena, Soren, Samand marka otomobillerin yapımı planlanmıştır. Ukrayna'da otomobillerin üretilmesi için teklif aldıklarını söyleyen MMC Şirketinin temsilcisi Emin Axundov, Tacikistan, Rusya ve Türkmenistan şirketleriyle de görüşmelerin devam ettiğini belirtmiştir.⁸⁹¹

Azerbaycan'ın Azeurocar şirketi ile İran Khodro şirketi arasında 25 milyon dolarlık yatırımla, 2025 yılına kadar yıllık 10 bin aracın üretilmesi ve pazarlanmasıyla ilgili işbirliğine varılması, Azerbaycan'la İran arasındaki mevcut ekonomik ilişkilerin gelişmesinin bir göstergesiydi. Buna ek olarak, İran'ın Azerbaycan'daki büyükelçisi Cevat Cihangirzade iki ülke arasında siber güvenlik, telekomünikasyon, mobil iletişim, internet hizmetleri ve uzay endüstrisiyle ilgili projeler konusunda da ciddi iş birlikleri yapılacağını belirtmiştir.⁸⁹²

Azerbaycan ile İran arasında yaratılmış Ekonomi, Ticaret ve İnsani Alanlarda İşbirliği Komisyonu'nun Başkanı Şahin Mustafayev 25 Şubat 2017 tarihinde yaptığı açıklamada, Azerbaycan'da çeşitli alanlarda 538 İranlı Şirketin faaliyet gösterdiğini ve İran'ın Azerbaycan'daki yatırımlarının 2,7 milyar doları bulunduğunu, bunun da 2016 yılına göre % 70 oranında bir artış olduğunu ifade etmiştir. Mustafayev, İran'ın Azerbaycan için önemli ticaret ortağı olduğunu ve İran tarafından Azerbaycan'da 145 milyon dolar petrol dışı sektörlere yatırım yapıldığını belirtmiştir.⁸⁹³

4 –Aras Nehri üzerindeki Kız Kalesi (QızQalası), Hudaferin (Xudaferin), Marazad ve Ordubad elektrik santrallerinin inşası Azerbaycan için hem ekonomik açıdan hem de siyasi açıdan önemli projelerdir. Azerbaycan ile İran arasında 23 Şubat 2016 tarihinde hidroelektrik santrallerinin inşaatının devam ettirilmesi ve kullanılmasına dair bir anlaşma imzalanmıştır. Azerbaycan Ekonomi Bakanı Şahin Mustafayev, Kız Kalesi ve Hudaferin santrallerinin Azerbaycan'ın işgal edilmiş toprakları üzerinde inşasının İran tarafından Azerbaycan'ın

⁸⁹⁰İran İslam Respublikasının Prezidenti Həsən Ruhani ilə Mətbuata Birgə Bəyanat Çıxışından, 7 Avqust 2016, http://azleadersays.az/az/sitat/2660_Iran-Islam-Respublikasinin-Prezidenti-Hesen-Ruhani-ile-metbuata-birgebeyanat-cixisindan.html (Erişim Tarihi: 26.02.2022)

⁸⁹¹Neftçalada İstehsal Olunacaq Maşınlara Bazarlar Axtarılır, MarjaNews, 22 Nisan 2020, <http://marja.az/news/13064>, (Erişim Tarihi: 26.02.2022)

⁸⁹²PAMUK Hüseyin, *agm*, s 4

⁸⁹³İran Azərbaycan İqtisadiyyatına Ümumilikdə 2,7 Milyard ABŞ Dolları İnvestisiya Yatırır, Azərbaycan Qəzeti, 25 Şubat 2017,

toprak bütünlüğüne destek yönünde atılmış bir adım anlamına geldiğini ve siyasi bakımdan da bu projenin Azerbaycan için bir kazanım olacağını ifade etmiştir.⁸⁹⁴

1988 yılının sonunda, SSCB ile İran arasında, Hudaferin ve Kız-Kalesi su tesislerinin eşit koşullarda inşası için bir anlaşma imzalanmıştı. Ancak SSCB'nin çökmesi ve ardından Azerbaycan-İran sınırının 132 km'lik kısmının Ermeni güçleri tarafından işgal edilmesi nedeniyle bu anlaşmanın uygulanması ertelendi. 23 Şubat 2016'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in İran'a resmi ziyareti sırasında Sovyet-İran anlaşmalarının işleyişini teyit eden bir hukuki belge imzalandı. Aynı zamanda taraflar Azerbaycan'ın İran sınırının tüm bölümü boyunca kontrolün yeniden sağlanmasından sonra planlanan tüm yatırımların tam kapsamlı uygulanması konusunda anlaştılar. Nitekim, Aralık 2020'nin sonunda İran, Azerbaycan'a dört yıl önceki anlaşmaların uygulanmasını teklif etmiş ve taraflar Hudaferin hidroelektrik kompleksinin inşası ve yılda 120 bin hektarlık bir alana su sağlanması konusunda razılaşımlardır. Ek olarak, Hudaferin ve Kız Kalesi istasyonlarında elektrik üretme potansiyeli 280 megawatt-saate ulaşacak ve bu da şüphesiz Ermenilerden geri alınmış bölgelerin erken restorasyonuna katkıda bulunacaktır.

Öte yandan 1994 yılında İran'dan Nahcivan için ilk elektrik alımı gerçekleştirilmiştir. İki ülke 2006 yılında elektrik enerjisi üretilmesi amacıyla Aras Nehri üzerinde baraj yapımı konusunda anlaşmışlardır. 21 Ağustos 2006'da Astara sınırı üzerinden Azerbaycan'a elektrik vermeye başlanmıştır.⁸⁹⁵ Dolayısıyla, İki ülke arasındaki enerji iş birliği gelişerek devam etmektedir. Ağustos 2016'da Azerbaycan Nahcivan'a iletebilmek için İran'ın kuzey eyaletlerine 500 MW elektrik ihraç etmiştir.⁸⁹⁶

5 -Azerbaycan ve İran iki taraflı işbirliğinin yanı sıra uluslararası ve bölgesel öneme sahip olan projelerde de başarılı bir şekilde iş birliği yapmışlardır. Bu projeler ekonomik açıdan alt yapı ve demiryolu olmakla birlikte, kültürel ve sanatsal alanlarda da görülmektedir. Son yıllarda İran ile Azerbaycan arasındaki turizm ilişkileri de hızla gelişmektedir. 2011 ve 2012 yıllarında İran'dan Azerbaycan'a gelen turistlerin sayısı yüksek olsa da sonraki yıllarda bu sayıda gerileme kaydedilmiştir. 2011 yılında Azerbaycan'a gelen İranlı turist sayısı en yüksek

⁸⁹⁴MEHEMMEDLI Məsiəğa, (2018), *Azərbaycan-İran Siyasi Əlaqələrinin Hazırkı Durumu və Perspektivləri, Azərbaycan-İran Əməkdaşlığı: Əsas İstiqamətlər və İmkanlar*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı s. 11

⁸⁹⁵KALEHSAR Omid Shokri, *Iran-Azerbaijan Energy Relations in the Post-Sanctions Era*, Kafkassam, Nisan 2016, <http://kafkassam.com/iran-azerbaijan-energy-relations-in-the-post-sanctions-era.html> (Erişim 04.03.2020).

⁸⁹⁶*Iran Begins Electricity Imports from Azerbaijan*, Mehr News Agency, 9 August 2016, <https://en.mehrnews.com/news/118770/Iran-begins-electricity-imports-from-Azerbaijan> (Erişim: 04.03.2018).

seviyeye ulaşmış; ancak 2012 yılından sonra ambargoların İran ekonomisine olumsuz yansımaları nedeniyle azalmıştır. İranlılar Azerbaycan hükümetinin 2017 yılından itibaren uyguladığı elektronik vize sistemi olan ASAN Vize sistemi ile vize alan yabancılar arasında ilk sırada yer almışlardır. Ermenistan devleti ise İranlı turistleri Azerbaycan'a değil Karabağ ve işgal edilmiş bölgelere çekmek amacıyla İran medyasının imkânlarından yararlanmaya çalışmıştır.⁸⁹⁷

İran'a uygulanan yaptırımların 2016 yılında azaltılması sonucu İran ekonomisi toparlanmış ve kayda değer bir gelişme sağlayarak İran vatandaşlarının seyahat imkanlarını olumlu etkilemiştir. Böylece, 2016 yılında Azerbaycan'a gelen İranlı turist sayısında bir önceki yıla göre önemli ölçüde artış görülmüştür. Sağlık alanındaki hizmet iki ülke arasında turizmi artıran diğer bir faktör olmuştur. 2014 yılında Azerbaycan ekonomisinde yüksek enflasyon yaşanması sonucu birçok alanda fiyatlar yükselmiş, bu durumdan etkilenen Azerbaycan vatandaşları da daha ucuz ve kaliteli sağlık hizmeti almak için İran'a gitmeyi tercih etmiş, böylece Azerbaycan turistlerinin sayısında artış yaşanmıştır.⁸⁹⁸

Turizm şirketlerinin faaliyetleri de iki ülke arasında işbirliği gelişmesine olumlu katkı sağlamıştır. 17 Şubat 2020'de Tahran'da Aysan Pervaz şirketi tarafından "İran ve Azerbaycan İkinci İhtisaslaştırılmış (Uzmanlaştırılmış) Turizm Sempozyumu" düzenlenmiştir. İktisadi İş Birliği Teşkilatı'nın çalışanları, İran'da faaliyet gösteren turizm şirketlerinin başkanları ve basın mensupları bu sempozyuma katılmışlardır. Sempozyumda konuşanlar ikili ilişkilerin gelişmesinde iki ülkenin coğrafi yakınlığının önemli imkanlar sağladığını belirtmişlerdir. Ayrıca, İran Turizm Ajansları Birliği ile Azerbaycan Turizm Acentaları Birliği arasında işbirliği yapılması hususunda bir anlaşma imzalanmıştır.⁸⁹⁹

Azerbaycan vatandaşlarının İran'a rahat seyahat etmelerini sağlayan diğer bir faktör İran'a uygulanmış olan ambargolardan dolayı ülke ekonomisinde yaşanan gerileme ve İran para

⁸⁹⁷ƏLİYEV Həsən, *İran adlanan dövlətin xarici siyasət kursunda Azərbaycan Respublikasına münasibəti və İsrail Azərbaycan əlaqələrinə yalan mövqeyi*, GÜNAZ TV, 05.04.2017, <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-adlanandovletin-xarici-siyaset-kursunda-azerbaycan-respublikasına-munasibeti-va-israil-azerbaycan-elaqelerine-yalanmovqeyi-m93177>, (Erişim; 22.03.2021)

⁸⁹⁸MEHEMMEDİ Məsiğa, BAĞIROV Orxan, (2018), *Mədəniyyət və Turizm Sahələrində Azərbaycan-İran Əlaqələri, Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: Əsas İstiqamətlər və İmkanlar*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, s. 99-100.

⁸⁹⁹*Tehrandə İran və Azərbaycan Üzrə İkinci İxtisaslaşdırılmış Turizm Simpoziumu Keçirilib*, Sahar TV, 17 Şubat 2020, Erişim adresi; http://azeri.sahartv.ir/news/az%C9%99rbaycan-i357844-tehranda_%C4%B0ran_v%C9%99_az%C9%99rbaycan_%C3%BCzr%C9%99_ikinci_ixtisasla%C5%9Fd%C4%B1r%C4%B1lm%C4%B1C5%9F_turizm_simpoziumu_ke%C3%A7irilib (Erişim Tarihi: 20.02.2021).

biriminin Azerbaycan para birimi olan manat karşısında değer kaybetmesiydi. Bu nedenle yaptırımlar döneminde Azerbaycan'dan İran'a gidenlerin sayısında artış kaydedilmiştir. 2011 yılında Azerbaycan'dan İran'a giden turist sayısı 373 bin iken, 2014 yılında bu sayı 647 bine ulaşmıştı. İran hükümeti 2015 yılında Azerbaycan vatandaşlarına tek taraflı olarak vizesiz seyahat izni vermiştir. Azerbaycan tarafı ise yine de İran vatandaşları için vize uygulamaya devam etmiş; ancak Azerbaycan'a gelen İran vatandaşlarının ülkede kalma sürelerini uzatmış, bundan başka Nahcivan'a gitmek isteyen İran vatandaşları için vize işlemlerini kolaylaştırmıştır.⁹⁰⁰

6 - Genel olarak bakıldığında ticaret alanında İran'dan Azerbaycan'a elektroteknik ürünler, cam eşya, makineler, alçı, seramik, mekanizmalar, çimento, lastik, kimyasallar, plastik ürünler, kuvars, anıt ve doğa taşı, çimento klinkerleri, doğal kumlar, granit, alçıtaşı, elektrik enerjisi, vinil klorür polimerleri, deterjanlar, propilen polimerler, tuğla ve seramik, mutfak eşyaları, kümes hayvanları ve kuşları, etilen polimerleri, taze meyve ve sebze, patates satılmaktadır. Azerbaycan'dan İran'a ise daha çok metaller, benzin, elektrik enerjisi, dizel yakıtı ihraç edilmektedir. Azerbaycan-İran ticareti Bilasuvar, Astara, Culfa ve Şahtat gümrük kapılarından yapılmaktadır.⁹⁰¹

Azerbaycan'ın önemli ticaret ortakları Türkiye, İtalya, Rusya, Almanya, Çin, Fransa, İsrail, İngiltere ve ABD'dir. İran'da üretilen bazı ürünler de Azerbaycan piyasasında yer almaktadır. Bunlar genelde ham madde niteliğindeki ya da katma değerleri düşük ürünlerdir. Azerbaycan pazarında İran'ın teknolojik ürünlerinin yeri azdır. İran'ın ithal ürünlerinin başında swap anlaşması ile aynı miktarda Nahcivan'a verilmek üzere doğal gaz ve elektrik, yedek parça, tarımsal ürünler, çelik, demir içerikli yarı mamuller, alüminyum ve kurşun gelmektedir.⁹⁰²

1990'ların başından günümüze kadar Azerbaycan ile İran arasındaki ekonomik ilişkileri farklı süreçler geçirmiştir. Bağımsızlığına kavuştuktan sonra ilk yıllarda Azerbaycan'ın dış ticaretinde İran ilk sırada yer almıştır. İki ülke arasında dış ticaret hacmi 1998-2003 yılları arasında azalmış; ancak 2003 yılından itibaren yeniden yükselme eğilimi göstermiştir. Bu dönemde Azerbaycan enerji kaynakları uluslararası pazarlara taşınmaya başlamış ve Azerbaycan'ın dış ticaretindeki partnerlerinin sayının artması iki ülke dış ticaret hacmine olumlu yansımıştır. İran-Azerbaycan ekonomik ilişkileri küresel ve bölgesel güç mücadeleleri

⁹⁰⁰ ASLANLI Kenan, 2017, agm, s 4

⁹⁰¹ *Enerji: İran-Azerbaycan İqtisadi Əlaqələrində Yeni Üfüq*, World Media, 10 Nisan 2017, <http://worldmedia.az/worldmedia.az/news.aspx?id=1585> (Erişim Tarihi: 24.02.2021).

⁹⁰² ASLANLI Kenan, 2017, agm., s 5

nedeniyle bazı engellemelere maruz kalmış olsa da, ticari ilişkilerde her iki ülkenin çıkarı olduğu için gelişmeye devam etmiş, özellikle sanayi ve enerji alanında derin işbirliği yürütülmüştür.

Yani anlaşılan, Azerbaycan ile İran arasında iş birliği alanlarının başında ekonomik ilişkiler gelmektedir. Güç kapasitesi bakımından Azerbaycan küresel bir güç yarışına katılabilecek kapasitede değildir. Ancak bölgede oluşan ticari ilişkilerle edindiği kazanımlar ile gücünü artırmaya çalışmaktadır. Azerbaycan, Gürcistan-Türkiye-Azerbaycan üç taraflı iş birliği anlaşmaları ve İran-Rusya-Azerbaycan iş birliği projeleriyle hem Doğu-Batı hem de Kuzey-Güney güzergahında güç kazanmak peşindedir. Hem İran hem de Azerbaycan bölgede güçlerini artırmak için ekonomik ilişkilerini geliştirmektedirler. Nahcivan'ın varlığı Azerbaycan-İran ilişkilerinin ekonomik boyutunun gelişmesini sağlayan önemli bir unsurdur. Karabağ Savaşından dolayı Azerbaycan'ın Nahcivan ile kara bağlantısı kesilmiş ve bu nedenle Nahcivan'a İran üzerinden ulaşılabilmiştir. İran Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesine, bunun karşılığında ise Azerbaycan İran'ın sınır bölgelerine doğal gaz satmaktadır. Dolayısıyla, Nahcivan'ın gerek lojistik ihtiyaçlarının gerekse enerji tedarikinin İran üzerinden sağlanması Bakü için Tahran ile ilişkilerinde iş birliğini zorunlu kılmıştır. Bu tür ilişki Azerbaycan için bir anlamda zayıflık içermekte ve İran'ın Ermenistan ile ilişkiler geliştirmesinde Azerbaycan'ın itirazlarını engellemektedir. Bu zayıflığı gidermek ve Nahcivan'dan dolayı İran'a olan bağımlılığını azaltmak için Azerbaycan, Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurma girişiminde bulunmuştu. Bu amaçla Azerbaycan'a 25 Şubat 2020 tarihinde resmi ziyarette bulunan Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in katılımıyla VIII. Azerbaycan-Türkiye Yüksek Seviyeli Stratejik İş birliği Konseyi gerçekleşmiş ve Türkiye'den Nahcivan'a doğal gaz boru hattı ve demir yolu çekilmesi karara bağlanmıştır. Böylece, Nahcivan ile İğdır arasında 160 kilometrelik doğal gaz hattının kurulmasıyla ve yapılacak olan Kars-Nahcivan demir yolunun Bakı-Tiflis-Kars Demir Yolu Hattı'na eklenmesiyle Nahcivan'ın İran'a olan bağımlılığının azaltılması öngörülmüştü.⁹⁰³

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde İran'ın Azerbaycan'a yatırım yapmasının yanı sıra enerji alanındaki iş birliği de önemli rol oynamıştır. İran'ın Rusya ile birlikte Azerbaycan üzerinden gerçekleştirebileceği Kuzey-Güney hattı projesi, aynı zamanda Hazar bölgesinde

⁹⁰³Əliyevlə Ərdoğan Mətbuat Konfransı Keçirdi, Erişim adresi; <https://www.azerbaycan24.com/eliyevle-erdogan-metbuat-konfransi-kecir-di-video/> (Erişim Tarihi: 26.02.2021).

ekonomik ve çevresel konularda işbirliği de ikili ekonomik ilişkilerin önemli göstergeleridir.⁹⁰⁴ Bu tür ekonomik ilişkiler iki ülke için olumlu katkı yapmasına rağmen, ikili ilişkilerin niteliğini tamamen değiştirememektedir. Yani ekonomik ilişkiler her iki ülkenin kazan-kazan prensibiyle hareket etmesi bu ülkeler arasında sorunların olmadığı anlamına gelmemektedir.

3.8. Azerbaycan-İran İlişkilerinde Güvenlik Faktörü

Dünya devletleri küresel güçler (Rusya, ABD, Çin), büyük güçler (Hindistan, Brezilya), bölgesel güçler (Türkiye, İran), orta boy devletler (Ukrayna, Polonya) ve küçük devletler (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) olarak beş kategoride tanımlayabiliriz. Bir devletin gücü konusunda tartıştığımız zaman o devletin coğrafi konumu, nüfusu, ekonomik yapısı, bilimsel-teknolojik düzeyini, doğal kaynaklarının zenginliği, kültürel değerleri, inanç sistemi, ordusu ve tarihi mirası gibi faktörlere dikkat edilmektedir.⁹⁰⁵ Bir coğrafi bölge üzerinde bir miktar etki uygulayabilen ve güç yeteneklerinde belirli bir üstünlüğe sahip olan devlete bölgesel güç denir.⁹⁰⁶ Bölgesel bir güç olan devlet, bölgede bulunan diğer ülkeler ile kıyaslarken ekonomik ve askeri üstünlüğe sahiptir. İran kapasite bakımından bölgesel bir güç konumundadır. Uluslararası sistemde bölgesel ve büyük güçler sistemin hegemon gücüne karşı birlikte hareket ederek güç dengesini oluşturabildiğinden dolayı çok önemlidirler. Bölgesel güç olan devletin uluslararası sistemi etkileme kapasitesi sınırlı ve küresel anlamda belirli bir miktarda etkiye sahiptir. Bölgesel güç bölgesel çapta belirleyici rol oynamakta, büyük güçlere pazarlık yapabilmekte ve onlarla karşı belirli ölçüde direnebilmektedir. Ancak büyük güçlere karşı bu direniş onların savaşı göze alacakları anlamına gelmemektedir. Bölgesel güçler için her zaman güvenli yol "tarafılık" veya "ittifak kurmak" olmuştur.⁹⁰⁷ Bölgesel güçler, karşı karşıya kaldıkları güvenlik tehdidini ortadan kaldırmak için kendi kaynaklarının kullanmasının yanı sıra diğer bölgesel veya küresel güçlerle ittifak ilişkileri kurmaktadır.⁹⁰⁸

⁹⁰⁴ASLANLI Araz, MEMMEDOV Agil, (2016), Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 6, s 10

⁹⁰⁵AKKAYA Saffet, İBRAHİMLİ Haledin, (2018), İran'ın Bölgesel Güce Yükselişi, *Güvenlik Stratejileri dergisi*, Cilt: 14 Sayı: 28, s. 158.

⁹⁰⁶HULSE Merran, (2016), Regional Powers and Leadership in Regional Institutions: Nigeria in ECOWAS and South Africa in SADC, *KFG Working Paper*, No. 76, November, s. 7.
http://www.polsoz.fuberlin.de/en/v/transformeurope/publications/working_paper/wp/wp76/WP_76_Hulse_PRIN (Erişim Tarihi: 09.05.2021).

⁹⁰⁷KUĞU Ali Rıza, (2018), Orta Büyüklükte Devlet ve Dış Politika, *Merkez Strateji Enstitüsü*,
http://merkezstrateji.com/assets/media/180112-ark-obd-dis-politika-s1_5.pdf (Erişim Tarihi: 21.05.2020).

⁹⁰⁸MOUSAVİ SHAFEE Seyed Masoud, (2016), Regional Powers and World Order in the Post Cold War Era, *Geopolitics Quarterly*, Vol. 11, No. 4, Winter s. 157.

Devletlerin güçleri, onların tarihsel mirasları, nüfusları, orduları, ekonomileri, doğal kaynakları ve moral değerleri gibi birçok unsurun toplamından oluşmaktadır. Bu unsurları dikkate alarak güce dair farklı sınıflandırmalar yapmak mümkündür. Güç, sert ve yumuşak olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Bu güç kategorilerini kısaca açıklayalım;

- 1) Sert gücü oluşturan unsurlar ülkenin askeri gücü, ekonomik kapasitesi ve jeopolitik konumudur. Devletler sahip olduğu bu unsurlar vasıtasıyla diğer devletlere yönelik davranışlarını değiştirmelerini sağlayabilmektedir. Bu unsurları kullanarak diğer devletleri etkilemek "sert güce dayalı politika" denir. İran'ın öne çıkan güç unsurları ülkenin enerji kaynakları ve rezervleri, bulunduğu jeopolitik konumu, askeri kapasitesi, kendine özgü stratejisi ve silah sanayisidir. Hürmüz Boğazı'nın denetimi İran'ın kontrolü altında olmasından dolayı İran, jeopolitik açıdan özel bir konuma sahiptir. İran savunma stratejisine uygun olarak mümkün olduğu kadar topyekûn bir savaştan uzak kalmayı ve desteklediği gruplar aracılığıyla asimetrik savaş stratejilerini tercih etmektedir.
- 2) Yumuşak gücü oluşturan unsurlar ülkenin kültürü, dini inancı, politik idealleri ve tarihi mirasıdır. Sert gücün kullanıldığı havuç ve sopa politikasının yerine, yumuşak güce dayalı politikada cazibeye dayalı gönüllü kabul anlayışı ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla yumuşak güc politikasını uygulayan devlet, diğer devletler üzerinde etkiye bulunmak amacıyla kültüre ve topluma ait değerleri kullanmaktadır. Böylece bu ülkelerin kendine has dini ve kültürel özelliklerinin analizini iyi yaparak, insanlarını doğrudan tesir altına almayı amaçlamaktadır.⁹⁰⁹

86 milyonluk nüfusa ve 1 milyon 636 bin kilometrekare ülkesel genişliğe sahip olan İran devletinin Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Irak, Afganistan ve Pakistan ile sınırları mevcuttur.⁹¹⁰ İran'ın güç kaynaklarının temelini oluşturan unsurlar ülkenin yer aldığı stratejik coğrafi konumu, askeri gücü, geliştirmeye çalıştığı nükleer kapasitesi, sahip olduğu zengin enerji kaynakları ve yumuşak gücü olan Şiilik ideolojisidir. İran dış politikada İslami ideoloji ve Şiilik, Fars dili ve kültürü olmak üzere farklı yumuşak güç enstrümanlarını kullanmaktadır. İran Orta Asya'ya yönelik dış politikasında Fars dili ve kültürünü öne çıkarırken, Ortadoğu'da uyguladığı politikasında ise dini ve mezhebi faktörü daha fazla

⁹⁰⁹YEGİN Abdullah, (2015), İran'ın Yumuşak Gücü, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Analiz*, Sayı: 118, Şubat s. 8 - 9.

⁹¹⁰*İran Ülke Bülteni*, DEİK, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf> (Erişim Tarihi: 22.05.2018)

kullanmaktadır. Tahran yönetimi Ortadoğu bölgesinin Arap devletlerine yönelik İslami argümanları ileri sürerken, Şii nüfusun etkili olduğu Bahreyn, Irak, Yemen, Suriye ve Lübnan gibi ülkelere yönelik daha çok Şiilik vurgusu yapmaktadır. Yumuşak güç unsurlarını kullanmaya çalışan İran, bölgesel güç yarışında zemin bulmak için gayret göstermektedir.⁹¹¹

1979 İslam Devrimi sonrası devletin dış politikası "Ne Doğu ne Batı sadece İslam Cumhuriyeti" çerçevesinde bir doktrin formüle edilerek uluslararası sistemdeki her iki kutba mesafeli yaklaşmıştır. İran, inanç eksikliği nedeniyle Doğu ve Batı yaşam biçimlerini reddederek İslam devriminin diğer ülkelere yayılması politikasını İslam dünyasında merkezi konuma getirmeyi ve ülkeyi bölgenin tek egemen gücü yapmayı amaçlamıştır. İran'ın bölgesel güç peşinde olması ve İslam Devriminin uyguladığı Şiilik vurgusu yüksek oranda Şii nüfusu barındıran bölge ülkeleri için tehdit algısını yükseltmiştir.⁹¹²

Şah'ın devrilmesinden sonra İran'ın ABD ve Batı karşıtı söylemlerinden dolayı bu ülkelerle ilişkileri bozulmuş ve askeri modernizasyon programlarına erişimi sınırlandırılmıştır. Batı ülkelerinden ithal edilen silahların yedek parçalarının temininde sorunlar yaşansa da zamanla bu sorun aşılacak yerli üretim geliştirilmiştir. İran 1988-2003 yılları arasında uzun menzilli füzelerin üretilmesine yönelik önemli ilerlemelere imza atmıştır. İran'ın, 1990'ların ortalarına kadar finansal sorunlar yaşamasından dolayı yeni silahlar temin etmesi zor olmuştur. ABD istihbarat raporlarına göre İran, 1996-1999 yılları arasında 2 milyar dolar değerinde, 2000-2003 yılları arasında ise 600 milyon dolar değerinde silah ithal etmiştir.⁹¹³

İran, kendisine yönelik uygulanmış olan askeri ve ekonomik yaptırımlar sonucu özgün modernizasyon ve üretim biçimi geliştirerek kendi savunma sanayisini kurmuş ve kendi imkanlarıyla tank, savaş jetleri ve denizaltı dahil pek çok silah ve askeri araç-gereci üretmiştir. Dolayısıyla, 2006 yılından itibaren İran silah ihraç eden ülkeler listesine girmeyi başarmıştır. Bu silahlar arasında Şahab füzesi özellikle dikkat çekici silahlardandır. Önceki nesle kıyasla

⁹¹¹NOLTE Deflet, (2010), How to Compare Regional Powers: *Analytical Concepts and Research Topics, Review of International Studies*, Vol. 36, s. 887. Erişim adresi; https://www.giga-hamburg.de/sites/default/files/publications/how_to_compare.pdf (Erişim Tarihi: 01.06.2021)

⁹¹²RASMUSSEN Katrine Barnekow, (2009), The Foreign Policy of Iran: Ideology and Pragmatism in the Islamic Republic, *DIIS BRIEF*, s. 3. Erişim adresi; http://pure.diis.dk/ws/files/57883/DIIS_Brief_The_Foreign_Policy_of_Iran_Ideology_and_Pragmatism.pdf, (Erişim Tarihi: 02.06.2021).

⁹¹³CORDESMAN Anthony H, CHAİR Burke, (2004), Iran's Developing Military Capabilities, *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*, s. 1. Erişim adresi; https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/media/csis/pubs/041208_irandevmilcap%5B1%5D.pdf (Erişim Tarihi: 26.05.2020)

yeni nesil Şahab 3 füzelerinin menzili yüzde yüz artarak daha önce 1.300 km olan menzili 2.500 km'ye çıkartılmıştır. Ayrıca Uçan bot, Saika uçağı, Azerhaş uçağı, Hut füzesi, Zülfikar tankı, Ümit uydusu, Camaran 2 destroyeri, Baver 373 hava savunma sistemleri, Gadir denizaltıları, Siccil füzesi, Tufan helikopteri, Zülfikar füze fırkateyni, Kaim denizaltısı, Zırh delici Tufan 2 füzesi, Sahbat denizaltısı, Ebabil insansız hava aracı, Yunus 22 hovercraftı, Mirsad füzesavar sistemi, Kevser deniz füzesi ve Rand anti gemi füzesi İran savunma sanayisinin son dönemde ürettiği silahlardır. İran'ın askeri gücünün temelini oluşturan füze sistemleri, özellikle Şahab füzeleri menzil bakımından diğer füzelere göre çok fazla gelişmiş olması nedeniyle İran'ın en önemli silahı sayılmaktadır. CIA raporlarına göre, İran'ın sahip olduğu Şahab-4 balistik füzesi küçük bir savaş başlığıyla Ortadoğu'nun ve Avrupa'nın neredeyse her ülkesini hedef haline getirebilecek kapasiteye sahiptir. İran'ın uzun menzilli füzeler geliştirmesi, Körfez'in enerji güvenliğini ve ABD'nin Ortadoğu'daki müttefikleri olan İsrail'in güvenliğini tehdit ettiğinden dolayı Batı ülkeleri tarafından İran'a yönelik yaptırımlar uygulanmıştır. Bu ambargolar İran'ın hava kuvvetlerini etkilemiş ve askeri gücünün en zayıf halkası haline getirmiştir. Batı ve ABD'nin uygulamış olduğu dışlama politikaları İran'ın uçak savunma sanayisini olumsuz yönde etkilemiş ve İran'ın hava savunma sistemleri hala kırk yıl önceki teknolojiye dayalı kalmıştır. Kısacası, İran'a karşı uygulanan ambargolar hava savunma sistemi için gerekli olan yedek parça tedarikini olumsuz etkilemiş ve İran askeri gücünün bu alanda zayıf kalmasına neden olmuştur.⁹¹⁴

İran, sahip olduğu ekonomik ve askeri gücü ile Ortadoğu'yu ve Kafkasya'yı kapsayan geniş coğrafyadaki bölgesel bir güçtür. Bölgede sınırlı güç kapasitesine sahip olmasından dolayı Tahran yönetimi Türkiye ve Rusya ile ilişkilerinde yumuşamaya ve iş birliğine gitmiştir. İran'ın ittifak ilişkilerini belirleyen faktörlerden biri de ABD'nin bölgeyi istikrarsızlaştırma çabalarıdır. Washington yönetiminin bölgeye yönelik uyguladığı politikalar İran'ın güvenlik kaygılarını artırmaktadır. İran, küresel güçlerle doğrudan bir çatışmaya girmekten kaçınarak ABD ile savaşa neden olabilecek adımlar atmamaktadır. İran ile ABD'nin retorik düzeyde karşılıklı olarak çok keskin ifadeler kullanmalarına rağmen, doğrudan sıcak çatışmaya girmemişlerdi. İran desteklediği gruplar vasıtasıyla askeri güç kullanarak, sıcak çatışmaları vekalet savaşları biçiminde yürütmektedir. Özetle bölgesel bir güç olan İran dış politikada yumuşak gücünü öne çıkarırken, bazı durumlarda akıllı güç unsurlarına da başvurmuştur.⁹¹⁵

⁹¹⁴ YEGİN Abdullah, (2016), İran'ın Sert Gücü, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Analiz*, Sayı: 150, s. 22 - 23

⁹¹⁵ YEGİN Abdullah, (2015), *agm.*, s 11

SSCB'nin dağılmasından sonra Tahran'ın Güney Kafkasya'da ortaya çıkan stratejik öncelikleri şu şekilde maddeleştirilebilir:

- 1) ABD'nin bölgedeki etkisini önlemek ve bu etkiyi minimuma indirmek;
- 2) ABD, AB ve NATO'nun bölgedeki girişimlerine ve uzun vadeli hedeflerine ulaşmasına engel oluşturmak;
- 3) ABD ve NATO ordularının bölgeye yerleşmesini engellemek;
- 4) Gürcistan ve Azerbaycan'ın AB ve NATO'ya üyeliğine mâni olmak;
- 5) Güney Kafkasya ülkelerinin İsrail ile işbirliği kurmasını önlemek ve İsrail'in onlar üzerindeki etkisini en azaltmak;
- 6) Bölgede İran'ın stratejik çıkarlarına uygun olan bir güvenlik sistemi oluşturmak;
- 7) Hazar'da bulunan enerji kaynakları ve ulaşım yollarını kendi denetiminde tutmak;
- 8) Türkiye'nin Kafkasya'da artan nüfuzunu kısıtlamak;
- 9) Rusya'nın Kafkasya'da egemenliğini ve lider konumunu desteklemek.

İran'ın bu strateji planları ışığında, Azerbaycan'ın konumunu irdeleyecek olursak şunları söyleyebiliriz. Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 86,6 bin km karedir. Kuzeyde Rusya ile sınırı 390 km, güneyde İran ile 765 km, batıda Ermenistan ile sınırı 1007 km, kuzeybatıda Gürcistan ile sınırı 480 km, Nahcivan vasıtasıyla Türkiye ile sınırı 15 km'dir.⁹¹⁶ Azerbaycan, devletlerin güç kapasiteleri çerçevesinde yapılan tasnife göre "küçük güç" olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın sahip olduğu güç kapasitesi tüm dönemlerde dış politikasında güvenlik kaygısını ön plana çıkartmıştır. Azerbaycan bağımsızlık elde ettikten sonra ilk yıllarda hakimiyete gelen iktidarlar devletler arası dengeleri pek dikkate almayan bir dış politika yürütmüşlerdir. Bağımsızlık sürecinin ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov'un ABD ve Batılı devletleri görmezden gelerek Rusya yanlısı politikalar uygulamasından dolayı Azerbaycan'ın karşılaştığı sorunlara çözüm üretilmemiştir. Sovyet bürokratik anlayışıyla

⁹¹⁶KARACA Nurullah, AYDOĞDU Burak, BOZKIRLI Okan, (2016), Azerbaycan Ülke Raporu, *Serhat Kalkınma Ajansı*, İstanbul, s. 10.

yetişen Muttalibov Rusya yanlısı politikalar yürütmesine rağmen Azerbaycan-Ermenistan savaşında Rusya yine de mevcut sorunu Azerbaycan'ın lehine çözüme kavuşturmamıştır.⁹¹⁷

Ardından gelen Elçibey'in dış politikada Türkiye ve ABD'ye öncelik vermesi sonucu Rusya ve İran, Azerbaycan'ın enerji projelerinden dışlanmış, bu da bu iki bölgesel gücün Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin yanında yer almasına neden olmuştur. Dış politikada tek yönlü politika yürüterek, bölgesel güç dengelerine dikkat etmemesi sonucu Azerbaycan toprak kaybetmiş ve sürekli iktidar değişimine maruz kalmıştır. Topraklarının yüzde yirmisinin işgal altında olması, Haydar Aliyev'i devletin güvenliğinin tek başına sağlanamayacağı sonucuna ulaştırmış ve çok vektörlü bir dış politika biçimini içeren dengeli yönelimler yürütmeye teşvik etmiştir. Böylece Azerbaycan, 1994 yılından itibaren "Dengeli Dış Politika" yürütmeye karar vermiştir. Dolayısıyla Haydar Aliyev, Rusya ve İran ile karşılıklı ilişkilerin güçlendirileceğini göstermek amacıyla İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin Ekim 1994'te Bakü'yü ziyareti sırasında ikili ilişkilerin yeniden tesisi konusunda istekli olduğunu dile getirmiştir.⁹¹⁸

Bağımsızlığını yeni kazanan veya küçük devletlerin temel kaygısı güvenlik olduğundan, tüm dönemlerde Azerbaycan dış politikasına bakıldığında güvenlik kaygısının ön planda olduğunu görmek mümkündür. İran, kendi toprakları dahilinde farklı verilere göre 20 ila 30 milyon arası Azerbaycan Türkünün bulunması nedeniyle, hemen yanı başında özgür bir Azerbaycan'ın mevcut olmasını kendi toprak bütünlüğüne karşı tehdit olarak algılayarak bu durumun kendi güvenliği açısından tehlike yarattığını düşünmektedir. Azerbaycan ise Ermenistan'ın işgalci saldırılarını ve İran'ın rejim ihracı girişimlerini kendi bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik tehditler olarak algılamaktadır. İran'ın Azerbaycan'ı sürekli olarak İsrail ile ilişkilerinden dolayı suçlamasının nedeni ise yine İsrail'den kendi güvenliğine yönelik ciddi tehdit algılaması içinde olmasıdır.⁹¹⁹

Hazar'ın statüsü çerçevesinde yaşananlar iki ülke arasındaki ilişkilerde güvenlik bağlamında sorunlu bir boyutu teşkil etmektedir. Bazı politikacılara göre İran, Azerbaycan'ı kendisi gibi Şiiliği temel alan bir devlet yapısına dönüştürmeyi istemektedir. İran, bu arzusunu gerçekleştirmek için devamlı olarak Azerbaycan'a dini propaganda yapan din adamlarını göndermektedir. Azerbaycan yönetimi İran'ın Azerbaycan'a "rejim ihraç" etme girişimlerini

⁹¹⁷CAFERSOY Nazım, (2001), *age*, s. 83.

⁹¹⁸*Heydar Əliyev'in Nitqləri, Çıxışları, Məruzələri, Müsahibələri, Bəyanatları*, "Rossiyskaya Qazeta'nın müxbirinə Müsahibəsi, 18 Haziran 1994-cü il, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 1994, s. 184-185. http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_4.pdf (Erişim Tarihi: 08.05.2021).

⁹¹⁹CORNELL Svante E, (1998), *Iran and the Caucasus, Middle East Policy*, Cilt. 5, Sayı 4, Ocak s. 53-55

tepkiyle karşılaşmıştır. Bu olaylar iki ülke arasında mevcut ilişkilerde iş birliğinden ziyade, kendi güvenliklerini sağlama ve karşı taraftan tehdit algılama olgularının ön plana çıktığının göstergesidir. Şüphesiz iki ülkenin iş birliği söylemini ve ortak değerleri vurguladıkları dönemler de olmuştur.

2007 yılının 23 Mayıs tarihinde Azerbaycan'ın Ulusal Güvenlik Konsepti yayınlanmış ve devletlerin milli güvenlik stratejisinin temel esasları şu şekilde belirtilmiştir:

1. Uluslararası ve bölgesel iş birliğinin sağlanmasıyla birlikte dengeli dış politika anlayışının öne çıkarılması;
2. Savaş gücünün artırılması ve savunma kabiliyetinin kuvvetlendirilmesi;
3. Demokrasinin geliştirilerek, milli ve dini hoşgörünün korunması;
4. Bilim, eğitim ve kültürün geliştirilmesi, insan kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılması;
5. Sosyal ve iktisadi gelişimin sürdürülmesi, enerji güvenliğinin sağlanması ve olağanüstü haller döneminde toplumun korunması;
6. İç, sınır, ulaşım, bilişim güvenliğinin tesis edilmesi ve yabancılar siyasetinin belirlenmesi.⁹²⁰

Ulusal Güvenlik Konseptinin tamamlayıcısı ise, 2010 yılının Haziran ayında yayınlanmış olan "Azerbaycan'ın Askeri Doktrini"dir. Azerbaycan bu doktrinde uluslararası hukukun kendisine tanıdığı haklar çerçevesinde işgal altındaki yedi rayonunun (ilinin) azat edilmesini hedeflediğini beyan etmişti.⁹²¹

Azerbaycan'ın Batı yanlısı bir strateji uygulaması, ABD ve Batılı devletlerin yeni enerji projelerini Azerbaycan üzerinden gerçekleştirmesi, Azerbaycan'ın İsrail'le ilişkilerini geliştirmesi, İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında yaygınlaşan Azerbaycanlılık ideolojisinin güçlendirilmesi gibi konular, hiç şüphesiz İran'ın Azerbaycan'la olan ilişkilerinde

⁹²⁰ HÜSEYNOV R. S., (2016), *Beynəlxalq Geosiyasi Proseslər və Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası*, *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər- Elmi-praktik Jurnal*, Cild: 2, No: 2, Bakı, ss. 129-130

⁹²¹ ŞİRİYEV Zaur, (2010), *Azerbaycan'ın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları*, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 5. No: 9, s. 138.

tehditler ve riskler olarak algılanmaktadır.⁹²² 2000’li yılların başında İran Azerbaycan’ın yürüttüğü Batı yanlısı dış politikasını kendisine yönelik tehdit olarak algıladığından dolayı bölgeye yönelik jeostratejik amaçlarını şöyle belirlemiştir:

- 1) ABD ve Avrupa Birliği gibi bölge dışı güçlerin Güney Kafkasya’ya erişimini mümkün olduğu kadar sınırlamak ve bunların İran sınırlarına yaklaşmalarına imkân vermemek;
- 2) Yalnız bölgedeki devletlerin birlikte çalışarak bölgesel sorunları çözme çabalarına vurgu yapmak;
- 3) Güney Kafkasya ve Hazar havzası ülkelerinin tek taraflı adımlarını minimum düzeye indirgemek ve aralarındaki işbirliğini artırmak;
- 4) Batıya yönelik politikalar uygulayan bölge devletleri ile yüksek seviyede ilişkiler kurmak ve onlara etki de bulunmak;
- 5) Jeostratejik çıkarları İran’ınla örtüşen bölgesel ülkelerle iş birliğini daha da güçlendirmek;⁹²³
- 6) Azerbaycan’ın ABD ve İsrail ile yakın stratejik, askeri ve istihbari ilişkilerini İran açısından güvenlik sorunu olarak değerlendirmek ve bu konuda sürekli olarak Azerbaycan’ı eleştirerek etkilemeye çalışmak.⁹²⁴

Nitekim İran Genelkurmay Başkanı General Firuzabadi 2011 yılı Ağustos ayında Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İlham Aliyev’i açık bir şekilde tehdit etmiş ve Fars Haber Ajansı bu olayı “Azerbaycan’a kardeş tavsiyesi: İslam’la uğraşma!” başlığıyla duyurmuştu.⁹²⁵ Azerbaycan devleti ise Firuzabadi’nin bu tehdidinin ardından İran’a nota vermişti.⁹²⁶

İran yönetimi yukarıda belirtilen stratejiler çerçevesinde bölgesel güvenlik sistemine dair yeni bir formül ileri sürerek, 3 Güney Kafkasya ülkesi artı Rusya, İran ve Türkiye (3+3) ve ABD’nin bölgeye gelişini önlemek için, bölgesel rakibi olan Türkiye ile iş birliğine hazır olduğunu bildirmiştir. Tahran yönetimi bu sistem çerçevesinde 6 devletin parlamento başkanları, güvenlik konseyi sekreterleri, aynı zamanda ekonomi ve maliye bakanları

⁹²²GÜRSON Poyraz, (2013), İran’ın Azerbaycan Meselesi, *C4 Defence Akademik Rapor*, sayı 4, s. 147.

⁹²³TALIPLI Süphan, *agm*, s 6

⁹²⁴ÖZKAN Güner, *Azerbaycan-İran İlişkileri: Bir Millet İki Devlet veya Düşman Kardeşler*, (27 Mayıs 2011), <http://www.usakgundem.com/yazar/2131/azerbaycan-%C4%B0ran-%C4%B0li%C5%9Fkileri-%E2%80%98bir-millet-%C4%B0ki-devlet-veya-%E2%80%98d%C3%BC%C5%9Fman-karde%C5%9Fler%E2%80%99-.html> (06.08.2021).

⁹²⁵İran’dan Aliyev’e İslami uyanış uyarısı-Azerbaycan’a kardeş tavsiyesi: İslam’la uğraşma! 10 Ağustos 2011, <http://turkish.farsnews.com/newstext.aspx?nn=9005190299> (28.08.2022).

⁹²⁶Azerbaycan’dan İran’a nota, Milliyet gazetesi, 11 Ağustos 2011.

düzeyinde müzakerelerin yapılmasını ve genel bölgesel bir bakış açısının oluşturulmasını teklif ediyordu. Ancak İran'ın çabalarına rağmen bölge devletleri bu teklife sıcak yanaşmamış ve İran'ın bölgesel güvenlik meselelerine bakış açısının diğer bölgesel güçler ile örtüşmediğini vurgulamışlardır. İran'ın, bölgesel güvenlik sistemine dair diğer bir teklifi Nisan 2003'te gündeme getirilmiş ve İran Dışişleri Bakanı Kemal Harrazi, bölge devletlerinin ortak güvenlik güçlerinin yaratılması teşebbüsünü ileri sürmüştür. Ancak bu teklif de bölge devletlerinin desteğini kazanamamıştır.⁹²⁷

Güney Kafkasya bölgesi stratejik konumundan ve enerji kaynaklarına sahip olmasından dolayı bölgesel ve küresel güçlerin fazlasıyla dikkatini çekmiştir. Bu bölge aynı zamanda İran için de ciddi önem taşımaktadır. Bunun nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Bölgede Şii mezhebine yönelik bir yayılcılık alanı oluşturmak;
- 2) Batılı güçlerin bölgede yayılmasını engellemek;
- 3) Azerbaycan devletinin güçlenmesi sonucu kendi sınırları dahilinde yaşayan Azerbaycan Türkleri üzerinde oluşturabileceği etkiyi sınırlamak;
- 4) Bölgede bulunan doğal kaynakların yabancı şirketler tarafından işletilmesi ve uluslararası piyasalara çıkarılmasını önlemek.⁹²⁸

2016 yılında Azerbaycan yönetimi GSYİH'nin %5,8'ini savunma harcamalarına ayırarak dünyada en yüksek askeri harcama yapan ülkeler sıralamasında 9. sırada yer almıştır.⁹²⁹ Azerbaycan gibi küçük devletler için bağlantısızlık ve tarafsızlık politikası güvenliklerini sağlamaları noktasında çözüm olmadığından dolayı güvenliklerini sağlayabilmeleri için dışarıdan desteğe ihtiyaç duyarlar.⁹³⁰ Büyük devletler bekalarını risk altında koyacak hatalar yapabilirken küçük devletler bu riskleri karşılayamazlar.⁹³¹

⁹²⁷ ŞEKER Şevket, (2021), agm, s 7

⁹²⁸ ASLANLI Araz, (2010), agm, s. 32.

⁹²⁹ MUTSCHER Max M, *Global Militarization Index 2016*, s. 7.

https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/GMI_2016_e_2016_01_12.pdf, (Erişim Tarihi: 10.03.2021).

⁹³⁰ ROTHSTEİN Robert L., (1968), *Alliances and Small Powes*, Columbia University Press, New York s. 29

⁹³¹ STEINSSON Sverrir, THOLALLSSON Baldur, (2017), *Small State Foreign Policy*, s. 20. Erişim adresi; <https://uni.hi.is/baldurt/files/2018/09/Small-State-Foreign-Policy-5404.pdf> (21.04.2021)

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber Azerbaycan, küresel ve bölgesel güç mücadelesinin bir parçası olmuştur. Bunun nedeni Hazar'da bulunan enerji kaynaklarının bir miktarına sahip olması ve ülkenin yer aldığı stratejik konumudur. Dolayısıyla Azerbaycan'ın önemini artıran en önemli faktörler sahip olduğu coğrafi konum ve elindeki enerji kaynaklarıdır. Petrol ve doğal gaz kaynakları bakımından zengin olmasının yanı sıra Kuzey-Güney, Doğu-Batı yönünde bir transit ülke olması da Azerbaycan'ı merkezi bir konuma yükseltmiştir. Azerbaycan ve İran arasında kültürel, tarihi ve dini bakımdan büyük oranda benzerlik olmasına rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler daha çok çatışma eksenli devam etmektedir. Rusya ve İran'ın Erivan ile gelişen ilişkilerine ve Karabağ sorununda Ermenistan'dan yana tutum sergilemelerine şahit olan Azerbaycan, bölge ve bölge dışı güçler ile geliştirdiği ilişkiler vasıtasıyla bir denge politikası izlemeye çalışmaktadır. Bölgesel güçler olan İran ve Rusya, Azerbaycan'ın Batıya açılmasını sağlayan Türkiye'nin bölgedeki etkisinin artmasından endişelenmektedirler.

Sistemin süper gücü olan ABD'nin, Rusya ve İran'ın bölgesel üstünlüğünü sınırlandırılmak istemesi, Azerbaycan üzerinde de etkiler oluşturmaktadır. Bunun nedeni Azerbaycan gibi küçük gücün dış politika davranışlarında fazla seçeneğinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu gibi devletler ya otonomilerini korumaya ya da bölgesel bakımdan etkili olmaya çalışacaklardır. Büyük devletler sahip oldukları kapasiteleri çerçevesinde her iki seçeneği de gerçekleştirebildikleri halde, küçük devletler sahip oldukları sınırlı güç kapasitelerinden dolayı bunları gerçekleştirme imkanları yoktur. Dolayısıyla Küçük devletler için ittifak kurma ve tarafsızlık politikası gibi iki dış politika davranışı mecburiyeti öne çıkmaktadır. Küçük devletler genelde bölgesel politikalara odaklandıkları için bölgesel etkilerini artırmak amacıyla ittifak ilişkilerine girmeyi tercih ederler. Uluslararası sistemin değişken yapısı ve devletlerin karşılaştığı sorunlar, onların "tarafsızlık politikası" izlemelerini zorlaştırırken, Azerbaycan için bu türden bir politika tercihi neredeyse imkânsız gözükmektedir. Küçük devletler güvenlik kaygısından, ekonomik bağımlılıklarından ve kendi güçlerini artırma isteklerinden dolayı bölgesel ve küresel güçler ile ittifaklar kurarlar. Azerbaycan gibi küçük güçlerin sistemde hareket kabiliyetleri çok sınırlı olduğundan dolayı bu devletler kendilerinden güçlü olan devletlerin yönlendirmelerine açıktırlar. Uluslararası sisteme hâkim olan anarşik yapı küresel güçlerin kapasitelerini değiştirmekle dengenin de değişmesine yol açmaktadır. Bu durum ise küçük devletlerin politikalarını ve davranışlarını etkilemektedir. Küçük devletlerin diğer devletlerden bağımsız bir oyun kurucu gibi davranmalarına imkân vermemesinin nedeni onların güç kapasitelerinin sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak

İnşacı kurama göre, küçük devlet kimliği her zaman kısıtlı hareket kapasitesi ve güçsüzlük ile eşitlenmemelidir. Devlet kimliğinin inşasında, küçük oluşun olumlu bir biçimde yorumlanması küçük devletlere dış politikada geniş imkânlar sağlayabilmektedir. Bu bağlamda, bazı devletler çevrelerinde daha fazla etki kazanma stratejisi izleyerek kendilerini küçük olarak tanımlamayı tercih ederler.⁹³²

Bölgesel güç olan İran ile küçük güç olan Azerbaycan'ın ilişkilerinin belirlenmesinde sahip oldukları kapasite farklarının etkili olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan dış politikasında en rasyonel tercih gibi gözüken denge politikasının oluşmasını sağlayan faktörün Azerbaycan'ın belli kapasiteye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Çünkü küçük devlet olan Azerbaycan'ın tarafsızlık politikası uygulaması mevcut sorunlarına uygun düşmeyeceği görülmüştür. Bu nedenle İran ile ilişkilerini geliştiren Azerbaycan, bölgesel güç denkleminde uygun politikalar uygulayarak ittifaklar kurmayı tercih etmiştir. Azerbaycan-İsrail ve Azerbaycan-ABD ilişkilerinden dolayı yaşanan bazı bölgesel gerginlikler jeo-stratejik açıdan Azerbaycan'ı önemli bir ülke hale getirmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın NATO'ya entegre olunması özel önem taşımaktadır. Bu olası entegrasyon kapsamında Azerbaycan ile Batılı kurumlar arası işbirliğinin güçlenmesi bölgesel güçler olan Rusya'yı ve İran'ı tedirgin etmektedir.⁹³³

Azerbaycan'ın güvenliği açısından İran'ın şu konularda tehdit oluşturabildiği düşünülmektedir:

1. Azerbaycan iktidarı İran'ın ideolojik anlamda Azerbaycan toplumu içindeki etkisini artırmasını engellemeye çalışmaktadır. İran'ın Şii coğrafyasında etkinlik arayışı içerisinde olması ve sahip olduğu siyasi rejimi komşu ülkelere ihraç etmeye çalışması Azerbaycan tarafından açıkça tehdit olarak algılanmıştır. Nitekim 1997 yılının Nisan ayında Azerbaycan'da faaliyet gösteren İslam Partisi'nin üst düzey yöneticileri İran adına casusluk yaptıkları iddiasıyla Azerbaycan devleti tarafından tutuklanarak yargılanmışlardır.⁹³⁴

2. İran'da Azerbaycan Türkü kökenli yazar, şair ve sanatçıların İranlı yetkililer tarafından bilinçli olarak İran şairi olarak tanımlanmaları Azerbaycan'ın tepkisini çekmektedir. Örneğin, Hatemi İran Cumhurbaşkanı iken Azerbaycan'ı ziyareti sırasında uğradığı Gence

⁹³²TÜR Özlem, SALIK Nuri, (2017), Uluslararası İlişkilerde Küçük Devletler: Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları, *Uluslararası İlişkiler Akademik dergi*, Cilt 14, Sayı 53, s. 15, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/626847> (22.09.2022)

⁹³³ YILMAZ Reha, SAYIN Fatih Mehmet, (2013), agm, s. 16

⁹³⁴ Ayna gazetesi, 18 Nisan 1997

şehrinde bulunan Nizami Gencevi'nin anıt mezarındaki hatıra defterine "Fars şairi Nizami" yazması Azerbaycan kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Azerbaycan tarafı İran'ın bu tür adımlarını kendi kültürüne yönelik tehdit olarak algılamış ve bunu Azerbaycan mirasının İran tarafından ele geçirilmesi olarak yorumlamıştır.

3. 2018 yılına kadar Hazar'ın statüsü konusu İran-Azerbaycan ilişkilerindeki en ciddi güvenlik sorunu olarak değerlendirilebilir. 1998 yılında Azerbaycan Hükümeti "Alov", "Araz" ve "Şark" yataklarının işletilmesiyle ilgili Batılı şirketlerle anlaşma imzalarken İran tarafı hiçbir itirazda bulunmamış;⁹³⁵ ancak 23 Temmuz 2001 tarihinde bir İran askeri uçağı Azerbaycan'ın hava sahasını ihlal ederek Hazar'ın Azerbaycan sektöründe bulunan "Alov" yatağında araştırma yapan Azerbaycan'a ait "Elif Hacıyev" ve "Geofizik-3" gemileri üzerinde taciz edici uçuşlar yapmıştır. Aynı zamanda bir İran askeri gemisi de "Geofizik-3" gemisine yaklaşarak araştırma faaliyetlerini durdurmasını ve bölgeyi terk etmesini bildirmiş, aksi takdirde silah kullanacağı uyarısında bulunmuştu. Bu olay sonucu iki ülke arasındaki gerginlik doruk noktasına ulaşmıştı.⁹³⁶ Türkiye ise İran'ın bu eylemlerine tepki veren ilk ülke olmuş ve bu tür olaylara asla göz yummayacağını açıklayarak İran'ı sert bir şekilde uyarılmıştı. 21 Ağustos 2001 tarihinde dönemin Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve bu sırada "Türk Yıldızları" uçakları Bakü'de bir gösteri gerçekleştirmişti. Bu olay "Türkiye'den İran'a Gözdağı" başlığıyla yorumlanmıştı.⁹³⁷

4. İran'ın Azerbaycan'ı tarihi İran toprağı olarak görmesi Azerbaycan tarafından bir güvenlik tehdidi olarak algılanmaktadır. 2006 yılının 16 Mart tarihinde Bakü'de düzenlenmiş olan Dünya Azerbaycanlıları Kurultayı'ndaki konuşmalardan dolayı İran ile Azerbaycan arasında gerginlik tırmanmış ve bunun ardından İran'ın Azerbaycan'daki Büyükelçisi Afşar Süleymani sert bir üslup kullanarak kurultayda konuşan bazı şahısları eleştirmiş ve onlar hakkında "kimliğini kaybetmiş kişiler" tabirini kullanmıştır. "Birleşik Azerbaycan'ı sadece rüyalarında görebilirler"⁹³⁸ gibi ifadeler kullanması ve Azerbaycan'ı "tarihi İran toprağı" olarak nitelendirmesi ise Azerbaycan resmi yetkilileri tarafından sert tepkiyle karşılanmıştır. Hemen ardından İran devleti 17 Mart 2006 tarihinde Azerbaycan'a nota vererek Azerbaycan yönetimini ikili ilişkilere gölge düşürmekle ve 2002 yılının Mayıs ayında imzalanan Dostluk ve İşbirliği

⁹³⁵Azerbaycan gazetesi, 26 Temmuz 2001.

⁹³⁶ASLANLI Araz, HESENOV İlham, (2005), age., s. 238.

⁹³⁷Yeni Yüzyıl gazetesi, 23 Ağustos 2001.

⁹³⁸*İran sefiri Azerbaycan'dan kovulmalıdır*, Gündelik Azerbaycan gazetesi, 23 Mart 2006.

Anlaşması'na halel getirmekle suçlamıştır.⁹³⁹ Peşinden, İran'ın Azerbaycan Büyükelçiliği karşısında protesto gösterileri düzenlenmiş, Azerbaycan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı ve Milletvekili Nizami Ceferov konuşmasında "İran'da yaşayan 35 milyon Azerbaycan Türkü'nün haklarının çiğnendiğini"⁹⁴⁰ ifade etmiştir. Kurultayı düzenleyen Azerbaycan Diaspora Komitesi Başkanı Nazim İbrahimov, Afşar Süleymani'yi duygusal davranmakla eleştirmiştir.

5. Azerbaycan'da İran'ın karıştığı bazı terör eylemleri ve Mahir Cavadov vakası da, 1990'ların ikinci yarısında Azerbaycan-İran ilişkilerinde bir güvenlik sorununa dönüşmüştür. 1995 yılının Mart ayında Haydar Aliyev'e karşı darbe girişimiyle ittiham olunarak çatışmada öldüren Ruşen Cavadov'un kardeşi olan Mahir Cavadov, darbe girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından İran'a yerleşmiş ve buradan Aliyev yönetimine tehditlerde bulunmaya devam etmiştir.⁹⁴¹ Cavadov'un Azerbaycan'da yeniden bir darbe yapmak üzere yandaşlarını toplayarak İran'da özel birlik oluşturduğu iddia edilmiştir. Bakü yönetimi birkaç kez Cavadov'un Azerbaycan'a iade edilmesi isteğini dile getire de, her defasında İran tarafından ret cevabı almıştır. Cavadov ise bunun üzerine İran'ı terk ederek Avrupa'ya gitmiştir.⁹⁴²

Bilindiği gibi ülkeler kendi güvenlik politikalarını iç politik çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalışırlar. Önceleri güvenlik kavramı içinde ülkelerin bekasının sağlanması ve toprak bütünlüğünün korunmasını kapsayan askeri boyut çok daha önemliyken, artık günümüzde siyasi, teknolojik, ekonomik ve sosyal boyutlar önem kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, İran da bir bölgesel güç olarak kendi çıkarlarının bulunduğu Kafkasya ve Ortadoğu gibi bölgelerde, alınan kararları etkileme mekanizmasına sahip olan ve yaşanan olayların İran'ın iştiraki olmadan çözülmesini istemeyen bir devlet durumundadır. Bu çerçevede İran'ın oluşturduğu güvenlik stratejisinin ve savunma planlamasının önceliklerini dört kategoriye ayırarak incelemek mümkündür:

- 1 – Ekonomik, askeri ve siyasal alanda kendi kendine yetebilmek,
- 2 – Kafkasya ve Ortadoğu gibi çıkarlarının bulunduğu bölgelerde etkin şekilde güç kullanarak denetimi ele almak,

⁹³⁹İran sefirliyi Azerbaycan XİN-e nota gönderib, ‘‘Yeni Yüzyıl’’ gazetesi, 17 Mart 2006,

⁹⁴⁰ ASLANLI Araz, (2006). Bakü-Tahran arasında gerginlik, *Cumhuriyet Strateji*,

⁹⁴¹KULİEV Gasan, (1999), Geopolitiçeskie Kollizii Kafkaza, (Kafkasya'nın Geopolitik Çarpışmaları), *Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz dergisi*, sayı 4, s 23-29

⁹⁴²*Fugitives In Russia And Iran Implicated In Anti-Aliyev Coup Plan*, 30 Ekim 2001

3 - Caydırıcılık politikasından yararlanarak kendisine yönelik risk oluşturacak unsurları devre dışı bırakmak,

4 – Komşu devletlere etki yapabilen bölgesel bir güç potansiyeline kavuşmak.⁹⁴³

Devletler için en önemli konu doğal olarak hayatta kalmak, yani beka sorunudur. Bu sorunu çözmek için devletler güçlerini artırma peşindedirler. Uluslararası sistemde aldıkları pozisyonlar nedeniyle İran ve Azerbaycan kurulan denklemlerde farklı çıkarlara sahip devletler durumundadırlar. İran ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında var olan tarihi bağlara ve benzer mezhepsel aidiyetlere rağmen, bu iki devletin ideolojik bakış açısında ve yapısal özelliklerinde keskin farklar ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından İran-Azerbaycan ilişkilerinde çatışma alanları ön plana çıkmıştır. Her iki ülke arasında zaman zaman Güney Azerbaycan ve Hazar'ın statüsü sorunu gibi güvenlik krizlerine neden olan olaylar meydana gelebilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık kazanması sonrasında İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin de bağımsız olmak isteğinde bulunabilecekleri İran yönetimi için büyük bir endişe kaynağı olmuştur. Bu nedenle İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yönelik yürüttüğü güvenlik bazlı politikaları şu şekilde tanımlamak ve sıralamak mümkündür:

- 1) Azerbaycan'ın İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri üzerindeki nüfuzunu sınırlamak;
- 2) İran İslam Devrimi'nin fikirlerini Azerbaycan ülkesinde yaymak;
- 3) Azerbaycan içinde Şii propagandasını yoğunlaştırmak;
- 4) Azerbaycan'da gerekli halde siyasi istikrarı bozmak ve İslam yanlısı bir rejim kurmaya çalışmak;
- 5) Talişlar ve Lezgiler gibi yerel etnik gruplardaki ayrımcılığı desteklemek;
- 6) İsrail'in Gürcistan ve Azerbaycan'la olan iş birliğine engel olmak;
- 7) ABD'nin bölgedeki nüfuzunu azaltmak ve Azerbaycan'ın bölgesel güç olarak yükselmesine mâni olmak;
- 8) Azerbaycan'ın AB / NATO üyelik hedefine ulaşmasını engellemek;

⁹⁴³CLAWSON Patrick, (1994), *Iran's Strategic Intentions and Capabilities*, McNair Paper Institute for National Strategic Studies National Defense University, Washington s. 42

9) Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki dengeyi korumak,⁹⁴⁴

Öte yandan İran, din faktörünü kullanarak Azerbaycan'ı kendi kontrolü altında tutmaya çalışarak Şiiliği eğitimsel anlamda kullanmakla insanları İslami değerlere yaklaştırmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda Ermenistan ile de mevcut olan iyi komşuluk ilişkisinden yararlanarak Güney Kafkasya'da dış güçlere karşı İran merkezli bir güvenlik çemberi oluşturmayı hedeflemektedir. İran bu stratejiyle Türkiye'yi de bölgeden uzak tutarak Azerbaycan'ın daha fazla Türkleştirilmesini önlemeye çalışmaktadır.⁹⁴⁵ Zira Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ bölgesinde yaşadığı beka sorunun benzerlerini İran; Huzistan, Kurdistan, Azerbaycan ve diğer bölgeler üzerinden hissedebilmektedir. Dolayısıyla her iki devlet için güvenlik açısından endişe verici potansiyel sorunlu alanlar mevcuttur.

⁹⁴⁴ KHALİFAZADEH Mahir, *Israeli-Azerbaijani Alliance and Iran*, s. 61.
https://genderi.org/pars_docs/refs/82/81405/81405.pdf (Erişim 04.01.2022)

⁹⁴⁵ ALİZADA Nazrin, EROL Mehmet Seyfettin, (2021), *agm*, s 19,

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA YAŞAYAN AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN VERDİKLERİ MÜCADELENİN İRAN- AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

4.1. İran Merkezi Hükümetinin İran'da Yaşayan Azerbaycan Türklerine Yönelik Uyguladığı Politikalar

Pehlevi Hanedanının 1925 yılında iktidarı ele geçirmesinin ardından hükümetin temel politikası İran'da yaşayan diğer etnik azınlıkların Farslaşmasını sağlamak olmuştur. Azerbaycan Türklerinin asimile edilmesinde merkezi hükümet farklı yöntemler kullanmıştır. Böylece Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak nasıl meydana geldikleri konusunda farklı tezler ileri sürülmüş ve bazı İranlı tarihçiler İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sonradan Türkleşmiş olan ve kendi dilini unutarak zaman zaman Türkçeyi konuşmaya başlayan bir İran halkı olduklarını belirtmişlerdir. Azerbaycanlıların köken itibarıyla Türk olmadıkları ve Azerî adlı ayrı bir ulusa mensup oldukları ifade edilerek Azeri halkının Selçukluların İran'a gelmesinden sonra özellikle de Safevîler zamanında Türkleştikleri ve kendi milli kimliklerini kaybettikleri tezi devlet tarafından resmen kabul edilmişti.⁹⁴⁶

Azerbaycan adının kökeni konusu bilim adamları arasında tartışmalara neden olmuş ve bir kısım araştırmacıya göre Azerbaycan'ın adı Zerdüştlükten kaynaklanmıştır. Azer sözü Ateş anlamına gelmekte olup, Azerbaycan adının da “ateşler ülkesi” anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Bu görüşü savunan bilim adamları geçmişte Azerbaycan topraklarının Zerdüştlüğün önemli merkezlerinden biri olduğunu ve Azergoşnasb gibi önemli Zerdüş tapınaklarının burada bulunduğu fikrini savunmuşlardır. Başka bir teze göre Azerbaycan adı Büyük İskender'in komutanlarından biri olan Atropat'ın adından gelmektedir. İskender'in ölümünden sonra Atropat'ın uzun süre bölgeye hâkim olmasından dolayı burası Atropategan olarak anılmış, sonralar bu kelime Sasanîlerin dilinde Azurbazagan'a, Arapça ise Azerbaycan'a dönüşmüş ve Türkler de bu ifadeyi benimsemişlerdir.⁹⁴⁷

Diğer tarihçiler Kuzey Azerbaycan'ın, tarihi olarak "Aran" adıyla anıldığını iddia ediyor ve Azerbaycan adının coğrafi açıdan bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları için kullanılmasına karşı çıkıyorlar. Bunun nedeni Azerbaycan topraklarının Kuzey-Güney

⁹⁴⁶GÖKDAĞ Bilgehan, HEYET Rıza, (2004), agm, s. 51-84.

⁹⁴⁷GÖL Hacer, (2016), Geçmişten Günümüze Azerbaycan, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Haziran Sayı 1, Cilt 5, s.154

olarak bölünmüşlüğü düşüncesini toplumun zihninden silmek gayreti olmuştur. İran Dışişleri Bakanlığının yayınladığı “İran Ba Mentege-ye Gafgaz” isimli kitapta; “Günümüzde (Kuzey) Azerbaycan adıyla bilinen toprakların geçmişte Aran olarak adlandırıldığı, "Azerbaycan" adının ise 1918 yılında Musavat Partisinin iktidara gelmesinden sonra kullanıldığı” yazmaktadır.⁹⁴⁸

Azerbaycan kökenli İranlı alim Seyid Ahmet Kesrevi-Tebrizi “Tek İran milleti” ile ilgili teorinin oluşturulmasında büyük rol oynamıştır. O “Azeri ya Zebane Bastane Azerbaycan” isimli eserinde Azerbaycanlıların “Türk değil”, “Azeri” adlı ayrı bir ulus olduklarını belirtmiş ve “Azeri dilinin İran kökenli bir dil olduğunu”⁹⁴⁹ ileri sürmüştür. Kesrevi’ye göre eskiden Azerbaycan’da yaşayan yerli insanlar İran dillerinden biri olan "Azerice" konuşmuşlardır. Ancak "vahşi Türk ve Moğol kabilelerinin" İran’a saldırımları sonucu Türk Dili yerli insanlara zorla kabul ettirilmiştir. Bu nedenle "tarihsel adâleti onarmak için" Türk dilinin yerine Farsçayı kullanmak ve Azerbaycan’daki insanları Farslaştırmak gerekmektedir.⁹⁵⁰ İran yönetimi bu teoriyi desteklemiş ve Azerbaycan adlı coğrafi yerin tarih boyunca İran sınırlarının dahilinde olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan olarak adlandırılan yer “Güney Azerbaycan” bölgesi olmuş, Kuzey Azerbaycan ise Aran adıyla tarihi kaynaklarda ifade edilmiştir. İran’daki bazı politikacılar ve bilim adamlarına göre Mehmet Emin Resulzade’nin 1918 yılında Çarlık Rusya’sının dağılması sonucu bağımsızlık kazanan bu ülkeye Azerbaycan ismini vermekteki amacı Türklerin desteğini almak ve İran’ı bölmek olmuştur.⁹⁵¹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey İranlı bilim adamlarının bu konuyla ilgili ifade ettikleri teorilere 1998 yılında yazdığı "Bütöv Azerbaycan" adlı kitabında cevap vermiş ve tarihte İran adlı devletin ve somut bir coğrafi arazinin var olmadığını söylemiştir.⁹⁵² Elçibey’in iddiasına göre İran adı ve İran hudutları hiçbir tarihi-coğrafi kaynakta yer almamıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin Başkanı Mehmet Emin Resulzade ise hiçbir zaman İran’ı parçalamak amacı gütmemiş hem Farsların hem de İran’da yaşayan Türklerin “eşit statülü” halk olduklarını belirterek İran’da yaşayan Türklerin ne Rusya’da olduğu gibi mahkûm ne de Türkiye’de olduğu gibi hakim bir millet olduklarını ve hukuki açıdan

⁹⁴⁸İran dar Gafgaz, (Gafgazda İran), *Defter Motaleat Siyasi ve Beynalmileli*, Tahran (Yıl;1372-1994). s 54-55.

⁹⁴⁹ KESREVİ Seyyid Ahmed, (1938). *Azeri ya Zabane Bastane Azerbaycan*, Tahran, s. 32

⁹⁵⁰ NESİBLİ Nesib, *Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu*, s. 22 Erişim adresi;

<https://www.21yyte.org/assets/uploads/files/132-160%20nesib.PDF>

⁹⁵¹BAYIR Emre, (1999), agm, s. 92.

⁹⁵² ELÇİBEY Ebülfez, (1998), *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ankara, Ecdat Yayınları, s.69

Farslarla eşit vatandaş olarak görüldüklerini, aynı haklara ve imtiyazlara sahip olduklarını ifade etmiştir.⁹⁵³

Pehlevi döneminden günümüze kadar Fars dilinin ülke sınırları dahilinde hâkim kılınması ve tek bir ulus-devlet yaratılması amacıyla İran Merkezi Hükümeti'nin Azerbaycan Türklerine yönelik uyguladığı politikaları maddeleştirerek aşağıdaki gibi analiz edebiliriz;

1) **Milliyetçi ideolojiyi bastırma politikası:** İran Merkezi Hükümeti tarafından genelde Güney Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik ideolojisinin ulusal düzeyde “yıkıcı” olduğu ileri sürülmüş ve buradaki bölücü örgütlerin faaliyeti yasaklanmıştır. Millî ideolojide yeni aşama İslam devriminden sonra başlamıştı. Bunun nedeni Pehlevi döneminde Türkçe edebi eserlerin ve dergilerin yayınlanmasının yasaklanmasıydı. Devrim sürecinde yayınlanmaya başlayan Türk dilinde çeşitli kitaplarda Azerbaycan Türkleri ile ilgili sorunlar konusunda tartışmalar başlamıştı. “Varlık” dergisi İran’da Türklüğün varlığını korumayı hedeflemiş ve mevcut sorunları gündeme taşımıştır. Bu dergide tarih konusunda yayımlanan makaleler ırkçı yaklaşımların tekzibine yönelmiş ve Azerbaycan’ın bir Türk yurduna dönüşmesi konusu Varlık dergisinin de tartıştığı konulardan biri olmuştur. Dr. Cevat Heyet, Azerbaycan’ın çok eskiden Türk boylarının yurdu olduğu görüşünü savunarak, Aras nehrinin kuzeyinin 7. yy.’da güneyinin ise 11.-13. yy.’larda yeni gelen Türk boylarının yurdu haline dönüştüğünü ifade etmiştir.⁹⁵⁴

Merkezi Hükümet etnik milliyetçilik duygularını İran milliyetçiliğine devşirmeye yönelik politikalar uygulamış ve ülke dahilinde yaşayan milli azınlıklara İranlı kimliğini aşlamayı öngörmüştür. Bu nedenle ülke dahilinde milli duyguları uyaran ve toplumu merkezi yönetime karşı ayaklanmaya teşvik eden ve bağımsızlık isteklerinde bulunan örgütlerin faaliyetleri yasaklanarak örgüt liderleri yurt dışına sürgün edilmiştir. Buna örnek olarak GAMOH lideri Çehregani İran’da yaşayan Türkleri etnik kimliklerine ve ana dillerine sahip çıkma doğrultusunda çağırıışları sonucu, Merkezi Hükümet tarafından tutuklanmış ve daha sonra da yurt dışına sürgüne gönderilmiştir. İran ulusu farklı etnik azınlıklardan oluştuğu için bir etnik azınlığa kendi dillerinde eğitim almak izni veya kısmen özgürlük verilmesi durumunda, diğer etnik azınlıklar da bu tür istekleri dile getirir ve özgürlük talebinde bulunabilirler. Bu nedenle İran Merkezi Hükümeti sayıları az olan ve devlet için tehlike yaratma

⁹⁵³ RESULZADE Mehmet Emin, (1993), *age*, s.17.

⁹⁵⁴ HEYET. Cevat, (1993), *Azərbaycan'ın Türkləşməsi və Azəri Türkçəsinin təşəkkülü, Varlıq dergisi, sayı 87-4, s. 20.*

potansiyeli olmayan Ermeniler ve Yahudiler dışında diğer etnik azınlıklara eğitim hakkı tanımamaktadır. İran Türkleri bilim, sanat, edebiyat, eğitim ve diğer araştırma alanlarında gazete ve dergi yayımlayabilmekte; ancak bu yayınların mevcut hükümeti yıpratmayacak bir biçimde olması hassas şekilde denetlenmektedir.⁹⁵⁵

2) **Anadilinde eğitimi yasaklama politikası:** Yönetime geçmesinin ardından “Farsçayı yabancı sözlerden arındırmak” Rıza Han`ın uyguladığı ilk politikalardan biri olmuştur. 1926 yılında özel bir komisyon kuran Rıza Han tüm Türkçe sözleri yüzyıllarca oluşmuş askerî terminolojiden çıkarmış, ardından yer, dağ, nehir ve yerleşim birimi adlarını değiştirmiştir. 1934`ün sonbaharında İran Meclisi ülkede Farsçanın dışında diğer dillerde dilekçe ve şikayetlere bakmanın veya mektuplaşmanın yasaklanmasıyla ilgili kanunu kabul etmişti.⁹⁵⁶ Rıza Han`ın iktidarının başlarında A. Möhsüni Azerbaycan`da eğitim işlerini yönetmekle görevlendirilmişti. Azerbaycanlı aydınları Tebriz`de bir araya getiren A. Möhsüni okullarda ve diğer eğitim kurumlarında Türkçe konuşmanın yasak olduğunu belirterek şöyle demiştir: “Okullarda Türkçe konuşan her kesin kafasına eşeyin nohtasını (ipini-dizginini) salın ve ahıra kapatın”.⁹⁵⁷ Bunun ardından ise kütüphanelerde ve evlerde bulunan Türk dilindeki kitaplar toplatıp yakıtılmıştı. Böylece merkezi hükümet bölgede Fars kimliğini geliştirmek amacıyla Azerbaycan bölgesinde faaliyet gösteren okullarda Türkçe eğitim verilmesini yasaklayarak Farsça eğitim sistemini uygulamıştır.

İran İslam Devrimi sonrası da İran devleti, toplumu bütünleştirici bir dil olarak Fars dilini kabul etmiş ve İran'da milli azınlıkların yaşadığı bölgelerde ilk ve orta derece eğitim-öğretim kurumlarının ders kitaplarında Fars dilinin önemine vurgu yapılarak önemli bir dil olduğu belirtilmiştir. Ders kitaplarının ilk sayfalarında "Farsça İslam dünyasının ikinci, Şii dünyasının ise birinci dili ve ülkemizin resmi dilidir. her bir Müslüman İranlı için Fars dilini güçlendirmek ve yaygınlaştırmak farzdır ve bir nevi ibadet sayılmaktadır. Çünkü Fars dili bizim özgürlüğümüzün ve bağımsızlığımızın temellerindedir."⁹⁵⁸ diye yazılmıştır.

İran hükümetinin ülkedeki Türkler'in ana dillerinde eğitim almalarına izin vermemesinin yanı sıra sanatsal alanda da ana dilde faaliyet gösterilmesi hoş karşılanmamaktadır. Nitekim İran'ın "Fecr" Sinema Festivali'nde gösterime giren Türkçe ve

⁹⁵⁵PİKAL Kâmil, KRAUS Josef, (2013), The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran's Disintegration? *Middle East Review of International Affairs (MERIA)*, Vol. 17, No. 1, Spring s. 74.

⁹⁵⁶REHİMLİ, E. (2009). *Seyid Cafer Pişeveri*. Baku, Nur yayınları. S 61

⁹⁵⁷SÜLEYMANOĞLU Fikret, (2020), agm, s. 116

⁹⁵⁸BLAGA Rafael, (1997), *İran Halkları El Kitabı*, İstanbul, Yeni Zamanlar Dağıtım yayınları, s. 109.

Farsça "Atabay" filminin tanıtım konferansına katılan Emir Ferzullahi adlı gazeteci filmin Türk dilinde çekilmesine itiraz etmesi üzerine hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Ferzullahi filmin yönetmenini eleştirerek şöyle demiştir: "İran'ın resmi dili Farsçadır. Bu nasıl bir filmdir ki İranlı izleyici bir İran filmini Farsça alt yazı ile izlesin". Filmin yönetmeni Niki Kerimi eleştiriyi kabul etmeyerek şöyle yanıt vermiştir: "Ben film dilinin mutlaka Fars dilinde olması gerektiği görüşünü kabul etmemekteyim. Hatta bence biz İran'daki çeşitli yerel dillerde çok az çalışmaktayız. Bizim sadece Fars dilinde film çekmemizi kim söylüyor?"⁹⁵⁹ Filmin başrol oyuncusu ve senaristi olan Hadi Hicazifer de gazetecinin düşüncesinin faşist bir düşünce olduğunu ifade etmiştir.

3) **Farsça isimlerin kullanılması politikası:** Azerbaycan bölgesinde bulunan bazı Türkçe isimli kasaba ve köylerin adları değiştirilerek yerine Farsça isimlendirmeler yapılmıştır. Siyasi ve idari kurumlarda çalışan kişilerin çocuklarına Türk isimlerinin verilmesine dolaylı olarak tepki gösterilmiştir. Bundan başka Farsların çoğunluğu oluşturduğu şehirlerde birçok Azeri annenin doğumdan sonra çocuklarına Fars isimleri vermeleri ve Farsça konuşmayı tercih etmeleri, yeni neslin gitgide kendi ana dilini unutmasına ve Türkçe aksanlı konuşmasına neden olmuştur. Böylece yeni neslin Farsça konuşarak yetişmesini sağlayarak Türk dilinin ve milli şuurun unutulması öngörülmüştür. İki çay (nehir) arasındaki Kadim Koşacıy (Qoşacay) Şehrinin adı değiştirilerek, Farsça iki çay arasında anlamı olan "Miyandoab" ismi konulmuştur. Erdebilde yerleşen Savalan Dağı'nın adı değiştirilerek "Sebalan" yapılmıştır.⁹⁶⁰ 2002 yılında BM İnsan Hakları Komisyonu'nun İran Özel Temsilcisi Maurice Copthorne İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin çocuklarına Türk isimleri verilmesinin engellenmesinin, kendi dilinde eğitim almalarının sınırlandırılmasının ve bölgedeki Türkçe yer isimlerinin Farsça isimlerle değiştirilmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir.⁹⁶¹

İran'da Fars milliyetçiliği Mahmut Afşar'ın "Ayende" dergisinde kaleme aldığı teoriler ile farklı bir nitelik kazanmıştır. Fars milliyetçiliğine teorik bir çerçeve oluşturmaya çalışan Afşar, sözü giden dergide "İran'ın milli birliğini mükemmelleştirmek ve korumak toplumsal isteğimiz ve idealimizdir"⁹⁶² ifadelerini kullanmıştır. Yazar İran'daki etnik kimliklerin ve çeşitli kabilelerin birbirinden ayrıştırılması durumunda ülke olarak geleceklerinin tehlikede olacağını

⁹⁵⁹ *İrannın Fəcr Kino Festivalında Türkcə Film Polemikası*, Azadlıq gazetesi, 8 Şubat 2020, <https://www.azadliq.info/232200.html> (Erişim Tarihi: 17.02.2020).

⁹⁶⁰ PİKAL Kâmil, KRAUS Josef, (2013), agm., s. 74.

⁹⁶¹ OLSON Robert, (2002), The Azeri Question and Turkey-Iran Relations: 2000-2002, *Nationalism and Ethnic Politics*, 8(4), s. 76

⁹⁶² KESKIN Arif, (2011), *İran 'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası*, agm, s 7

düşünmekte ve özellikle de Azerbaycan'da Farsçanın yayılmasını savunmaktaydı. Afşar tüm ülkede Farsça olmayan coğrafi isimlerin değiştirilmesini öneriyordu. Afşar'a göre İran, tarih boyunca çeşitli tehlikeler atlatmış olup, günümüzde ise farklı tehditler ile yüz yüze bulunmaktadır. Bunlar; komünistlerin yarattığı kırmızı tehlike, İslam ve Arapların yarattığı yeşil tehlike, cehalet ve mollaların yarattığı siyah tehlike, Türklerin yarattığı sarı tehlikedir. Yazar, Azerbaycan bölgesinde yaşayan toplum için en büyük tehdidin Türklerin yaratabileceği "sarı tehlike" olduğunu öne sürmüştür.⁹⁶³

4) "**Şii kimliği**" yaratma politikası: İran Merkezi Hükümeti Pehlevi döneminde İranlı fars kimliği üzerinden politika yürüttüğü halde, İslam Devrimi sonrası merkezi hükümet dini argümanlara dayanarak ülke çapında bir "Şii kimliği" yaratmak ve etnik kimlikleri unutturmak amacıyla Şii mezhebinin ideallerini ön plana çıkarmış ve bunu İran'da yaşayan tüm milletleri kucaklayıcı bir ideoloji olarak ortaya koymaya çalışmıştır. İran Türklerinin çoğunluğunun Şii olmasından dolayı merkezi hükümet Türk kökenliler arasında milliyetçilik hareketlerini engellemek amacıyla Şiilik üzerinde geliştirilen birleştirici politikalar uygulamıştır.⁹⁶⁴ Şiilik kimliği farklı kültürleri, farklı algıları ve farklı dilleri bir arada tutan bir bağ niteliği taşımaktadır. Şiiliğin özümsemesi İranlılık kimliğine sadakati beraberinde getirmekte ve etnik konuları bir tarafa bırakmayı sağlamaktadır.

İran Hükümeti için ulusal sınırların muhafaza edilmesi son derece önem arz etmektedir. Bunun nedeni İran'da yaşayan milli azınlıkların genel ekseriyetinin sınır hatlarında bulunması, sınır ülkelerle akrabalık ilişkilerin mevcut olması ve onlarla aynı dilleri konuşuyor olmasıdır. Bu nedenle İran yönetimi dil ve etnik anlamda değil, İslami-Şii inancının prensipleri çerçevesinde milli bir kimlik oluşturmaya çalışmaktadır. İran İslam devleti, toplumu etrafında toplayarak bütünleştiren bir kavram olan "Şii Müslüman" fikrini öne çıkarmış ve İran'da var olan milli-etnik kimlikleri Şii-dini kimlik altında birleştirmeyi amaçlamıştır. "Şii Müslüman" kimliğinin yanı sıra Fars milliyetçiliğinin asimilasyon politikasının uygulandığının farkında olan etnik azınlıklar ise kendi etnik kimliklerini korumak için çaba sarf etmişlerdir.

İran yöneticilerinin bakış açısına göre sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik alanlarda Azerbaycan bölgesine yönelik uygulanan baskı ve asimilasyon politikalarının nedeni İran'da homojen bir toplum yaratılarak ulusal bütünlüğü korumak ve güçlü bir toplum oluşturmaktır. İran Hükümeti başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere İran sınırları dahilinde yaşayan tüm

⁹⁶³MEHEMMEDİ Məsiəğa, (2017), age., s. 10

⁹⁶⁴SULEYMANOV Emil, PİKAL Kâmil, KRAUS Josef, (2013), agm., s. 74.

etnik toplulukların sosyo-kültürel, siyasal, toplumsal ve diğer alanlarda bir bütün olmaları eğilimindedir. İran dahilinde güçlü bir birliktelik oluşturmak ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla mevcut iktidarın milliyetçi ve ayrılıkçı etnik topluluklara karşı sert politikalar uygulamak zorunda olduğu da açıktır.

Devrimle İran'da iktidara gelen İslami hükümet Şah yönetiminin uyguladığı Fars merkezli İranlılık kimliğini reddetmiş hem iç hem de dış politikada “dini retoriği” kullanarak güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. İran devletinin milli kimlik tebliği sonucu yaygınlaşan “Şii Müslüman” tanımlaması toplum arasında etnik açıdan çelişki yaratmıştır. Yani Farslar, Türkler, Araplar ve diğer milli azınlıklar Şii Müslüman kimliğini etnik kimliğinden önce kabullenmeli ve etnik ayrımcılığa yönelmemeliydiler. Buna rağmen İran'da yaşayan bazı Azerbaycan Türkleri kendi milli kimliklerini dile getirmiş ve milli kimliği dini kimlikten üstün tutmuşlardır. 2006 yılında yaşanan Karikatür Krizi sırasında Türk toplumu arasında hem Şiilikten hem de İranlılıktan ziyade Türk milliyetçiliği duygularının daha ağır bastığı ortaya çıkmıştır. Etnik açıdan Türk olan İran'ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaneyi 2000 yılında yaptığı konuşmada İran'ın Türk ve Türk olmayan halklarının kardeş ve Müslüman olduğunu ve İran'daki İslami sisteme bağlı olduklarını vurgulamıştır.⁹⁶⁵

5) **Siyasi örgütlerin faaliyetini kısıtlama politikası:** Merkezi hükümetin bölgeye yönelik uyguladığı diğer bir politika Azerbaycan Türklerinin kurmuş olduğu siyasal örgütlenmeleri ve siyasi partileri baskı altına almak, İran İslam Şii kimliğine karşı eylemlerde bulunmalarını engellemek ve çeşitli yasalar çıkararak milli hareketleri ortadan kaldırmak olmuştur. Ülke dahilinde millî hareketi temsil eden bazı gruplar kültürel özerkliği savunurken, diğerleri yerel dillere resmî statünün verilmesini yeterli görmekte dirler. Bazıları ise daha radikal bir tavır sergileyerek "İran'ı biz kurduk, niye onu Farsların uhdesine bırakalım" gibi görüşler ileri sürerek tüm İran uğrunda mücadeleyi gerekli sayıyorlar.⁹⁶⁶ Merkezi hükümet bu tür grupların faaliyetini kendi iç güvenliğine tehdit olarak algılamakta ve bu tür ayrılıkçı örgütlerin ülkenin toprak bütünlüğüne zarar verecek adımlar atmasını engellemek için tedbirler almaktadır.

6) **Böl ve yönet politikası:** İran Merkezi Hükümeti tarafından Azerbaycan bölgesinde eyalet sayısının artırılmasıyla Azerbaycan Türkleri arasında birlikteliğin ortadan kaldırılması

⁹⁶⁵KESKIN Arif, (2011), agm.,

⁹⁶⁶NESİBLİ Nesib, (2013), *Güneyli-Kuzeyli meselelerimiz*, Aypara yayınları, Bakü: s. 258-260.

ve farklı bölgesel kimlikler yaratarak milli duyguların zayıflatılması öngörülmüştür.⁹⁶⁷ Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyayı daha küçük parçalara bölme politikası Pehlevi döneminde başlamış, İslam Devrimi sonrası dönemde de devam ettirilmiştir. Pehlevî yönetimi merkezi hükümetin yerel idareler üzerindeki kontrolünü artırmak amacıyla ülkeyi daha küçük idari birimlere bölmüştü. Bunula Fars olmayan topluluklar arasındaki bölgesel iletişimi kesmek öngörülmüş ve böylece 1938 yılına kadar dört büyük eyaletten ibaret olan İran, etnik sınırlar gözetilmeden 10 oстана ayrılmıştır. Böylece 1938 yılında İran'da 10 ostan, 49 şehristan ve 290 bahş ortaya çıkmıştır. Ülkenin ostanlara bölünmesi İran'daki topluluklar arasında kültürel, bölgesel ve etnik yapının bozulması anlamına geliyordu. Böylece Azerbaycan bölgesi, merkezleri Tebriz ve Urmiye olmak üzere iki oстана ayrılmış ve ostan adları kaldırılarak sayılarla ifade edilmeye başlanmıştır.⁹⁶⁸

Devrimden yaklaşık on sene sonra, Merkezi hükümet demografik ihtiyaçları öne sürerek iç idari sınırlarda tekrar bir değişime girişmiş, Pehlevi döneminde ikiye bölünmüş olan Azerbaycan bölgesi üç kısma ayrılmıştır. Önceden meydana getirilen yeni eyalete “Sabalan” adı verilmesi planlanmış, ancak bölgede yaşayan Türklerin tepkisiyle karşılaşınca merkezi hükümet ortamı yumuşatabilmek amacıyla geri adım atmıştır. İran Hükümeti 11 Nisan 1993 tarihinde Erdebil isimli yeni bir eyaletin kurulmasını onaylamıştır.⁹⁶⁹ Rıza Şah Azerbaycan bölgesini Doğu ve Batı olarak ikiye ayırmış, 1993 yılında ise İran İslam hükümetinin Doğu Azerbaycan bölgesinden Erdebil eyaletini ayırmasıyla Türklerin yaşadığı bölge üçe ayrılmıştır. Bunun yanı sıra 1994 yılında Kazvin ve etrafı Zencan'dan ayrılarak yeni bir eyalet ortaya çıkarılmıştır. Azerbaycan isimli eyaletler küçültülürken yeni oluşturulan eyaletlere Azerbaycan adı verilmemiştir.⁹⁷⁰ 1994 yılında ise İran merkezi yönetiminin yeni bir kararı ile Batı Azerbaycan bölgesinde ikinci bir eyalet oluşturma kararı alınmış ve bu eyalete, merkezi şehri Urumiye olmak üzere Batı Azerbaycan adı verilmiştir. Böylece Pehlevi Dönemine kadar tek bir bölge olan İran Azerbaycanı, Pehlevi döneminde ikiye, İslam devriminden sonra ise dört ayrı eyalete bölünmüş oldu. Bölgenin daha küçük eyaletlere bölünmesindeki amaç İran'da yaşayan Türk nüfusunun yoğunluğunu ve etkinliğini kırmak isteği olmuştur. Böl ve yönet politikası, merkezi yönetim tarafından İran Azerbaycanı coğrafyasına yönelik politikalarda

⁹⁶⁷NESİBLİ Nesib, (2001), Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu, *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı*, Cilt: 7, Sayı: 1, sf. 158.

⁹⁶⁸ATTAR Aygün, agm., s. 33- 34

⁹⁶⁹SHAFFER Brenda, (2000), agm, s.464

⁹⁷⁰BOZ Hakan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-İran İlişkilerinde İş birliği ve Çatışma Alanları (1991-2013)*, (Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014, s 73. Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/381363%20(1).pdf

kendini göstermiş ve bölgede yaşayan Azeri Türklerinin millî benliklerini kaybetmelerini hedeflemiştir.⁹⁷¹

7) **Ekonomik baskı ve mecburi göç politikası:** İran merkezi yönetiminin Azerbaycan Türklerine yönelik uygulamış olduğu diğer bir politika ekonomik baskı politikası olmuştur. Pehlevi döneminde İran'ın iç bölgeleri ekonomi açıdan ön planda olmuş ve devlet yatırımları daha çok bu bölgelere akmıştır. Bu politikanın sonucu olarak Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türkler ekonomik sıkıntılardan dolayı Farsların çoğunluğu oluşturduğu ve sosyal yaşam standartlarının daha yüksek olduğu şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Böylece göç eden Türklerin Farslarla daha yakın ilişkilerde olmasını ve zaman zaman milli duyguların zayıflamasını sağlamak öngörülmüştür. Bundan başka ailesini geçindirmek için iyi gelimli iş bulmanın yolu iyi düzeyde Farsça konuşmaya bağlı olduğundan İran Türkleri kendileri Farsça öğrenmeye gayret etmiş ve iyi bir gelecek sahibi olmak için çocuklarına da Farsça öğretmeyi tercih etmişlerdir.

Geçen doksan senelik süre içinde ülkede yaşayan Türklerin kuzeyden ülkenin iç bölgelerine göç etmeleri devlet tarafından teşvik edilmiş, bu da Türk dilinin kullanım alanının ister istemez daha sınırlı hale gelmesine ve dilin tahribata uğramasına sebep olmuştur. İran'da konuşulan Türkçe incelendiğinde, Farsçanın etkisi altında kaldığı açıkça görülmektedir. Farsçanın, Azerbaycan Türkçesi üzerindeki tesiri hem sözcüklerde hem telaffuzda hem de cümle yapılarında tespit edilebilir. İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri günlük ve sade anlatımlarında daha çok Türkçe konuşmaktadırlar; ancak konuşulan konu daha karmaşık bir hal aldığı takdirde Farsçanın dil üzerindeki tesiri çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yazma dilinde ise neredeyse tamamen Farsça kullanılmaktadır.⁹⁷²

8) **Çevre ülkelerle ilişkileri engelleme politikası:** İran devletinin Azerbaycan Türklerine karşı izlediği politikalar arasında onların çevre ülkelerle ilişkilerini engellemeye yönelik siyasi adımlar attığını da söyleyebiliriz. İran devletinin Ermenistan ile yakın ilişkilerinin mevcut olmasının bir nedeni de İran'da yaşayan Türklerin, Türkiye ve Azerbaycan ile ticari ve sosyo-kültürel ilişkilerini engellemek ve çevre ülkelerle yakın ilişkiler kurmalarının önüne geçmektir. Çevrede bulunan ve aynı dili konuşan Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkeler ile İran'da yaşayan Türklerin yakın ilişkileri onların bu ülkelere sempati duymasına neden

⁹⁷¹SHAFFER Brenda, (2000), agm., s.210

⁹⁷²DIYAVADI Abbas, *Iran's Ethnic Azeris And The Language Question*, Radio Free Europe
http://www.rferl.org/content/Irans_Ethnic_Azeris_And_The_Language_Question/2103609.html (14.04.2021)

olabildiğinden merkezi hükümet bu konuda ciddi adımlar atmak zorunda kalmıştır. Küreselleşme süreci ve 1990'ların iletişim ve siber devrimi internet, uydu ve TV programları aracılığıyla yeni iletişim ve yayılma tekniklerine erişim sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Bu durum, etnik taleplerini ve faaliyetlerini geniş kitlelere ulaştırmak için etnik milliyetçi çevrelere iyi bir fırsat vermiştir. İran devleti tarafından İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki sosyo-kültürel bağların gelişmesini engellemek amacıyla bölgede bazı Türk kanallarının yayınlanmasının yasaklandığı bilinmektedir.⁹⁷³ İran'da yaşayan Türk toplumu tarafından Türk uydu kanallarının takip edilmesi Tahran yetkililerini tedirgin etmiş ve programlarda hicap ve genel ahlâk gibi konuların İran toplumunun ahlakını kötü yönde etkilediği ve İslam'a zıt olduğu belirtilmişti.⁹⁷⁴

9) İran'da yaşayan Türklerin tarihi açıdan Türk olmadıkları ve Farslara yakın bir halk olduğunu ispatlama politikası: İran merkezi yönetimi, Azerilerin Farsların bir kolu olduğu tezini ileri sürmektedir. Bu tarihi bilgiler çeşitli yayın organlarında ve medyada sürekli olarak yayınlanmaktadır. Verilen tarihi bilgilere göre Azeri dili İran dil ailesine mensup olup ve Fars dilinin Pehlevi lehçesi olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra İran'da yaşayan Azerilerin köken olarak Türk değil, Ari ırkına mensup oldukları ileri sürülmektedir. Bundan başka Kuzey Azerbaycan topraklarına Aran, Güney Azerbaycan'a ise Albanya denildiği, Azerbaycan isminin ise bu coğrafyaya, yakın geçmişte konulduğu söylenmektedir.⁹⁷⁵ Iranian Journal of Public Health Dergisi 2011 yılında Azerbaycan bölgesinde yaşayan kişilerin genetik kökleriyle ilgili bir araştırma yapmıştır. Tahran Üniversitesi'nden on bir bilim insanın katılımıyla yürütülen çalışmanın amacı İran'daki Azerbaycan Türklerinde bulunan Y kromozomunun diğer Türk toplulukları ile uyuşup uyuşmadığı tespit etmek idi.⁹⁷⁶

İran hükümeti Azerbaycan bölgesine Fars milliyetçiliğinin önemli figürlerinin heykellerini dikmeye çalışmaktadır. Sefevi devletinin başkenti Şah Tahmasib döneminde Tebriz'den Kazvin'e taşınmış ve Kazvin Azerbaycan'ın başkenti olmuştur. Tahran yönetimi

⁹⁷³AHMADI Hamid, (2013), Political Elites and the Question of Ethnicity and Democracy in Iran: A Critical View, *Iran and the Caucasus*, C. 17, S. 1 s. 88.

⁹⁷⁴BARRACLOUGH Steven, (2001), Satellite Television in Iran: Prohibition, Imitation and Reform, *Middle Eastern Studies*, Cilt. 37, Sayı. 3, s. 30

⁹⁷⁵İSALI Hüseyin, (2014), Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kurumsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri, *Güney Azerbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmaları (GÜNASKAM)*, Erişim adresi; http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=43, (11.04.2022)

⁹⁷⁶ANDONIAN L. REZAIE S, MARGANYAN A. (2011), Iranian Azeri's Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Populations of the Middle East, *Iranian Journal of Public Health*, Vol. 40, No. 1, ss. 119- 127.

Fars milliyetçiliği açısından önemli bir figür olan Firdevsi'nin heykelini bu şehre dikerek şehrin Fars kimliğine vurgu yapmak istemiştir. Ancak Kazvin'e dikilen Firdevsi'nin heykeli kimliği belirsiz kişiler tarafından parçalanmıştır.⁹⁷⁷

Görüldüğü gibi İran Merkezi yönetimi, yaklaşık 100 sene boyunca Azerbaycan Türklerinin İran'ın toprak bütünlüğüne tehdit yaratmaması ve ülke içinde merkezi yönetime karşı ayaklanmalarını için milliyetçi ideolojiyi bastırma, anadilinde eğitimi yasaklama, bölgede Farsça isimlerin kullanılması, "Şii kimliği" yaratma, siyasi örgütlerin faaliyetini kısıtlama, böl ve yönet, ekonomik baskı, çevre ülkelerle ilişkileri engelleme, tarihi açıdan Azerilerin Farslara yakın bir halk olduğunu ispatlama gibi farklı asimile politikaları uygulamıştır.

4.2. İran'da Yaşayan Türklerin Sorunları ve Talepleri

İran'da on bir farklı etnik topluluk yaşamaktadır. Bunlar; Farslar, Türkler, Azeriler, Kürtler, Beluciler, Araplar, Lekler, Gilekler, Lurlar, Türkmenler ve Mazederanlılar'dır.⁹⁷⁸ Bunun yanı sıra az sayıda Ermeni ve Yahudiler de yaşamaktadırlar. İlk sırada yüzde 45 ile Farslar, ikinci sırada ise Türkler nüfusun yüzde 30'luk bir kesimini oluşturmaktadır. Diğer tüm etnik gruplar ise nüfusun yüzde 25'lik kesimine tekabül etmektedir. Türkler, coğrafi olarak İran'ın kuzeybatı bölgesinde yoğunlaşmışlardır.⁹⁷⁹ Yüzde 30'luk Türk nüfusun içinde ise Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Kaşkaylar, Halaçlar ve Afşarlar bulunmaktadır.⁹⁸⁰ İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında önemli din adamları ve üst düzey devlet yetkilileri yetişmiştir. Günümüzde İran'ın Dini Lider Ayetullah Ali Hameney de bir Azerbaycan Türküdür ve bu durum Azerbaycan Türklerinin ülke içinde ne kadar büyük bir öneme sahip olduklarının göstergesidir. İran'da 2016 yılında yapılmış olan nüfus sayımına göre, İran İslam Cumhuriyeti genelinde 16,5 milyon Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. Ancak iktidar makamlarındaki en yüksek temsil düzeyine rağmen, Azerbaycanlılar kendilerini ayrımcılığa maruz kalmış bir toplum gibi hissetmektedirler.

⁹⁷⁷ *Qəzvin 'da Firdovsinin Heykəli Dağıdılıb*, AzNews, <https://www.aznews.tv/q%C6%8Fzvind%C6%8F-firdovsinin-heyk%C6%8Fli-dagidilib/?fbclid=IwAR2eQIqg0Qgmr0uJvkVoR-2IduRMtzVFav9834owA1CpSQsKmRVn9Enxwk> (Erişim Tarihi: 05.05.2021).

⁹⁷⁸ YENISEY Gülara, (2008). *age*, s.164.

⁹⁷⁹ ÇELİK Kadir Ertaç, (2016), İslam Devrimi Sonrasında İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış, *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 259.

⁹⁸⁰ *Ülke Künyesi*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, <http://www.mfa.gov.tr/irankunyesi.tr.mfa>

Kırsal kesimde yaşayan Türkler, genelde kendilerini muhafazakâr ve Şii Müslümanlar olarak tanımlamaktadırlar. Bu kesim için İran Şii devletine bağlılık, etnik-millî köklerinden daha önemlidir. Büyük kentlerde yaşayan diğer Türk kökenli nüfus ise kendini daha ziyade İranlı olarak görmektedir. Bu kesim genelde 40 – 50 yıllık bir zaman diliminde Fars dilli toplumla birlikte yaşayarak onlarla büyük oranda asimile olmuş ve kendi dilini unutarak millî-etnik duygulardan uzak kalmışlardır. Diğer bir kesim de kendilerini Türk olarak algılamakta ve etnik – millî açıdan diğer kavimlerden farklı olduklarına inanmaktadır. Bu kesim genelde milliyetçi görüşe sahip olan öğrenciler ve aydınlardan oluşmaktadır.⁹⁸¹

1990'ların ilk yarısı, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin millî kimlik ve Türklük konularına ilgisinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu yıllarda İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, siyasi açıdan hiçbir imtiyaza sahip olmadıklarından, Farslaştırma politikalarından ve İran'da “Türk” kavramının olumsuz anlamda kullanılmasından şikâyet etmeye başlamışlardır. Bu dönemde Türkiye televizyon kanalları Güney Azerbaycanlılar tarafından uydu vasıtasıyla izlenmeye başlanmış ve ortak kimlik algısı git gide güçlenmiştir. 1994 yılında Türk kökenli öğrenciler, parlamentodaki Azerbaycan bölgesinden seçilmiş milletvekillerine ve İran Hükümeti yetkililerine mektuplar gönderme kampanyası düzenlemişlerdir. Bu mektuplarda, İran devlet yetkililerinin Türk diline önem vermeleri gerektiğini ve iki dilli eğitim sistemine geçilmesinin lazım olduğunu, yanı sıra yerel Türkçe radyo ve televizyonların Tebriz, Zencan, Urmiye, ve Erdebil gibi büyük şehirlerde kurulması gerektiğini dile getirmişlerdir.⁹⁸²

Bu tür girişimler devlet tarafından karşılık bulamayınca 1990'ların ikinci yarısında Azerbaycan Türkleri kendi haklarını talep etmek amacıyla siyasi faaliyetlerini daha da artırmışlardır. 1994 yılında Urmiye Üniversitesi'nin öğrencileri tarafından İran medyasında Türkleri aşağılayan yayınlara itiraz niteliğinde yürüyüşler düzenlenmiş, aynı zamanda ana dilin orta öğretimde ve üniversitelerde öğretilmesini ve yerel televizyon kanalında Türk dilinde yapılan yayınların süresinin arttırılmasını talep etmişlerdir. İran medyasında Türklerin küçük düşürülmesi ilerleyen yıllarda da gündemde yer almıştır. Halkın çeşitli kesimlerinin ve öğrencilerin hükümet yetkililerine hitaben yazılmış mektuplarında bu konuya vurgu yaparak Pehlevî döneminden kalan bu çirkin algıya son verilmesi talep edilmiştir. 1995 yılının Mayıs ayında İran Radyo-Televizyon Kurumun 11 soruluk anket formunda ‘Kızınızın bir Türk ile evlenmesine izin verir misiniz?’, ‘Siz bir Türk ile evlenmeyi kabul ediyor musunuz?’, ‘Bir Türk

⁹⁸¹SAJIN Vladimir, *agm.*, s 8

⁹⁸²SHAFFER Brenda, (2002), *age.*, s. 172-173.

ile komşu olmak ister misiniz?', 'Türklerin düzenlediği dini toplantılara katılır mısınız?', 'Bir Türk'ü evinize misafir eder misiniz?', 'Türklerin yoğun bir şekilde yaşadığı mahalleden ev alır mısınız?', 'Bir Türk ile aynı odada çalışabilir misiniz?', 'Türkçe konuşulan şehirde yaşamak ister misiniz?' gibi tahrik edici sorular yer almıştır. 9 Mayıs 1995 tarihinde Tebriz Üniversitesi'nin öğrencileri bu ankete karşı üniversite yerleşkesinde bir protesto gösterisi düzenlemişlerdi. Öğrencilerin hazırladıkları belgede şunlara değinilmiştir:

"Merkezi irtica rejimi Azerbaycan topraklarını işgal etmiş ve Azerbaycan Türkleri bu topraklarda esirler ve yabancılar gibi yaşamaktadırlar... Esir olmuş bir milletin yalnız iki seçeneği vardı. Ya esaret altında kalmayı kabullenerek işkenceler ve hakaretler dolu berbat bir yaşama devam etmeli ya da işgalci düşmanlara karşı var gücüyle mücadele başlamalı. Bizim başka bir seçeneğimiz yoktur".⁹⁸³

Öğrencilerin dağıttığı bildirge, Dini Rehber'in ve Cumhurbaşkanı'nın ofisine, İslam Şura Meclisi'ne, Doğu ve Batı Azerbaycan, Hemedan, Zencan ve Erdebil ostan merkezlerine ve bu eyaletlerin İmam Cumalarına gönderilmiştir. Öğrenciler bildiride Türk azınlıklarına yönelik yapılan onur kırıcı kamuoyu anketini kınamış ve İran tarihinde Azerbaycan Türklerinin fedakâr rolünü hatırlatarak devlet radyo-tv kurumunu ülkedeki ayrımcı ve ırkçı yapının bir sembolü olarak göstermişlerdir.

İran'ın çeşitli şehirlerinden gelerek Tahran üniversitelerinde eğitim alan Türk öğrencileri de İslam Şura Meclisi'nin (Parlamento) Azerbaycan bölgesinden seçilmiş olan temsilcilerine açık mektup göndermişlerdir. Söz konusu mektubun bir kopyası da ülke basınına ve Dini Rehber'in Zencan, Hemedan, Tebriz, Urmiye ve Erdebil şehirlerindeki temsilcilerine gönderilmişti. Öğrenciler mektupta beş paragraftan ibaret taleplerini dile getirmişlerdir:

- 1) Devlet radyo-televizyon kurumunun Türkler ile ilgili aşağılayıcı ve hakaret içerikli yayınlarına Azerbaycan bölgesinden seçilen Meclis temsilcilerinin cevap vermesinin gerektiği;
- 2) Mevcut Anayasa'nın 15. Maddesi'ne uygun olarak 27 milyonluk Azerbaycan Türkünün okullarda kendi dili olan Türkçeyle eğitim alabilmesi ve iki dilli öğretime geçilmesi;

⁹⁸³NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, 17.04.2020, <https://millidusunce.com/misak/islam-cumhuriyeti-devleti-ve-azerbaycan-turklugu/>

- 3) Yeni kurulan Erdebil ostanının adında Azerbaycan sözünün olmaması nedeniyle bu ostanın adının değiştirilmesi;
- 4) Azerbaycan'ın ekonomi ve diğer alanlarda giderek gerilemesini engellemek amacıyla Azerbaycan'daki ekonomik durumun iyileştirilmesi;
- 5) Devlet radyo-televizyonunun Tebriz, Urmiye, Zencan, Erdebil ve Hemedan merkezlerinde Türk dilinde yayın yapmasının gerekliliği.⁹⁸⁴

Genel olarak baktığımızda İran'da yaşayan Türklerin taleplerinin başında, Türklerin yaşadıkları bölgelerde ekonomik durumun iyileştirilmesi, Türklere karşı aşağılayıcı muamelelerin engellenmesi, okullarda Türkçe eğitime izin verilmesinin zamanı geldiğini söyleyebiliriz.

4.3. İran'da Yaşayan Türklerin Bağımsızlık Konusundaki Farklı Görüşleri

İran dahilinde meydana gelen olaylara dışarıdan bakıldığında İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin büyük çoğunluğunun rejim aleyhtarı bir karakter taşıdığı fikri oluşabilir. Ancak bu bakış tam doğru değildir ve İran Türkleri arasında İranlılık, Turancılık, Mezhepçilik ve Türkçülük gibi farklı görüşleri savunan insanlara rasgelmek mümkündür. İslam devletine muhalif olan, ancak Türkçü bir harekete de karşı çıkan, Türklük fikrine sahip fakat İran İslam Cumhuriyeti'nin devamından yana olan kişilerin de mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Özetlemek gerekirse, İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında bağımsızlık konusuyla ilgili yedi farklı eğilim mevcuttur. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. İran'daki mevcut dini hükümeti ve "Birleşik İran" fikrini savunan Türkler,
2. İran'daki dini devlet sistemine muhalif olup İran'dan ayrılmak istemeyen Türkler,
3. İran'da federal bir devlet sisteminin kurulmasından yana olan Türkler,
4. Bağımsız olarak özgür bir devlet kurmak isteyen Türkler,
5. Türkiye veya Azerbaycan ile birleşmek isteyen Türkler,
6. Büyük Turan Devleti'nin kurulmasından yana olan Türkler,
7. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'a katılmasından yana olan Türkler.

⁹⁸⁴NESİBLİ Nesib, (2020), agm, s. 8

"Birleşik İran" fikrini destekleyen Türkler, İran devletinde önemli görevler üstlenen dini liderler, bazı sanayiciler ve bazı bürokratlardan oluşmaktadır. Bu grup İran toprağının bütünlüğünden yana olarak Azerbaycan eyaletinin İran'ın kendi sınırları dahilinde kalmasını savunurlar. Kırsal alanlarda yaşayan ve sosyal açıdan muhafazakâr olan Türk nüfusu da kendilerini öncelikle Şii Müslüman, sonra Azerbaycan Türkü olarak tanımlamaktadır. Bunlar için etnik ve dil köklerinden veya bölgesel kimliklerinden önce İran Şii devletine bağlılık daha önemlidir. Bu kesim İslam Cumhuriyeti'nden ayrılmak için yapılan her türlü kamusal eylemi, İran Anavatanlarının Kutsal Birliğini tehlikeye atmak ve dış güçlere hizmet olarak değerlendirmektedir. Bu kesim devletin yürüttüğü politikayı destekler, İsrail ve ABD'yi düşmen olarak görürler. Dolayısıyla kırsal bölgelerde yaşayan Türklerde Şii mezhebine bağlılık etnik ve milli duygulardan önce gelmektedir. Bunun dışında büyük şehirlerde yaşayan Türk kökenli insanların bazıları da İran'ın mevcut iktidarını destekler ve İran'ın parçalanması veya Türklerin özgür olması konusuna sıcak yanaşmazlar.⁹⁸⁵

İran'daki iktidara muhalif olup İran'dan ayrılmak istemeyen Türkler İran'ı kendi vatanları olarak kabul eder ama demokratik bir devletin kurulmasından yanadırlar. Bu kesim kendi etnik kimliği üzerinde pek vurgu yapmaz ve İran'da yaşayan tüm etnik azınlıkların İran milletini oluşturduğunu kabul ederler. Bu insanların tercihi demokratik bir devlete sahip olmak ve bu sayede dünya ile iletişimi geliştirmektir. Bunlar dini devletin ortadan kalkmasını ve İran'ın mevcut sınırları dahilinde laik bir devletin kurulmasını savunmaktadırlar. Bu fikri destekleyen Türklerin sayısı diğer görüşlerde olanlarla kıyasla çok düşük gözükmektedir.

Azerbaycan eyaletine kültürel ve bölgesel özerklik fikrini destekleyen Türkler, aydınlar ve bir kısım bürokratlardan oluşmaktadır. Bu grup "İran'a demokrasi, Azerbaycan'a özerklik" tezini savunarak Azerbaycan bölgesinin İran'ın bir parçası olarak kalmasından, fakat federal bir yapıda özerklik elde edilmesinden yanadır. GAMOH ve CAMAH gibi örgütler bu görüşten yana olduklarını bildirmiş, aksi takdirde merkezi devlete karşı ayaklanmayı da göz ardı etmemişlerdir.

Azerbaycan eyaletinin bağımsızlığından yana olan İran Türkleri Merkezi yönetime karşı çıkarak özgür olmak için milli kimliklerini korumanın yanı sıra yaşadığı topluma etnik kimliğini unutturmamak amacıyla çeşitli propaganda faaliyetleri yürütmektedirler. Bu kesim

⁹⁸⁵ Azerbaydzhanskiy vopros v Irane v razvitii: identichnost, obshchestvo i regional'naya bezopasnost, (İran'ın kalkınmasında Azerbaycan sorunu: kimlik, toplum ve bölgesel güvenlik), Ocak 2022, *CASPIAN GEO dergisi*, Erişim; caspgeo.ru/azerbajdzhanskiy-vopros-v-irane-v-razv/

arasında daha çok aydınlara ve öğrencilere rast gelmektedir. Bunlar kültür farklılıklarını dikkate alarak İran Azerbaycan'ı ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşmesinde ısrar etmemektedirler. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan toplum genelde Şii mezhebine ait olmasına rağmen 150 yılı aşkın bir süredir Ruslarla birlikte yaşadıklarından dolayı farklı bir kültüre bürünmüşlerdir. İran'ın Azerbaycan bölgesinde yaşayan toplum dini kuralları gündelik hayatına tatbik ederken, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan toplum dini kurallara çoğu zaman riayet etmemekte ve Batı tarzı bir hayat sürmektedir. Kuzey Azerbaycan toplumunun Batı kültürüne, Güney Azerbaycan toplumunun ise Şii İslam kültürüne bağlı olduklarını söyleyebiliriz. Bu yüzden aynı dilde konuşmalarına ve aynı etnik kökene sahip olmalarına rağmen farklı kültürde yaşamalarından dolayı Kuzey ve Güney Azerbaycan toplumunun bir devlet çatısı altında bir araya gelebilmeleri yakın gelecek için pek de mümkün gözükmemektedir.

Güney Azerbaycan'ın Kuzey Azerbaycan ile birleşmesini savunan grup ise İran'daki mevcut ulusal sorunun aşamalı bir şekilde çözüme kavuşacağına inanmayıp, ulusal hedeflerine ulaşabilmek için askeri mücadele de dâhil olmak üzere tüm yöntemlerin kullanılmasını desteklemektedir.⁹⁸⁶ Bu eğilimde olan birçok Türk kendi kaderlerini belirleme, ekonomik ve kültürel özerklik isteklerini ortaya koyma noktasında merkezi yönetime karşı çıkmaktadırlar.⁹⁸⁷ Bu fikri savunanlar "Birleşik Azerbaycan" tezini toplum arasında yayarak gelecekte Azerbaycan'ın birleşerek bölgede potansiyel bir güce dönüşmesinden yanadırlar. Dolayısıyla bu kesimin faaliyeti İran merkezi yönetimi açısından ciddi bir tehlike kaynağına dönüşmüştür. Nitekim, İran istihbaratı bu ideolojiye sahip İran Türklerinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan bazı politikacılar tarafından provoke edildiğini vurgulamaktadır.

Öte yandan Büyük Turan ve Pantürkizm ideallerini savunan İran Türkleri Türkiye, Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan arasında bir konfederasyon kurulması fikrini ileri sürmekte ve gelecekte Büyük Turan Devleti'nin kurulmasını hayal etmektedirler. Bu tür Pantürkist düşünceler üniversite eğitimi almış laik, genç İran Türkleri arasında yaygın hale gelebilmiştir. Bu düşünceye sahip İran Türkleri Türkiye ve Azerbaycan devletlerini model olarak kabul etmekte ve bu iki devlet ile birleşerek bölgede büyük bir güce evrilmeyi amaçlamaktadırlar. Ancak bu türden bir ideoloji yalnız İran merkezi hükümeti için değil diğer

⁹⁸⁶NASIBLI Nesib, (1999), *agm*, s 12

⁹⁸⁷MAHDIAN Ahmad, (2010), *İran'ın Bölgesel Politikaları Çerçevesinde Güney Azerbaycan'ın Sosyo ekonomik Yapısı*, (Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: s. 110. Erişim adresi; https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/666854/yokAcikBilim_388080.pdf?sequence=-1&isAllowed=y (18.02.2022)

bölge devletleri için de tehlike kaynağı olarak algılanmaktadır. Bu ideolojinin gerçekleşmesi durumunda İran'ın parçalanmasının yanı sıra bölge devletlerinin de Ankara – Bakü – Tebriz karşısında zayıf bir konuma düşme ihtimali ortadadır. Bu ideolojiyi savunanlar orta veya uzun vadede Orta Asya'da yaşayan diğer Türkler ile birleşerek Büyük Turan devleti ülküsüne ulaşmaya murat etmektedirler. İran'ın yanı sıra bu duruma karşı çıkan diğer bir ülke Rusya'dır. Olası bir Ankara – Bakü – Tebriz birleşmesi ve gelecekte bir Turan Devletinin yaratılması ihtimali Rusya ve Çin'in bölgede söz sahibi olmasını engelleyecek ve uluslararası arenada yeni güçlü bir aktör meydana gelerek tüm dengeleri alt üst edebilecektir. Nitekim bu ideolojinin gerçekleşmemesi için İran'ın yanı sıra Rusya ve Çin devletleri de aktif politika yürütmektedirler. İran'daki Türkler arasında Pantürkizm görüşlerin yaygın olduğunu söylemek mümkündür.

İranlı üst düzey yetkililerin bazıları ve Türk toplumu arasında bazı insanlar da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran topraklarına katılmasından yanadırlar ve zaman zaman bu fikri dile getirebilmişlerdir. İran devlet yetkilileri arasındaki diğer bir kesim ise bu fikre sıcak yanaşmamaktadır. Bu fikri gerçeklikten uzak bir fantezi olarak değerlendirmenin nedeni bu formül üzerinden İran topraklarında yaşayan Türk dilli toplumun sayısındaki artışın iyice tetiklenecek olması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan toplumun farklı bir kültüre ve hayat tarzına sahip olduklarından dolayı İran merkezi yönetimi için yeni bir sorun ortaya çıkarabilecek olması düşüncesidir. İran İslâm Cumhuriyeti'nin belli dönemlerinde liderlik, Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık ve Silahlı Kuvvetler Komutanlığı gibi önemli üst düzey makamlar Türklerin elinde olmuştur. Şimdiki Dini Lider ve eski Cumhurbaşkanı S. A. Hameney, ilk Cumhurbaşkanı Beni Sadr, eski Başbakan M. H. Mûsevi, Adliye Bakanı Mûsevi Erdebilî, bir ara savunma bakanı olmuş Ali Şamhani ve diğer Türk kökenli şahıslar üst düzey görevlerde hizmetler icra etmişlerdir.⁹⁸⁸ Bu şahısların İran Hükümetinde bulunmalarını İran'da yaşayan Türklerin ezilmiş değil hâkim statüde olduklarının bir simgesi gibi değerlendirenler de az değildir.

İslam Devriminden günümüze kadar İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında millî-etnik kimliğin hızlı bir şekilde gelişmesinde önemli rolü bulunan etkenler şunlardır:

⁹⁸⁸BİLGEHAN A. GÖKDAĞ, M. HEYET R, (2004), agm, s 58

- 1) İran'da Türklerin yaklaşık bin yıllık hâkimiyetinden kaynaklanan geleneksel bir millî şuura sahip olmaları;
- 2) 1945-1946 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokrat Hükümeti'nin hafızalarda bıraktığı özgürlük algısı;
- 3) İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından elde edilmiş olan nispî özgürlük ortamı ve kültür alanındaki gelişmeler;
- 4) Azerbaycan Türkçesinde gazete, kitap ve dergilerin yayımlanması ve yanı sıra 24 yıl boyunca aralıksız olarak "Varlık" dergisinin neşredilmesi;
- 5) Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonucu Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlık kazanmasının İran'da yaşayan Türklerde milli şuurun uyanması açısından etkisi;
- 6) Türkiye ve Azerbaycan televizyonlarının uydu yoluyla İran'da seyredilmesi ve böylece komşu ülkelerin yaşam tarzıyla tanışlık meydana gelmesi;
- 7) 1997 seçimlerinde Hâtemi'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesinin ardından nispi özgürlük elde edilerek Türkçe yayınların artması;
- 8) Öğrenci hareketlerinin aktifleşmesi;
- 9) Çok sayıda örgütlerin halk arasında milli şuur uyardırmak amacıyla Türklük propagandası yapması;⁹⁸⁹

4.4. İran'da Yaşayan Türkler Tarafından Mücadele Amaçlı

Kurulmuş Olan Örgütler

İran Anayasası'nın 26. Maddesi'ne göre, ülke dahilinde farklı görüşlere mensup partilerin kurulmasına izin verilmektedir. Bu anlamda, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin oluşturdukları siyasi partileri kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz;

- 1 - 1991 yılında Piruz Dilenchi tarafından oluşturulmuş olan Güney Azerbaycan Ulusal Kurtuluş Hareketi (CAMAH),
- 2 - 1994 yılında Ali Nazmi Afşar tarafından kurulmuş olan Azerbaycan Dünya Kongresi,

⁹⁸⁹BİLGEHAN A. GÖKDAĞ, M. HEYET R, (2004), *agm.*, s.74-75.

- 3 - 1995 yılında Atilla tarafından kurulmuş olan Güney Azerbaycan Ulusal Diriliş Örgütü,
- 4 - 1998 yılında Bulud Karapak tarafından kurulmuş olan Güney Azerbaycan Parlamentosu,
- 5 - 1999 yılında Eldar Karadağlı tarafından kurulmuş olan Azerbaycan Ulusal Kurtuluş Örgütü,
- 6 - 2002 yılında Mahmudali Chehregani tarafından oluşturulmuş olan Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH),
- 7 - 2006 yılında bir grup öğrenci tarafından kurulmuş olan Güney Azerbaycan Öğrenci Hareketi (AZOH),
- 8 - 2006 yılında Salih İldirim tarafından kurulmuş bulunan Güney Azerbaycan Bağımsızlık Partisi.

Bazı kaynaklara göre komşu Türkiye ve Azerbaycan, İran'daki Azerbaycan Türklerinin kurduğu örgütlere sadece propaganda desteği sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda mali destek de vermektedirler.⁹⁹⁰ Bunların bazıları ülke dahilinde, bazıları ise yurt dışında aktif faaliyet göstermektedirler. Bunlar arasında en ünlü olanı Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi başkanı Mahmudali Çehregani'dir.

İran Türklerinin hepsinin tek bir siyasi yönelim etrafında toplandıklarını söylemek mümkün değil. İran Türkleri arasında özerklik yanlısı federatif talepler dile getirildiği gibi, bağımsızlıkçı söylemler de mevcuttur. Bunun yanı sıra Azerbaycan'la birleşmek yönünde eğilimli olan gruplar da vardır. Öte yandan İran Türkleri arasında rejimin demokratikleşmesi ve özerkliğin yeterli olacağı görüşünü savunanların bulunduğu da görülmektedir.

İran Türkleri farklı dönemlerde kendi amaçlarına ulaşmak için örgütlenerek faaliyet göstermişlerdi. İran – Irak savaşının bitmesinin ardından 90'lı yıllardan itibaren İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri tarafından çok sayıda teşkilatlar kurulmuş ve bu teşkilatlar Azerbaycan bölgesi için siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel haklar talep etmişlerdi. Farslaştırma politikalarına karşı çeşitli şekillerde mücadele eden Azerbaycan Türkleri her zaman şiddetten

⁹⁹⁰Azerbaydzhanskiy vopros v Irane: vzglyad vostokoveda, (İran'da Azerbaycan konusu; Oryantalist bakışı), *CASPIAN GEO dergisi*, Erişim adresi; <http://casp-geo.ru/azerbajdzhanskiy-vopros-v-irane-vzglyad-vostokoveda/>

uzak durmuş ve kendi haklarını siyasî ve kültürel yollarla aramışlardır. Azerbaycan Türkleri, kimliklerini korumaya çalışarak Babek Kalesi'ni bu mücadelenin sembolü hâline getirmiş ve 1996 yılında Azerbaycanlı öğrenciler tarafından Babek Kalesi Kurultayı başlatılmıştır. 1999 yılından itibaren bu Kurultay geniş bir tabana yayılmış ve Azerbaycan Türklerinin kimliklerini korumaya yönelik bir platform olarak değerlendirilmiştir.⁹⁹¹

Piruz Dilençi Güney Azerbaycan Milli Özgürlük Hareketi olan CAMAH (Cenubi Azerbaycan Milli Azadlıq Harekatı) 1991 yılında kurarak İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin istiklale kavuşması ve İran'dan ayrılması fikrini ortaya atmıştır. Azerbaycan Türkleri, millî-siyasi bağımsızlık talebiyle birlikte basın, siyasi, ekonomik, kültür, inanç ve ifade özgürlüğünü sağlamaya yönelik bir ekonomik-siyasi program ortaya koymuşlar ve bunu gerçekleştirmek için propaganda, boykot, direniş, gösteri, grev gibi barışçıl mücadele yöntemlerinden yararlanmaya çalışmışlardır. Merkezi hükümetin demokratik mücadele biçimlerine imkân vermemesi halinde ise CAMAH millî özgürlük uğrunda mevcut rejimle silahlı mücadele etme hakkını da saklı tuttuğunu açıklamıştır. CAMAH'ın İran merkezi hükümetine yönelik taleplerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1) İran'daki rejim barışçıl müzakereler yolu ile Azerbaycan Türklerinin millî haklarını tanımalıdır;
- 2) Merkezi hükümet Azerbaycan'ın bütün tarihî topraklarını kapsayan bölgeye özerk cumhuriyet statüsü vermelidir;
- 3) Merkezi hükümet Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin otonom anayasasını, marşını ve bayrağını kabul etmelidir;
- 4) Merkezi hükümet Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin yasama, mahkeme ve icra organlarının bağımsızlığını tanımalıdır;
- 5) Merkezi hükümet Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin bağımsız anayasa mahkemesinin kurulmasına izin vermelidir;

⁹⁹¹VELİYEV Cavid, (2006), *Güney Azerbaycan Türklerinin Öze Dönüşü, Babek Kalesi Halk Kurultayı*, Türk Yurdu Dergisi, Şubat, Sayı 222, Erişim; <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3940>

6) Merkezi hükümet Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nde Azerbaycan Türkçesinin devlet dili olarak ilan edilmesini kabul etmelidir;

7) Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nde Fars dilinin öğretildiği gibi Fars dilli toplumun yaşadığı bölgelerde de Azerbaycan Türkçesinin okullarda öğretilmesi gereklidir;

8) Merkezi hükümet Azerbaycan Özerk Cumhuriyetine bütün dünya devletleri ile bağımsız kültürel, ekonomik ilişkiler kurma hakkını tanımalıdır;

9) Azerbaycan Özerk devletinde din devlet işlerinden ayrı olmalıdır. Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin resmi dini İslam olmasına rağmen, din devletten ayrı olmalı ve devlet yönetimi laik değerlere dayanmalıdır;

10) Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkiler istisna edilmekle birlikte dış siyaset meselelerinin çözümü merkezî devletin takdirine bırakılmalıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkiler konusunda Güney Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti özgür olmalı ve merkezi yönetimden direktif almamalıdır;

11) Kuzey Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti ile olan sınırlar istisna olmakla birlikte Güney Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin diğer devletlerle olan sınırlarının korunması merkezî devletin yetkisinde olan askeri birliklerin yükümlülüğüne bırakılmalıdır;

12) Para basma hakkı merkezî devlette olmalıdır;

13) Azerbaycan Cumhuriyeti ile özerk cumhuriyet uyruklarına çifte vatandaşlık hakkı verilmelidir;⁹⁹²

Barışçıl mücadele yolu ile Güney Azerbaycan'da özerkliğin mümkün olmaması durumunda CAMAH'ın programı, silah kullanarak Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgeyi özgürlüğüne kavuşturma hakkının olduğunu savunmaktadır. CAMAH, karikatür krizinin yarattığı gerginlik sonucu, 2007 yılında partileşmiştir. CAMAH'ın partileşmesindeki amacı Türkçü mücadele kapsamında ihtiyaç duyulan milliyetçi teşkilatlanma boşluğunu doldurmaktır.⁹⁹³ CAMAH'ın nihai hedefi, bağımsız, birleşik ve demokratik bir Azerbaycan

⁹⁹²NESİBLİ Nesib, (2020), agm, s 12

⁹⁹³İSALI Hüseyin, (2014), Güney Azerbaycan'da Devrimden Sonra Oluşan Siyasal ve Sivil Teşkilatlar, *Bütöv Azərbaycan Ocaqları*, http://bao.az/categories/Siyaset/subcategories/Guney-azerbaycansiyaset/product_1034198700_, (Erişim Tarihi: 25.02.2021).

devleti yaratmaktır. Ancak, dünyadaki küresel siyasi ve askeri durum göz önüne alındığında, İran devleti, CAMAH Tüzüğü'nün II. Maddesi çerçevesinde Güney Azerbaycan Türklerinin ulusal haklarını barışçıl bir şekilde güvence altına alırsa, CAMAH ekonomik ve siyasi hedeflerini gerçekleştirmek şartıyla diğer siyasi güçlerle iş birliği yapacaktır.⁹⁹⁴

Azerbaycan Türklerinin haklarını savunan diğer bir örgüt GAMOH (Güney Azerbaycan Millî Uyanış Hareketi) Mahmud Ali Çöhregani'nin başkanlığında kurulmuştur. Tebriz Üniversitesi'nin öğretim görevlisi Mahmud Ali Çöhregani 1996 yılında İran İslam Şura Meclisi için yapılan seçim sürecinde Tebriz'den adaylığını koymuş ve millî hareketin teşkilatlanmasında önemli yenilikler yapılmasını önermiştir. Onun kampanya döneminde savunduğu asıl talepler Azerbaycan ekonomisinin gerilemesinin durdurulması ve Azerbaycan Türkçesine resmî statünün verilmesiydi. Çöhregani'nin bu talepleri seçmenler tarafından olumlu karşılanmış ve Çöhregani Meclis üyeliğine aday olanlar arasında en çok oyu almıştır. Ancak Çöhregani tutuklanarak iki hafta hapiste kalmış ve işkenceler sonucunda adaylığından vazgeçmiştir. Bu olay 12 Mayıs 1996'da Tebriz'de binden çok seçmenin öfkeli gösterisine sebep olmuştur. Polisin bu olaylara müdahalesi çok sert olmuş ve olaylar sonucunda beş genç tutuklanarak halkın gözleri önünde idam edilmiştir.⁹⁹⁵2000 yılında yapılan seçimler öncesinde ise Çöhregani'nin adaylık girişimi yine engellenmiştir. Bu süreçte de üç defa hapse atılmış ve BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın mektubu sayesinde, Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin af kararı çıkarmasıyla haptisten kurtulmuştur. Çöhregani'ye göre İran tarihinde ilk defa olarak, Azerbaycanlı Türk entelektüel seçkinler ve öğrenciler kendilerini Fars elitten ayırmışlardır. Çöhregani yurt dışına çıktıktan sonra Güney Azerbaycan Millî Uyanış Hareketi (GAMOH) adında bir teşkilat kurmuş ve siyasi faaliyetini burada devam ettirmiştir.

İran merkezi hükümetine göre GAMOH örgütü Uluslararası Siyonizm'e hizmet ederek İslam dinine ve İran'a karşı düşman bir tavır sergilemektedir. Bu örgütün sembolik bayrağı, Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti bayraklarının birleşiminden oluşmuştur. GAMOH'un hedeflerini 3 başlıkla şöyle ifade edebiliriz:

- 1) Türk milliyetçiliği,
- 2) Modernite ve demokrasi,

⁹⁹⁴ CAMAH resmî sitesi; http://www.camah.org/?page_id=35 (Erişim tarihi: 25.03.2022)

⁹⁹⁵SAĞIR Celil, Asimile olmak istemiyorlar, *Aksiyon* 13.05.2002, <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-8732-32-asimile-olmak-istemiyorlar.html> (Erişim tarihi: 08.12.2021)

3) Düşünce özgürlüğü ve laiklik.⁹⁹⁶

Çöhregani, GAMOH'un ideolojisini ise şu sözlerle açıklamaktadır: “Türkçülük faşistlik anlamına gelmez, başka milletlerle eşit olmak demektir. Çağdaşlık: demokrasiye inanmak ve modern düşünmek demektir. Özgürlük, inanç özgürlüğü anlamına gelir; bunun yanında laiklik ve sekülerizme inanmak demektir." GAMOH erkek ve kadınların eşit haklara sahip olmasını savunmakta ve dini özel inanç olarak kabul etmektedir. GAMOH'a göre din siyasetten ayırılır. GAMOH bu üç temele dayanarak "Türküm, Modernim, Özgürüm" sloganını kullanmaktadır.⁹⁹⁷

1997 yılından itibaren GAMOH hareketinin adı daha fazla duyulmaya başladı. Bu hareket Azerbaycan ya da Türkiye ile birleşmeye çalışmadıklarını, İran'ın toprak bütünlüğünü desteklediğini, Azerbaycan Türkeri'nin haklarına saygı gösteren federalist bir İran devleti kurmak istediklerini vurguluyordu. GAMOH temelde İran Türklerinin dil ve kültürel haklarının korunması, ekonomik şartlarının iyileştirilmesi fikrini savunan bir harekettir. GAMOH Hareketi kendi internet sayfasındaki resmî açıklamasında kuruluş maksadının İran'ın toprak bütünlüğüne karşı çıkmadığını, bağımsızlık hedefleri olmadığını, Azerbaycan ya da Türkiye ile birleşme hedeflerinin bulunmadığını, sadece İran Türklerinin haklarına saygı gösteren federatif bir İran istediklerini ifade etmektedir.⁹⁹⁸

GAMOH lideri Mahmut Çöhregani örgütün amacı konusunda şöyle diyordu: "Biz İran'ın parçalanmasını istemiyoruz. Eğer İran'da insan haklarına saygı duyan, federal, demokratik, medeni bir yönetim gelirse İran böyle kalabilir".⁹⁹⁹ Çöhregani, GAMOH'un stratejisini ise şu şekilde ifade etmiştir:

“Şerefli milletler siyasi coğrafyasını kendileri tayin eder kendi bayrağı altında yaşarlar. GAMOH'un temel stratejisi, Birleşmiş Milletler'in insan hakları çerçevesinde mücadele etmektir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 24 Aralık 1950 tarihinde kabul edilen 421 sayılı kararına göre dünyadaki tüm milletlere kendi kaderini tayin etme hakkı tanınmıştır. GAMOH'a göre bütün bunlar insan hakları esasına ve demokrasi dayalı olarak gerçekleşmelidir. İran'da çeşitli milletler yaşadığı halde merkezi devlet Farslardan başka diğer milletlere değer vermiyor ve hepsini İran milleti olarak tanımlayarak bu milletleri en temel haklarından mahrum bırakıyor. Bütün bu milletler

⁹⁹⁶POURGHOLİ Mohsen, (1386 – 2007), agm., s 11

⁹⁹⁷DEMİRTÜRK Sinan, ((2020), agm, s 352

⁹⁹⁸GAMOH Resmi İnternet Sitesi, <http://gamoh.biz/default.asp>, (Erişim tarihi: 11.04.2022).

⁹⁹⁹İranlı Azeri muhalif İstanbul'a geldi, Hürriyet gazetesi, 24 Haziran 2003.

kendi haklarına demokratik bir şekilde, federal veya konfederal bir biçimde kavuşabilirler. Eğer İran devleti bu sistemi kabul etmezse, İran'da yaşayan milli azınlıklar insan hakları bakımından kendi bağımsız devletlerini bile kurabilirler.”¹⁰⁰⁰

Çöhregani 2006 yılında Bakü'de bulunduğu dönemde, Tebriz'de devlet aleyhine gösteriler olmuş ve İran devleti bu kişinin İran'a iadesini talep etmiş, ancak Azerbaycan devleti Çöhregani'yi İran'a teslim etmemiştir. 2006 yılında Çöhregani sağlık gerekçesiyle kendi isteği ile görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁰¹

Öte yandan, İran Türklerinin kurduğu diğer bir örgüt olan Azerbaycan Meclis Vekilleri Topluluğu 1993 yılında kurulmuştur. Bu örgütün üyelerini Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinden gelen temsilciler oluşturmaktadır. Örgütün amacı Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkilerin iyileşmesini sağlamak ve İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sorunlarını kamuoyuna bildirmektir.¹⁰⁰²

Bunun ötesinde, İran Türkleri tarafından kurulmuş diğer bir örgüt Dünya Azerbaycanlılar Kongresi (DAK)'dır. Örgüt 1997 yılında ABD'nin Los Angeles şehrinde, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin politik ve sosyal haklarının korunması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal edilmiş topraklarının azat edilmesine yönelik diaspora faaliyetlerinde bulunmak amacıyla kurulmuştur. Hareketin lideri Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olan Sabir Rüstemhanlı'dır.

Bir diğer hareket olarak, Urmiyeli mimar Büyük Resuloğlu tarafından 1998 yılında kurulmuş olan Dünya Azerbaycanlılarının Haklarını Müdafaa Komitesi'ni (DÜNAZHAK) örnek gösterebiliriz. İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin haklarını savunmak için kurulmuş olan diğer örgütlerle göre daha başarılı olan bu örgüt İnsan hakları konusunda çalışmalar yapmaktadır.¹⁰⁰³

İran Türklerinin haklarını savunan diğer bir örgüt, 1997 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey tarafından oluşturulmuş olan Bütöv

¹⁰⁰⁰ DEMİRTÜRK Sinan, agm., s. 351

¹⁰⁰¹ *İran'daki Türklerin önderi Dr. Çehreganlı ile röportajımız* (08.01.2012).

<https://www.turkishnews.com/tr/content/2011/09/20/irandaki-turklerin-onderi-dr-cehreganli-ile-roportajimiz/>

¹⁰⁰² SHAFFER Brenda, (2008), age., s.213.

¹⁰⁰³ ÇELİK Oğuzhan, (2018). *İran'da Türk Etnik Yapısı ve İran'da Türk Milliyetçiliği Hareketleri*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, Erişim adresi; <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/123456789/3994/T05166.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Azerbaycan Birliği (BAB) örgütüdür.¹⁰⁰⁴ BAB'ın amacı Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesi ve ardından Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmesi suretiyle Birleşik Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmaktır. Örgüt kurulduktan itibaren kısa süre içerisinde üye sayısı 30.000'in üzerine ulaşmış ve kamuoyunda popülerlik kazanmıştı. Ancak Elçibey vefat ettikten sonra örgüt eski etkinliğini kaybetmiş ve üye sayısı azalmıştı.¹⁰⁰⁵

Diğer bir kuruluş olan Azerbaycan Milli Cephesi'nin (AMC), başlıca amacı İran'ın demokratikleştirilmesi ve Güney Azerbaycan'ın federatif bir cumhuriyet haline gelebilmesi için mücadele etmektedir. Bu örgüt İran'daki Güneş Partisi'yle yakın ilişkiler içindedir.¹⁰⁰⁶

Başka bir örgüt olan Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı (AMDT) ise 2006 yılının Ocak ayında halkların kendi kaderini tayin etme hakkı doğrultusunda Güney Azerbaycan için mücadele etmek amacıyla kurulmuştur. Bu örgütü, diğer örgütlerden ayıran en önemli husus örgütün faaliyetlerini İran sınırları dahilinde yürütmesidir. İran'daki siyasi baskıdan dolayı AMDT örgütü yarı gizli olarak çalışmaktadır. Örgüt Güney Azerbaycan şehirlerinde bültenler, bildirimler, kitaplar ve kitapçıklar dağıtarak propaganda faaliyetlerinde bulunmaktadır. Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı bilgi ve haber aktarımı alanında oldukça aktif faaliyet göstermektedir. Bünyesinde çok sayıda haber, yorum ve araştırma web-siteleri bulundurmakla milli mücadele alanında önde giden örgütlerdendir. AMDT'nin yurtdışında bazı üyeleri açık kimlik ile örgütü temsil ederken, yurtçinde faaliyet gösteren bütün üyelerinin kimliği gizli tutulmaktadır. Teşkilatın amacı İran'dan ayrılmak ve ulusal kurtuluşa ulaşmaktır. AMDT tüzüğünde kendi ideolojik temelini "Türk Milliyeti" ve "Azerbaycan Vatanı" üzerinde kurmuştur. Bu teşkilat kendisini genel "Azerbaycan Milli Hareketi"nin bir parçası olarak görmektedir.¹⁰⁰⁷

AMDT'nin amacı Azerbaycan'ın geleceği için milli şuura sahip kadrolar yetiştirmek ve verdiği mücadelenin neticesinde Türk toplumu içindeki dinamik ruhu ve organizasyonu açığa çıkarmaktır. 2006 Mayıs Ayaklanması, stadyumlardaki milli tezahüratlar, Urmiye Gölü olayları ve "Yeşil Hareket"in Azerbaycan bölgesinde yaşayan halkı galeyana getirmesinde AMDT'nin "Direniş Hücreleri"nin ve "Şehir Komiteleri"nin özel rolü olmuştur. Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı ambleminde Azerbaycan'ın simgelerinden biri olan Hazar Denizi'nin bir resmi,

¹⁰⁰⁴SARI İbrahim, (2017), *Ülkücünün El Kitabı*, Nokta E-Book Publishing, Antalya s. 130

¹⁰⁰⁵GÜLER Uğur, (2006), *Elçibey*, Ötüken yayınları, İstanbul. s. 41

¹⁰⁰⁶ÇELİK Oğuzhan, (2018). age., s.53

¹⁰⁰⁷Araz News, *Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı'nın Kuruluşunun 14. Yıldönümü Bildirisi*, <http://araznews.org/tr/?p=4251>, (Erişim Tarihi: 09.12.2020).

örgütün ismi ve kuruluş tarihi yer almaktadır. Amblemin alt kısmında milli birlik ruhunu temsil eden 12 çift sıkışan el, üst kısmında ise Azerbaycan bayrağında yer alan ay ve sekiz köşeli yıldız bulunmaktadır. 12 sayısı “12 Şehriver”i (3 Eylül) simgelemektedir. Zira 12 Şehriver 1945’te Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kurucu partisi olan Azerbaycan Demokrat Fırkasının manifestosu yayınlanmış ve bu gün Azerbaycan tarihi açısından önemli bir gün sayılmaktadır.¹⁰⁰⁸

İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin kendi kaderini tayin hakkı amacıyla yarı gizli olarak faaliyet gösteren AMDT’nın basın organı “Direniş Sesi” dergisidir. Bu dergi 2016 yılında yedinci sayısını yayınlamıştır. Bu dergi Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı’nın son bildireleri, bunun yanında Güney Azerbaycan Milli Hareketi’yle ilgili çeşitli haber ve makaleleri toplumu bilgilendirmek hedefi doğrultusunda İran’ın Azerbaycan bölgesindeki birçok şehirde dağıtılmıştır.¹⁰⁰⁹

AMDT’nin amblemi

AMDT’nin yayınladığı kitapça

Benzer amaçlara hizmet eden diğer bir örgüt olarak Azerbaycan Federal-Demokrat Hareketi (AF-DH), Muhammed Azadger ve Ali Rıza Erdebili tarafından İsveç’te kurulmuştur. AF-DH’ye göre İran çok etnikli bir ülkedir ve Türklerin sorunu siyasi bir sorun kapsamında değerlendirilmelidir. Bu sorunun çözülmesi İran’da eşitsizliğin ortadan kalkması ve milli azınlıkların kendi kaderini tayin etmesiyle mümkündür. AF-DH’ye göre, İran İslami rejimi bu sorunun çözüme kavuşmasının önündeki en büyük engeldir. Dolayısıyla AF-DH’nin amacı İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin federatif bir devlet kurma hakkına kavuşabilmesi için İran’daki sosyal adaleti, demokrasiyi geliştirebilmeli, ülke içindeki bütün vatandaşlara ve milletlere siyasi haklarını kazandırabilmek, bunların yanında cinsiyet ayrımını ortadan kaldırmak ve temelde insan hakları için mücadele etmektir.”¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁸Araz News, *Güney Azerbaycan Haberleri*, kasım, 2011, <http://araznews.org/tr/?p=698>, 25

¹⁰⁰⁹Araz News, *Direniş Sesi, Güney Azerbaycan’da Yayınlandı*, 9 Ekim 2016, <http://araznews.org/tr/?p=1222>

¹⁰¹⁰ ÇELİK Oğuzhan, (2018). age., s. 96

Yine aynı doğrultuda kurulmuş bir başka örgüt olarak Azerbaycan Milli Azatlık Teşkilatı (AMAT), 2007 yılında faaliyetlerine başlamış olup, laik, bağımsız ve birleşik bir Azerbaycan devletinin kurulması gerektiğini savunarak Bütöv Azerbaycan fikrini desteklemektedir.¹⁰¹¹

Yine aynı şekilde tüzüğünde Azerbaycan'ın bağımsız olmasını hedefleyen siyasi örgütler arasında "Güney Azerbaycan Millî Bağımsızlık Cephesi", "Vahit Bağımsız Azerbaycan Cephesi", "Azerbaycan Kurtuluş Teşkilatı", "Azerbaycan Millî Hareketi", "Güney Azerbaycan Millî Diriliş Partisi", "Azerbaycan Bağımsızlık Şurası", "Azerbaycan Demokratik Millî Birlik Şurası", "Güney Azerbaycan Millî Özgürlük Cephesi", "Güney Azerbaycan Bağımsızlık Partisi" gibi örgütler faaliyet göstermektedirler. Bu siyasi teşkilatların programlarında Pehlevi ve İslam Cumhuriyeti döneminde Türklüğe karşı zulüm ve baskı politikasının uygulandığı vurgulanmaktadır. Bu teşkilatların bazıları 2014 yılının Mart ayında "Sürgünde Güney Azerbaycan Parlamentosu" adlı bir kurum bünyesinde birleştiklerini beyan etmişlerdir.

Örneğin, Güney Azerbaycan İstiklâl Partisi'nin (GAİP) programında şu ifadeler yer alıyordu:

"Eğer İran'da herhangi bir başka yönetim demokrasi, insan hak ve özgürlüklerine dayalı bir anayasa vaadinde bulunsa bile, o da İran İslam devletinin Anayasa'sında olduğu gibi hiçbir zaman hayata geçmeyecek ve kâğıt üzerinde kalacaktır. Dolayısıyla İran'daki milletlerin bağımsız olması bu ülkede milletlerin kendi millî haklarını elde etmelerinin tek yoludur. Bize göre, İran adı altında esarete mahkûm edilen milletler kendi kaderini belirlemeleri için bağımsız devletlere sahip olmalı ve biz bu milletleri Fars şovenizmine karşı mücadele etmek için tek cephede birleşmeye davet ediyoruz. Böylece, birlikte Fars şovenizmini mağlup ederek kendi bağımsız devletlerimizi kurabiliriz".¹⁰¹²

Azerbaycan adına yabancı ülkelerde faaliyet gösteren örgütlerin bazıları özerklik uğrunda yürüttükleri mücadelenin esassız olmadığını belirterek bunu 'tek İran milleti, çeşitli kavimler' formülü ile teorik olarak izah etmektedirler.

¹⁰¹¹İSALI Hüseyin, agm.,

¹⁰¹²SEDRELEŞREFİ Seyid Ziyaeddin, (1386-2007), *Kesrâte goumi və hoviyyäte mellîye İran, (İran'da kimlik ve kavimler çokluğu)*, Tehran: Əndişeye nou, 110 s.

İran merkezi hükümetine karşı kurulmuş olan bazı örgütler zaman zaman Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'de toplantı yaparak gelecek faaliyetleri konusunda fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Örneğin, 30 Mart 2013 tarihinde Bakü'deki Park Inn Radisson Azerbaycan otelinde "Modern Güney Azerbaycan'ın Yarımı" adlı bir forum düzenlenmiştir. Bu forumda, CAMUH (Cenubi Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi) grubunun başkanı Gulamrza Sabri Tebrizi şunları söylemiştir: "Uzmanlar sürekli olarak Güney Azerbaycan sorununu uluslararası düzeyde gündeme getirmelidir"¹⁰¹³. Forumda, Sabri Tebrizi ve GünAz TV kanalının başkanı Ahmed Obala gibi İran karşıtı ayrılıkçıların yanı sıra, parlamenterler, akademisyenler, politikacılar, çeşitli partilerin temsilcileri ve Azerbaycan medyası katılmıştır.

İran karşıtı Türkler Bakü'nün yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'da da toplantılar yapmışlardır. Örneğin İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarından ibaret olan, kültürel ve etnik konularda faaliyet gösteren bir grup Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ve Irak Türkmenleri ile 12 ve 13 Mayıs 2012 tarihlerinde Ankara'da bir araya gelmiş ve "Güney Azerbaycan Uluslararası Konseyi" adında bir platform kurduklarını ilan etmişlerdir. Toplantıda yapılan tartışmalar neticesinde bir bildiri yayımlayan grup, İran'dan bağımsızlık talep ettiklerini açıklamışlardır. Toplantıda elli kişi Genel Kurul üyeliğine, 21 kişi ise Yönetim ve Denetim Kurulu üyeliğine seçilmiştir. Konsey üyeleri arasında İran Türkleri, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ile Irak Türkmenlerinin temsilcileri bulunuyordu.

Konseyin Yönetim komitesininin 17 kişiden oluşan üyeleri şunlardı:

1. Profesör Fereydun Celilov (1992-1993 yıllarında Ebulfez Elçibey'in iktidarı döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı olmuştur),
2. Celal Mehmet Hanoğlu (İzmir'deki Azerbaycan Kültür Merkezi Başkanı, Türkiye),
3. Zalimhan Mammadli (Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi eski üyesi, Dünya Azerbaycanlılar Kongresi Prezidyumu üyesi ve Borçalı Kültür Derneği başkanı),
4. Dr. Gulara Yenisey (yazar ve araştırmacı),
5. Zavvar Bayramlı (sosyolog ve stratejik konular uzmanı),
6. İsa Ambarcı (İzmir Azerbaycan Kültür Merkezi Müdür Yardımcısı),
7. Dr. Yaseman Faraqoyunlu (İran Stratejik Meseleler Uzmanı),

¹⁰¹³*Pan-azerbaydzhanskiye anti iranskiye organizatsii i dvizheniya v Azerbaydzhane, (Azerbaycan'da Pan-Azerbaycan İran karşıtı örgütler ve hareketler)*, Ocak 2017 <https://parstoday.com/ru/radio/world-i55882>

8. Cengiz Çetin (Adana, Türkiye Azerbaycan Kültür Merkezi Başkanı),
9. Michael Kaskin (ekonomik aktivist),
10. Hakim Sadeghov (stratejik konularda uzman),
11. Seyid Bigoli (ekonomik aktivist ve Dünya Azerbaycanlılar Kongresi'nin eski üyesi),
12. Aydın Tağoğlu (İran'dan siyasi aktivist),
13. Hadi Mousavi (İran'dan siyasi aktivist),
14. Amir Mardani (İran'dan "Azerbaycan Öğrenci Hareketi"nin temsilcisi),
15. Khosrow Amiri (İranlı sanatçı),
16. Cabbar Settaroğlu (Dünya Azerbaycan Kongresi Başkanlığı'ndan),
17. Aynur Imranova (gazeteci).

Konseyin 4 kişiden oluşan gözlemci ise şunlardı;

1. Baba Taghiaf (Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Meclisinin eski üyesi),
2. Sedaghat Pashayeva (Kadın Hakları Derneği uzmanı),
3. Afkan Otgon (Üniversite öğretim üyesi),
4. Ramin Yaşar (İran'dan siyasi aktivist).¹⁰¹⁴

Türkiye Hükümeti'nin kurulmuş olan konseyin faaliyetlerine kısıtlama getirmesine rağmen 300 kişilik bir grup Ankara'daki İran Konsolosluğu önünde bir toplantı düzenlemişlerdi. Konsey üyeleri yaptıkları açıklamalarda, İran hükümeti tarafından yıllardır İran'da yaşayan milyonlarca Azerbaycan Türkü'nün etnik haklarının ihlal edildiğini, çok daha küçük bir nüfusa sahip olan Ermeni azınlığın ise bu haklardan kolaylıkla yararlandığını belirtmişlerdir. İran'da şovenist ideolojinin hâkim olması nedeniyle Azerbaycan Türklerinin sivil haklarını gerçekleştirmenin mümkün olmadığını, siyasi-medeni haklarını elde etmek için Azerbaycan bölgesinin İran'dan bağımsız olmasını gerektiğini ifade etmişlerdir. Toplantıya katılanlar Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli hükümetlerini yardıma çağırırken, ABD ve İsrail'in İran'a yönelik herhangi bir askerî harekâtına da karşı olduklarını ve haklarının demokratik bir şekilde elde edilmesinin gerektiğini ifade etmişlerdir.

¹⁰¹⁴VAHEDİ Elyas, *Teşkele Shuraye Beynalmelali Azerbaycanihayi İran dar Torkiye ve Eddeaye Esteqlale Azerbaycane Cunubi, (İran Azerbaycanlılarının Türkiye'de düzenlediği Uluslararası Konseyi ve Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığının talep edilmesi)*, <https://www.farsnews.ir/news/13910404000104/15> Mayıs 2012

Ayrıca bazı İranlı yetkililerin, Eurovision Şarkı Yarışması'nın Bakü'de düzenlenmesini İslami değerlerin ihlali olarak değerlendirmelerini kınamış ve bunu İran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ne yaptığı baskının bir yansıması olarak görmüşlerdir.

Ancak Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti medyasında olaya özel bir şekilde yer verilmemiş ve grubun reklamları bazı internet sitelerinden kaldırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bazı eski üyeleri bu eyleme desteklerini dile getirmişlerdir. Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ne karşı muhalif olan iki siyasi parti lideri (Azerbaycan Halk Cephesi Liberal kolunun lideri Ali Kerimli ve Azerbaycan Demokrat Partisi Lideri Serdar Celaloğlu) harekete desteklerini ifade eden mesajlar göndermişlerdir. Bunun dışında Türkiye'den Milliyetçi Hareket Partisi'nden İstanbul Milletvekili Atilla Kaya bir mesaj göndererek bu konseye destek verdiklerini ifade etmiştir.

Ankara'da düzenlenen bu toplantıya katılan ünlü politikacılar arasında şair, yazar ve aynı zamanda Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi üyesi olan Sabir Rüstemhanlı da bulunuyordu. Bu kişi bir ara Azerbaycan Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in İçişleri Bakanı olmuş ve o dönemde İran İslam Cumhuriyeti kurumlarıyla kültürel alışverişler ve sıcak ilişkiler yürütmüştü. Bundan başka Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi Üyesi Farac Ulusoy, Türkiye Büyük Millet Meclisi eski üyeleri Cemil Önal, Orhan Kayhan ve Irak Ulusal Meclisi üyesi Türkmen kökenli Fevzi Ekrem Ankara toplantısına katılmışlardır. Toplantıya katılan bu politikacılar Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nden Güney Azerbaycan Konseyi'nin isteklerinin yerine getirilmesinde yardımcı olmalarını istemişlerdir. İran'dan strateji uzmanı ve konsey başkanlığı üyesi olan Dr. Yasman Karakoyunlu, ekonomik yaptırımlar gibi İran karşıtı bazı önlemlerin İran'da yaşayan milyonlarca Azerbaycan Türkünün hayatını ve geçimini olumsuz yönde etkilediğini belirtmiş ve İran'a karşı yaptırım uygulayan ülkelerin öncelikle Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile istişare etmelerinin, yanı sıra İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin temsilcileriyle de görüşmelerinin gerekli olduğunu savunmuştur. Ayrıca Dr. Karakoyunlu Türk hükümetini de eleştirerek şöyle demiştir: "Türkiye Adalet ve Kalkınma Partisi hükümeti Filistin meselesine hızlı tepki veriyor ve Filistin halkının yanında yer alıyor ama neden İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin haklarının ihlaline karşı sessiz kalıyor ve hiçbir önlem almıyor?"¹⁰¹⁵ Bu olay Türkiye'deki Zaman gazetesinin internet sitesinde 14 Mayıs 2012'de yayınlanmasına rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti medyasında fazla yer bulmamış ve

¹⁰¹⁵ VAHEDİ Elyas, 2012, agm., s 5

her iki ülke hükümet yetkilileri konuyla ilgili bir açıklama bile yapmamışlardır. Toplantıda Dünya Azerbaycanlılar Kongresi'nden temsilciler de bulunmasına rağmen, haber Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Dünya Azerbaycanlıları Devlet Komitesi'nin internet sitesinde yer almamış veya bu toplantıyla ilgili herhangi bir yorum yayınlanmamıştır.

İran devleti ise "Milli güvenlik aleyhinde faaliyet", "Pantürkizm", "Yabancı güçlerle iş birliği", "Bölücülük", "Rejim aleyhinde propaganda" gibi suçlamalar ile bazı kişileri hapsedmeye devam etmiştir. Buna karşın 20 Aralık 2016 "Araznews" internet sitesinin yayınladığı bir haber üzere Güney Azerbaycan Türkleri, Birleşmiş Milletler'in Ankara temsilciliği önünde "Güney Azerbaycanlı Türk Siyasi Mahpuslara Özgürlük" sessiz eylemini gerçekleştirmişlerdir. Eyleme katılan onlarca Anadolu ve Azerbaycan Türkü "Neden İran'da 40 Milyon Türkün bir tane Türkçe okulu yok?", "Güney Azerbaycanlı Türk Siyasi Mahpuslara Özgürlük", "Habib Sasaniyan'a özgürlük", "Murtaza Muradpur'a özgürlük" gibi pankartlar taşıyarak İran devletinin etnik Azerbaycan Türkü olan siyasi mahpuslara karşı uyguladığı sert muameleyi kınamışlardır. Eylem bittikten sonra İran'daki Azerbaycan Türkü olan siyasi mahpuslarla ilgili olarak hazırlanan rapor Birleşmiş Milletler yetkililerine teslim edilmiştir.¹⁰¹⁶

Bakü yönetimi ise genellikle İranlı Azerbaycanlıların mücadelesine açık ve resmi destek vermemiş ve yurtdışındaki bazı temsilcilerinin İran karşıtı söylemlerden uzak durmaları için onları uyarmıştır. Dolayısıyla Azerbaycanlı resmi yetkilileri İran'da faaliyet gösteren ve bağımsızlık uğrunda mücadele eden örgütlere açıkça destek vermekten kaçınmışlardır. Hatta GAMOH başkanı Mahmut Ali Çehregani'nin Bakü'de ikamet etmesine bile sıcak yanaşmamış ve ona Azerbaycan'ı terk etmeyi önermişlerdir. Bunun temel nedeni Bakü yönetiminin bir komşu devleti rahatsız ederek onunla ilişkilerini kötüleştirmek istememesi olmuştur. Dahası, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin mücadelesi konusunda farklı fikirler mevcuttur. Örneğin, Azerbaycan Parlamentosu (Meclisi) üyesi Sabir Rüstemhanlı bir röportajda konuyla ilgili şöyle demiştir: "İranlı Azerbaycanlılar genelde dindar ve hâlâ İslami başörtüsünü savunan bir toplumdur. İran'da yaşayan Azerbaycanlılar dini savundukları ve İslam Cumhuriyetini desteklediklerinden dolayı bu nüfusu bilgilendirmek imkansızdır!"¹⁰¹⁷ Bahsedilen Azerbaycan kökenli sosyo-politik örgütlerinin farklı derecelerde radikalizmi vardır.

¹⁰¹⁶YILMAZ Cüneyt, (2017), *İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan – İran ilişkilerine etkileri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi), s. 150 Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/465709.pdf

¹⁰¹⁷*Azerbaycan Uluslararası Konseyi'nin unvanının değiştirilmesi- Bakü'de Siyonizm*, 20 Eylül 2012, Aran News, <http://fa.arannews.com/news/32864/>

En az aşırılıkçı olanlar, İran içinde geniş haklara sahip bir özerklik yaratılmasını savunurken, diğerleri doğrudan bağımsızlık istemekte veya "Kuzey ve Güney Azerbaycan" terimlerini kullanarak bölgeyi Azerbaycan Cumhuriyeti'ne katmak istemektedirler. Pantürkizm akımının takipçileri ise kendilerini tek bir Türk devletinin, yani Büyük Turan'ın bir parçası olarak görmektedirler. Komşu ülkeler olan Türkiye ve Azerbaycan'da İran Türklerine resmi düzeyde destek açıklamaları yapılmasa da bu ülkelerdeki bazı kuruluşlar ve şahıslar İran'da yaşayan Türklere propaganda desteğinin yanı sıra mali destek de sağlamaktadırlar. İran istihbaratı, her iki ülkeden İran'da faaliyet gösteren ayrılıkçı hareketlerin aktivistlerine konferans ve toplantılar için destek sağladığını, bağımsızlık mücadelesine katılma çağrılarını içeren SMS'ler gönderildiğini ve propaganda amaçlı broşürler dağıttığını bildirmektedir.¹⁰¹⁸

İran'ın resmi devlet yetkililerine göre, İran Türklerinin etno-dilsel haklar elde etme yönlü faaliyetleri İran'ın dış düşmanları tarafından desteklenerek çokuluslu İran halkının huzursuzluğuna ve İslam Cumhuriyeti'nin çöküşüne hizmet etmektedir. Güney Azerbaycan Milli Hareketi'nin çeşitli teşkilatlarının liderleri günümüzde ABD, Kanada ve Avrupa'da ikamet etmektedirler.

Öte yandan, Güney Azerbaycan teşkilatları birbirleriyle uzlaşmakta da güçlük yaşamaktadırlar. Nitekim 2021 yılına kadar Güney Azerbaycan teşkilatlarının ittifakla kabul ettikleri bir bayrak mevcut olmamış, ortak bir manifesto oluşturamamış ve ortak bir tanıtım mekanizması kuramamışlardır.¹⁰¹⁹ Ancak 2021 yılının Temmuz ayından itibaren Güney Azerbaycan Milli Hareketine bağlı 9 örgütün ortak girişimiyle "Güney Azerbaycan Örgütleri İşbirliği Merkezi" faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu kurumun kurulmasının temel amacı, ulusal hareketle ortak istişareler ve tartışmalar yapmak, Güney Azerbaycan ile ilgili faaliyetleri ortaklaşa desteklemek, bildiriler yayımlamak, ortak çağrılarda bulunmak ve örgütler arası koordineli iş birliğini sağlamaktır.

Güney Azerbaycan İşbirliği Teşkilatı Merkezi, ortak bir kararla 14 maddelik çalışma ilkelerini ve iç tüzüğünü hazırlamıştır. Üstelik GAMOH örgütü 2022 yılının Mart ayında kendi isteğiyle bu kuruluştan ayrılmıştır. Şu anda ise Güney Azerbaycan İşbirliği Merkezi'nde 8 kuruluş temsil edilmektedir. Bunlar sırasıyla Güney Azerbaycan Milli Özgürlük Cephesi (GAMAC), Azerbaycan Merkez Partisi (AMP), Azerbaycan Milli Direniş Örgütü (AMDP),

¹⁰¹⁸Kaspiyskiy vestnik, (Hazar Bülteni), Ocak 2022,

casp-geo.ru/azerbajdzhanskij-vopros-v-irane-vzglyad-vostokoveda

¹⁰¹⁹ULUKUŞ Gökşen, *Güney Azerbaycan'da Türklük ve Türkçülük*, 27 Mart 2019, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=406>

Azerbaycan Öğrenci Hareketi (AZOH), Güney Azerbaycan Demokratik Partisi (GADP), Güney Azerbaycan Bağımsızlık Partisi (GAIP), Güney Azerbaycan Liberal Demokrat Partisi (GALDP), Güney Azerbaycan Demokratik Türk Birliği (GADTB) örgütleridir.¹⁰²⁰

Bilindiği üzere İran'da Farslardan sonra gelen ikinci en büyük etnik grup Azerbaycan Türkeri'dir.¹⁰²¹ İran'da yaşayan Türkler, kimliklerini ve kültürlerini yaşatabilmek ve ayakta tutabilmek için mücadelelerini basın ve yayın aracılığıyla devam ettirmektedirler. Günümüzde İran'da müzik konserleri, tiyatro gösterileri düzenlendiğini ve Türkçe çeşitli kitap ve yayınların yapıldığını görüyoruz. Sadece Tebriz, Erdebil, Urmiye ve Zencan gibi Türk şehirlerinde değil, Tahran'da bile Türkçe dili kullanımı halka açık yerlerde bile görülebilmektedir. Ancak Tebriz Üniversitesi'nde altı farklı dilin eğitimine yer verilmesine rağmen, Azerbaycan dilinde eğitim verilmesi engellenmiştir. Ruhani döneminde Tebriz Üniversitesi'nde bir Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmuş ve Şehriyar Araştırma Vakfı Tebriz'de faaliyetlerine başlamıştır.¹⁰²²

İran Türkleri arasında kültür alanında faaliyet gösteren "Yalçın" grubu ise toplumda oldukça ün kazanmıştır. Bu grup İran'ın Azerbaycan bölgesinde Türk folklorik dans ve müzik çalışmalarıyla hizmet vermekte ve siyasi eylemlere pek katılmamaktadır. Adı geçen grup kurulduğundan beri birçok Türk ailesi Türk folklorik danslarını öğrenmek için çocuklarını bu grubun kurslarına göndermişlerdir. Bu grubun kültür alanında verdiği hizmetler, Türk çocuklarının milli kimliğini anlaması ve kendi toplumunun şiir, türkü ve dansları ile tanışmasını sağlamıştır.¹⁰²³

Azerbaycan Cumhuriyeti yönetimi İran'da bağımsızlık isteğinde bulunan ve bu doğrultuda örgütler kurarak faaliyet gösteren gruplar ile işbirliğinden kaçınmakta ve İran merkezi yönetimi ile farklı alanlarda işbirliğini sürdürmeyi tercih etmektedir. İran'da yaşayan Türkler her ne kadar Birleşik Azerbaycan sloganlarını ileri sürseler de, Azerbaycan Hükümeti bölgesel bir güç konumunda olan komşusu İran'ın endişelerini yatıştırmak amacıyla bu tür sloganlara destekçi olmamakta, Kuzey ve Güney Azerbaycan halklarının birleşmesi fikrine sıcak bakmamaktadır. Ancak Azerbaycan'ın sergilediği bu politikaya rağmen İran Hükümeti

¹⁰²⁰Araz News, *Güney Azerbaycan Örgütleri İş birliği Merkezi Bildirisi*, Mart 2022, <http://araznews.org/tr/?p=4517>

¹⁰²¹NOOR Muhammad Asif, *Pakistan-Azerbaijan Relations Reaching a New Momentum*, New Spring, ArazNews, <https://www.azernews.az/analysis/80123.html>, (Erişim Tarihi: 07.01.2021).

¹⁰²²ALİZADA Nazrin, EROL Mehmet Seyfettin, (2021), agm, s 12,

¹⁰²³ YILMAZ Cüneyt, (2017), age., s. 150

yine de bağımsız Azerbaycan'ı İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin ayaklanmaları için potansiyel bir tehdit ve ilham kaynağı olarak görmektedir.

4.5. İran'da Yaşayan Türkler Bağımsızlıklarına Nasıl Kavuşabilirler?

İran'da Türkler konusunda araştırma yapanların birçoğu, İran'ın üst düzey yöneticilerinin bazılarının Türk kökenli olmalarına rağmen bunların İran'daki Türklerin sorunlarının çözülmesinde yeterince çaba harcamadıklarını düşünmekte ve bu duruma eleştirel olarak yaklaşmaktadırlar. İran'ın bu üst düzey yöneticileri 3 nedenle böyle bir tavır sergilemektedirler:

- 1) Eğer İran'ın Türk kökenli üst düzey yöneticileri ülkedeki Türkleri sosyal, kültürel, eğitsel, ekonomik ve diğer alanlarda destekleme politikası uygularlarsa o zaman diğer etnik azınlıklar bu şahısları Türk yanlısı şovenist olarak suçlayabileceklerdir. Hatırlanırsa, ki Rıza Han benzer bir sebepten dolayı Fars şovenisti olarak nitelendirilmişti. Bu durumda aynı taviz politikasının diğer etnik azınlıklara da uygulanması istenecektir. Bu da İran'ın birliğine zarar vererek ülkenin orta veya uzun vadede dağılmasıyla sonuçlanabilecektir.
- 2) İran'ın Türk kökenli üst düzey yöneticileri 30 milyonluk Türk toplumuna özgürlük vererek küçük bir bölgeyi yönetmek yerine 80 milyonluk halkı ve daha geniş bir toprağı yönetmeyi tercih etmektedirler.
- 3) İran'ın Türk kökenli üst düzey yöneticilerinin çoğu Devrim dönemi nesline mensup insanlardır. Bunlar kendilerini Türk kimliği ile değil daha ziyade İranlı ve Şii kimliği ile tanımlamaktadırlar; dolayısıyla bu şahıslar için dini kimlik milli kimlikten daha değerlidir. Bu yüzden bu tür bakış açısına sahip insanlardan milli kimliği savunmalarını beklemek yanlış olacaktır.

İran'da yaşayan Türklerin genelde merkezi yönetime sadık kalmalarının ve ayaklanmalarını devam ettirmemesinin nedenlerinden biri de İran'ın Ali Dini Rehberi (Vilayate Fakih) konumunda bulunan Ayetullah Ali Hameney'dir. Eğer Ali Hameneyi'nin vefatının ardından onun görevini devralacak şahıs Türk asıllı olmaz ise, İran'da yaşayan Türklerin merkezi yönetimle uyumlu geçinmelerinin ihtimali düşük olabilecektir.

İran'da yaşayan Türklerin verdikleri mücadelenin olumlu sonuçlanabilmesi için neleri yapmaları gerektiği konusunda şunları söyleyebiliriz:

1 – İran’da yaşayan Türk erkekleri dillerini korumak için diğer etnik gruplara mensup kızlar ile evlenmemeli, ancak Türk kızları diğer etnik gruplara mensup olan erkekler ile evlenebilirler. Bunun nedeni dünyaya gelen çocuğun, annesinin dilinde konuşması ihtimali daha yüksektir.

2 - Edebi gelişim insanın düşüncesinde ve milli şuurunun korunmasında önemli katkıda bulunabilir. Bundan dolayı İran’da yaşayan Türkler Azerbaycan Türkçesi dilinde kitaplar okumalı ve bu dili çocuklarına öğretmelidirler.

3 - Ülkede ciddi bir ekonomik krizin ortaya çıkması ve merkezi yönetimin etnik azınlıkların toplu olarak yaşadıkları illerde kontrolü kaybetmesi İran’da yaşayan Türklerin özgürlük elde etmesiyle sonuçlanabilir. Bunun örneğini SSCB’de meydana gelen ekonomik krizin ülkenin dağılmasının nedenlerinden biri olmasında görüyoruz. Bu yüzden İran merkezi hükümeti "Hodkefaye" (Kendine yeterlilik) adlı ekonomik reformların uygulanmasında ısrar etmektedir. Bu ekonomik reform, yaptırımlara maruz kalmış olan ülkenin kendi kendine yeterli olmasını sağlamaktadır. Bu tür ülkeler diğer ülkelerin ürettiği gelişmiş teknolojileri elde edemezler, ancak temel ihtiyaçlar konusunda da dışa bağlı kalmamaktadırlar. Bir milletin dinini, dilini ve kültürünü farklı yollar ile değiştirmek ve bu durumu etnik azınlığa kabul ettirmek mümkündür. Ancak beslenme konusunda zor durumda kalan milletin Merkezi yönetime karşı olumsuz ekonomi durumdan dolayı isyan etme olasılığı daha yüksektir.

4 - Merkezi yönetimde zayıf karakterli bir liderin olması da ülkenin parçalanmasıyla sonuçlanabilir. Nitekim SSCB örneğinde Gorbaçov gibi zayıf karakterli bir başkanın yanlış politikalar uygulaması sonucunda ülkenin bölünmesi gerçekleşmiştir. İran’ın şimdiki iktidarı bu konuda şimdilik ciddi bir tutum sergilemektedir. O yüzden bu iktidar döneminde Türklerin özgürlük elde edebilmesi pek olası gözükmemektedir.

5 - Türkler imkân dahilinde diğer illere taşınmamalı ve kendi toplumu içinde yaşamlarını sürdürmelidirler. Zira diğer bir toplumun içinde yaşadıkça insan kendisi fark etmeden bile asimile olma ihtimaliyle karşılaşabilir. Farklı bir etnik toplumda yaşayan kişiler dil ve tavırlarında diğer toplumun kültürünü kolaylıkla benimseyebilmektedir.

6 - Silahlı ayaklanma bağımsızlık kazanmanın diğer bir yoludur. Bunun örnekleri tarihte Yunanların Osmanlı devletine karşı ayaklanmasında ve diğer tarihi olaylarda görülebilir. Ancak bu yol son seçenek olarak değerlendirilmeli ve olası sonuçları göz önünde bulundurulmalıdır.

Eğer merkezi yönetim ayaklanmayı bastırırsa o zaman önceki mevcut milli özgürlükleri bile kısıtlama yoluna gidebilir ve asimilasyon politikası daha da şiddetle uygulanabilir.

7 - Yabancı bir ülkenin askeri müdahalesi ve Türklere kısmi özgürlük veya tam bağımsızlık vermesi diğer bir stratejik seçenek olarak değerlendirilebilir. Ancak bu durumda Türklere bağımsızlık kazanmış olurlarsa bile yabancı ülkenin etkisi altında kalabileceklerdir. Bunun örneğini Kuzey Irak'ta Kürtlerin ABD'nin yardımıyla özerk devlet kurmasında görebiliriz.

4.6. İran Devleti Türklerin Özgürlük Mücadelesini Nasıl Etkisiz Hale Getirebilir?

Bunun da değişik yolları aşağıda tartışılmaya çalışılmıştır.

1 – Öncelikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelişmesini engellemek ve bu devleti kendi Türk toplumunun gözünde küçük düşürmek gereklidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığı, İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin yürüttükleri ulusal hareketler üzerinde etkiler yaratabilecek, özellikle de "Birleşik Azerbaycan" fikrinin gelişmesini sağlayabilecektir. Bu nedenle, İran merkezi hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın Türkleri üzerindeki etkisini engellemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan meselesine dair Tahran yönetimi yoğun ideolojik faaliyetler yürüterek, Kuzey ve Güney Azerbaycan arasında etnik birliğin olmamasıyla ilgili aktif propaganda yapmaktadır. İran'ın resmi politikasının genel karakteristik özelliklerinden biri halkın bağımsız Azerbaycan'ın varlığı hakkında bilgisiz bırakılması ve Türkcülük fikrine karşı artan ideolojik mücadeledir.¹⁰²⁴

2 - Son yirmi yılda, İran'daki birçok Azerbaycanlı Türk kimliğini giderek daha prestijli olarak görmeye başlamıştır. Bunun nedeni, Türkiye'nin daha liberal, modern, askerî açıdan güçlü ve gelişmiş bir ülke olarak algılanmasıdır. İran'da resmen yasaklanmış olan Türkiye kaynaklı uydu televizyon kanallarının İran Türkleri tarafından izlenilmesi, İranlı Azerilerin etnik-dilsel ve kültürel gelişiminde ve milli şuurun uyanmasında önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda, 1990'lardan beri kentlerde yaşayan Azerbaycan toplumunda Türk kimliğinin gelişmesi, İran merkezi hükümetini endişelendirmektedir. "Traktör Sazi" futbol kulübünün taraftarlarının meydanlarda Türk bayrakları sallaması ve Türk yanlısı sloganlar atması İranlı yetkililer tarafından kuzeybatı bölgelerinde Türkiye'nin ajan ağının mevcut olduğu şeklinde

¹⁰²⁴NESİBLİ Nesib, (1999), agm, s 12

yorumlanmaktadır. Türkiye ajanlarının İranlı Türkler arasındaki protestoları körüklediğine dair herhangi bir kanıt olmamasına rağmen, kuzeybatı bölgesinde yaşayan İran Türklerinin Türkiye devletine yönelik duydukları saygı ve sevgi göz ardı edilemez. Bu durum İran devletinin yürüttüğü Vahit İran Milleti politikasına zıttır ve İran toprak bütünlüğünü tehdit etmektedir. Bu yüzden İran merkezi hükümeti bu durumu engellemek için ülke dahilinde bulunan Türk toplumunun komşu ülkeler olan Azerbaycan ve Türkiye ile iletişimine sınırlama getirmek zorunda kalmıştır. Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri ile İran Türkleri arasındaki ilişkileri asgari düzeye indirmek ve bu iki komşu devletin Azerbaycan Türkleri arasında kültürel etkisini engellemek elzem olmuştur. Aksi halde İran Türkleri bu iki devletin yönetim sisteminin, sosyal hayat tarzının, kültürünün ve zenginliklerinin kendi ülkelerinde de olmasını isteyerek 20 – 30 yıl içinde ciddi bir şekilde ayaklanma sürecine girebilir.¹⁰²⁵ Ancak günümüzde internet aracılığıyla bir küreselleşme devri yaşandığını varsayarsak İran yönetiminin İran'da yaşayan Türklerin Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerini kısıtlayabilmesi pek de mümkün gözükmemektedir.

3 – İran Hükümeti İran'da yaşayan Türk erkeklerin Fars dilli kızlar ile evlenmesini teşvik edebilir ve dünyaya gelen çocukların böylelikle Fars dilinde konuşması potansiyelini artırmaya çalışabilir. Böylece çocukluğundan itibaren Farsça konuşan bu insanlar babalarının Türk olmasına rağmen kendilerini Türk değil Fars olarak algılayacaklardır. Bu tür bir politika ise, gelecekte Türk dilinde konuşan neslin azalması ve Farsça konuşan neslin çoğalmasıyla sonuçlanabilecektir.

4 – İran Merkezi hükümetinin okullarda Türk dilinde eğitim verilmesini engelleme politikasını bu anlamda mantıklı olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Türk dilinde eğitim izni verilmiş olursa, o zaman Arap, Kürt, Beluç ve diğer etnik azınlıklar da kendi dillerinde eğitim almak isteğinde bulunabilirler; bu da orta veya uzun vadede İran'da ortak milli şuurun kaybedilmesiyle sonuçlanabilir.

5 – Genel olarak bakıldığında Türklerin İran'daki varlığını her zaman için İran'ın milli birliği açısından potansiyel bir tehlike olarak değerlendirmek mümkündür. İran merkezi yönetiminde ciddi boşluklar ortaya çıkarsa veya karşısı alınmaz ciddi bir ekonomik kriz

¹⁰²⁵ *Azerbaydzhanskiy vopros v Irane v razvitii: identichnost', obshchestvo i regional'naya bezopasnost, (İran'ın kalkınmasında Azerbaycan sorunu: kimlik, toplum ve bölgesel güvenlik)*, Ocak 2022, Erişim adresi; casp-geo.ru/azerbajdzhanskiy-vopros-v-irane-v-razv/

meydana gelirse, o zaman İran'da yaşayan Türk toplumunda devlete karşı bir ayaklanma şansı imkânsız olmayacaktır. Bu yüzden merkezi hükümet gelecekte ülke birliğini tehdit edecek bu tür eylemlerin karşısını alabilmek için şimdiden milli şuurun gelişmesi yönünde faaliyette bulunan şahıs ve örgütleri engelleyebilir ve Vahit İran kimliğine dayalı propaganda politikasını güçlendirebilir. Bu politika yalnız İran'da yaşayan Türk toplumu için değil aynı zamanda sayıları oldukça çok olan Arap ve Kürt toplumu için de geçerli olabilir.

6 – İran'da Ali Dini Liderin veya Cumhurbaşkanı'nın Türk kökenli olması Türk dilli toplum için olumlu bir unsurdur. Nitekim Türk toplumunun merkezi devlete karşı ayaklanmalarını yatıştırabilmek için bu gibi şahısların sözleri etkili olabilmektedir. Nitekim Karikatür krizi esnasında Dini lider Ali Hameney'in Tebriz şehrine giderek Türk dilinde konuşması ve halkı sakinleşmeye davet etmesi toplum arasında büyük etki yaratmıştır. Bu yüzden İran'da Türk toplumunun merkezi yönetime karşı ayaklanmalarının gerçekleşmemesi ve gelişmemesi için Türk kökenli bir kişinin Cumhurbaşkanı veya Ali Dini Lider gibi iki görevden birine sahip olması yararlı sonuçlar doğurabilecektir.

7 – Merkezi yönetim ülke sınırları dahilinde yaşayan etnik azınlıkları kendi kontrolünde tutmak istiyorsa belirli bir düzeyde de olsa asimilasyon politikasının uygulamasını gerekli bulabilecektir. Aksi takdirde ortak ideoloji ortadan kalkarsa ve aynı zamanda buna bir ekonomik kriz eşlik ederse milli azınlıklar merkezi yönetimin başarısız olduğunu düşünecek, kendilerinin bağımsızca daha iyi bir şekilde ve refah içinde yaşayabileceklerini ileri sürecek ve kendilerinin bağımsız olmalarını talep edebileceklerdir. Bunun örneğini yine SSCB'nin dağılmasında görmek mümkündür. Ekonomik krizle beraber ortak ideolojinin ortadan kalkması sonucu, kendi dilinde konuşarak hayatına devam eden bir etnik azınlık merkezi hükümete bağlı kalmaya ihtiyaç duymayacak ve özgür olursa daha iyi koşullarda yaşayacağını düşünebilecektir.

Azerbaycan Türklerin İran yaşamının tüm sosyo-politik alanlarında, siyasi, askeri, entelektüel ve dini hiyerarşide temsil edilmesine rağmen, Güney Azerbaycan konusu bugüne kadar İran ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin zor ve hassas bir yönü olmaya devam etmiştir.¹⁰²⁶ Eğer İran devleti asimilasyon politikası uygulamazsa, özellikle geçmiş tarihte özgür devletlere sahip olmuş milli azınlıkların gelecekte kendilerinin daha üstün bir millet olduklarını dile getirerek özgürlük talebinde bulunabilme ihtimali yüksekti. İran'da yaşayan

¹⁰²⁶SAJIN Vladimir, *agm.*, s 9

Türkler geçmişte büyük devletlere ve imparatorluklara sahip olduklarını dile getiriyor ve böylece etnik azınlık olmayı kendilerine yakıştırmıyorlar. Bu durumu İran merkezi yönetimi için tehlikeli bir durum olarak nitelemek mümkündür. Çünkü gelecekte İran Merkezi yönetimi farklı nedenlerden dolayı zayıf hale gelirse, İran'da yaşayan Türklerin bağımsızlık için ayaklanmaları kaçınılmaz olacaktır. Türklerin kendi dillerine ve milli kimliklerine bu kadar değer vermelerini İran merkezi yönetimi için bir "saatli bomba" olarak adlandırmak mümkündür.

Dolayısıyla İran açısından asimilasyon politikası uygulanması devam ettirilmeli ve Fars dilinin toplum arasında yaygın hale gelmesi teşvik edilmelidir. Nitekim SSCB'nin dağılmasının nedenlerinden biri de asimilasyon politikalarının uygulanmaması olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde etnik azınlıklar kendi dillerinde eğitim alıyor ve devlet idarelerinde kendi dillerinde işlem yapıyorlardı. Böylelikle SSCB'de yaşayan etnik azınlıklar kendi toplumu dahilinde iş bulmak ve normal hayat yaşamak için merkezi yönetimin kullandığı Rus dilini öğrenmeğe ihtiyaç duymuyorlardı. Rus dilini bilmek genelde yüksek görevli devlet memurları için zaruri idi. Sıradan insanlar için ise kendi dillerinde konuşmak yeterliydi. Bu yüzden SSCB'de yaşayan etnik azınlıklar kendilerini Rus olarak algılamıyorlardı.

8 – Merkezi hükümetin ülke genelinde ekonomiyi geliştirmesi ve etnik azınlıkları refah içinde tutması gerekmektedir. Çünkü eğer milli azınlıklar ekonomi açıdan refah içinde yaşarlarsa, o zaman merkezi hükümete karşı ayaklanmaz ve bağımsızlık talebinde bulunmazlar. Ekonomik kriz ise merkezi yönetimin zayıflığının bir göstergesidir. Ancak İran devletinin yürüttüğü "Hot Kefayi" (kendine yeterlilik) ekonomi politikası ve ürettiği petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynakları hala devletin ayakta kalmasına halen imkân sağlayabilmektedir. Ama eğer ekonomi kriz doruk noktasına ulaşırsa ve merkezi yönetim toplumun beslenmesi için kaynaklar bulamazsa, milli azınlıkların ayaklanması kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle toplumda ortak bir ideolojinin yanında mutlaka iyi veya orta düzeyde bir ekonomik refah olması gerekmektedir.

9 – Ülkeyi teşkil eden etnik toplumları bir araya getirecek ortak ideolojinin olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla İran merkezi hükümeti ülkenin toprak bütünlüğünün korunması için Türkleri, Arapları, Farsları, Lorları ve diğer etnik azınlıkları birleştiren ortak bir Şii ideolojisini canlı tutmak zorundadır. Bu ideoloji merkezi hükümet tarafından kullanılarak ülke dahilinde yaşayan azınlıklara bir üst kimlik aşılacak ve bununla da milli kimliklerini unutturamasa bile dahi en azından arka plana çekebilecektir. Yani SSCB'de olduğu gibi, etnik azınlıkları

birleştiren ideoloji Komünizm olduğu halde her vatandaş Komünizm idealarına ulaşmak için çalışıyor ve sınıfsız bir toplum kurmak istiyorlardı. İran'da ise toplumu birleştiren Şii İdeolojisinin esas gayesi, merkezi yönetime karşı gelmemek ve Vilayeti Fakih'in bir üst otorite olarak 12.imam olan İmam Zaman'ın naibi olduğu düşüncesidir. İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber İran toplumunu birleştiren ve ortak sembol olarak belirlenen unsur şüphesiz ki, "Şii kimliği" olmuştur. Böylece İran'da yaşayan azınlıklar etnik kimliğe göre değil, mezhep aidiyetine göre belirlenmiş ve Şii-Sünni kimliği üzerinden tanımlanmıştır.¹⁰²⁷

Devrimden sonra İran Batı ile ilişkilerini "ulus devlet" yerine bir "ümme devlet" çizgisini benimsemiştir.¹⁰²⁸ İran'da kurulmuş olan İslam yönetimi, devrim öncesi mevcut olan yönetimin uygulanan Farslılaştırma politikalarını devam ettirmiş, ancak bunu "Şiilik" ekseninde yürütmüştür. Yani Pehlevi döneminde İran Hükümeti yalnız milliyetçilik üzerinden bir Farslılaştırma politikası yürütürken, İslam Devrimi sonrası bu politikaya İslami unsurlar eklenerek Şii milliyetçiliği üzerinden Farslılaştırma politikaları uygulanmıştır. İran'da yaşayan ve farklı ideolojiye sahip insanların mevcut Şii İslami kimlik ideolojisi içinde eritilmesi üzerine kurulmuş olan politikalar İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerine büyük etki yapmıştır.¹⁰²⁹

Bu bağlamda İran merkezi yönetimi Şiilik ideolojisini kendi ihtiyaçları açısından her zaman toplum içinde hayatta tutmalıdır. Zira aksi takdirde İran'da yaşayan ve farklı dillerde konuşan etnik azınlıkların birbirlerini birleştirecek önemli bağı kopmuş olacaktır. Bu da her bir etnik azınlığın farklı bir kimliğe sahip olduğu algısını tetikleyebilecektir.

4.7 İran'daki Son Ayaklanmalar Ve Bunun Muhtemel Sonuçları

16 Eylül 2022 tarihinde Kürt kökenli Mahsa Amini'nin başörtüsünü yasalara uygun biçimde örtmediği iddiasıyla Ahlak Polisi tarafından gözaltına alınıp darb edilerek öldürülmesi sonucu Kürtçe "Jin Jiyan Azadi (Zen Zendeği Azadi, Kadın Yaşam Özgürlük)" sloganlarıyla İran'da ilk protestolar başlamıştır. Mahsa Amini'nin ölümünün ardından yaşananlar devletin krizi yönetmekte olan zafiyetini göstermiş oldu. Hükümet yetkililerinin olaya ilişkin uygun olmayan açıklamaları, sorumlu polislerin istifa etmemesi, bazı devlet memurlarının halkı tehdit

¹⁰²⁷YEŞİLTAŞ Özüm, (2016), Contested Notions of National Identity, Ethnic Movements and Democratisation in Iran, *Studies of Transition States and Societies*, Sayı.8 No.1, s.57. Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/255-867-1-PB.pdf

¹⁰²⁸MOLAVİ Afshin, (2005), *The Soul of Iran: A Nation's Struggle for Freedom*, Norton and Co., p.9

¹⁰²⁹BEŞERİYYE Hüseyin, (2009), *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset*, (çev. Mehmet Koç), Ağaç Kitapevi, s. 85.

etmesi ve ahlak polisinin yanlışlıklarının üzerinin örtülmesi gibi yapılmış çeşitli hatalar halkın öfkesinin artmasına neden olmuştur.

16 Eylül’de başlayan protestolar, kadın hareketleri başta olarak kentten kente yayılmış, lise ve üniversite öğrencilerinin katılımıyla yaygınlaşmıştır. Esnafların ve yoksul emekçi semtlerinin de eylemlere katılmaya başlamasıyla protestolar daha da büyümüştür. İran’ın farklı şehirlerinde halk sokaklara dökülerek devletin halka karşı sert ve amansız tavrına isyan etmiş ve dini liderler Hamaney ve Humeyni'nin resimlerini devlet binalarından indirmişlerdir. Sokaklardaki halkın tepkisini gören İran hükümeti geri adım atsa bile halk sakinleşmemiş ve hükümet güçleri ayaklanmaları kontrol altına alamamıştır. Birçok kentte kapalı çarşılardaki dükkânlar kepenklerini kapatarak eylemlere destek vermiştir. Öte yandan üniversite öğrencileri de protestolara destek vererek derslere girmemişlerdir. Tahran Üniversitesi'nin ardından Shahid Beheshti Üniversitesi, Tarbiyat Modarres Üniversitesi, Politeknik Üniversitesi, Alameh Pardis Üniversitesi, Tahran Sanat Üniversitesi ve Esfahan Üniversitesi öğrencileri kampüslerde protesto yürüyüşü yaparak Amini'nin cinayetini kınamışlardı. Öğrenciler “Hepimiz Mahsayız, sonuna kadar savaşaacağız”, “Din ve hukuk adına kanımızı helal saydınız”, “Kadın, yaşam, özgürlük”, “Kurtuluş bizim hakkımız, gücümüz birliğimiz”, “Diktatöre ölüm”, sloganlarıyla yürüyüş düzenlemişlerdir.¹⁰³⁰

İran’ın özellikle son beş yılda çok ciddi bir ekonomik çöküş yaşamasına, işsizlik ve alım gücünün düşmesine rağmen ekonomiyi ve sosyal refahı ilgilendiren hiçbir konu eylemciler tarafından gündeme getirilmemiştir. Ayaklanmalar sırasında “Zen, Zendeği, Azadi! (Kadın, yaşam, özgürlük)”, “Mergber Hamenei! (Hamaney’e ölüm)” ve “Mergber Diktator! (Diktatöre ölüm)” gibi en çok tekrarlanan üç slogan vardı. Bunun yanı sıra “Tank, tup, feşfeşe; akhund bayed gom beşe! (Tank, top, plastik mermi; Mollalar yok olmalı)” gibi sloganlarda seslendirilmekteydi. İran’da gerçekleşen neredeyse hiçbir eylemde belli bir grubu temsil eden bir afiş, slogan ve bayrak kullanılmamıştır. Sokaklara dökülen insanların çoğu genç olduğu ve bu gençlerin (İran takvimine göre) 1380 ve sonrası doğumluları yani şu an 20-21 yaşında olmalarından dolayı isyanın çoğunluk teşkil eden kitlesi “Heştadiha” (“Seksenliler”) olarak adlandırılmıştır.¹⁰³¹ 1979 İslam Devrimi’ne geline süreçte halk geceleri devrime destek vermek için evlerinin çatısına çıkıp “Allah-u Ekber” sloganları atıyorlardı. Bu eylem toplumsal

¹⁰³⁰ *Mahsa Amini cinayetine karşı İran’da ayaklanma sürüyor*, İLERİ Haber, 19.09.2022, Erişim adresi; <https://ilerihaber.org/icerik/mahsa-amini-cinayetine-karsi-iranda-ayaklanma-suruyor-145228>

¹⁰³¹ KILIÇ Milat Bülent, *İran’da devrimci ayaklanmalar ikinci ayına girdi*, 17 Ekim 2022, <https://acikradio.com.tr/editorinden/iranda-devrimci-ayaklanmalar-ikinci-ayina-girdi>

meşruiyet bağlamında İran rejiminin lehine simgesel olarak önemli bir gücü beraberinde getirmişti. İran'da devrimi gerçekleştiren neslin çocukları ve torunları 43 yıl sonra neredeyse tüm şehirlerde aynı şekilde geceleri evlerinin balkonlarına ve çatısına çıkarak bu kez İslami rejimi artık istemediklerini haykırmakta ve İslam devletine karşı sloganlar atmaktadırlar. Eylemlerin başlangıcında ağırlıklı olarak gençler ve kadınlar ön saflarda olduğu için tutuklananların veya gözaltına alınanların genelde 17-25 yaş aralığında olduğu görünmekteydi. Ancak ikinci ay erkekler de yoğun bir biçimde eylemlere katılmış ve protestocuların yaş ortalaması git gide yükselmiştir. Böylece protesto eylemleri farklı sosyokültürel ve sosyoekonomik kesimler arasında karşılık bularak yayılmıştır.

İranlı gençlerin bazıları protestolarını farklı yollarla göstererek ülkenin farklı etnik bölgelerinde daha önce benzerine pek rastlanmayan “sarık devirme” eylemleri baş kaldırmıştır. Gençler caddelerde ve sokaklarda gördükleri dini kıyafet giymiş olan din adamlarının sarıklarını kapıp havada sallayarak veya sarıklarını başlarından yere atarak bir protesto biçimini hayata geçirmeye başlamışlardır. Sarık ve dini kıyafet İslam'ın bir sembolü olduğundan dolayı protestocular sarık devirerek dini değerlere ve İslam'a saldırmakla Merkezi Hükümete karşı İran tarihinde hiç görülmemiş bir protesto eyleminde bulunmuşlardır.¹⁰³²

Sokağa çıkan emekçiler, kadınlar ve gençler hükümetin çeşitli polis güçlerinin çok sert müdahalesiyle karşılaşmışlardır. İran'ın tüm ostanlarına yayılan eylemler, bir kadın protestosu olmayı aşarak, üniversite ve lise öğrencilerinin, emekçilerin, esnafın, doktorların, mühendislerin, sporcuların, sanat ve bilim insanların katılımıyla başörtüsü zorunluluğunun kaldırılması, kadınların özgürlük ve hatta İslam cumhuriyeti gitsin gibi talepler gündeme getirilmiştir. İran merkezi hükümeti protestoların arkasında Siyonist İsrail'in ve ABD emperyalizminin olduğunu belirtmiştir. Buşehr eyaletinin Petrokimya Projesi'nde Kengan, Abadan ve Hengam rafinerilerinde çalışan işçiler de greve başlamışlardır. Bu alanda çalışan işçi kesiminin greve başlaması Şahın devrilmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, pazar esnafı ve petrokimya alanında çalışan kesimin halka destek vermesi olayın ciddi boyutlara ulaştığını göstermiştir.¹⁰³³

¹⁰³²Savash Porgham, *İkinci ayına giren İran'daki protestolar nereye evriliyor?* Politik Yol, 13.11.2022 Erişim adresi; <https://www.politikyol.com/ikinci-ayina-giren-irandaki-protestolar-nereye-evriliyor/>

¹⁰³³*İran'da kadınların protestoları halk ayaklanmasına doğru evriliyor*, 12 Ekim 2022, <https://www.evrensel.net/yazi/91769/iranda-kadinlarin-protestolari-halk-ayaklanmasına-dogru-evriliyor>

Bu arada, Yedi Tepe şeker fabrikası işçilerinin grev esnasında Mahsa Amini'nin ölümüne ilişkin yaptıkları açıklamada şöyle deniyordu:

“Devletin memurları tarafından kızımız Mahsa'nın öldürülmesi, toplumsal ölçekte hepimize karşı uygulanmış olan bir cinayettir. Ülkedeki eşitsizlik ve yoksullukla boğuştuğumuz halde çocuklarımız da güvenli bir şekilde dışarı çıkamıyorlar. Biz çocuklarımıza sokağa çıkmanın yolsuzlar, haydutlar ve suçlular olduğu için değil polis olduğu için tehlikeli olduğunu anlatmak zorundayız. Sokaklarda polislerin dolaştığı için sokaklarımız güvensizdir. Biz artık bu duruma tahammül edemeyiz. Bugün sadece Saqez kenti ve Kürdistan eyaleti değil, bizim fabrikamız olan Haft Tappeh, Horasan, Gilan, Tahran, Baluchestan, Huzistan, Merkezi eyaletleri de yani ülkenin her yerinde insanlar bu hükümete karşı öfke ve kin duymaktadırlar. Mahsa kızımızın devletin memurları olan polisler tarafından öldürülmesi bizleri daha da birleştirdi. Mahsa'ya karşı gerçekleştirilen cinayet cevapsız kalmayacaktır.”¹⁰³⁴

İran kültüründe özellikle siyasi protestolarda hayatını kaybedenlerin kırkinci ölüm günleri yasın sonlanması ve yeniden ayağa kalkışı simgelemesi nedeniyle çok önemlidir. İran'da vefat edenlerin kırkinci günde anma merasimi hem devrim öncesi hem de devrim sonrası toplumsal protestolarda ayaklanmalara sahne olmuştur. Eylemler git gide farklı boyutlara ulaşarak, kadınların sokağın ortasında başörtülerini açarak yakması, Humeyni'nin doğduğu evin yakılması, medreselerin ateşe verilmesi, yolda yürüyen mollaların sarıklarının düşürülmesi gibi İran tarihinde daha önce görünmemiş olaylar ortaya çıkmıştır.¹⁰³⁵

Ayaklanmalar sırasında “Tahran'dan Zahidan'a canım İran'a feda” veya “Azerbaycan uyanıktır, Kürdistan'a destektir” gibi sloganlar atılması İran'da farklı etnik kimliklerin birbirlerine destek olduğunu, etkileşim içine girdiklerini, birbirleriyle empati kurduğunu farklı etnik bölgelerde yaşanan kanlı baskınların tüm etnik grupları ilgilendirdiğini göstermektedir. Böyle bir empati ortaklığının farklı etnik gruplar arasında gelişmesi İran'ın sosyal hayatında önemli bir psikolojik eşik aşılma noktasına işaret etmektedir. İran'ın farklı şehirlerinde Merkezi hükümet aleyhine düzenlenen itirazlarda bulunan toplumun zayıf noktası bir örgüt çatısı altında olmaması ve isyanın karizmatik tek bir lider tarafından yönetilmemesidir. Bu yüzden halk ayaklanmalarının kazanması ve hükümetin aradan kalkması ihtimali düşük

¹⁰³⁴ Mahsa Amini cinayetine karşı İran'da ayaklanma sürüyor, İLERİ Haber, agm.,

¹⁰³⁵ Son Dakika.com, 09.11.2022. <https://www.sondakika.com/dunya/haber-iran-mahsa-amini-nin-ahlak-polisi-15417508/>

gözükmektedir. Eğer halk, merkezi hükümeti devre dışı bırakabilirse, o zaman tek bir liderin olmamasından dolayı İran'daki bu ayaklanmaların farklı etnik gruplar arasında bir iç savaşa dönüşmesi ihtimali yüksektir.

4.8 Azerbaycan Yönetiminin İran'da Yaşayan Azerbaycan Türklerine

Verdiği Destek ve İran'ın Bu Duruma Tepkisi

Bakü yönetiminin İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin durumuyla ilgili düşüncelerini açıkça dile getirmemesi 2022 yılının Kasım ayına kadar devam etmiştir. Kasım 2022'de Karabağ Zaferi'nin 2. yıl dönümü nedeniyle Şuşa şehrinde düzenlenen etkinlikte konuşan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev İran yönetimini kastederek, "Ermenistan'a destek için sınırimızda askerî eğitim yapanlar bilsin ki biz kimseden korkmayız!" ifadelerini kullanmıştır. Bundan başka İlham Aliyev, 11 Kasım 2022'de Özbekistan'ın Semerkant şehrinde düzenlenmiş olan Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Başkanları 9. Zirvesi'nde İran'daki Azerbaycan Türklerinin asimilasyona uğradığını belirterek, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırlarının dışında yaşayan soydaşlara destek vereceğini vurgulamıştır. Aliyev'in yaptığı açıklamaların ardından Azerbaycan'ın Tahran'daki Büyükelçisi İran Dışişleri Bakanlığına çağrılmış ve Azerbaycan'a nota verilmiştir. İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Nasır Kenani konuyla ilgili konuşmasında "Kimse İran'ın hoşgörüsünü ve sabrını zayıflık olarak yorumlamamalıdır" sözlerini dile getirmiştir.¹⁰³⁶

İlham Aliyev'in artarda yaptığı bu açıklamalar, İran resmi makamları tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Dini Rehber Ali Hameney'nin başdanışmanı olan Ali Ekber Velayeti konuyla ilgili "İran'ın Azerbaycan'a yönelik iddiaları, İran'a atılan kalleşçe iftiradan başka bir şey değildir. İran komşu ülkeye özellikle ortak gelenek ve tarihi, sınır ve aynı ırk, din, dil ve mezhebi paylaştığı ülkeye saldırmak niyetinde değil; ancak sınırlardaki değişikliğe de izin vermeyecektir" gibi ifadeler kullanmıştır.¹⁰³⁷

Bakü-Tahran arasında yaşanan gerilim İran İslami Şûra Meclisine de taşınmış, 13 Kasım'da düzenlenen Meclis Genel Kurulu olağan oturumunda İran milletvekilleri Aliyev'in

¹⁰³⁶ Vakoneshe Kanani be izharate Akhire Aliyov; Kasi sabr ve Helm İran ra be zaaf Tafsir Nakonad (Aliyov'un son açıklamalarına Kanaani'den tepki: İran'ın sabrını kimse zaaf olarak yorumlamasın), ETİMAD ONLINE haber ajansı, <https://www.etemadonline.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B3%DB%8C%D8>

¹⁰³⁷ EŞTRÜK Dilara, Aliyev'in Tahran'a Uyarılarının İran'daki Yansımaları, Erişim adresi; <https://iramcenter.org/aliyevin-tahrana-uyarilarinin-irandaki-yansimalari/> (21.11.2022)

kullandığı ifadelerine karşı sert tepki göstermişlerdir. Milletvekili Mahmud Ahmedi Biğaş konuşmasında İlham Aliyev’in haddini aştığını ve yaptığı açıklamaların “millî kimliğe saldırı” olarak telakki ederek şu ifadeleri kullanmıştır:

"Azerbaycan'ın sabırlı halkına sevgi dolu saygılarımı sunuyorum. Biz Azerbaycan milletini ebedî varlığımızın bir parçası olarak görmekteyiz. Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Anadolu arzularınız sizinle birlikte mezara gömülecektir. Sizin ilhak çabalarınız ve yanlış yaklaşımlarınız bizi geçmiş coğrafyamızı ilhak etmeye daha da kararlı kılmaktadır. Aliyev, hayallerden sıyrılarak gaspçı İsrail'in ve fırsatçı Batılı müttefiklerin hayalî destekleriyle cesaretlenmemelidir."¹⁰³⁸

Zencan'dan seçilmiş olan Türk kökenli Milletvekili Elborz Hüseyini konuşma esnasında Anayasa'nın 152. maddesine atıfta bulunarak Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına hitaben bir uyarıda bulunmuş ve şöyle demiştir:

“Ben Azerbaycan'daki bazı kişilere Gülistan Antlaşması'nı okumalarını ve kimin kimden ayrıldığını öğrenmelerini tavsiye ediyorum. Komşu bir ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik bu tür sorumsuz beyanlarda bulunmak Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın onuruna yakışmamaktadır. İran Meclisi ve Dışişleri Bakanlığı bu tür beyanatlara tepki göstermelidir.”¹⁰³⁹

Erdebilden seçilmiş Milletvekili Ali Nikzad Meclis oturumun başkanlığını yürüterek konuyla ilgili düşüncelerini şöyle demiştir; “Torun dedesini inkâr edemez. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın beyanlarının hiçbir dayanağı yoktur”¹⁰⁴⁰. Tebriz Milletvekili Muhammed Rıza Mir Taceddin ise İlham Aliyev'in açıklamalarına Azerbaycan Türkçesiyle cevap vererek, Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarında Karabağ, Erivan ve Bakü gibi 14 bölgenin İran'dan koparıldığını belirtmiştir. Bunun ardından Aliyev'in tarih konusunda cahil olduğunu ve

¹⁰³⁸ *Ahmad Bigash; Arzuye İmperatoriye Osmani ve Anatoliye Bozorga be Gur Miberid (Ahmedi Begash: Osmanlı İmparatorluğu'nun ve büyük Anadolu'nun arzusunu mezara götüreceksiniz) İSNA Haber Acenteliği, Erişim adresi; <https://www.isna.ir/news/1401082215100/%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF%DB%8C-%D8%A8%DB%8A2%D8%B1%8C> (25.11.2022)*

¹⁰³⁹ *Vakoneshe Nomayandegane Macles be Ezharate Rais Comhore Azerbaycan; Pa az kalimetan Farater Nagozarid (Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın açıklamalarına milletvekillerinden tepki / Ayağınızı halınızdan öteye bırakmayın), 8 Azer 1401, İRNA News, Erişim adresi; <https://www.irna.ir/news/84940546/%D9%88%D8%A7%DA%A9%D9%86%D8%B4-%D9%86%D9%85%D8%A7%DB%8A%D8%A7%D9%86>*

¹⁰⁴⁰ EŞTRK Dilara, (2022), agm, s 3

kendinden büyük laflar ettiğini söylemiş ve eğer ilhak söz konusu olursa önce Nahçıvan'ın, İran'a ilhak edilmesi gerektiğini bildirmiştir.

Doğu Azerbaycan Milletvekili Murtaza Hüseyini konuyla ilgili konuşurken, ABD'nin gelişmiş ve güçlü ülkeleri istikrarsızlaştırmaya çalıştığını söylemiş ve Türkiye ile bağlı açıklamalar yapmıştır. ABD'nin, Türkiye ve İran'ın güvenliğini ekonomisini çöktürterek hedef aldığını kaydeden Hüseyini şu ifadeleri kullanmıştır:

"Biz aynı kökteniz ve sizin gelişmeniz demek bizim gelişmemiz demektir. Bu nedenle bizimle birlikte olmasanız da en azından düşmanlarımızla birlikte hareket etmemenizi beklemekteyiz. ABD ve İsrail'e uymayın ve onların çürümüş ipiyle kuyuya inmeyin. Onlar, bizim sizinle dostçasına birlikte ilerlememizi asla istemiyorlar. Size tavsiyem şudur ki, dirençli ve güçlü İran ile kardeş olun."¹⁰⁴¹

Muhafazakâr bir yayın politikası izlemesiyle tanınan Ferhigtegan gazetesi, "İlham Küçükev" manşetini kullanarak, şöyle yazmıştır:

"Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 30 yıllık tarihi boyunca Aliyevler her zaman başkalarının dizlerine yaslanmışlardır. Baba (Haydar Aliyev), kendine has kurnazlığıyla bu zayıflığını örtebiliyordu; ancak bu zekâdan yoksun kalan oğul (İlham Aliyev), saçma sapan şeyler konuşmakta ve babasının açtığı yolda yürüyebileceğini düşünmektedir. Ermenistan ile savaşmakta aciz olan baba, Azerbaycan topraklarının İran'a ait olduğunu belirterek Tahran hükümetinden Ermenistan ile savaşa girmesini ve Azerbaycan'ı yönetmesini istemiştir. Baba Aliyev'in komşu bir ülkeyi savaşa sokmaya çalıştığını bilen Tahran yönetimi bu teklifi kabul etmemiş; ancak taraflar arasında ateşkes sağlamaya çalışmıştır. Böylece, Tahran yönetimi Haydar Aliyev'i ölümden kurtarmıştır. Babanın kurnazlığı bölgedeki konumunun farkına varmasını sağlamış; ancak oğul bu kurnazlıktan yoksun olduğu için büyük bir uçuruma sürüklenecektir. Tahran yönetimi hem babaya hem de oğula aşına olduğu için babasının zekâsından yoksun bırakılmış oğlunun saçma sapan konuşmalarına soğukkanlılıkla yanıt verecektir. Eğer İlham Aliyev bu umursamazlığını devam ettirirse, bu durum ona pahalıya mal olabilir."¹⁰⁴²

¹⁰⁴¹ EŞTRK Dilara, *agm.*, s 4

¹⁰⁴² *Ruznameye Usulgera Azerbaycan ra Tehdid Kerd; Entegad az "Gondeguyihaye İlham" (Köktendinci gazete Azerbaycan'ı tehdit etti / "Elham'ın saçma sapan hikayelerini" eleştirdi)* Erişim adresi; <https://www.khabaronline.ir/news/1695050/%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%A7%D8%B5%D9%88%D9D8%A7%DB%8C>

Diğer yandan Merdumsalari gazetesi “Küçük İlham’ın Boş Konuşması” adlı manşetine yer vererek İlham Aliyev’i aşağılayan bir karikatür yayınlamıştır. Bundan başka Azerbaycan ve Türkiye karşıtı söylemleriyle bilinen Araştırmacı Salar Seyfeddini, İbtikar gazetesinin “Zahmetli Komşu” manşetli yazısında, Şiraz’daki Şah Çerağ Türbesine yönelik terör saldırısı hakkında yazarak Azerbaycan’ın bu eylemde rolü olduğunu ileri sürmüş ve teröristlerin ülkeye kolay bir şekilde girişinin önüne geçmek için İran’ın Azerbaycan’a vize sistemini uygulaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴³ Şark gazetesi ise Azerbaycan’ın meşruiyetini sorgulamaya çalışarak “Bakü’nün İddiası ve Hoşgörü Diplomasisi” manşetli yazısında, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecine ilişkin “Resulzade ve ırkçı Osmanlı Türklerinin Nahçıvan kışkırtmaları” ve “Muhammed Emin Resulzade tarafından İran’daki Azerbaycan vilayetinin adının çalınıp Bakü’de kullanılması” gibi yazılar yayınlamıştır.¹⁰⁴⁴

Öte yandan, Dünya Azerbaycanlıları Kongresi Başkanı Asıf Kurban, İlham Aliyev’in İran’da yaşayan Azerbaycan Türkleriyle ilgili yaptığı açıklamalara destek verdiklerini bildirmiştir. Kurban, yaptığı yazılı açıklamada, Azerbaycan’ın 30 yıl süren Ermenistan işgaline son vermesinin, sadece ülkede değil İran’da yaşayan 30 milyondan fazla Azerbaycan Türkü ve Türk dünyasında da sevinçle karşılandığını belirtmiş ve şöyle konuşmuştur:

"İkinci Karabağ Savaşı bittikten sonra Azerbaycan, uyguladığı politikalarla Güney Kafkasya’da barışın sağlanmasına ve bölge ülkelerinin her birinin ekonomik kalkınmasına yardımcı olacak iş birliklerini hedeflemiştir. Ancak Azerbaycan’ın bu iyi niyetli politikaları komşu İran tarafından memnunlukla karşılanmamakta ve gün geçtikçe açık, aleni ve şiddetini artırarak Azerbaycan karşıtı bir politikaya dönüşmektedir."¹⁰⁴⁵

Aliyev’in, 25 Kasım’da, "Azerbaycan’ın laik yaşam tarzını ve İran’daki Azerbaycanlılar dahil, dünyadaki Azerbaycanlıları korumak için elimizden geleni yapacağız. Onlar bizim toplumumuzun bir parçasıdır" şeklinde tamamladığı açıklamasını desteklediklerini vurgulayan Kurban, şunları kaydetmiştir:

¹⁰⁴³"Ebtekar"*Tabat Lafazihayi Rais Cumhure Azerbaycan ra Berresi Mikonad, Hamsayey Dardsaz ("Girişim", sorunlu bir komşu olan Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın söylemlerinin sonuçlarını inceliyor)*, EBTEKAR Gazetesi, 23.08.1401, Erişim adresi; <https://www.pishkhan.com/news/284243>

¹⁰⁴⁴*İddiye Baku ve Diplomasie Tasamoh (Bakü'nün hoşgörü diplomasisi ve iddiası)*, Şark gazetesi, 27.11.2022 Erişim adresi; www.sharghdaily.com/بخش-زادداشت-861801/65-ادعای-باکو-دنبیلماسی-شیراز

¹⁰⁴⁵*Aliyev'in İran ile ilgili yaptığı açıklamaya destek*, <https://www.star.com.tr/dunya/aliyevin-iran-ile-ilgili-yaptigi-aciklamaya-destek-haber-1751270/>, STAR Gazetesi, 28.11.2022,

"Dünya Azerbaycanlılarının fikirlerine tercüman olan Sayın Cumhurbaşkanımız İlham Aliyev tarafından yapılan bu uyarıyı destekliyoruz. Sayın Cumhurbaşkanımızın bu uyarısı, net mesajlar içermektedir. İran, iyi komşuluk kurallarına uygun hareket etmemekte, ilişkileri sıfırlama politikası izlemektedir. Temennimiz, İran devletinin bu uyarılardan ders çıkarması, bünyesinde bulunan 30 milyonu aşkın Azerbaycan Türkü'ne ana dilde eğitim başta olmak üzere haklarının verilmesi, son günlerde gösterilerde kadın, kız demeden gözaltına aldığı, işkence uyguladığı insanların bir an önce serbest bırakılmasıdır."¹⁰⁴⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Cephesi Partisi Genel Başkanı ve iktidara muhalif olan Ali Kerimli ise konuyla ilgili şu açıklamada bulunmuştur:

"İlham Aliyev'in hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki ekonomik sorunları, mali yolsuzluk sorunlarını ve diğer rahatsızlıkları çözemiyor ve bu durumda toplumun, etnik kökenli ve duygusal sloganları sevdiğini çok iyi biliyor. Bu nedenle bir süre Karabağ, bir süre Zengezur sloganıyla kamuoyunu kandırdı, şimdi de İran karşıtı sloganlar atarak Azerbaycan cumhuriyetindeki ekonomik ve sosyal sorunları örtbas etmeye çalışmaktadır."¹⁰⁴⁷

27 Ocak 2023 tarihinde Azerbaycan'ın Tahran Büyükelçiliği'ne yapılmış olan silahlı saldırıda Büyükelçiliğin bir personelin hayatını kaybetmesi ve diğer iki kişi yaralanması sonucu Azerbaycan ile İran arasında mevcut ilişkiler kırılma noktasına varmış ve Azerbaycan hükümeti Tahran'daki Büyükelçiliği'ni kapatarak, tüm personelini geri çağırmişti. Bakü hükümeti bu saldırıyı terör eylemi olarak değerlendirmiş ve teröristin ve onun havadarlarının derhal tutuklanmasını talep etmiştir. Konuyla ilgili konuşan Türkiye Dış İşleri bakanı Çavuşoğlu şöyle demiştir: "Biz her zaman olduğu gibi can Azerbaycan'ın yanındayız, onlara yapılan saldırı bize yapılmış saldırıdır. Dolayısıyla elimizden geldiği kadar kardeş Azerbaycan'a bu konuların aydınlanması için de desteğimizi sürdüreceğiz."¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁶ *Dünya Azerbaycanlıları Kongresinden Aliyev'in "İran" açıklamasına destek*, Son Dakika.com, 26.11.2022 Erişim; <https://www.sondakika.com/haber/haber-dunya-azerbaycanlilari-kongresinden-aliyev-in-iran-15455153/>

¹⁰⁴⁷ *Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Cephesi Partisi liderinden Aliyev'e tepki*, Pars Today, 29.11.2022 Erişim adresi; <https://parstoday.com/tr/news/world-i225770-azerbaycan-cumhuriyeti-halk-cephesi-partisi-liderinden-aliyev'e-tepki>

¹⁰⁴⁸ *Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu'nun Azerbaycan'ın Tahran Büyükelçiliği'ne yapılan saldırı hakkındaki Açıklaması*, 27 Ocak 2023, Ankara, Erişim adresi; <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu-nun-azerbaycan-in-tahran-buyukelciligi-ne-yapilan-saldiri-hakkindaki-aciklamasi-27-1-2023.tr.mfa>

Öte yandan, gerek siyasiler tarafından yapılan açıklamalarda olsun, gerekse İran basınında yer alan analizlerde olsun, Erdoğan'ın bölgedeki politikası; “neo-Osmanlılık, hilafet-saltanat, yayılcılık” gibi gösterilmekte, Aliyev'in ise Azerbaycan'ın imajını zedelemeye çalıştığı belirtilmektedir. Azerbaycan ile Türkiye'nin bölgede artan nüfuzu ve kazanımları sonucu etki alanının tehdit altında olduğunu hisseden Tahran yönetimi, bölgesel rakiplerine karşı diplomaside ve sahada farklı seçenekler aramak zorunda kalmış ve bölgede statükonun korunması için Ermenistan'la ilişkilerini daha da geliştirme yoluna gitmiştir. İlham Aliyev tarafından İran'daki Azerbaycan Türklerine yönelik yapılan açıklamaları ise Tahran yönetiminin kendi toprak bütünlüğüne yönelik üst düzey tehdit alarmı olarak yorumladığını söylemek mümkündür. Bu durumun bölgesel bir savaşa dönüşmesi ise pek kolay gözükmemektedir. Ancak Türkiye'nin Azerbaycan aracılığıyla Kafkasya ve Orta Asya'da nüfuz alanını genişletme potansiyeli göstermesi, İran'ın yanı sıra Rusya'nın da endişelenmesine neden olabilecektir. Dolayısıyla ihtimal dâhilinde, İran'da yaşayan Türklere destek vererek İran'ı zayıflatma politikası, Rusya'yı da İran'ı destekleme noktasında daha ileri düzeyde teşvik edebilecektir.

SONUÇ

Bilindiği üzere, İç politikada etkin olan etnik kimlik söylemleri dış politikaya dair kurallar yaratmaya başlayabilir. Nitekim çeşitli taleplerini dile getiren bir etnik kimliğin tek başına uzandığı coğrafya, büyüklüğü, yapısı, sınırları dahilinde var olan devletin söz konusu grubun etkinliklerini ve hareketlerini sürekli kontrol etmesine ve buna göre stratejiler geliştirerek dış ilişkilerini ayarlamasına neden olabilir. Bu bağlamda, İran'daki Azerbaycan Türklerinin durumu bunu açıklayıcı bir örnek oluşturmaktadır. 1945 yılından itibaren siyasal ve kültürel hak talebinde bulunan ve bunu da sürekli dile getiren Azerbaycan Türkleri İran devletinin, iç politikasında görmezden gelemeyeceği bir unsur haline gelmiştir. Azerbaycan Türkleri sözel eylemleri ve retorikleriyle İran siyasetinde etkili bir amil haline gelmiştir.

Jeopolitik açıdan İran ve Azerbaycan, Ortadoğu ve Kafkasya'nın geçiş noktasında bulunmaktadırlar. Bu iki ülkenin ortak tarihi mirası olmasını yanı sıra dini, etnik ve kültürel bakımından birçok benzerlikleri de vardır. Ancak her iki ülkenin ortak özelliklere sahip olmasına rağmen birçok bakımdan farklı yaklaşımlara sahiptirler. Kültürel ve tarihsel faktörlerin yakınlığına rağmen iki ülke arasındaki ilişkileri genelde çatışma odaklı devam etmiştir. Bunun nedeni uzun yıllar farklı bloklarda yer almaları ve farklı siyasal süreçlerden geçmeleridir. Ortak coğrafya, tarih, mezhep ve sair etkenler iki ülkenin her biri tarafından farklı şekilde algılandığından dolayı İran-Azerbaycan ilişkilerinin çok karmaşık bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. İran-Azerbaycan ilişkileri daha çok karşılıklı tehdit algılaması üzerine kurulması nedeniyle bu ilişkilerin daha çok güvenlik merkezli olduğu aşikardır.

Her şeyden önce İran, Azerbaycan'ı kültürel havzasının ve kendi tarihi toprağının bir parçası olarak algılamaktadır. İran yönetiminde bulunan Azerbaycan kökenli bazı üst düzey politikacıların Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'a katılmasını desteklemesine rağmen, İran yönetiminde bulunan kişilerin çoğu bu fikri İran'daki Türk unsurlarının artmasına ve Azerbaycan nüfusunun siyasallaşmasına neden olacağı için Farslar açısından endişe verici bulup, reddetmektedirler. İran'ın Azerbaycan'a bu tür bir bakışı Azerbaycan devleti tarafından da kendi güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmaktadır. Kuzey Azerbaycan'ın sosyal-kültürel açıdan gelişmesi, ekonomik açıdan daha da büyümesi ve milli gelir düzeyini bir hayli yükselmesi İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a yaklaşmasına neden olmaktadır. Bu ihtimal ise İran devleti tarafından kendi güvenliğine yönelik açık bir tehdit olarak görülmektedir. Öte yandan İran, Azerbaycan'ı nüfusunun çoğu Şii olduğundan dolayı muhtemel bir yayılma alanı ve aynı zamanda kendi toprak bütünlüğüne yönelik potansiyel bir

tehlike kaynağı olarak algılamış ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma konusunda aceleci davranmamıştır. Sonraki süreçte ise Azerbaycan'ın kendi doğal kaynaklarını üretmesi ve uluslararası piyasalara aktarmaya başlaması, Hazar'ın statüsü, Karabağ sorunu, gelişen Azerbaycan-ABD ve Azerbaycan-İsrail ilişkileri, İran'ın rejim ihracı çabaları ve diğer konularda iki ülke arasında gerginlikler yaşanmasına neden olmuştur. İran, Azerbaycan'ın kendi doğal kaynaklarını üretmesini ve uluslararası piyasalara aktarması sürecini kendine yönelik bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Bunun nedeni bir yandan Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasal açıdan güçlenerek İran'daki Azerbaycan Türkleri için bir cazibe merkezine dönüşmesi ve İran'a karşı dirençli olmasıydı. Diğer yandan ise İran'ın düşman saydığı Batılı yabancı şirketlerin petrol ve doğalgazın üretimi ve nakli sürecinde yer alarak bölgeye yerleşmesine olanak sağlanmasıydı.

İran merkezi devleti ülke sınırları dahilinde yaşayan Türkleri Farslaştırma yönünde uyguladığı politikalarını yoğunlaştırmış ve Azerbaycan Türkleri arasında farklı bir millete ait olma duygusunu canlandırmayı amaçlamıştı. Bu durum Güney Azerbaycan kavramının bir coğrafi kavramdan çok siyasi bir projenin simgesi haline gelmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan Türkleri arasında etnik milliyetçiliğin yükselmesi İran devleti tarafından kendi güvenliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmaktadır. İran'dan ayrılmak isteyen Türkler arasında Federalizm, Bağımsız Güney Azerbaycan, Birleşik Azerbaycan ve Turan Birliği gibi farklı tezleri savunanlar mevcuttur. Buda İran Türkleri arasında kendi geleceklerini kurmak konusunda ciddi boyutlarda fikir ayrılığının var olduğunu göstermektedir.

İran'ın, Kafkas bölgesine yönelik yürüttüğü dış politika stratejisi bu coğrafyadaki kültürel, tarihsel ve dini bağlar paylaştığı toplumlarla ortak hafızayı yeniden canlandırmak olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Tahran yönetimi bölgedeki toplumlarla dini, kültürel ve etnik bağları olan Rusya ve Türkiye gibi devletlerin Kafkasya toplumları üzerinde etki sahibi olmak suretiyle kendisine yönelik bir tehdit oluşturma potansiyelini de ortadan kaldırmak istemektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan nüfusun iki katından daha fazla Azerbaycan Türkü İran topraklarında yaşamaktadır. Bu nedenle İran hükümeti, ülke dahilinde yaşayan Azerbaycan Türkleri aracılığıyla Azerbaycan Cumhuriyeti ile sahip olduğu etnik, dini ve kültürel bağları Kafkaslara yönelik uyguladığı dış politikasında hassas bir şekilde kullanmaktadır. İran, Azerbaycan'ı kendi tarafına çekmek için yumuşak güç unsurları olan ekonomik, dini, kültürel ve tarihi enstrümanları bir arada kullanmaktadır. İran; Suriye, Irak ve Yemen'de nüfuzunu artırmak için başvurduğu askeri operasyonlar, zorlayıcı diplomasi ve ekonomik yaptırımlar gibi sert güç unsurlarının yerine, Kafkasya'da daha ziyade yumuşak güç

araçlarını kullanmaktadır. İran, Azerbaycan Cumhuriyeti ile kültürel bağlar kurmayı tercih etmiş ve bu amaçla öğrencilere İran'da burslu eğitim imkânı sunmak, vakıflar, dernekler kurmak vasıtasıyla Azerbaycan'daki yoksullara ulaşmak gibi çeşitli yollara başvurmuştur.

İran'daki Azerbaycan Türk nüfusunun varlığı, iki ülke arasındaki ilişkilerde devamlı bir güven sağlanması yolunda göz ardı edilemez bir engel olabilmektedir. Buna karşılık Azerbaycan'da yaşayan Talış etnik azınlığı da Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale aracı olarak İran tarafından zaman zaman kullanılmıştır. İran'ın muhafazakâr siyasal bir devlet yapısına karşın komşuluğunda Batı yanlısı ve laik bir devletin var olması Tahran yönetimi tarafından kendisine yönelik potansiyel bir tehdit olarak algılanmış ve İslam devriminin ihracıyla bu tehlikeyi bertaraf etmek istemiştir. Bu durum Azerbaycan açısından iç işlerine müdahale olarak değerlendirilmiş ve güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır. Devlet yönetim türü açısından iki ülke arasındaki farklılık tarafların dış politik eylemlerine de sirayet etmiş ve bu durum ortaklığın sağlanmasını ve karşılıklı işbirliğini olumsuz yönde etkilemiştir.

Öte yandan İran Hükümeti için ulusal sınırların muhafaza edilmesi son derece önem arz etmektedir. Bunun nedeni İran'da yaşayan milli azınlıkların genel ekseriyetinin sınır hatlarında bulunması, sınır paylaştığı ülkelerle akrabalık ilişkilerinin mevcut olması ve aynı dili kullanıyor olmalarıdır. Bu nedenlerle İran yönetimi dilsel ve etnik anlamda değil, İslami-Şii inancının prensipleri üzerine milli bir kimlik sağlamaya çalışmaktadır. İran İslam devleti halkı etrafında toplayıp bütünleştiren bir kavram olarak "Şii Müslümanlığı" fikrini öne çıkararak İran'da mevcut milli-etnik kimlikleri bu Şii-dini kimlik altında birleştirmeyi amaçlamıştır. İran Hükümeti başta Güney Azerbaycan Türkleri olmak üzere İran sınırları dahilinde yaşayan tüm etnik topluluklar sosyo-kültürel, siyasal, toplumsal ve diğer alanlarda bir bütün olarak görme eğilimindedir. İran dahilinde güçlü bir birliktelik oluşturmak ve toprak bütünlüğünü korumak için mevcut iktidarın milliyetçi ve ayrılıkçı etnik topluluklara karşı sert politikalar uygulamak zorunda olduğu açıktır.

Ancak İran'da Türk kimliği kendini muhafaza etmeyi başarmış ve Şiiliğin toplum arasında bir "üst kimlik" haline gelmesi tam anlamıyla mümkün olmamıştır. Kuzeyde bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması, hiç şüphesiz İran Türkleri açısından özendirici bir etken olmuştur. Türkçü, milliyetçi duygular halk kitleleri tarafından 1990'lı yıllardan itibaren İran'da hem Babek Kalesi gösterilerinde hem de Traktörsazi futbol kulübü örneğinde de görüldüğü üzere, açıkça ifade edilebilir bir boyuta ulaşmıştır. Bunun yanı sıra İran Türklerinin teşkilatlanma girişimlerinde de dikkate değer bir artış yaşanmış ve hem ülke içindeki hak ve

özgürlük talepleri doğrultusunda hem de ülke dışında diaspora faaliyetleri yürütmek amacıyla çeşitli parti, dernek ve teşkilatlar kurmuşlardır. Böylece, Güney Azerbaycan meselesinin son yıllarda uluslararası kamuoyu tarafından daha net biçimde duyulması sağlamıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen İran Türklerinin tamamı tek bir siyasi yönelim etrafında toplanmamışlardır.

İran merkezi yönetimi ülke sınırları dahilinde bulunan etnik faktörleri görmezden gelerek daha çok Şii dini aidiyetini ön plana çekmiş ve bir ümmet algısı yaratmağa çalışarak ülke dahilinde yaşayan tüm etnik azınlıkları Şii-İranlı üst kimliğine entegre etme politikası uygulamıştır. Bu bağlamda İran Hükümeti ülkede yaşayan etnik azınlıkların özgürlük taleplerini engellemek için her bir ferdin kendi etnik kimliğini unutarak kendini Şii – İranlı olarak algılaması için farklı yollarla asimilasyon politikası uygulama yolunu tercih edebilmiştir. Zira aksi takdirde orta veya uzun vadede İran'ın parçalanması sonucu kaçınılmaz gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar-Dergiler-Makaleler;

- ABADI Jacob, (2002), Israel's Quest for Normalization with Azerbaijan and the Muslim States of Central Asia, *Florida, Journal of Third World Studies*
- ABBASOV Shahn, (2012), Azerbaijan: SOCAR to Use Israel Oil Field as Proving Ground, *Eurasianet*,
- ABİLOV Şamkhal, (2011), Hazar'ın Hukuki Statüsü, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/HAZARIN_HUKUKI_STATUSU.pdf
- ABİLOV Shamkhal, (2009), The Azerbaijan-Israel Relations: A Non-Diplomatic, but Strategic Partnership, *OAKA*,
- ABDOLLAHZADEH Ezzat, Relations Between Iran, Azerbaijan and Armenian Republics, *Kayhan*, <http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/FPolitics/950805XXFP01.html>
- ABDULLAYEV Cavid, (1999), Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazarın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auhfd/issue/42683/514694>
- ABRAHAMYAN Yervand, (1994), *İran Beyne Do İngelab, (İran iki Devrim arasında)* (çev: Ahmet Gülmammedi ve İbrahim Fettahi), Tahran, Ney Yayınları
- ADLER Emanuel, (1997), Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics, *The Hebrew University of Jerusalem*, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/Seizing_the_Middle_Ground_Constructivism.pdf
- AGAYEV Ahmed, (1911), Türk alemi-1, *Türk yurdu dergisi*, sayı 1
- AHMEDİ A. (1961), *Penc Sal der Hozur-e Şahensah, (5 Yıl Şahın hüzurunda)*, Tahran
- AHMADI Hamid, (2013), Political Elites and the Question of Ethnicity and Democracy in Iran: A Critical View, *Caucasian Centre for Iranian Studies*, Vol.17, No.1
- AHMEDİ Hamid, (2009), *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Küre yayınları
- AKDEVELİOĞLU Atay, (2004), İran'ın Orta Asya, Afganistan ve Azerbaycan Politikası, *Uluslararası İlişkiler dergisi*, Cilt 1, Sayı 2
- AKKAYA Saffet, İBRAHİMLİ Haleddin, (2014), İran'm Bölgesel Güce Yükselişi, *Güvenlik Stratejileri*, sayı 28, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/594378>

- AKHUNDAZDE Emin, ÖZKAN Seray, (2014), İran'ın Enerji Görünümü, *Hazar Strateji Enstitüsü Enerji ve Ekonomi Araştırmaları Merkezi*, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/%C4%B0RAN%20ENERJI%20G%C3%96R%C3%9CNCM%C3%96R%C3%96R%C3%96R.pdf
- AKDEMİR Erhan, (2009), 11 Eylül 2001, 11 Mart 2004 ve 7 Temmuz 2005 Terörist Saldırılarından İslam'ın Avrupa'da Algılanışı. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, cilt 8, sayı 1
- ALİYEVA S. (2019), Caspian sea status. The long-awaited convention, *Think Bridge*, Vol.1, No.4, Mayıs, Erişim adresi; http://prismua.org/wpcontent/uploads/2018/10/ETB_4_2018_en-2.pdf
- ALİZADE Nazrin, EROL Mehmet Seyfettin, (2021), *İran'ın Güney Azerbaycan Eksenli Azerbaycan Stratejisi*, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1554637>
- ALKAN Haluk, (2010), *Azerbaycan Paradoksu, Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası*, USAK (Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu) yayınları
- ALLAHVERDİYEV Qaley, SULTANZADE Vahdet, (2005), *Doğu İran*, Bakü, Çaşoğlu yayınları
- ALEXANDROV, Maxym. (2003). The Concept State Identity in International Relations: A Theoretical Analysis, *Journal of International Development and Cooperation*, 10(1). Erişim adresi; <https://core.ac.uk/download/pdf/197279417.pdf>
- ALİ AK Mehmet, (2019), Uluslararası İlişkilerde Kimlik Analizi ve Rol Teorisi, *B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 38, Sayı 1,
- ALI İbrahim, (2012), Azerbaycan- İran geriliminin perde arkası, *Dünya Bülteni*, <https://www.dunyabulteni.net/haber-analiz/azerbaycan-iran-geriliminin-perde-arkasi-h198904.html>
- ALTAY Ayşegül, Gerginliğin Adı "Trans-Hazar Boru Hattı", *Kafkassam*, http://www.kafkassam-merkez.com/index.php?act=content&id=2174&id_cat=5
- AMANZHOLOVA Z. Caspiansea legal status: From disassociation to collaboration, *The Astana Times*. August 2018, Erişim adresi; <https://astanatimes.com/2018/08/caspian-sea-legal-status-from-disassociation-to-collaboration/>

- ANDONIAN L, REZAIE S, MARGANYAN A, (2011), Iranian Azeri's Y-Chromosomal Diversity in the Context of Turkish-Speaking Populations of the Middle East, *Iranian Journal of Public Health*,
- ARAS Osman Nuri, (2006), Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 30 Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/AsrinAnlasmasi.pdf
- ARAS Osman N, (2008), *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, Derin Yayınları, İstanbul
- ARI Tayyar, (2007), *İran, Irak, ABD ve Petrol*, ALFA yayımları
- ARMAOĞLU Fahir, (1991), *20. Yüzyıl Siyasi Tarih (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara
- ASKERZADE Aygün, (2009), *NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri Siyasi İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları*, *Karadeniz Araştırmaları dergisi*, Sayı: 20, Kış, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/106025>
- ASLAN Yasin, (2005), *Hazar Petrolleri, Kafkas Kördüğümü ve Türkiye*, Berikan Yayınevi, İstanbul
- ASLANLI Araz, (2006), Bakü-Tahran arasında gerginlik, *Cumhuriyet Strateji dergisi*,
- ASLANLI Araz, HESENOV İlham, (2005), *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Platin Yayınları, İstanbul,
- ASLANLI Araz, MEMMEDOV Agil, (2016), Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 6, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/222396>
- ASLANLI Araz, (2010), Qlobal Siyasetde Qafqaz, 22 il əvvəl və indi, Analitik Bakış, *Azerbaycan Cumhurbaşkanına Bağlı Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin Yayını*, Sayı 4, Eylül
- ASLANLI Araz, (2011), *İran-Ermenistan ilişkileri ve Azerbaycan*, Erişim adresi; <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20101013034440691.html>
- ASLANLI Kenan, (2017), İran-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, *İran Araştırmaları Merkezi*, Ankara, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/ran-AzerbaycanEkonomiklikileri.pdf
- AŞKIN M. (2007), Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 10, sayı 2

- AŞIRLI Ehtiram, (2016), Azerbaycan-İran ilişkilerini Etkileyen Faktörler, *Kafkassam*, Erişim; <https://kafkassam.com/azerbaycan-iran-iliskilerini-etkileyen-faktorler.html>
- ATABAKI Touraj, (1993), *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London: British Academic Press,
- ATTAR Aygün, (2004), İran Türkleri, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elâzığ,
- ATTAR Aygün, (2008), *İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü* <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/670658>
- ATEŞ, Davut. (2008), *Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivizm: Orta yol Yaklaşımının Epistemolojik Çerçevesi*, Erişim adresi; <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>
- AVCI Erkan, (2014), Hazar'ın Statü Sorunu ve Sahildar Devletlerin Konuya Yaklaşımları, *Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü (USBED)*,
- AYDIN Mustafa, (2001), *Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul,
- AYDIN Ulviye, (2014), Avrupa Birliği'nin Enerji Politikaları: Bakü Petrollerinin Lojistik Boyutu, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Erişim adresi; <https://www.acarindex.com/pdfs/369703>
- AYMAN Gülden S, (2003), ABD'nin Yeni Orta Doğu Vizyonu ve İran, *Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu*
- AZER Sanan, (1942), *İran Türkleri*, Cumhuriyet matbaası yayınevi, İstanbul,
- AZERİ Ali, (1349-1970), *Kiyam-e Şeyh Mehemed Hiyabanî der Tebriz, (Şeyh Mehemed Hiyabanî'nin Tebriz ayaklanması)*, Tahran
- BAĞIRZADE Elşen, (2019), *Azerbaycan-Türkiye Ortak Ekonomik Projelerinin Stratejik Önemi ve Bölgesel Yansımaları; Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Erişim adresi; [file:///C:/Users/KSL8/Downloads/elsen-bagirzade-turkiye-azerbaycan%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/KSL8/Downloads/elsen-bagirzade-turkiye-azerbaycan%20(1).pdf) 2019file:///C:/Users/KSL8/Downloads/elsen-bagirzade-turkiye-azerbaycan.pdf
- BAGHERİ Saeed, (2020), *İran (Fars) milliyetçiliği ve Türk kimliği karşılığı*, Erişim adresi; <https://www.indyturk.com/node/163091/d%C3%BCnyadan-sesler/iran-fars-milliyet%C3%A7ili%C4%9Fi-ve-t%C3%BCrk-kimli%C4%9Fi-kar%C5%9F%C4%B1tl%C4%B1%C4%9F%C4%B1>
- BAL İdris, (2004), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Nobel Akademik Yayınları, İstanbul

- BARRACLOUGH Steven, (2001), Satellite Television in Iran: Prohibition, Imitation and Reform, *Middle Eastern Studies*, July, Vol 30, No 3
- BATTAL Merve, (2022), *Konstrüktivizm ve Kimlik: Türkiye'nin Bosna-Hersek Savaşı Politikasının İncelenmesi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1627310>,
- BAVYRIN Dmitry, *Iran vklyuchilsya v borbu za Yuzhny Kavkaz, (İran, Güney Kafkasya savaşına katılıyor)* <https://vz.ru/world/2020/10/7/1063965.html>
- BAYBURTYAN Vahan, (1998), Hay-İranagan Haraberutyunnere Hayasdani Angahutyany Zerk Berumis Hedoy, (Ermenistan'ın bağımsızlık kazanmasının ardından yapılmış İran – Ermenistan anlaşmaları) *The Countries and Peoples of The Near and Middle East XVII*, Erivan
- BAYIR Emre, (1999), Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi, *Avrasya Dosyası*, cilt 5, sayı 3,
- BAYIR Emre, ASLANLI Araz, (2001), Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 18, Ekim
- BAYLIS John, (2008), Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı, *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi*, Cilt 5, Sayı 18, Erişim adresi; [85.https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539876](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539876)
- BAYRAMZADE Samed, (2016), *Yuzhny Azerbaydzhan: ot «21 Azer»a do «beloyrevolyutsii» v Irane, (Güney Azerbaycan: "21 Azer"den İran'da "beyaz devrim'e" kadar)*, Baku, Tereqqi yayınları
- BEŞERİYYE Hüseyin, (2009), *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset*, Ağaç yayınları,
- BIÇKI Doğan, (2001), Modernizm ve Postmodernizm, *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*.
- BİLGİN Nuri, (2007), *Kimlik İnşası*, Ankara, Aşina yayınları
- BİLGİN Nuri, (1995), *Kollektif Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- BLAGA Rafael, (1997), *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zaman yayınları
- BLANK Stephen, (2013), Azerbaijan's Security And US Interests: Time For A Reassessment, *Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program*
- BLANK Stephen, (2005), New Military Trends in the Caspian, *Central Asia-Caucasus Analyst*,
- BOURTMAN I. (2006), Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace, *Middle East Quarterly*, Erişim adresi; <https://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace>

- BOZ Hakan, (2012), *İsrail'in Beka Stratejisi ve Azerbaycan*, Mart, Erişim adresi; [http://www.21yyte.org/tr/yazi6529-Israilin Beka Stratejisi ve Azerbaycan.htm](http://www.21yyte.org/tr/yazi6529-Israilin_Beka_Stratejisi_ve_Azerbaycan.htm)
- BOZ Hakan, (2011), *İran'ın Azerbaycan'daki Asimetrik Savaşı*, Erişim adresi; <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/iranin-azerbaycandaki-asimetrik-savasi>
- BÖLÜKBAŞI Suha, (1999), *Hazar Denizi Petrolleri ve Bölge Ülkeleri Arasında Uyuşmazlık*, Ankara: Imge Yayınları,
- BREZEZNİSKİ Zbigniew, (2010), *Büyük Satranç Tahtası, Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Stratejik Gereklilikler*, (Çevirmen Yelda Türedi), İnkılap Kitabevi yayınları
- BROWN Michael E, (1996), *The International Dimensions of Internal Conflict*. Cambridge, The MIT Press, Erişim adresi; http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/1806/international_dimensions_of_internal_conflict.html
- BULUT Mehmet, (2022), *Din ve Kimlik*, Erişim adresi; <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=18131#>,
- BUSHKOVITCH Paul, (2020), *Rusya'nın Kısa Tarihi*, (Çev. Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi,
- BUZAN B, WAEYER O, WİLDE J. (1998). *Security A New Framework for Analysis*. USA, Lynne Rienner Publishers.
- CABBARLI Hatem, (2012), *İran-Ermenistan İlişkilerinde Balayı Dönemi, Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmalar Merkezi*, Temmuz, Erişim adresi; [https://www.academia.edu/4258105/%C4%B0ran Ermenistan %C4%B0li%C5%9Fki lerinde Balay%C4%B1 D%C3%B6nemi](https://www.academia.edu/4258105/%C4%B0ran_Ermenistan_%C4%B0li%C5%9Fki_lerinde_Balay%C4%B1_D%C3%B6nemi)
- CAFERSOY Nazım, (2001), *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1992- 1993); Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, ASAM
- CAFERSOY Nazım, (2000), *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye; Azerbaycan Rusya İlişkileri 1991-2000*, Avrasya Bir Vakfı yayınları,
- CAFERSOY Nazım, (2014), *Liberman'ın Bakü Ziyareti ve İran'a Müdahale Konusu*, <http://nazimcefersoyy.blogspot.com.tr/2014/12/libermann-baku-ziyareti-ve-irana.html>
- CAVADBEYLİ Rahim, (2015), *İran'da Siyasi Türklüğün Yeniden Doğuşu*, Temmuz, <https://www.scribd.com/document/384616103/Rahim-Cavadbeyli-%C4%B0randa-Siyasi-Turklu%C4%9Fun-2>

- CAVADBEYLİ Rahim, (2020), *Türk İran'a Persliğin Dayatılması*, Astana yayınları
- CAVID Salamulla, (1986), *O günün həsrətilə. Xatirələr*,
<https://www.achiq.info/m.hukumet/cavid%20bL.pdf>
- CLAWSON Patrick, (2012), Iran's Strategic Intentions and Capabilities, *McNair Paper Institute for National Strategic Studies*, July
- CORDESMAN H. Anthony, HASHİM S. Ahmed, (1997), Iran: Dilemmas of Dual Containment, *West view Press*, February
- CORNELL Svante E, (1998), Iran and the Caucasus, *Middle East Policy*, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/Iran_and_the_Caucasus.pdf
- CORNELL Svante E, (2006), The Politicization of Islam in Azerbaijan, *Silk Road Paper*, October
https://www.silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2006_10_SRP_Cornell_Islam-Azerbaijan.pdf
- CORNELL, S., HARTMANN, D., (1998), *Ethnicity and Race, Making Identities in a Changing World*, Pine Forge Press, California.
- CROİSSANT C, CROİSSANT M. (1997), Hazar Denizi statüsü sorunu: İçeriği ve yansımaları, *Avrasya Etitleri*, cilt 3, sayı 4, s. 23-40.
- ÇALIŞKAN Burak, (2018), *İsrail'in Güney Kafkasya Stratejisi*,
Erişim adresi; https://insamer.com/tr/israilin-guney-kafkasya-stratejisi_1833.html,
- ÇELİK Kadir Ertaç, (2016), İslam Devrimi Sonrasında İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış, *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, cilt 1, sayı 1,
- ÇELİKPALA Mithat, ÇOLAK İhsan, DİKKAYA Mehmet, (2013), Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan, *Atatürk Araştırma Merkezi*, Aralık
- ÇEŞMAZƏRM.Mirqasım, *Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti, (Cənubi Azərbaycan, 1945-1946-cı illər)*, Erişim adresi;
<http://www.achiq.info/m.hukumet/adfchL.pdf>
- ÇIRAGOV Fuad, (2017), *Azərbaycan-Amerika Birləşmiş Ştatları Münasibətləri, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, Poliart MMC yayınları, Bakı <https://www.repk.az/uploads/books/0.36.pdf>
- ÇOLAKOĞLU Selçuk, (1998), Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu, *SBF dergisi*, cilt 53, sayı 1, Erişim; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3108/42978>

- ÇOŞKUN, B. (2007). Ankara ve Berlin'in Bosna Savaşı'na Yönelik Politikaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, *Uluslararası İlişkiler dergisi*, cilt 4, sayı 13 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/539731>
- DAVOODI Taghi, (2016), Friendly Relations between Iran and Azerbaijan: A Review, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vo7, No 5, July, Erişim adresi; <https://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/viewFile/9459/9130>
- DEHGAN Ali, (1969), *Serzemin-e Zerdoşt. Ouza-ye tebi, siyasi, ektesadi, ferhengi, ectemai ve tarihi-ye Reza'iyye, (Zartüşt yurdu, Rezaye'nin Doğal, Siyasi, Ekonomik, Kültür ve Sosyal durumu)*, Tahran
- DEMİR Ali Faik, (2003), *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul, Bağlam yayınları
- DEMİRKAN Tarık, (2000), *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- DEMİRTEPE M. Turgut, *Türkiye-İran-Azerbaycan İlişkilerinde Sorunlar ve Fırsatlar*, <http://www.usak.org.tr/tr/usak-analizleri/kafkasya/turkiye-iran-azerbaycan-iliskileri-sorunlar-ve-firsatlar>
- DEMİRTÜRK Sinan, (2020), İran Türklerinin Örgütlü Mücadele Girişimleri ve Buna Yönelik Kurduğu Teşkilatlar, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 25, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1441799>
- DENİZ Yıldırım, (2016), Ortadoğu'daki Çatışmalara Devletlerin ve Devlet dışı Aktörlerin Etkileri, *TESAM Akademi Dergisi*, Ocak Cilt 3, Sayı 1, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/138023>
- DENİZ Faruk, (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Akçura, Gökalp ve Mustafa Kemal'in Yeni Siyaset Arayışları*, Dîvân İlmi Araştırmalar, Sayı 21,
- DIAVADI Abbas, (2010), *Iran's Ethnic Azeris And The Language Question*, Radio Free Europe, July
- DİON Richard, (1999), *Long view of Caspian oil export options tilts to Kazakhstan-China*, *The Oil and Gas Journal*, Vol. 97, Issue 23, Penn Well Publishing Corp, June
- DİON Richard, (1998), Cutting up the Caspian, *The World Today*, March, p. 80-82
- DOTY R, (1996), *Sovereignty and the Nation: Constructing and boundries of national identity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- DURDULAR Ercan, (1995), İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası, *Avrasya Dosyası*
file:///C:/Users/KSL8/Downloads/Iranin_Azerbaycan_ve_Ermenistan_Politika.pdf

- DURGUN Şenol, BAYRAKTAR Gonca, (2005), *İngiliz Gizli Servisi M15'e Göre Turanlılar ve Panturanizm*, Alter Yayınları
- DURSUNOĞLU Alptekin, (2018), İran Rusya Ortaklığında Neler Oluyor? *Yakın Doğu Haber*, Erişim adresi; http://www.ydh.com.tr/YD549_iran-rusya-ortakliginda-neler-oluyor-.html
- DUNN Robert G, (1998), *Identity Crises: A Social Critique of Postmodernity*. Minnesota: University of Minnesota Press,
- EBRAHİMİ Reza Zia, (2011), Self-Orientalization and Dislocation: The Uses and Abuses of Aryan Discourse in Iran, *Iranian Studies*, Publisher: Taylor & Francis, Ltd, Vol. 44, No. 4 July , pp. 445-472
- EFEGİL Ertan, (2012), İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar, *Ortadoğu Analiz*, Cilt 4, Sayı 48, Aralık, Erişim adresi; https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/5ertanefegil.pdf
- ELÇİBEY Ebülfez, (1997), *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Baku, Ecdad Yayınları,
- ELHAN Nail, (2019), Pehleviler Dönemi'nde İran'da Ulus-Devlet: Milli Kimlik ve Geleneğin İcadı, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, ss. 13-37 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/905675>
- EMEKLİER B. (2011), Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Post-pozitivist Kuramlar. *Bilge Strateji*, cilt 2, sayı 4,
- ERDİL Bülent, İran'daki (2021), Türkçülük Akımları ve bu Akımların İran'daki Etkileri, *Uluslararası kriz ve siyaset araştırmaları dergisi ANKASAM*, Cilt 5, Sayı 2, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1733532>
- ERIKSEN, T. H., (1997), *Ethnicity, race and nation, The Ethnicity Reader*, (Ed. Montserrat Guibernau ve John Rex), Polity Press, Cambridge,
- ERIKSEN, T. H., (2002), *Etnisite ve Milliyetçilik*, Avesta Yayınları, İstanbul.
- ERTEM H.S. (2012), Kimlik ve Güvenlik İlişkisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: Kimliğin Güvenliği ve Güvenliğin Kimliği, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, c. 8, s. 16, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84501>
- ERTUĞRULOĞLU Orhan, *Güney Azerbaycan'da Neler Oluyor?* Azerbaycan Kültür Derneği, <http://www.azerbaycankulder.org/guney.aspx>,
- EKİNCİ Arzu Celalifer, (2009), *İran Nükleer Krizi*, USAK yayınları,
- ƏLİYEVƏ Almaz, (2012), *NATO'da Hərbi-Siyasi İslahatlar və Azərbaycan Respublikası*, Yeni Poliqrafist yayınları, Baku,

- ƏLİYEV Anar, (2009), *Sahilyanı Dövlətlərin Xarici Siyasəti*, Erişim adresi; <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2009%201-2/192-201.pdf>
- FERZANE, M.A. (1994), Ana Dilimiz ve Milli Varlığımız Uğrunda Mübarezeler Defterinden, *Varlık dergisi*, Tahran, Sayı 93
- FİERKE K.M. (2013). *Constructivism; International Relations Theories Discipline and Diversity*. United Kingdom: Oxford University Press.
- FİKRET Ertan, (2005), *İran Ermenistan hattı gerçekleşiyor*, Erişim adresi; <https://hyetert.org/2005/04/05/iran-ermenistan-hatti-gerceklesiyor/>
- FRANTZ Douglas, (2001), Iran and Azerbaijan Argue Over Caspian's Riches, *New York Times*, Erişim adresi; http://zaman.com.tr/dunya/iran-ermenistan-hatti-gerceklesiyor_160059.html
- FRAPPİ Carlo, GARİBOV Azad, (2014), *The Caspian Sea Chessboard: Geopolitical, Geo-strategic and Geo-economic Analysis*, EGEA, January
file:///C:/Users/KSL8/Downloads/TheCaspianSeaChessboard%20(1).pdf
- FULLER E. Graham, (1991), *The Center of the Universe: the Geopolitics of Iran*, Westview Press,
- GAFARLI Orhan, ÇİNAR Yusuf, BALCI Çağatay, (2012), Kafkasya'da İran - İsrail çekişmesi ve Güvenlik Sorunları, Uluslararası Kafkasya Kongresi, Erişim adresi; https://www.academia.edu/2252202/Kafkasya_da_%C4%B0ran_%C4%B0srail_%C3%A7eki%C5%9Fmesi_ve_G%C3%BCvenlik_Sorunlar%C4%B1
- GAFAROV Tahir, (1997), *Azərbaycan Tarihi XX. Asrın 80-90. Yılları*, Bakü, Mütərcim yayınları,
- GAZENFEROĞLU Fazil, (1995), *Ebülfez Elçibey: Tarihten Geleceğe*, Prestij Matbaacılık yayınları,
- GANİZADE M, (1924), *Ruşeni Beye Cevap*, Berlin, Kavyani yayınları,
- GASIMLI Musa, (2015), *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti 1991-2003*, Mütərcim yayınları, Bakü,
- GELLNER Ernest, (1983), *Nations and Nationalism*, Cornell University Press edition,
- GELLNER, E., (1998), *Milliyətçiliğe Bakmak*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GEORGEON François, (2005) *Türk Milliyətçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, (çev. Mustafa Halil Aydın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,

- GIDDENS, A, (2021), *Modernliğin Sonuçları*, 3. B., (Çev. E. Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- GOULD Harry D, (1998), *What is at Stake in the Agent-Structure Debate?* International Relations In A Constructed World, Routledge
- GÖKALP Ziya, (1923), *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul, ikinci basım 1973.
- GÖKAY Bülent, (1998), Caspian Uncertainties: Regional Rivalries And Pipelines, *Journal of International Affairs*, Vol 3, No 1 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/817183>
- GÖKDAĞ A. Bilgehan ve HEYET M. Rıza, (2004), *İran Türklerinde Kimlik Meselesi*, Erişim adresi; <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423873429.pdf>
- GÖKDAĞ A. Bilgehan, (2016), *İran'da Türkler ve Türkçe*, Ankara: Akçağ Yayınları,
- GÖKÇE Mustafa, (2011), *Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme*, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/Yukari_Karabag_Sorunu_ve_Turkiye_Ermenis.pdf
- GÖKÇE Mustafa, (2008), Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/competition-in-the-caspian-region-after-soviet-period.pdf>
- GÖKSEL Oğuzhan, (2016), Beyond Countering Iran: A Political Economy of Azerbaijan-Israel Relations, *British Journal of Middle Eastern Studies*, <http://politikaakademisi.org/2016/10/04/oguzhan-gokselden-beyond-countering-iran-a-political-economy-of-azerbaijan-israel-relations/>
- GÖL Hacer, (2016), Geçmişten Günümüze Azerbaycan, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 5, sayı 1, ss 153-170 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/224455>
- GRESH Geoffrey, (2009), Coddling the Caucasus: Iran's Strategic Relationship with Azerbaijan and Armenia, *Caucasian Review of International Affairs*,
- GUIBERNAU Montserrat, (1997), *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda, Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, (Çev. Domaniç Neşe Nur), Sarmal yayınları
- GULUZADE Vefa, (1999). *Geleceğin Ufukları*, Bakü, Azerbaycan yayınları,
- GÜL Nazmi, EKİCİ Gökçen, (2002). *Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaklıya Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri*, Stratejik Analiz, Ankara, Cilt 2, sayı 22

- GÜLER Uğur, (2006), *Elçibey*, Ötüken yayınları,
- GÜLYÜZ Yasin, (2020), Yeni Büyük Oyunun Bir Cephesi: Hazar Bölgesinde Enerji Rekabeti, *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*, cilt 4, sayı 2, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1229475>,
- GÜNEŞ Engin, (2012), Günümüz Uluslararası Siyasal Sisteminin Yapısı ve Güç Dağılımı, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, sayı 23, ss 78-101 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/372759>
- GÜNGÖRMÜŞ Gamze, (2004), Ortadoğu’da Güvenlik Algılaması ve Dahili Risk Faktörlerinin Etkisi, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Kasım cilt 4, sayı 8, s. 113-138
- HABİBİ Nader, (2018), The Iranian Economy Two Years After The Nuclear Agreement (Nükleer Anlaşmadan İki yıl Sonra İran Ekonomisi), (Çev. Merve Hatemi) *Brandeis University, Crown Center for Middle East Studies*, file:///C:/Users/KSL8/Downloads/MEB1151.pdf
- HASANOV Behram, (2011), *Azerbaycan’da Din: Sovyetler’den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri*, İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi,
- HASANOV Ali, (2005), *Modern Uluslararası İlişkiler ve Azerbaycan’ın Dış Politikası*, Bakü, Azerbaycan yayınları,
- HASANOV Ali, (2011), Heyder Eliyevin Geosiyasi Telimi: XXI esrde Azerbaycan’ın esas geosiyasi vezifeleri ve perspektivleri, Erişim adresi; <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/172302.htm>
- HEMMING John, (2001), İran’daki Azeriler Daha Fazla Kültürel Tanınma Talep Ediyor, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 15,
- HESENLİ Cemil, (1998), *Azerbaycan Tarihi (1918-1920). Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar*, (Çev. Aslan Erturan), Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları,
- HESENLİ Cemil, (1999), *Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul,
- HESENLİ Cemil, (1998), *Azerbaycan Tehran-Bakı-Moskva Arasında*, Baku,
- HESENLİ Cemil, (2009), *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Xarici Siyaseti (1918-1920)*, GARISMA MMC yayınları, Baku,
- HESENLİ Cemil, (2001). *Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşındurması (1941-1946)*, Baku,

- HEYET Cevat, Der Bareye Nam ve Mouvgeiyyate Zabane Torkiye Azerbaijani, (Azerbaycan Türkçesinin ismi ve konumu hakkında) *Varlıq Dergisi*, No 34
- HEYET Cevat, *İran ve Zebân-e Govmi, (İran ve kavim dili) Varlık dergisi*,
- HEYET Cevat, *Nasionalizm ve Bastangerayi Der İran, (İran'da Milliyetçilik ve arkaizm) Varlık dergisi*, (2002), Sayı 126-3
- HEYET M. Rıza, (2020), *Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası*, <https://www.tarihistan.org/azerbaycan-milli-hukumeti-nin-kurulusu-ve-dil-politikasi-yazar-m-riza-heyet/16819/>
- HEYET Cevat, *Azərbaycan'ın Türkləşməsi və Azəri Türkçəsinin təşəkkülü*, Varlıq dergisi,
- HEYET Javad, (1983), Regression of Azeri Language and Literature under the Oppressive Period of Pahlavi and Renaissance after the Islamic Revolution, *First International Conference of Turkic Studies*, Bloomington, Indiana,
- HƏSƏNOV Əli, (2016), *Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasətinin Əsasları*, Zərdabi LTD MMC yayınları, Bakı,
- HİRO Dilip, (2013), *İran Under the Ayatollahs*, Routledge Publisher,
- HOLSTİ, K. J. (1970), National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy, *International Studies, Studies Quarterly, Volume 14, Issue 3*,
- HOPF Ted, (1998), The premise of constructivism in international relations theory, *International security*, Vol. 23, No. 1 pp. 171-200
- HOROWITZ, D. L, (1985), *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, London.
- HOSTLER Charles W., (1957), *Turkism and the Soviets*, George Allen & Union Ltd., London
- HÜMBETOV Mahir, (2018), *Azərbaycan ilə İran Arasında Nəqliyyat və Transit Sahəsində Əməkdaşlıq, Azərbaycan-İran Əməkdaşlığı: Əsas İstiqamətlər və İmkanlar*, Erişim; https://elibrary.az/docs/ebooks/azerbaycan_iran_emekdasligi.pdf
- HÜSEYNLİ Gabil, (2001), Azərbaycan'da Siyasal Partiler ve Siyasal İlişkiler, *Avrasya Dosyası*, ilkbahar Cilt: 7, Say: 1, s. 161-176. <https://www.21yyte.org/assets/uploads/files/161-176%20gabil.PDF>
- HÜSEYİNOV R. S, (2016), Beynəlxalq Geosiyasi Proseslər və Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, *Azərbaycan Respublikası Silahlı*

Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, Elmi-praktik Jurnal, cilt 2, sayı 2, https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_575.pdf

- HULSE Merran, (2016), Regional Powers and Leadership in Regional Institutions: Nigeria in ECOWAS and South Africa in SADC, *KFG Working Paper*, Berlin, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/48897/ssoar-2016-hulse-Regional_powers_and_leadership_in.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2016-hulse-Regional_powers_and_leadership_in.pdf
- HUNTINGTON, S. P., (2011), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York.
- İMANBEYLİ Vüqar, ÖZKAN Sevinç Alkan, (2014), *Azərbaycan'da Din ve Kimlik*, Küre Yayınları
- İMANOV Vüqar, (2003), *Ali Merdan Topçubaşov (1865- 1934). Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları,
- İPEK Cemil Doğaç, (2012), Güney Azərbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, s.267-283, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406691>
- İREÇ Afşar, (1368-1989), *Zeban-e Farsi Der Azərbaycan*, (Azərbaycan'da fars dili), Afşar vakfı yayınları, Tahran.
- İSALI Hüseyin, (2011), Fars Milliyetçiliğinin Türk Karşıtı Kurumsal Çalışmaları: Azeri Dili ve Aran Teorileri, *Güney Azərbaycan Sosyo-Kültürel Araştırmaları (GÜNASKAM)*, Erişim; <https://guneyturkistan.wordpress.com/2011/05/06/fars-milliyetciliginin-turk-karsiti-kuramsal-calismalari-azeri-dili-ve-aran-teorileri/>
- İSALI Hüseyin, (2019), Güney Azərbaycan'da Devrimden Sonra Oluşan Siyasal ve Sivil Teşkilatlar, *Bütöv Azərbaycan Ocaqları*, http://bao.az/categories_Siyaset/subcategories_Guney-azerbaycansiyaset/product_1034198700
- İSMAYILOV Elnur, BUDAK T., (2014), *Azərbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı*, Bilge Strateji cilt 6, sayı 11, ss. 29-49, http://www.bilgesam.org/incele/1101/-azerbaycan-israil-stratejikortakligi/#.VILrw_krLIU
- İSMAYILOV Vüqar, (2018), İranın Qarabağ vasitəçiliyi; Tehran Bakı ilə Yerevanı barışdırabiləcəkmi? *Modern.Az informasiya agentliyi*, <http://modern.az/az/news/156662#gsc.tab=0>

- İŞYAR Ömer Göksel, (2004), *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, Alfa Yayınları,
- İŞYAR Ömer Göksel, (2008), *Avrasya'da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekler*, (OAKA), Cilt:3, Sayı: 6, ss. 104-136, <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910569.pdf>
- İŞYAR Ömer Göksel, *Azerbaycan ve Dış Politikası; Orta Asya ve Kafkasya'da Rekabette İşbirliğine*, (Ed. Tayyar Arı), Bursa, MKM Yayınları, ss. 82-104. file:///C:/Users/Hp/Downloads/ORTA_ASYA_VE_KAFKASYA_REKABETTEN_IS_BIRLI.pdf
- IVANOV M.S. (1952), *Ocherki istorii Irana*, (İran tarihi üzerine kayıtlar), Gospolitizdat yayınları, Moskva,
- IVANOV M.S. (1938), *Noveyshaya istoriya Irana* (İran'ın modern tarihi), Leningrad,
- JACKSON R. SORENSEN G. (2006). *Introduction to International Relations Theories and Approaches*. United Kingdom: Oxford University Press.
- JALİLİ Ali, (2001), *The Strategic Partnership of Russia and Iran. Parameters*, Vol 31, No 4, pp 98-111, Erişim adresi; <http://strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/parameters/articles/01winter/jalali.pdf>
- JANUSZ Barbara, (2005), *The Caspian Sea: Legal Status and Regime Problems*, Berlin, August, BRIEFİNG PAPER, Erişim adresi; <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/bp0805caspian.pdf>
- JURABCHI Aylinah, (2002), *Who are Azeris?* <http://www.iranian.com/Opinion/2002/August/Azeri/>
- KAÇAR G. (2014), *İnşacılık*. TUİC Akademi, Erişim adresi; <http://www.tuicakademi.org/insacilik/>
- KAFKASYALI Ali, (2010) *İran Türkleri*, Bilge oğuz Yayınları,
- Karabulut, B. (2015), *Güvenlik: Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*. Ankara, Barış Kitap Yayınları,
- KAHRAMAN Firdes Şeyda, MERDAN Ali Samir, (2020), *Hazar Denizinin Hukuki Statüsü*, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi dergisi*, Cilt, 11, Sayı 21, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1180603>
- KALEDZHİ Vali, *Vosem' Printsipov Dobrososedstva. Politika Irana v Otnoshenii Nagorno-Karabakhskogo Konflikta*, (İyi Komşuluğun Sekiz İlkesi. İran'ın Dağlık

Karabağ Çatışmasına İlişkin Politikası), Valdai Club, Erişim adresi;

<https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/vosem-printsipov-dobrososedstva-politika-irana/>

- KALEHSAR Omid Shokri, (2016), Iran-Azerbaijan Energy Relations in the Post-Sanctions Era, *Kafkassam*, Erişim adresi; <https://kafkassam.com/iran-azerbaijan-energy-relations-in-the-post-sanctions-era.html>
- KARABULUT Bilal. (2017), *Uluslararası İlişkiler: Kavramlar-Teoriler-Kurumlar*. Ankara, Barış Kitap yayınları,
- KARABULUT, B. (2016) *15 Temmuz ve Türk Ulusal Kimliğinin Uyanışı: Konstrüktivist Teori Perspektifinde Bir Analiz*. Bilig yayınları,
- KARADAĞ Sinem, (2021), *İran ve İsrail'in Trans Kafkasya Politikaları: Azerbaycan'ın Rolü*, Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, s. 53-72, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1615567>
- KARADAĞ Ahmet, YAMAN Haluk, (2018), Üç Farklı Milliyetçilik, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, cilt 9, sayı 2, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/617815>
- KARAGÖZLÜ Ümit, (2019), *ABD Ambargolarının İran Ekonomisine Etkisi*, *MADUNİYET, Üç Aylık Ortadoğu İncelemeleri Dergisi*, Sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran.
- KARAGÖZLÜ Ümit, (2019), *İran Ekonomisinin Yapısal Sorunları*, *MADUNİYET, Üç Aylık Ortadoğu İncelemeleri Dergisi*, Sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran
- KARAKOÇ, J. (2013), *Konstrüktivizmde Dış Politika ve Etnik Kimlikler*. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt 28, sayı 2
- KARLIDAĞ İlgin, *Negah Erdogan be Nahçevan; Torkiye ve royaye ettehad keshvarhaye torkzeban (Erdoğan'ın Nahcivan'a bakışı; Türkiye ve Türkçe konuşan ülkelerin birlik hayali)*, <https://www.bbc.com/persian/world-features-55842830>
- KARIMOV Reshad, ALİYEV Makili Kamal, TABAK Hüsrev, (2012), Is Time Running Out for Iran? *Caucasus International*, Vol. 2, No. 1 p. 111-128
- KASIM Kamer, (2009), *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, USAK yayınları, Ankara
- KASIM Kamer, Aysun Gürbüz, Cavid Veliyev, Çağrı Erhan, Güner Özkan, İhsan Çolak, Mehmet Dikkaya, Mithat Çelikpala, Reha Yılmaz, Samir Mardanov (2013), *Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan*, *Atatürk Araştırmalar Merkezi*,

- KASHANI-SABET Firoozeh, (2011), *Conceiving Citizens: Women and the Politics of Motherhood in Iran*, Oxford University Press,
- KATEBİ Hüseyinkulu, (1942). *Azərbaycan və məsələyi milliye İran*, (Azerbaycan ve İran'ın Milli konusu), Təbriz,
- KATOZIAN Homa, (2007), *Iran in the 21st Century: Politics, Economics & Conflict*, Published by Routledge,
- KAYA Sezgin, Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar, Ankara Üniversitesi SBF dergisi, Cilt 63, Sayı 3, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/35987>
- KAYA Yaşar, (2006), *Kimlikler Yeniden Dağıtılırken: Millî Kimlikler*, (Ed. Yaşar Kaya), Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- KAZIMOV Seymur, *Azerbaijan Dismisses Iran's Mossad Claims*, <https://iwpr.net/global-voices/azerbaijan-dismisses-irans-mossad-claims>
- KEPBANOV Yolbars A. (1997-98), The new legal status of the caspian sea is the basis of regional cooperation and stability, *Journal of International Affairs*, Vol 2, No 4, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/817187>
- KERİMOĞLU Yavuz, (2017), Azerbaycan'da İsrail Algısı ve Etkisi, İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/?output=pdf&type=post&id=4414>
- KEREMİ Cehangir, *Bazi Bozorge Cedid Der Gefgaz ve Peyamedhaye Emniyeti An Beraye Ayendeye İran*, (Kafkas'ta yeni büyük oyun ve İran'ın geleceği için güvenlik sonuçları), https://dpj.ihu.ac.ir/article_202979_ea8576586d24990d53f59d837982d58a.pdf
- KESKİN Arif, (2011), *İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: İranlılığa Giden Yol*, , <http://oururmiye.blogspot.com/2011/01/iran-tarihi-fars-milliyetciliginin-uc.html>
- KESKİN Arif, (2009), *İran'ın Kafkasya Politikası*, <https://www.gunaz.tv/public/az/new/iranin-kafkasya-politikasi-arif-keskin-43750>
- KESKİN Arif, (2009), *İran Karabağ Sorununda Neden Ermenistan'ın Yanında?* <https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-karabag-siyasetinin-5-yuzu/>
- KESKİN Arif, (2008), *Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) Ve Seyid Cafer Pişeveri*, <https://www.gunaz.tv/az/new/guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-piseveri-arif-keskin-44641>
- KEYMAN Fuat, (2000), *Globalleşme Söylemleri ve Kimlik Talepleri; Türban Sorunu'nu Anlamak*. İstanbul: Alfa Yayınları,

- KİNZER Stephen, *Şah'ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, (çev. Selim Önal), İletişim Yayınları, Mayıs 2004
- KHALİFAZADEH Mahir, (2012), Israel and Azerbaijan: To Counteract Iran, *Central Asia and the Caucasus, Vol 13, No 3*,
- KHALİFAZADE Mahir, (2017), Israeli-Azerbaijani Alliance and Iran, Toronto-based Media and Analysis Center, Canada <http://www.azglobalcontext.org/2017/02/israeli-azerbaijani-alliance-and-iran.html>
- KOCAMAN Muhammed Emin, (2018), Hazar Havzasının Hukuki Statüsü, *Ege Stratejik Araştırmalar dergisi*, cilt 9, sayı 1, ss. 99-114
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/esam/issue/32819/387714>
- KOÇGÜNDÜZ Leyla M, (2010), Hazar Bölgesi Enerji Politikaları, *Dünya Çatışmaları dergisi*, (Ed. K. İnat, B. Duran, M. Ataman), Cilt 1, Ankara, Nobel Yayınları
- KRAMER H. MULLER F. (1997), *Relations with Turkey and the Caspian basin countries*. London, The MIT Press
- KUBALKOVA V, (2001), Foreign Policy, International Politics, and Constructivism, *Foreign Policy in a Constructed World*, (Ed. V. Kubalkova, M. E. Sharpe), New York, pp.15-37.
- KUĞU Ali Rıza, (2018), Orta Büyüklükte Devlet ve Dış Politika, *MSE (Merkez Strateji Enstitüsü)* Erişim adresi; http://merkezstrateji.com/assets/media/180112-ark-obd-dis-politika-s1_4.pdf
- KULİEV Gasan, (1999), *Geopolitiçeskie Kollizii Kafkaza*, (Kafkasya'nın Geopolitik Çarpışmaları), www.co1-c.org/journal/cacoy_1999/st_05_kuliev.html
- KÜÇÜK M. (2009), Uluslararası İlişkiler Kuramında Konstrüktivist Dönüşü Anlamak, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, cilt 9, sayı 2
- LAÇİNER Sedat, DEMİRTEPE Turgut, (2004), Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations, *The Review of International Affairs*,
- LANDAU Jacob M., (2004), *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London
- LASHAKI Abdollah Baei, GOUDARZİ Masoumeh Rad, AMRAEİ Davood, (2013), The Roots of Tension in South Caucasus: The Case of Iran-Azerbaijan Relationship,

Journal of Politics and Law, Vol 6, No 4. Erişim adresi;
file:///C:/Users/KSL8/Downloads/32433-109286-1-SM.pdf

- LAZARO J.B. (2019). European Identity and Its Importance To The EU. *International Journal of Interdisciplinary Research in Arts and Humanities*, 4(1),
- LEE Yusin, (2008), Policies of Five Caspian Coastal States: Do Concerns about Relative Gains Play Any Role? *Global Economic Review*,
- LEE Yusin, (2005), Toward a New International Regime for the Caspian Sea, *Problems of Post-Communism*: Vol. 52, No. 3, pp. 37-48.
- LEGUCKA A, (2018), Establishing the legal status of the Caspian sea. *The Polish Institute Of International Affairs*, No 116 (1187), August, Erişim adresi;
file:///C:/Users/Hp/Downloads/Bulletin%20PISM%20no%20116%20(1187)%2027%20August%202018.pdf
- LOTFİ Tavakol, GOLMOHAMMADİ Vali, SARMADİ Hamid, (2016), Political Consideration and Development of Economic Relations, Economic Cooperation Capacities of Iran and the Republic of Azerbaijan, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 7, No 3, MCSER Publishing, Rome, Erişim adresi;
file:///C:/Users/Hp/Downloads/Political_Consideration_and_Development_of_Economic.pdf
- MADEN Tuğba Evrim, (2011), İran'da Su Kaynaklarının Durumu ve Yönetimi, *Orta Doğu Analiz*, cilt 3, sayı 33, https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/7tugba.pdf
- MAJIDYAR Ahmad, (2017), Iran, Russia Discuss Ways to Boost Military Cooperation, *(MEI) Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/iran-russia-discuss-ways-boost-military-cooperation>
- MALIKAHMADOV Azar, (2021), Sovyet Hükümetinin Yerel Müslümanlara Yönelik Uyguladığı Politikalar, Cinius yayınları, İstanbul
- MAMMADOV Halit, (2013), Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-İran İlişkileri, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt. 8, No.15, s.45- 71.
- MEHDİYEV Ramiz, (2016), *İlham Aliyev, İnkişaf Məqsədimizdir, Çıxışlar, Nitqlər, Bəyanatlar, Müsahibələr, Məktuplar, Məruzələr, Müraciətlər*, Azərneşr, Bakı
- MEHDIYEVA Nazrin, (2003), Azerbaijan And Its Foreign Policy Dilemma, *Asian Affairs*, Vol.34, No 3, pp.271-285

- MELİKZADE Tohid, (2005), Azərbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) və İran (Fars) Basını, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, s 53-64
http://www.karamdergisi.com/Makaleler/1635076611_melikzade.pdf
- METİN Barış, (2012), *Türk – İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)*, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Erişim adresi;
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/200492>
- MƏHƏMMƏDİ Məsiğa, (2017), *Azərbaycan-İran Münasibətləri, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, Poliart MMC yayınları, Bakı.
- MƏMMƏDOV Fərhad, (2017), *Xarici Siyasətin 25 illik Yolu. Tarixi Varislikdən Pragmatik Müasirliyə və Etibarlı Gələcəyə Doğru, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, Poliart MMC yayınları, Bakı
- MİKAIL Elnur Hasan, (2012), ABD'nin Kafkasya Politikasının Güvenlik Boyutu, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 4, sayı 2, Erişim adresi;
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117312>
- MOLAVİ Afshin, (2005), *The Soul of Iran: A Nation's Struggle for Freedom*, Norton and Co,
- MULLER D, BETANELİ K. (2018), *The New Convention on The Legal Status of The Caspian Sea: New Opportunities and New Challenges*,
http://knowledge.freshfields.com/en/Global/r/3848/the_new_convention_on_the_legal_status_of_the_caspian_sea
- MUROVDAĞLI Ekrem, (2000), İran İslam Cumhuriyetinde Ermeni Sesi, *Stratejik Analiz*, Sayı 5.
- MUSTAFAYEV Vidadi, (1998). *Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (XX əsrin I yarısı)*, Bakı,
- McSWEENEY Bill, (1999), *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*, Cambridge Uni. Press,
- MUTSCHLER Max M, *Global Militarization Index*
https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/GMI_2016_e_2016_01_12.pdf,
- NABDEL Alireza, (1357-1979), *Azerbaycan ve meseleyi melli, (Azerbaycan ve Milli konu)* Tehran: İldırım yayınları,
- NASERİ H. Fərhang-e mahoviyyət-e mast. (Kültürümüz bizim kimliğimizdir), *Ülkər dergisi*,

- NECIYEV Elçin, GASIMLI Teymur, (2020), Azərbaycan-İran İlişkileri (1991-2018), *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 8, sayı 4,
- NƏCƏFOV Z.N, (2018), *Azərbaycan Respublikasının Milli Tehəllükəsizlik Siyasətinin Strateji Vektorları*, Erişim adresi; <http://newtimes.az/az/experts/5926>
- NESİBLİ Nesib, (2000), Azərbaycan ve Moskova Erivan Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması, *Stratejik Analiz*, Cilt 1, Sayı 4,
- NESİBLİ Nesib, (2001), Azərbaycan'da Milli Kimlik Sorunu, *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, Sayı 1, s. 132-160. Erişim adresi;

<https://www.21yyte.org/assets/uploads/files/132-160%20nesib.PDF>

- NESİBLİ Nesib, (2000), *Azərbaycan'ın Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü Hazar Üniversitesi yayınları,
- NESİBLİ Nesib, (2013), *Güneyli-Kuzeyli meselelerimiz*, Bakü, Aypara yayınları,
- NESİBLİ Nesib, *21 Azer: Millet olma azmi*,

<https://millidusunce.com/misak/21-azer-millet-olma-azmi/>

- NESİBLİ Nesib, (2011), *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Qanun.yayınları, Bakü,
- NESİBLİ Nesib, (2021), *Resulzade'nin İran Türkleri*, MİSAK- Millî Strateji Araştırma Kurulu, https://millidusunce.com/misak/resulzadenin-iran-turkleri/#_ftnref1
- NESİBLİ Nesib, *İslam Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Türklüğü*, https://millidusunce.com/misak/islam-cumhuriyeti-devleti-ve-azerbaycan-turklugu/#_ednref9
- NESİBLİ Nesib, (1999), *Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present*, Journal of Azerbaijani Studies, Publisher: Khazar University,
- NİCHOL Jim, (2014), *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests*, Congressional Research Service,

Erişim adresi; <https://sgp.fas.org/crs/row/RL33453.pdf>

- NOLTE Deflet, (2010), How to Compare Regional Powers: Analytical Concepts and Research Topics, *Rewiew of International Studies*, Erişim adresi; https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/38289/ssoar-rintstud-2010-4-nolte-How_to_compare_regional_powers.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-rintstud-2010-4-nolte-How_to_compare_regional_powers.pdf

- NOOR Muhammad Asif, (2015), Pakistan-Azerbaijan Relations Reaching a New Momentum, New Spring, *Azer news*, Erişim adresi; <https://www.azernews.az/analysis/80123.html>
- NUGMAN G. (1998), Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü, *Avrasya Etütleri*, Cilt 1, sayı 13, s. 81-89
- NURIYEV Elkhan, (2001), Geopolitical Break through and Emerging Challenges: The Case of the South Caucasus, Perceptions: *Journal of International Affairs*, Vol 6, No 2, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/816834>
- NUTKİ Hamit, *Mesele-ye Ferheng-e Akvam-e Mohtelef-e İnan ve Kanun-e Esasi Cumhuri-ye İslâmi, (İnan'daki farklı kavimlerin kültür konusu ve İnan'ın Anayasası)* Varlık dergisi
- OĞAN Sinan, (2001), Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılmalı Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı, *Avrasya Dosyası*, cilt 7, sayı 2, Erişim adresi; <https://docplayer.biz.tr/5561916-Hazar-da-tehlikeli-oyunlar-statu-sorunu-paylasilamayan-kaynaklar-ve-silahlanma-yarisi.html>
- OKUMUŞ Ahmet, (2014), *Kavramların Stratejisi, Stratejinin Kavramları: Stratejik Derinliğin Felsefi-Kavramsal Arka Planı*, İstanbul, Küre Yayınları,
- OKUMUŞ Ejder, (2003), *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- OKUNEV Dmitriy, (2020), *Izbavit bratyev ot gibeli: kak SSSR otnimal Azerbaydzhan u Irana, (Kardeşleri ölümden kurtarmak: SSCB Azerbaycan'ı İnan'dan nasıl aldı?)*, https://www.gazeta.ru/science/2020/11/17_a_13364707.shtml
- O'LEAR Shannon. (2004), *Resources and conflict in the Caspian sea. The Geopolitics of Resource Wars*, Routledge,
- OLSON Robert, (2002), Turkey-İnan Relations 2000-2001: The Caspian, Azerbaijan and Kurds, *Middle East Policy*, Vol. 9.Num. 2, p. 111-129,
- O'MALLEY Nick, (2012), Great Satan Backs Small Satan: Obama Reaffirms Stance against Iran, *The Sydney Morning Herald*, Erişim adresi; <http://www.smh.com.au/world/great-satan-backs-small-satan-obama-reaffirmsstanceagainst-iran-20120306-1uf46.html>
- ONUF N, (1998), *Constructivism, A User's Manual*, International Relations in A Constructed World, (Ed. V. Kubalkova, N. Onuf ve P. Kowert), M. E. Sharpe, New York,

- ONUF N., (1989), *World of Our Making: Rules and Rule in Social The oryand International Relations*, University of South Carolina Press, Columbia.
- ORAN Baskın, (2012), *Kardeş Azerbaycan 'ın Son Kazığı*, Erişim adresi; <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8682/kardes-azerbaycanin-son-kazigi>
- ÖREN Mehmet Metin, (1980), *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Girne, Mars Yayınları,
- ÖZDAŞLI Esmе, KODAMAN Timuçin, (2016), *Stratejik Ortaklık Kavramı Bağlamında İsrail Azerbaycan İlişkileri*, Orient Yayınları,
- ÖZDAŞLI Esmе Saraç, (2014), Yeni Büyük Oyunda Yeni Perde: İsrail-Kazakistan ilişkileri Üzerine Bir İnceleme, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü dergisi*, <https://21yyte.org/tr/israil/yeni-buyuk-oyunda-yeni-perde-israil-kazakistan-iliskileri-uzerine-bir-inceleme>
- ÖZDEMİR, C. (2001), Kimlik ve Söylem, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 2, Erişim; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/112911>
- ÖZKAN Güner, *Azerbaycan-İran İlişkileri: Bir Millet İki Devlet veya Düşman Kardeşler*, <http://www.usakgundem.com/yazar/2131/azerbaycan-%C4%B0ran-%C4%B0li%C5%9Fkileri-%E2%80%98bir-millet-%C4%B0ki-devlet-veya-%E2%80%98d%C3%BC%C5%9Fman-karde%C5%9Fler-%E2%80%99-.html>
- ÖZTÜRK A. ÇAKMAK C. DİNÇ C., (2011), Yakın Dönem Amerikan Dış Politikası; Teori ve Pratik, *Nobel Akademik Yayınları*,
- ÖZTÜRK Hüseyin, (2017), *İran 'ın Bastırılmış Unsurları: Türk Azınlıklar*, https://www.academia.edu/37688023/%C4%B0RANIN_BASTIRILMI%C5%9E_UN_SURLARI_T%C3%9CRK_AZINLIKLAR
- ÖZTÜRK, Ç. E. (2014). Kimlik, Dış Politika ve Uzlaşma: İnşacı Kuram Çerçevesinde Ulusal Kimlikler ve İkili İlişkiler Üzerine Bir Değerlendirme. *Yeni Türkiye dergisi*. Cilt 5, ss 3853-3864
- ÖZTÜRKER Harun, (2012), İran Ekonomisinin Genel Özellikleri, *Ortadoğu Analizi dergisi*, Cilt 4, sayı 40, https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/9harun.pdf
- PAMUK Hüseyin, (2019), İran'ın Kafkaslarda Nüfuz Arayışı, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iranin-kafkaslarda-nufuz-arayisi/1412713>
- PAMUK Akif, (2019), *Kimlik ve Tarih*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- PALYUKAİTİS I.I. (1965), *Ekonomicheskoye razvitiye Irana, (İran'ın ekonomik gelişimi)* Mezhdunarodyne otnosheniia yayınları

- PERRY Mark, (2012), *Israel's Secret Staging Ground*, Foreign Policy, Erişim; http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/03/28/israel_s_secret_staging_ground
- PIERSON Christopher, (2011), *Modern Devlet*, (Çev. Burcu Erdoğan ve Neşet Kutluğ), Chiviyazıları yayınevi,
- PHİNNEY Jean. S. (1990). Ethnic Identity in Adolescents and Adults: Review of Research, *Psychological Bulletin*, Vol 108. No 3, pp. 499–514.
- POURGHUI Mohsen, (1386-2007), Govmeyyatgeryi dar Azerbaijan, Maheyet ve Amalkarde, (Azerbaycan'da etnik köken, doğası ve işlevi), *Hesun dergisi*, sayı 14, <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5415/6372/71307/>
- PRİTCHİN Stanislav, *Azerbaydjan i Turkmeniya gotovi zabıt o protivoreçiyah* (Azerbaycan ve Türkmenistan çelişkileri unutmaya hazır), https://www.ng.ru/dipkurer/2011-05-30/9_nabucco.html,
- RAMANİ Samuel, (2016), Three Reasonsthe U.S. won't Break with Azerbaijan over its Violations of Human Rights and Democratic Freedoms, *Washington Post*,
- RASADİ A. (1973), *Inostranny kapital v Irane posle vtoroy mirovoy voynı (1945-1967 gg.) (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da yabancı sermaye 1945-1967 yıllar)*, Moskva, Nauka yayınları,
- RASMUSSEN Katrine Barnekow, (2009), *The Foreign Policy of Iran: Ideology and Pragmatism in the Islamic Republic*, DIIS BRİEF, http://pure.diis.dk/ws/files/57883/DIIS_Brief_The_Foreign_Policy_of_Iran_Ideology_and_Pragmatism.pdf,
- RAŞİDİ Hasan, (1386-2007) *Torkan və Bərrəsiye Tarih, Zəban və Hoviyyəte Anha dər İran*, (Türkler, Onların İran'daki Dili ve Kimliği), Andisheye no yayınları, Tahran,
- REHİMLİ Ekrem, (2009), *Seyid Cafer Pişeveri*, Nurlar yayınları, Bakü,
- REUS-SMİT Christian, (2008), Imagining Society: Constructivism and the English School, *The British Journal of Politicsand International Relations*,
- RENCBER Meksud, *Molahezat Emniyeti Der Siyaset-e Hareci Cumhuri-e İslami, (İslam Cumhuriyeti'nde Dış Politika ile İlgili Güvenlik Görüşleri)*,
- RESULZADE Mehmet Emin, (1993), *İran Türkleri, Türk Yurdu ve Sebilürreşaddaki Yazıları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,
- ROSKIN Michael, BERRY Nicholas, (2014), *Uluslararası İlişkiler*, (Çev. Özlem Şimşek, ADRES Yayınları,

- ROTHSTEİN Robert L, (1969), Alliances and Small Powers, *The American Historical Review*, Columbia University Press, Vol. 74, Issue 5, Pages 1614–1615,
- ROY Oliver, (2002), İran'ın Orta Asya Politikası, *2023 Dergisi*, Haziran, ss.11-14
- RUGGİE J.G. (1998), *Constructing the World Polity*, Essays on International Institutionalization. London: Routledge,
- RZAGULIYEV Hagani, (1992), Yaşadığımız Acılı Tarih, *Gençlik Dergisi*, Sayı 2,
- RZAYEVA Gulmira, (2011), Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri Son 20 İldə: Uğurlar və İmkanlar, *Baku, Center For Strategic Studies (SAM) and Azerbaijan-Turkey Business Association (ATİB)*, ss. 83-97.
- RZAYEVA Gülmira, (2018), *Sanksiyalardan Sonra Enerji Sahəsində Azərbaycan-İran Əməkdaşlığı*, Erişim; https://elibrary.az/docs/ebooks/azerbaycan_iran_emekdasligi.pdf
- RZAYEVA Gülmira, (2018), *Azərbaycan Respublikasının Enerji Diplomatiyası Xarici Siyasətinin Tərkib Hissəsi Kimi, Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri 1991-2016*, Erişim adresi; https://elibrary.az/docs/ebooks/azerbaycan_iran_emekdasligi.pdf
- RUİNTAN Kəmalə, (2010), Dağlıq Qarabağ Problemi və İran İslam Respublikası, *Tarix və Onun Problemləri*, Sayı 2 ss. 138-146.
- SABAHİ Houshang, (1990), *British Policy in Persia, 1918-1925*, London,
- SAĞIR Celil, (2002), Asimile olmak istemiyorlar, *Aksiyon dergisi*,
- SAIDEMAN, S. M., (2001), *The Ties that Divide, Ethnic Politics, Foreign Policy, and International Conflict*, Columbia University Press, New York.
- SAJİN Vladimir, (2021), Iranskiy Azerbaydzhan, istoriya i politika, (İran Azərbaycan'ı, tarix ve siyaset) *The International Affairs*, Erişim adresi; <https://interaffairs.ru/news/show/32232>
- SALMANOVA Ayşegül, (2018), Black January: Anniversary of Tragic Events in Baku, *AzerNews*, Erişim adresi; <https://www.azernews.az/nation/125070.html>
- SAMEDOV Elsever, (2014), *Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Din ve Devlet işleri: Yasal ve Kurumsal Çerçeve, Azərbaycan'da Din ve Kimlik*. (ed. Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli), İstanbul: Küre Yayınları,
- SARIKAYA Yalçın, (2008), *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken yayımları

- SARAY Mehmet, (2022), *Quzey və Güney Azərbaycan Türklərinin Tarixi*, KESİT Yayınları,
- SANDER Oral, (2020), *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İMGE KİTABEVİ Yayınları,
- SARI İbrahim, (2016), *Ülkücünün El Kitabı*, Nokta E-Book yayınları,
- SARI İsmail, (2015), *1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri*, Turkish Journal of Middle Eastern Studies, Cilt.2, Sayı.1,
- SCHONBERG Karl, (2009), *Constructing 21st Century US Foreign Policy*, New York: Palgrave Macmillan,
- SEDRELEŞREFİ Seyid Ziyaəddin, (1386-2007), *Kesrəte goumi və hoviyyəte melliye İran, (İran'da kimlik ve kavimler çokluğu)*, Tehran: Əndişeye nou,
- SEFEROV Rahman, İBADOV Adalet, (2007), Ermenistan'ın Karabağ'ı İşgal Süreci ve Sonrasında Azerbaycan'da Yaşanan Zorunlu Göçler ve Sorunları, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi*, sayı, 18, ss 159-173, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/151861>
- SERRAFİ Əlirza, Ortoqrafi seminarının qərarları beş illik sınaqdan sonra, *Varlıq Dergisi*
- SINKAYA Bayram, (2012), *İran'ın Kafkasya Politikası*, Ankara, Nobel yayınları,
- SHABANİ Mehdi, ARSALAN Amir, (2020), *Rude Eres ve rishehaye mellegerayiye Tork az Anatoli ta Turan, (Aras Nehri ve Anadolu'dan Turan'a Türk milliyetçiliğinin kökleri)*, Erişim adresi; <https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-55293660>
- SHAFEE Seyed Masoud Mousavi, (2015), Regional Powers and World Order in the Post Cold War Era, *Geopolitics Quarterly*, Vol. 11, No 40, pp. 148-176,
- SHAFFER Brenda, (2008), *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (Çev. Ali Gara, VüsalKerimov), İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ,
- SHAFFER Brenda, *İran'da Azerbaycanlı Ortak Kimliğinin Oluşumu*, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, (çev. Yalçın Sankaya), Azerbaycan, Sayı 339:19-38.
- SMITH S, (2001), *Foreign Policy is What States Make of It: Social Construction and International Relations Theory*, Foreign Policy in a Constructed World, (Ed. V. Kubalkova, M. E. Sharpe), New York
- SMİTH Anthony, (1997) *Milli Kimlik*. (çev. Bahadır S. Ş.) İstanbul, İletişim Yayınları,
- SMITH, A. D, (2002), *Ulusların Etnik Kökeni*, (Çev. S. Bayramoğlu, H. Kendir), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

- STEINSSON Sverrir, THOLALLSSON Baldur, (2017), Small State Foreign Policy, *The Oxford Research Encyclopedia of Politics (Oxford University Press)*, Erişim adresi; <https://osf.io/7mrj9>
- SOULEİMANOV Emil, PİKAL Kâmil, KRAUS Josef, (2013), The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran's Disintegration, *Middle East Review of International Affairs (MERIA)*, cilt 17, sayı 1,
- SUAVİ Aydın, (1999), *Kimlik Sorunu, Ulusallık, Türk kimliği*. Ankara: Öteki Yayınları.
- SULEYMANOV Emin, DİTRYCH Ondrej, (2007), Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood, *Middle East Policy*, Cilt 14, Sayı 2,
- SÜLEYMANOĞLU Fikret, (2020), *İran'da Azerbaycan Türkçesi Sorunu ve Sehend'in Konuya Bakış Açısı*, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, sayı 1, ss. 114-123, Erişim; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/978251>
- SWİETCHOWSKİ Tadeusz, (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı*, (Çev. Nuray Mert), BAĞLAM Yayınları,
- SWİETCHOWSKİ Tadeusz, COLLİNS Brain, (1999), *Historical Dictionary of Azerbaijan*, Lanham, Scarecrow Press,
- ŞAHBAZOV Atamalı, (2018), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Hərbi Diplomatiya, Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər*, Erişim adresi; <https://mod.gov.az/az/pre/21533.html>
- ŞAMIL Ali, (2003), *Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi*, Avrasiya Strateji Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara,
- ŞEKER Şevket, (2021), İran ve Güney Kafkasya: Pragmatist Bir Dış Politika, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, ss. 1-14. Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1506278>
- ŞİR Aslan Yavuz, (2008), Hazar'ın Statüsü, Jeopolitiği ve Bölgesel Güvenliği Etkileri, *Global Strateji Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 12, ss.120-130,
- ŞİRİYEV Zaur, Azerbaycan'ın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)*, <http://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910546.pdf>
- ŞİHALİYEV Arif Emin, (2004), *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*, Naturel yayınları, Ankara,
- ŞÜKÜROV R.Ə, (2019), *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində Döyüşün və Döyüşə Hazırlığın Yüksəldilməsi Prosesində Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası Proqramının Tətbiqi*,

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər- Elmi-Praktik Jurnal, cilt 2, sayı 5,

- TAĞIYEVA Şövkət, (1991), 1978-79 İran İslam İngilabından Sonra Cənubi Azərbaycan'da Millî Hüğüglar Uğrunda Mübarizə, *Cənubi Azərbaycan tarixi Məsələləri dergisi*,
- TAĞIYEVA Şövkət, RƏHİMLİ Əkrəm (Bije), BAYRAMZADƏ Səməd, (2000), *Güney Azərbaycan. Məlumat kitabı*, Bakı, Orxan yayınları,
- TAHIRZADE Adalet, (2001), *Elçibey'le 13 saat*, Turan yayınları,
- TALİPLİ Süphan, *Güney Kafkasya Nato ve İran Alakaları*,
https://www.academia.edu/10066612/G%C3%BCney_Kafkasya_NATO_ve_%C4%B0ran_Alakalar%C4%B1?auto=download&email_work_card=download-paper
- TANRISEVER, O.F. (2019). *Yöntem Sorunu: Gelenekselcilik Davranışsalılık Tartışması*, İstanbul, İletişim Yayıncılık.
- TAROCK Adam, (1997), Iran and Russia in Strategic Alliance, *CARFAX Third World Quarterly*; Vol 18, No 2, pp 207-223, Erişim adresi;
<https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/11220675.pdf>
- TEBRİZİ R.Ş, (1924), *Türk Mütefekkirinin Nezeri-intibahına*, Berlin, İrañşehr yayınları,
- TEMİZEL Ali, (2016), İran'da 38 Yıllık Rüya, Azərbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü, *İRAN (İran Araştırmalar Merkezi)*, Erişim adresi; <https://iramcenter.org/iran-da-38-yillik-ruya-azerbaycan-dili-ve-edebiyati-bolumu/>
- TERZİOĞLU SIRRI Süleyman, (2008), Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)*, Cilt:3, Sayı: 5, ss. 26-47,
<https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910573.pdf>
- TOGAN Zeki Velidi, (1932), CAFEROĞLU Ahmet, *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, Cilt 1, Sayı 12, Kânun yayınları
- TOKLUOĞLU Ceylan, (2012), *Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe*,
<https://atamdergi.gov.tr/tam-metin-pdf/78/tur>
- TÜR Özlem, SALIK Nuri, (2017), *Uluslararası İlişkilerde Küçük Devletler: Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları*, Uluslararası İlişkiler Akademik dergi, Cilt 14, Sayı 53, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/626847>
- ULUKUŞ Gökşen, (2019), *Güney Azərbaycan'da Türklük ve Türkçülük*,
<http://araznews.org/tr/?p=4063>
- URMUOĞLU Ahmet, (2009), *İran Rejiminin Müstemlekeci Siyaseti Güney Azərbaycan'da*, Erişim adresi; http://azr.baybak.com/il_2009_say_5745.azr

- VAHEDİ Elias, (2012), *Uluslararası Azerbaycan Azerbaycanlıları Konseyi'nin Türkiye'de kurulması ve Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığının talep edilmesi, (Tashkele shuraye beynelmelele Azerbaycanihaye İran dar Torkiye ve eddeaye esteqlale Azerbaycane Junubi)* <https://www.farsnews.ir/news/13910404000104/>
- VATANKA Alex, (2016). *Tangle in the Caucasus, Iran and Israel Fight for Influence in Azerbaijan*. Foreign Affairs, Erişim adresi; <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2013-01-15/tangle-caucasus>
- VELİZADE İlgar, (2021), Kakova rol Irana v post konfliktnom ustroystve na Yuzhnom Kavkaze? (Güney Kafkasya'da çatışma sonrası düzende İran'ın rolü nedir? *Djeyran Media*, <https://pressunity.org/archives/8843>
- VELİYEV Cavid, (2006), Güney Azerbaycan Türklerinin Öze Dönüşü, Babek Kalesi Halk Kurultayı, *Türk Yurdu Dergisi*, Şubat, Cilt 95, Sayı 222, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3940>
- VELİYEV Cavid, (2016), *Üçtərəfli və Çoxtərəfli Formatlarda Azərbaycan-İran əməkdaşlığı, Azərbaycan-İran Əməkdaşlığı: Əsas İstiqamətlər və İmkanlar*, https://elibrary.az/docs/ebooks/azerbaycan_iran_emekdasligi.pdf
- VERKUYTEN Maykel, (2005), Ethnic Group Identification and Group Evaluation Among Minority and Majority Groups, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 88, No 1, pp. 121-138
- VUKAR Ahmet, (2004), *Seyit Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Partisi*, (Çev. Behreng Güneyli), Tanıtım dergisi, sayı 1
- YANIK Celalettin, (2013), *Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/149831>
- YARSHATER Ehsan, (1989), Communication, *Iranian Studies*, Vol. 22, No. 1, Taylor&Francis, London s. 62-65.
- YEGİN Abdullah, (2015), İran'ın Yumuşak Gücü, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*, sayı 118, Erişim adresi; https://file.setav.org/Files/Pdf/20150302115846_iranin-yumusak-gucu-pdf.pdf
- YEGİN Abdullah, (2016), İran'ın Sert Gücü, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*, sayı 150, Erişim adresi; https://file.setav.org/Files/Pdf/20160215153935_iranin-sert-gucu-pdf.pdf
- YENISEY Gülara, (2008), *İran'da Etnopolitik Hareketler*, Ötüken Yayınları,

- YEŞİLTAŞ Özüm, (2016), Contested Notions of National Identity, Ethnic Movements and Democratisation in Iran, *Studies of Transition States and Societies*, Sayı.8 No.1, Erişim adresi; <http://publications.tlu.ee/index.php/stss/article/view/255>
- YEŞİLOT Okan, (2014), *Hazar'dan Karadeniz'e Stratejik Bakış*, Yeditepe yayınları,
- YILMAZ Reha, (2010), Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. sayı 2, ss.69-93 Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/802119>
- YILMAZ Reha, SAYIN Fatih Mehmet, (2013), Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, ss. 23-42, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jiss/issue/25894/272895>
- YILMAZ Raşit Hüseyin, (2012), Bloklar Arası Gerilimin Yeni Cephesi: Azerbaycan-İran, *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV)*, Erişim adresi; [https://www.tepav.org.tr/upload/files/1347545348-4.Bloklar Arasi Gerilimin Yeni Cephesi Azerbaycan Iran.pdf](https://www.tepav.org.tr/upload/files/1347545348-4.Bloklar%20Arasi%20Gerilimin%20Yeni%20Cephesi%20Azerbaycan%20Iran.pdf)
- YILDIRIM Zafer, (2012), U.S. Foreign Policy towards Azerbaijan: From Alliance to Strategic Partnership, Alternatives: *Turkish Journal of International Relations*, Vol 11, No 4, pp. 1-15, Erişim adresi; <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/19299>
- YILDIZ Yavuz Gökalp, (2000), *Global Stratejide Ortadoğu; Krizler, Sorunlar ve Politikalar*, Der Yayınları,
- YILDIZ Süleyman, (2007), Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği, *Milli Folklor dergisi*, sayı 19, Erişim adresi; <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=74&Sayfa=6>
- YUNUSOV Arif, (2004), *Azerbaycan'da İslam*, Zaman Yayınları, Bakü, <https://core.ac.uk/download/pdf/51375053.pdf>
- YURDUSEV Nuri, (1997). *18. ve 19. Yüzyıllarda Avrupa'da Türk Kimliği. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.*
- YUSİFOVA Shabnam, (2014), The Recognition of the Independence of Azerbaijan Democratic Republic in Paris Peace Conference and the Attitude of Iran, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 5, No 19, Erişim adresi; file:///C:/Users/KSL8/Downloads/4265-16713-1-PB.pdf

- YUSİFZADE Khoshbakht. (2000), *The status of the Caspian Sea*, Azerbaijan International Journal, Vol 8. No 3, Autumn, Erişim adresi; https://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/83_folder/83_articles/83_yusifzade.html
- WALT M. Stephan, (1998), Uluslararası İlişkiler: Bir Dünya Bin bir Kuram, *Foreign Policy: Bilginin Ufukları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları (Çev.: Başak Çalı): 14-29.
- WEBER, M, (1997), *What is an Ethnic Group?* The Ethnicity Reader, (Ed. M. Guibernau, J. Rex), Polity Press, Cambridge,
- WEİTZ Richard, (2014), Azerbaijan's Regional Role: Iran and Beyond, *Azerbaijan and Its Neighbourhood in 2003-2013, Development, and Future Perspective*. pp. 162- 199.
- WENDT A. (2016). *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi*. (Çev. H Ertem & S. Öner). İstanbul, Küre Yayınları,
- WENDT Alexander, (1994), Collective Identity Formation and International State, *American Political Science Review*, Vol 88, No 2, pp. 384-396
- WENDT Alexander, (1999), *Social theory of international politics*. Melbourne: Cambridge University Press.
- WENDT, A., (1987), The Agent-Structure Problem in International Relations Theory, *International Organization*, Vol. 41, No 3, pp. 335-370
- WENDT A, (1992). Anarchy Is What States Make Of It: The Social Construction Of Power Politics, *International Organizations*, Vol. 46, No 2, pp. 391-425
- WHİTLOCK Eugene, (2003), Iran and Its Neighbors: on a Strategic Region, *Stiftung Wiss. und Politik (SWP)*, Berlin, Erişim adresi; https://www.swp-berlin.org/publications/products/arbeitspapiere/Iran_and_Its_Neighbors2.pdf
- ZAFAR A, TALUDKAR.İ. S, RAKESH R. (2019), *Convention on caspian sea rekindleshope for regional cooperation*. Indian Council of World Affairs, Temmuz ss. 1-9. Erişim adresi; <https://icwa.in/pdfs/IB/2014/CaspianSeaRekindlesVP26102018.pdf>
- ZAMEJC Anna, (2010), The Blooming Friendship Between Azerbaijan and Israel, https://www.rferl.org/a/The_Blooming_Friendship_Between_Azerbaijan_And_Israel/1978312.html
- ZEHFUSS Maja, (2004), *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*. London: Cambridge University Press.
- ZENKOVSKY Sergey, (1960). *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

- ZİRİNSKY Michael P, (1992), *Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921- 1926*, International Journal of Middle East Studies, Published By: Cambridge University Press, Vol. 24, No. 4, pp. 639-663

Gazeteler-Raporlar-Belgeler-Haberler-Yorumlar

- *Azerbaycan'ın Enerji Görünümü*, Hazar Strateji Enstitüsü Enerji ve Ekonomi Araştırmaları Merkezi Raporu, <https://docplayer.biz.tr/5425603-Azerbaycan-enerji-gorunumu-gorunumu-hazar-strateji-enstitusu-enerji-ve-ekonomi-arastirmalari-merkezi-www-hazar-org.html>
- *Azerbaycan Milli Direniş Teşkilatı'nın Kuruluşununun 14. Yıldönümü Bildirisi*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=4251>
- *Güney Azerbaycan Haberleri*, Araz News, <http://araznews.org/tr/>
- *Direniş Sesi*, Araz News, <https://araznews.org/tr/?tag=direnis-sesi>
- *Güney Azerbaycan Örgütleri İş birliği Merkezi Bildirisi*, Araz News, <https://araznews.org/tr/?tag=guney-azerbaycan-teskilatlari-isebirligi-merkezi>
- *Güney Azerbaycanlı bir kadın itirazını böyle gösterdi*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=439>
- *İran Türkleri Yeni Bir İsyana Gebe!* Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=672>
- *İran Cumhurbaşkanı Yardımcısından Güney Azerbaycan Türklerine Tehdit!* Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=719>
- *İran Millî Eğitim Bakanlığının İlkokullar İçin Hazırladığı Türkçe Ders Kitabı Yayımlandı*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=1297>
- *İran Cumhurbaşkanına Türkçe Protesto*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=1090>
- *Güney Azerbaycan'da Sivil İtaatsizlik*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=647>
- *Güney Azerbaycan'da Sembolik İtiraz; Hani Benim Anne Dilim!* Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=549>
- *Güney Azerbaycanlı öğrencilerin Mektubu, Birleşmiş Milletler Genel Oturumunda*, Araz News, <http://araznews.org/tr/?p=657>
- *İranın Fəcr Kino Festivalında Türkçə Film Polemikası*, Azadlıq gazetesi, Şubat 2020, <https://www.azadliq.info/232200.html>
- *Xəzərin Hüquqi Statusu Haqqında Konvensiya İmzalandı*, VOA, August 2018, <https://www.amerikaninsesi.org/a/siyasi/4524920.html>

- *İran Ayətullası Azərbaycanı Hədələdi*, Azadlıq gazetesi, Ekim 2011, <https://www.azadliq.org/a/24367056.html>
- *İran Azərbaycan İqtisadiyyatına Ümumilikdə 2,7 Milyard ABŞ Dollar İnvestisiya Yatırıb*, <https://bbn.az/az/%C9%99rbycan-iran-arasinda-ticar%C9%99t-dovriyy%C9%99si-70-%C9%99-yaxin-artib/>
- *Əliyevlə Ərdoğan Mətbuat Konfransı Keçirdi*, Azərbaycan 24 gazetesi,
- *31 Dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Hemreyliyi Günüdür*, <https://bsu-uni.edu.az/az/news/2121>
- *Hocalı Gündeliyi*, Respublika gazetesi, Ziyeddin SULTANOV, 24-27, Şubat 2005.
- *Bizim Üçün Rusiya Ən Mühüm Tərəfdaş*, *Dost*, Mehriban Qonşudur, Ses gazetesi, <https://sesqazeti.az/news/politics/763096.html>
- *İran səfiri Azərbaycandan qovulmalıdır*, Gündelik Azərbaycan gazetesi, 23 Mart 2006.
- *İrandan gələn təhdidlərin sirri*, Bizim Yol gazetesi, 03.11.2011.
- *Prezident İlham Əliyev: Türkiyə Dünya Miqyasında Azərbaycana ən Böyük Dəstək Verən Ölkədir*, Xalqqazeti, <https://xalqqazeti.com/az/news/42277>
- *Münxen Təhlükəsizlik Konfransı Çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi ilə Bağlı Panel Müzakirələr Keçirilib*, Yeni Azərbaycan gazetesi, 17.02.2020 https://yeniazərbaycan.com/Video_e625_az.html
- *Bakıda Azəri, Çıraq və Günəşli Yataqları Üzrə Yeni Sazişin İmzalanması Mərasimi Keçirilib*, Yeni Azərbaycan gazetesi, 14.09.2017 <http://narimanov-ih.gov.az/az/news/710.html>
- *ABŞ İlham Əliyevi Devirmək Planının Üstünü Açdı*, Yeni Müsavat gazetesi, 16.11.2011 https://musavat.com/news/gundem/absh-ilham-eliyevi-devirmek-planinin-ustunu-acdi_112265.html
- *Amerika Anti-İran Koalisiyası Qura Bilmədi; Boltondan Səfər Sonrası Açıqlamalar*, Müsavat gazetesi, <https://yenixeber.org/siyaset/62953-amerika-anti-ran-koalisiyasi-qura-bilmedi-.html>
- *İçişleri Bakanlığı ve Baş Savcılık Nardaran Olaylarıyla İlgili Açıklama Yaptı*, Musavat gazetesi, 26.11.2015 https://musavat.com/news/olke/din-ve-bash-prokurorluq-nardaran-hadisesi-ile-bagli-melumat-yaydi-6-olu-2-yarali_307691.html
- *Güneydeki Azadlıq Hərəkatı İran Ordusuna da Keçib*, Musavat qazetesi,
- *Amerikanın Sanksiyaları Ölkəmizdə Çatdı*, Musavat gazetesi, 03.10.2010 https://musavat.com/news/gundem/amerikanin-sanksiyalari-olkemize-de-catdi_86307.html

- *Son Həbslər İran-Azərbaycan Münasibətlərinin Gərginləşdiyinə İşarədir*, Musavat gazetesi, 20.02.2012 https://musavat.com/news/son-hebsler-iran-azerbaycan-munasibetlerinin-gerginlesdiyine-isaredir_118249.html
- *İran, Azərbaycan'a nota verdi*, Vatan gazetesi, 18.03.2012 <https://www.oncevatan.com.tr/dunya/iran-azerbaycana-nota-verdi-h2292.html>
- *İsrailin Azərbaycanla Sensasion Hərbi Tərəfdaşlığı*, Yeni Musavat gazetesi, 27.10.2011
- *İran Kəşfiyyatı Azərbaycanda Çox Ciddi Fəaliyyət Göstərir; İsraili Siyasi Ekspertdən Xəbərdarlıq*, Türküstan.Info, 10.01.2020 <https://azerinfo.media/siyaset/56619-iran-keshfiyyati-azerbaycanda-chox-ciddi-fealiyyet-gosterir-israilli-siyasi-ekspertden-xeberdarliq.html>
- *Müdafiə Naziri: Azərbaycan ilə NATO Arasında 25 illik Dayanıqlı Tərəfdaşlıq Mövcuddur*, Turan İnformasiya Agentliyi, 03.05.2019 https://www.turan.az/ext/clndr/2019/0/politics_news_020_az.htm/80585
- *Paşinyan'ın Təhran Ziyareti və İran-Ermenistan İlişkileri*, Anadolu Ajansı, Mart 2019
- *İran Ermənistanı Tam Dəstəkləyir. Yaxşı ki, Qarabağda Nəzarət Onlardadır Yoxsa...İran'dan şok Açıqlama*, Turkustan.Info,
- *Fazil Mustafaya İsrailə Hərbi Əməkdaşlığı Gücləndirməyi Təklif Edir: İran Bizi Çox Çətin Vəziyyətdə Qoyur*, Strateq.az, 25.04.2020 <https://strateq.az/siyaset/427914/fazil-mustafa-israill%C9%99-h%C9%99rbi-%C9%99m%C9%99kdasligi-gucl%C9%99ndirm%C9%99yit%C9%99klif-edir.html>
- *Azərbaycan ilə NATO Arasında Əməkdaşlıq Məsələləri Müzakirə Olunub*, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, 17.04.2019 <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3048053.html>
- *Azərbaycan'la İran Arasında Dörd Sənəd İmzalanıb*, Yeni Azərbaycan İnformasiya Agentliyi, 12.04.2016 <http://www.yap.az/az/view/news/12802/azerbaycanla-iran-arasinda-dord-sened-imzalanib>
- *Azərbaycan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasında imzalanan belgelerin listesi*, Azərbaycan Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi, (02.02.2012). http://mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=313&Itemid=68
- *Prezident Həsən Ruhani: Rusiya-İran-Azərbaycan Üç tərəfli Əməkdaşlığı Xalqlarımızın Mənafeyinə Uyğundur*, Yeni Azərbaycan İnformasiya Agentliyi, 29.03.2017 <http://www.yap.org.az/az/view/news/19278/prezident-hesen-ruhani-rusiya-iran-azerbaycan-uchterefli-emekdashligi-xalqlarimizin-menafeyine-uygundur>

- *Azeri-Ermeni çatışmasında İsrail'in rolü*, ÖZKAN İslam, Duvar gazetesi, <https://www.gazeteduvar.com.tr/azeri-ermeni-catismasinda-israilin-rolu-makale-1502214>
- *İran'da Türk Bayrakları Toplatılıyor!* Araz News, <https://araznews.org/tr/?p=901>
- *İran'ın Azerbaycan Meselesi*, GÜRSON Poyraz, Akademik Rapor, <http://www.poyrazgurson.com/wp-content/uploads/2014/01/iran-azerbaycan.pdf>
- *Hazar'a Kıyısı Olan Ülkeler Bakü'de Toplandı*, Anadolu Ajansı, 20.01.2017 <https://www.tuicakademi.org/hazara-kiyisi-olan-ulkeler-bakude-toplandi/>
- *Heydar Əliyev'in Nitqləri, Çıxışları, Məruzələri, Müsahibələri, Bəyanatları, Rossiyskaya Qazetanın Müxbirinə Müsahibəsi*, 18 İyun 1994-cü il, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası,
- *Vize İran Yüzündən*, Hürriyet gazetesi, 18.02.2012
- *İranlı Azeri muhalif İstanbul'a geldi*, Hürriyet gazetesi, 24.06.2003
- *İran Ülke Bülteni*, DEİK, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf>
- *İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası*, Çev. Abdullah Ünlü, Evrensel Yayınları, 1996
- *Azerbaycan Ülke Raporu*, Serhat Kalkınma Ajansı, https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/azerbaycan_ulke-raporu.pdf
- *İran-Azerbaycan İlişkileri Hakta Rapor*, Kafkazinfo, <https://qafqazinfo.az/news/detail/iran-azerbaycan-munasibetleri-ile-bagli-hesabat-21-sehife-22645>
- *TRT TÜRK-DÜNYA RAPORU Urmiye Gölünde Çevre Felaketi*, Youtube, <http://www.youtube.com/watch?v=F664Z-GOyBw>
- *Azerbaydzhanskiy vopros v Irane: vzglyad vostokoveda*. Kaspiyskiy vestnik (İran'da Azerbaycan sorunu: bir oryantalistin görüşü, Hazar Bülteni) <http://casp-geo.ru/azerbajdzhanskij-vopros-v-irane-vzglyad-vostokoveda/>
- *İranlı Azeriler'in Karikatür Öfkesi*, Sabah gazetesi, 24.05.2006 <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/05/24/dun101.html>
- *Ruşeni BEY, Deşilmeğe Muhtaç Bir Dert. Türkiye'de İran Türkleri Neden Acemleşiyor?* Vatan Gazetesi, İstanbul, 25 Ağustos 1921
- *İran ile Azerbaycan Arasındaki Gerginlik Azalıyor*, BBC News Azerbaycan, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2012/06/120625_iran_azerbaijan
- *İran adlanan dövlətin xarici siyasət kursunda Azərbaycan Respublikasına münasibəti və İsrail Azərbaycan əlaqələrinə yalan mövqeyi*, GÜNAZ TV, 05.04.2017, <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-adlanan-dovletin-xarici-siyaset-kursundaazerbaycan-respublikasına-munasibeti-va-israil-azerbaycan-elaqelerine-yalan-movqeyi-m93177>,

- *Tehranda İnan və Azərbaycan Üzrə İkinci İxtisaslaşdırılmış Turizm Simpoziumu Keçirilib*, Sahar TV, 17.02.2020
- <https://azeri.sahartv.ir/news/%C3%96z%C9%99l-i357880-tehranda-%C4%B0ran-v%C9%99-az%C9%99rbaycan-%C3%BCzr%C9%99-ikinci-ixtisas-la%C5%9Fd%C4%B1r%C4%B1lm%C4%B1%C5%9F-turizm-simpoziumu-ke%C3%A7irilib>
- *Məhkəmə 'Eurovision-2012'de terror toretməkdə təqsirləndirilən dəstə üzvünün müraciətini təmin etməyib*, Musavat gazetesi, 13.11.2018 https://musavat.com/news/mehkeme-eurovision-2012-de-terror-toretmekde-teqsirlendirilen-deste-uzvunun-muracietini-temin-etmeyib_570038.html
- *Gence, Masallı, Lenkeran və Nardaranda Hicap Yasağına Karşı İtirazlar Oldu*, Azadlıq Radyosu, <http://www.azadliq.org/content/article/2258013> (Erişim: 13.12.2020)
- *Eğitim Bakanlığı Karşısında Hicap Protestosu*, Azadlıq Radyosu, <http://www.azadliq.org/content/article/2244300.html>, (Erişim: 20.05.2020).
- *Bakü'de Hicaba Serbestlik: Kanlı Protesto*, Musavat gazetesi,
- *Commander Urges Azerbaijan to Respect Islamic Rules*, ArabToday (UK),
- *Roundtable: Iran Russia Cooperation in Central Asia and the Caucasus*, Amu Darya The Iranian Journal of Central Asian Studies,
- *Chronology*; The Iranian Journal of International Affairs, Institute for Political and International Studies, 2007
- *Iran: Israel Downed Drone Took off from a Neighbouring Country*, Alwatan Voice,
- *Iran-Azerbaijan 6-Month Trade More Than Doubled*, Tehran Times, 03.08.2019 <https://www.tehrantimes.com/news/438877/Iran-Azerbaijan-6-month-trade-more-than-doubled>
- *Iran has proof Azerbaijan aids Mossad, CIA agents*, MP, Press TV, 22.02.2012; <http://edition.presstv.ir/detail/228055.html>.
- *Iran is Accused of Threatening Research Vessel in Caspian Sea*, New York Times, <https://www.nytimes.com/2001/07/25/world/iran-is-accused-of-threatening-research-vessel-in-caspian-sea.html>
- *No Military Partnership With Azerbaijan*, New York Times, <https://www.nytimes.com/1999/02/05/opinion/no-military-partnership-with-azerbaijan.html>
- *Israel Intelligence Monitoring Iran from Azerbaijan*, The Jewish Press, <https://www.jewishpress.com/news/global/israeli-intelligence-monitoring-iran-from-azerbaijan/2012/02/12/>

- *Iran-Azeri-Wary*, The Economist, 329.7836, 1993, ss.49-50.
- *Azərbaycan İsrail'den 1,6 milyard dollarlık Silah Satın Alacak*, Haber Sol, <http://haber.sol.org.tr/dunyadan/azerbaycan-israilden-16-milyar-dollarlik-silah-satin-alacak-haberi-52093>
- *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və İran Prezidenti Həsən Ruhaninin Astanada Görüşü Olub*, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, 10.09.2017, <https://azertag.az/xeber/Azərbaycan Prezidenti İlham Aliyevin ve İran Prezidenti Hesən Ruhaninin Asta nada gorusu olub YENILANIB VIDEO-1092204>
- *Qəzvin'də Firdovsinin Heykəli Dağıdılıb*, Aznews, <https://www.aznews.tv/q%C6%8Fzvind%C6%8F-firdovsinin-heyk%C6%8Fli-dagidilib/?fbclid=IwAR2eQIqg0Qgmr0uJvkVoR-IduRMtzVFav9834owA1CpSQsKmRVn9Enxwk>
- *Təbriz məscidlərində Azərbaycan əleyhinə silsilə tədbirlər davam edir*, APA İnformasiya Agentliyi, <http://www.apa.az/az/news.php?id=239734>
- *İrənin Azərbaycanda maraqları və xarici siyasət prioritetləri*, GÜNAZ TV, <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iranin-azerbaycanda-maraqlari-ve-xarici-siyaset-prioritetleri-m1029>,
- *Enerji: İran-Azərbaycan İqtisadi Əlaqələrində Yeni Üfüq*, World Media, <http://worldmedia.az/worldmedia.az/news.aspx?id=1585>
- *Beynəlxalq Səhər Telekanalının Azəri Xidməti*, Səhər TV, <http://org.in.azeri.sahartv.ir/haqqimizda-128#sthash.MRnZhZqG.dpuf>
- *İrənin Azərbaycana Qarsi İnformasiya Muharibesi Aparır*, Gunaz TV, <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/iran-azerbaycana-qarsi-informasiya-muharibesi-aparir-49804>
- *Ticarət Üçün Astaradan Tranzit Yolu Tikiləcək*, Aznews, <https://www.aznews.tv/ticar%C6%8ft-ucun-astaradan-tranzit-yolu-tikil%C6%8fc%C6%8fk/>
- *Ever More Perilous Isolation -America's And Russia's New Friendship Could Leave Iran Stranded*, The Economist Journal,
- *Obama Extends National Emergency on Iran*, Press TV, <https://www.presstv.com/detail/2017/01/14/506083/us-iran-obama-jcpoa-national-emergency>
- *Iran Begins Electricity Imports from Azerbaijan*, Mehr News Agency, <https://en.mehrnews.com/news/118770/Iran-begins-electricity-imports-from-Azerbaijan>

- *The Drying of Iran's Lake Urmia and its Environmental Consequences*, UNEP Global Environmental Alert Service,
http://na.unep.net/geas/getUNEPPageWithArticleIDScript.php?article_id=79
- UNHCR/ACCORD, *7th European Country of Origin Information Seminar*, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001, 100.
- *Urmiye Gölünde Çevre Felaketi*, Youtube, TRT TÜRK- DÜNYA RAPORU <http://www.youtube.com/watch?v=F664Z-GOyBw>

Tezler

- BOZ Hakan, (2014), *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-İran İlişkilerinde İş birliği ve Çatışma Alanları (1991-2013)*, (Atılım Üniversitesi Uluslararası ilişkiler anabilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), file:///C:/Users/KSL8/Downloads/381363%20(3).pdf
- CELİLOVA Elnure, (2019), *Güvenlik Politikaları Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkileri*, (Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) <https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/5835/1/10290187.pdf>
- EKİCİ, K.D. (2018), *Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993)*. (Kocaeli Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi) https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/424568/yokAcikBilim_10188931.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- EREKER, Fulya. (2010). *Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33895/Fulya_Ereker_Tez.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- ÇELİK, Oğuzhan, (2018), *İran'da Türk Etnik Yapısı ve İran'da Türk Milliyetçiliği Hareketleri*, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), <http://dspace.akdeniz.edu.tr/bitstream/handle/123456789/3994/T05166.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- GULIYEV Etibar, (2013), *The Issue Of The Azeri Minority In Relations Between The Republic Of Azerbaijan And The Islamic Republic Of Iran*, (Doğu Akdeniz Yayınlanmamış Üniversitesi yüksek lisans tezi), <http://i-rep.emu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11129/1327/GuliyevEtibar.pdf?sequence=1>

- HABİBLİ Gültekin, (2013), *Güney Kafkasya 'da Güvenlik Bağlamında İran-Azerbaycan İlişkileri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/31094/GultekinHABIBLitez.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- MAHDİAN Ahmad, (2010), *İran 'ın Bölgesel Politikaları Çerçevesinde Güney Azerbaycan 'ın Sosyo ekonomik Yapısı*, (Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu İktisadı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi),
https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/666854/yokAcikBilim_388080.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- MARDANOV Samir, (2012), *Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan 'da ABD algısı*, (Ankara, Çankırı Karatekin Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi),
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/37561/312551.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- MEHERREMOVA Nergiz, (2016), *Azerbaycan 'ın Enerji Politikasının Uluslararası İlişkilerdeki Konumuna Etkisi*, (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/Nergiz-Meherremova.pdf>
- SARIKAYA Yalçın, (2007), *İran 'da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları*, (Gazi üniversitesi, Uluslararası ilişkiler anabilim dalı, yayınlanmamış doktora tezi),
[file:///C:/Users/KSL8/Downloads/207257%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/KSL8/Downloads/207257%20(1).pdf)
- VELİYEV Emil, (2009), *Soğuk Savaş Sonrası İran 'ın Güney Kafkasya Politikası*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/78557/208169.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- YILMAZ Cüneyt, (2017), *İran 'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan – İran ilişkilerine etkileri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi),
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/56386.pdf>

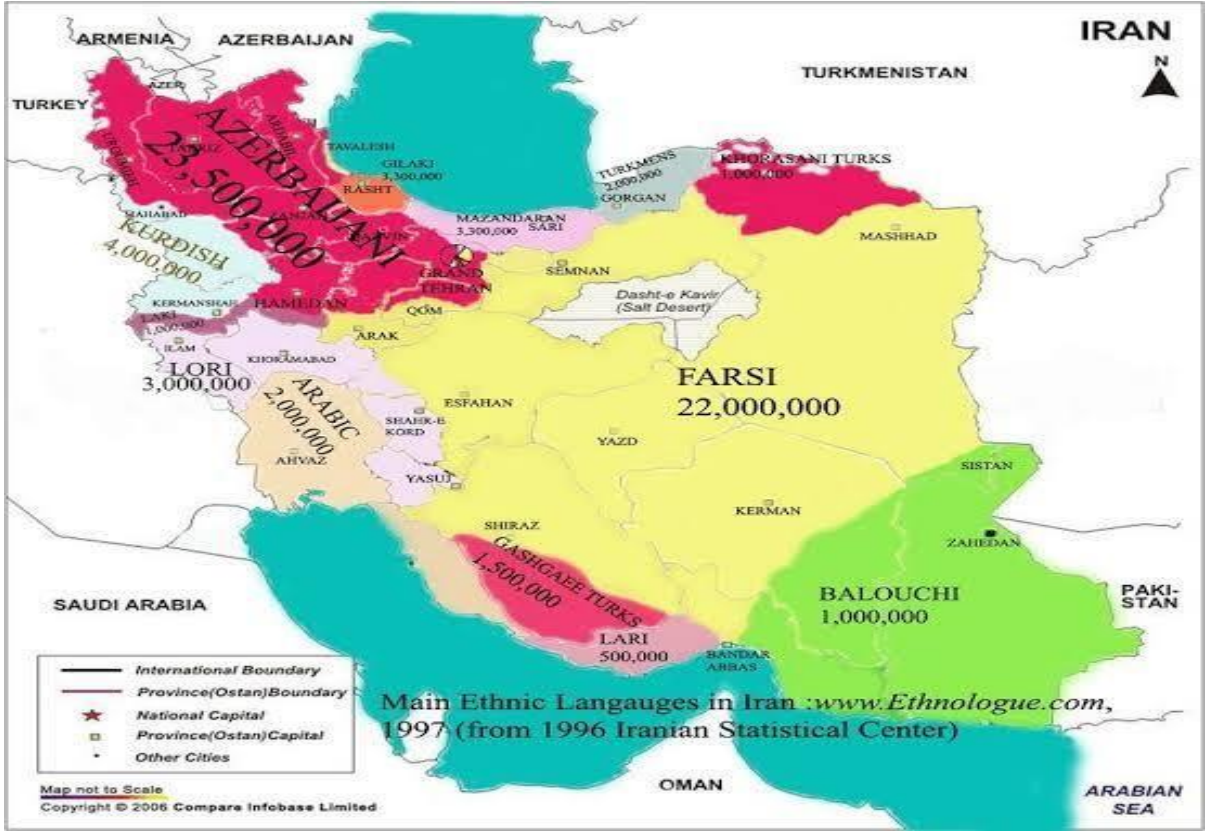
İnternet kaynakları

- *Ülke Künyesi*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, <http://www.mfa.gov.tr/irankunyesi.tr.mfa>
- *Güney Azerbaycan, İran'da Türkleri kızdıran etkinlik sözde dağlık Karabağ bayrakları açıldı*, <http://www.turkbakis.com/guney-azerbaycan/iran-da-turkleri-kizdiran-etkinlik-sozde-daglikkarabag-bayraklari-acildi-h1469.html>
- CAMAH resmî sitesi; http://www.camah.org/?page_id=35
- *Azerbaycan Uluslararası Konseyi'nin unvanının değiştirilmesi- Bakü'de Siyonizm*, <http://fa.arannews.com/news/32864/>
- *İranda Nikol Selfisi: Tehrandan Bakıya şok Sürpriz*, <https://axar.az/news/siyaset/353478.html>
- *İran'dan Aliyev'e İslami uyanış uyarısı-Azerbaycan'a kardeş tavsiyesi: İslam'la uğraşma!* <http://turkish.farsnews.com/newstext.aspx?nn=9005190299>
- *Güney Azerbaycan Türkleri*, <http://www.yenidenergenekon.com/230-guney-azerbaycan-turkleri/>,
- *Ülkelere Göre Dünya Petrol Rezervleri*, <http://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-petrol-rezervi.html>
- *Ülkelere Göre Dünya Doğal Gaz Rezervleri*, <http://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html>
- *Asrın Anlaşması 2050'ye Kadar Uzatıldı*, <http://www.socar.com.tr/kurumsal-iletisim/haberler/2017-haberler/2017/09/15/asrin-anlasmasi-2050-yekadar-uzatildi>
- *İran Eurovision terörünü tekzip etti*, Qafqazinfo, 17.11.2012, <http://www.qafqazinfo.az/siyaset-2/iran-eurovision-terrorunu-tekzip-etdi29266>.
- *Azerbaijan arrests 22 Irania nspies*, The Telegraph, http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/azerbaijan/914442_4/Azerbaijan-arrests-22-Iranian-spies.html
- *Laricani: İran'ın Nardaran'da Yaşananlar ile İlişkisi Yok*, <https://tr.trend.az/news/politics/2463738.html>
- *Azerbaycan'da İran Bağlantılı Terör Girişimi Önlendi*, The First News, <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120222121054907.html>
- *Din Serbestliği Üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununda Değişiklikler Yapılması Hakkında*, Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, <http://e-qanun.az/framework/31521>
- GAMOH Resmi İnternet Sitesi, <http://gamoh.biz/default.asp>

- *Artan Azeri-İsrail İlişkileri Üzerine*,
<http://www.sde.org.tr/print.aspx?pageID=0&columnID=196&newsID=0>
- *Nabucco projesi nedir, Ne değildir?* <http://www.ntvmsnbc.com/id/24983042/>
- *Komşuların Eurovision gerginliği*, 22.05.2012
<https://www.dw.com/tr/kom%C5%9Fular%C4%B1n-eurovision-gerginli%C4%9Fi/a-15968895>
- *Azerbaydzhanskiy vopros v Irane: vzglyad vostokoveda, (İran 'da Azerbaycan konusu; Oryantalist bakışı)*<http://casp-geo.ru/azerbajdzhanskij-vopros-v-irane-vzglyad-vostokoveda/>
- *Pan-azerbaydzhanskiye antiiranskiye organizatsii i dvizheniya v Azerbaydzhane, (Azerbaycan'da Pan-Azerbaycan İran karşıtı örgütler ve hareketler),*
<https://parstoday.com/ru/radio/world-i55882>
- *Azerbaydzhanskiy vopros v Irane v razvitii: identichnost', obshchestvo i regionalnaya bezopasnost, (İran 'da Azerbaycan kimliğinin gelişmesi, sosyal ve dini güvenlik konusu)*<http://casp-geo.ru/azerbajdzhanskij-vopros-v-irane-v-razv/>
- *Druzhiba Azerbaydzhana i Turtsii grozit vzorvat' Yuzhniy Kavkaz, (Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dostluk Güney Kafkasya'yı patlamakla tehdit ediyor),*
<https://uz.sputniknews.ru/20211006/druzba-azerbaydjana-i-turtsii-grozit-vzorvat-yujnyy-kavkaz-20800117.html>
- *Arazın O Tayındaki Azərbaycan Türkləri Qarabağdaki Uğurlu Əməliyyatlardan Danışılar*,
<https://www.facebook.com/GunazTv/videos/859536128157563>,
- *Dünya Azerbaycanlılarının II Qurultayında Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevinnitqi*, <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c2.pdf>
- *Viza rejiminin leğvi barede qerar Azerbaycan jurnalistlerine şamil edilmeyecek- İran XİN*,
<http://az.trend.az/news/politics/1630649.html>
- *İran Azerbaycan Respublikası üçün etimadlı qonşu ve şerikdir*,<http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/en/download/article-file/791458>
- *Azərbaycan-İran münasibətləri*, HeydərƏliyev İrsi,
<http://lib.aliyevheritage.org/print.php?lang=az&page=7586806>,
- *Əliyevlə Ərdoğan Mətbuat Konfransı Keçirdi*, <https://www.azerbaycan24.com/eliyevle-erdogan-metbuat-konfransi-kecir-di-video/>
- *Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkəti*, <https://a-r.az/az/page/46>
- *Azərbaycan Respublikasıvə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) Arasında Hərbi Əməkdaşlıq*, <https://mod.gov.az/az/nato-ile-emekdasliq-028/>,

- *Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında 52 Adda Dərman Preparatları İstehsal Olunacaq*, http://www.scip.az/index.php?option=com_content&view=article&id=379:sumqay-t-kimya-s-naye-park-nda52-adda-d-rman-preparatlar-istehsal-olunacaq&catid=10&Itemid=235&lang=az
- *Azərbaycan və İran Birgə Dərman və Avtomobil İstehsalı Üzrə Sənədlər İmzalayıblar*, <https://az.trend.az/business/economy/2522987.html>
- *İran İslam Respublikasının Prezidenti Həsən Ruhani ilə Mətbuata Birgə Bəyanat Çıxışından*, <http://azleadersays.az/az/sitat/2660-Iran-Islam-Respublikasinin-Prezidenti-Hesen-Ruhani-ile-metbuata-birgebeyanat-cixisindan.html>
- *Neftçalada İstehsal Olunacaq Maşınlarla Bazarlar Axtarılır*, <http://marja.az/news/13064>,
- *Revayate bazıgarane mahalli az tevafoqe Garabahk; İran, Torkiye ve Rusya che miguyand ve chera Tehran moztareb ast? ”, (Yerel aktörler dağlık Karabağ anlaşması, İran, Türkiye ve Rusya hakkında ne diyor ve Tahran neden endişeli?)*, <https://www.bbc.com/persian/world-features-55109250>
- *Chera Torkiye az Azərbaycan hemayet mikonad, (Türkiye Azərbaycan'ı neden destekliyor?)*, <https://www.bbc.com/persian/world-features-54348307>
- *Statistical Review of World Energy 2020* <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>
- *Obama: Iran not Following 'Spirit' of Deal*, <https://thehill.com/policy/national-security/274954-obama-iran-has-followed-letter-but-not-spirit-of-nukedeal>

RESMLER VE HARİTALAR

İran'daki Türklerin toplu halde yaşadığı bölgeler (rakamlar tahminidir)
Kaynak: <https://twitter.com/etnikce/status/1274419800408645632/photo/2>

Şekil.1: Sınır Gölü Senaryosu (Coffey, 2015: 16).

Şekil.2: Ortak Kullanım Senaryosu (Coffey, 2015: 16)

Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesi haritası
Kaynak: <http://politikaakademisi.org/2016/04/15/hazarin-hukuki-statusunun-belirlenmesi-avrupa-enerji-guvenligini-nasil-etkileyebilir/>

Hazar'ın enerji kaynaklarının haritası

Kaynak;

file:///C:/Users/KSL8/Downloads/Bulletin%20PISM%20no%20116%20(1187)%2027%20August%202018.pdf

İran ve Azerbaycan haritası

Kaynak; https://tr.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan-%C4%B0ran_ili%C5%9Fkileri

Sovyet askerlerinin Tebriz'e girişi

Kaynak; <https://www.isna.ir/news/99060302000/>

ADF Hükümetinin yayınladığı "Azerbaycan" gazetesi
Kaynak; <http://www.sorgulamazamani.com/tr/makale/yazdir/165/>

Pişeveri ve ADP Hükümetin diğer üyeleri
Kaynak; <https://www.radiofarda.com/a/fk-fergheh-e15/27437325.html>

Babek Kalesi yürüyüşü
Kaynak; <https://docplayer.biz.tr/204803540-Babek-ve-babek-i-anma-torenleri.html>

TraktorSazi Futbol Kulübü taraftarlarının açtıkları pankart

Kaynak; <https://onedio.com/haber/35-milyon-taraftariyla-dunyanin-en-fazla-turk-taraftara-sahip-futbol-takimi-tractor-sazi-792934>

Stadyumda İran Türklerinin gösterdikleri pankartlar

Kaynak;

<https://www.google.com.tr/search?q=iran+t%C3%BCrkleri+resmler&safe=active&sxsrf=AJOqlzW3t33yYzmd>

[4ajslAsYClKwurGhOg:1674482722859&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjGqIOF7t38AhXfRvEDHW4-CNIQ_AUoAXoECAEQAw&biw=1366&bih=657&dpr=1#imgrc=OwV-z4dZGmfZ9M](https://www.google.com.tr/search?q=iran+1%C3%BCrkleri+resmler&safe=active&sxsrf=AJOqlzW3t33yYzmd4ajslAsYClKwurGhOg:1674482722859&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjGqIOF7t38AhXfRvEDHW4-CNIQ_AUoAXoECAEQAw&biw=1366&bih=657&dpr=1#imgrc=OwV-z4dZGmfZ9M)

“HarayHaray Ben Türküm” ve “Türklere Karşı Soykırımı Dur” pankartları tutmuş İran Türkleri
Kaynak;

https://www.google.com.tr/search?q=iran+1%C3%BCrkleri+resmler&safe=active&sxsrf=AJOqlzW3t33yYzmd4ajslAsYClKwurGhOg:1674482722859&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjGqIOF7t38AhXfRvEDHW4-CNIQ_AUoAXoECAEQAw&biw=1366&bih=657&dpr=1#imgrc=RyqrDMWkzHnk-M

Urumu Gölü'nün kurumasına itirazda bulunan kadının eylemi
Kaynak; <http://araznews.org/tr/?p=439>

Urmu gölü'nün kuruması haritası

Kaynak; <https://www.intell4.com/orta-dogunun-en-buyuk-golu-urmiye-yok-oluyor-haber-182332>

Okul karşısında 'Ben dilimi istiyorum' ve diğer yazıları tutmuş İran Türkleri

Kaynak; <http://araznews.org/tr/?p=549>

“Annem bana “su” demiş, “ab” dememiş yazısını tutan İranlı Türk çocuğu

Kaynak; <http://araznews.org/tr/?p=549>

Ruhani'nin Urmiye ziyareti esnasında Türk azınlıkları tarafından kaldırılmış pankartlar

Kaynak; <http://araznews.org/tr/?p=1090>

‘Nerede bizim Ana dilimiz’ yazılmış pankart taşıyan İranlı Türk gençleri

Kaynak; <http://araznews.org/tr/?p=549>

İran Türkleri için ilk okul derslik kitabı

Kaynak <http://araznews.org/tr/?p=1297>

Etnik Kimliklerini Savunmak amacıyla protesto gösterisinde bulunan İran Türkleri

Kaynak;

https://www.google.com.tr/search?q=Okul+kar%C5%9F%C4%B1s%C4%B1nda+%E2%80%98%E2%80%99Ben+dilimi+istiyorum%E2%80%99+ve+di%C4%9Fer+yaz%C4%B1lar%C4%B1+tutmu%C5%9F+%C4%B0ran+T%C3%BCrkleri&safe=active&hl=ru&sxsrf=AJQqlzXPcEKd61VI3T2k6qnHrqHw9U8QPg:1674481459150&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjWxrjE6d38AhUFSfEDHO6gB_UO_AUoAXoECAEQAw&biw=1366&bih=657&dpr=1#imgrc=RvqrDMWkzHnk-M&imgdii=uAYIHsxHRF15DM

Yalçın Grubu'nun kültürel faaliyetinden bir sahne

Kaynak; <http://araznews.org/tr/?p=578>